ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
В ДВАДЕСЕТ И ДВА ТОМА

Редакционна колегия
ПЕТЪР ДИНЕКОВ, ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ,
ГЕОРГИ ЦАНЕВ, МИЛЕНА ЦАНЕВА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
том единадесети

ПЪТЕПИСИ

Под редакцията
на ГЕОРГИ ЦАНЕВ

СОФИЯ • 1977

ИВАН ВАЗОВ

11

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

11

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

II

ИВАН ВАЗОВ

II

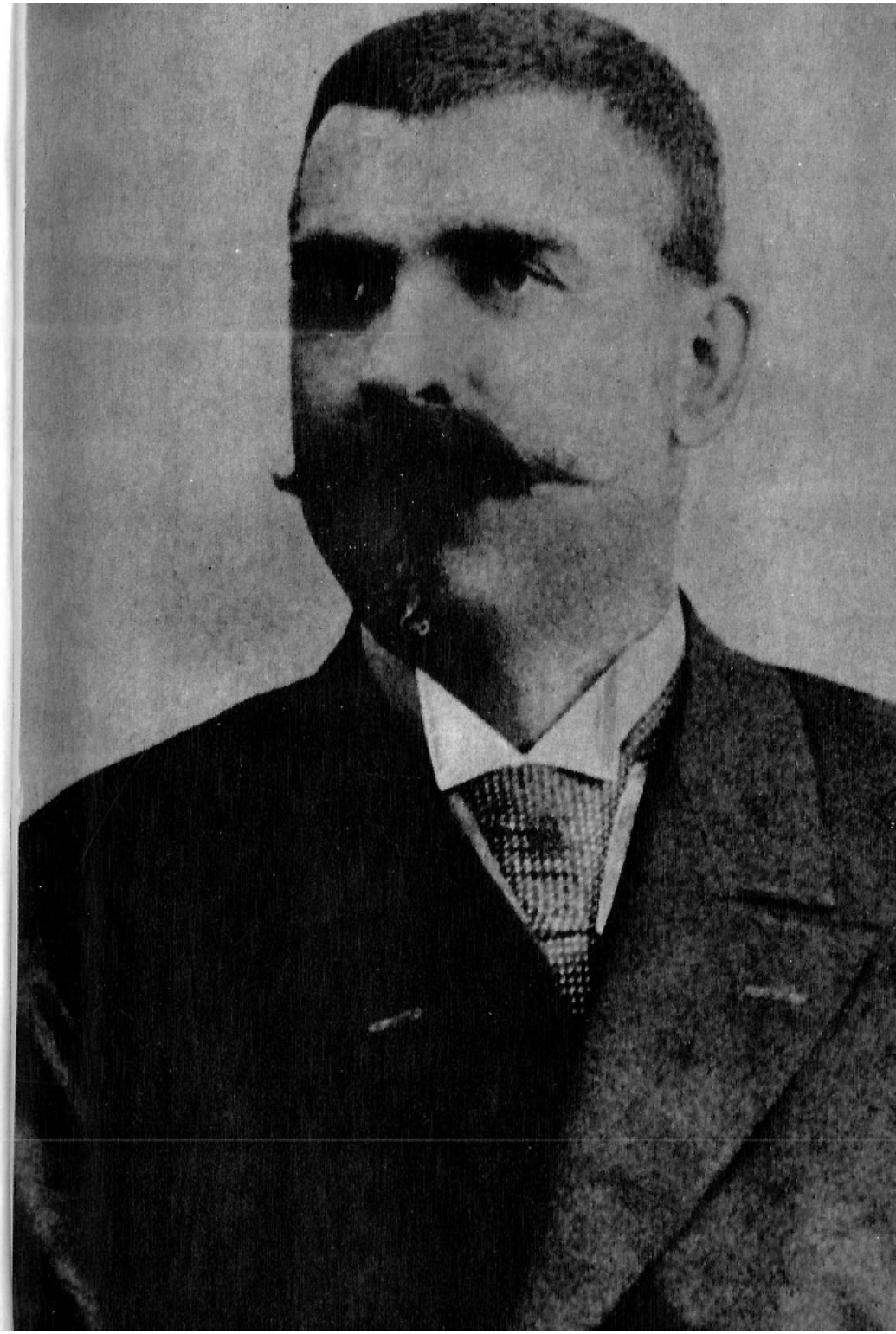

ВЕЛИКАТА РИЛСКА ПУСТИНЯ

ѿвратилъ еси плещи своя
ѿ міра и возвелъ есы въ горы
очи твои . . .

(Из канона на св. Ивана Рилски)

1

Един поглед на Рила. — Портата ѝ. — Първите впечатления

Когато на 3 юли 1891 год. се изкачихме на един рът при село Крапец, пет часа нещо на юг от София, в хоризонта се изпречи една величествена планина, която завенчаваха в небето скални зъбести чуки; в усойните приоблачни падини между тях белееха се преспи.

Возачът посочи с бича си към там и каза просто:

— Рила.

Аз пръв път виждах Рила!

Не знам защо,но тая планина винаги е обладавала за мене едно странно обаяние, каквото никоя друга в отечеството ни, дълго време преди да я видя. Струвала ми се е като един друг свят, непознат и непристъпен. Виждал съм във въображението си някакви недосегаеми черни призрачни върхове, загубени в небето. . . Между тия върхове — един манастир. Нищо повече. Някаква таинствена завивка е метната въз тая планина. . . Почти, че не се среща и в народните песни. Свети Иван, първият ѝ заселител, ревниво я е запазил от нахлуването на световните мълви и на живота, тя стои под неговия покров, тя се е превърнала от планина на светиня; дълги векове в умовете на нашите бащи и деди Рила се е отождествявала с манастира, на който

е дала името си, както и той ней е дал славата си. Тя и по други случаи не е била споменувана. Тя е също един вид Света гора. Приснопаметният отец Неофит Рилец в описанието си на Рилския манастир[1] я нарича на своя черковен език «Велика рилска пустиня», характерно название, което и ние усвоихме за заглавие на настоящето й описание. Поклонниците на св. Ивана, които едно време посрещахме с възхищение, като че идеха от Америка, разказваха ни само за обителта на великия пустинник, но нищо за п у с т и н я т а. Те помнеха чудесата на рилския чудотворец, но бяха пропуснали да видят чудесата и на бога — самата Рила. Те са се ограничавали в ролята на скромни и набожни поклонници на св. Ивана Рилски. Аз отивам на поклонение на самата Рила. Тя заслужва поклонение и заради светостта на легендата си, и заради своите чудни хубости, и заради своето диво, царствено величие.

И наистина, Рила е най-великолепната планина българска. Това е голям къс от Алпите, хвърлен в пъпа на Балканския полуостров, в пъпа му — с геометрическа точност, — както ще се убедите при първия поглед на картата. С изключение на Мусала, тя е по-висока от всички други наши планини; по-висока е и по-грандиозна със своите изшилени, остри и скалисти върхове, и с грамадната си и могуществена снага, която сякаш подпира със силата си небесния свод. Тя прилича на една крепост, издигната до облаците, със своенравно изкроени гранитни бастиони, пирамидовидни и купеновидни кули, замръзнали в ефира подир последните трусове и конвулсии на мирозданието. . . Каква щета, че Рила не е усамотена, както са Витоша и Шар! Тя би представлявала единствена картина със своето исполинско величие. Но тя е заобиколена, тя е обсадена с много други бърда и планини, които я затулят цяла и отчасти от окото на зрителя, който иска да я види в далечна перспектива и с един поглед да я обхване в цялата й величавост. Ти можеш да й се радваш само от известна близост, като я заобикаляш в полите, без да можеш да й видиш общия силует, нито пък да

[1] «Описаніе Болгарскаго священнаго монастыря рыльскаго. Составил іеромонах Неофит Рылец. Издава Рыльскій монастыр. София 1879 г.»

проникнеш вътре. Тя е затворена отвсякъде чрез шеметно високи урви. Само от югозападна страна се отваря внезапно и пуща във вътрешността си.

Към тая порта и аз се стремях, като държех шосето, което излазя от Дупница и пъпли в подножието на Рила право към юг, та да я заобиколи после откъм югоизток.

Трябва да призная за мой срам, че още в София, като някой, който ще пътува за Андите или Кавказ, постарах се да се въоръжа с всичките възможни сведения и указания за тая Рила, която бе тъй близо и за която нищо до днес не знаех освен името й. С тая цел вземах със себе си освен картите и три-четири съчинения, които съставляват всичката литература за Рилската планина, и затова лесно ми е да ги изредя. Те са: П ъ т е в о д и т е л з а р и л с к и я м а н а с т и р, издание на същия, излязъл тая година, Р и л с к и й м а н а с т и р от д-ра К. Иречек, очеркът за едно възлизане на Еленин връх, от г. Златарски — и двете обнародвани в Пер. списание на Бълг. кн. дружество — и една брошурка от З. Стоянов.[1] В самия манастир библиотеката ми за него се увеличи още с гореспоменатата книга на отца Неофита Рилец.

Но да дойда на думата си. Шосето, което около три часа върви от север към юг, на много места приятно засенено от две страни с трепкаволисти тополи, между реката Джерман и вълнистите необработени поли на Рила, най-после се пречупи съвсем на изток и направи лакът, при който се приближи Струма, излязла из срещната клисура, и ме пренесе през една рътлина, от която се спуснахме във весела, очарователна долина — Кочериновската долина. Това е прелестно зелено кътче, оросявано от река Рила, което се радва на нилско плодородие; аз с възхищение хвърлях взор на равната му площ, облечена със зеленина от посевите: тютюн, царевица, ориз, лозя, дини, овошки, тополи, благодат. Жално, южният край на това райче минува в Турция, защото границата й оттука е един хвърлей с пушка. Тя се протака и на запад по билото на Осоговска

[1] «Пътуването на н. ц. в. Фердинанда I до Рилския манастир и по планините Рила и Родопите», София, 1889 г.

планина. Няколко бели стражарници са кацнали там и означават разделната черта. Тия стражарници са турски. Не ти се ще да вярваш,че вече си при края на българската свободна земя, че ония красиви планини, които се вълнуват в хоризонта, са турски. От тия бели караулници нататък настава друг мир, друга цивилизация, други съдби. . . Там небето е еднакво благосклонно, но то се синее над една земя, дето се разнася звънът на рабските окови. . . И затова ти въздишаш неволно и усещаш някакво радостно-егоистично чувство, че си тука, а не там.

Входа на Рила все повече се приближаваше. Виждах вече ясно дълбоката пролука, из която изтича Рилската река. Тая пролука е единствената врата на Рила, тя само тук се отваря гостоприемно и пуща пътника до в дъното на своите таинствени обятия. Ти още отдалеко впиваш поглед в тъмния процеп. Чувствуваш, че в неговите невидими криволици има нещо тайно, нещо страшно и неизвестно за тебе. Какво? Не можеш да си обясниш. Но ето, влазяме в Рила село. То пази самия вход в планината. Голямо село, но дрипаво. Състои само от една улица; тя е постлана с лош калдъръм и окаляна с бари. Страшно се друскат колата ни между два безкрайни реда дюкянчета и мръсни хамища. Това бедно и парцаливо село,поставено на входа на Рилската планина, е едно истинско разочарование. Изгубват се величавите изгледи на природата, сменява ги теснотата, калта и глупави лица. Но возачът спира тука, за да даде на конете храна и почивка. Ние търсим едно сгодно място, за да обядваме. Завеждат ни в една градина с високи елхи, зад гърба на един хан с изписани стени отвън. До самата тая градина ручи Рила; шумът ѝ пълни с екот въздуха. Трепливият листак на елхите държи прохладна сянка. Тия хладни сенки и тая зеленина, и тоя шум и вълни ми се показват като прелюдия на оня живот, който сещам да кипи в самата планина. Додето дочаквахме добитъка да си дояде, срещам се с ханджият, който е кмет на селото, и го разпитвам какво се чува тъдява и чист ли е пътя до манастира. Защото в София, току-що тръгнах, пръсна се слух, че се появили харамии в Рила и това лято. Тоя слух, излязъл от официозно място, ме изненада не-

приятно, но аз само една минута се двоумих. Истина, че се лиших от куп дружина, еднакво готови с мене да тръгнат за Рилския манастир и които предпочетоха да почакат в София. . . Кметът ме успокои. Нищо не се е слушало, нищо опасно няма. Той се присмива на страха на столицата. При това сега има «контрашайка». Ето и един стражарин показва си главата из кафенето и потвърдява това. Той е член от нея. Толкоз по-добре. Безпокойствията би ми отровили първите впечатления от Рила, към която от много години ламтя. Искам да я видя, да я посетя свободен от всякакви други недостойни вълнения; искам да се отдам цял на нея и цяла да я погълна — с очите си и с душата си. Страхът е скверно чувство, той хвърля омразна пелена въз живота и въз красотата. Старопланинските букаци в турско време ни пълнеха само с ужас, усойните райски долинки — с настръхване. Вместо да шепнеше човек с възхищение: «О боже, колко е хубав този свят!», той четеше «Богородице дево». По-по-ланското (1889 г.) появление на разбойници в Рила не само я загрози — то я оподли. Рила трябва да бъде свободна, както е величествена.

Но аз вече влазям в нея. От двете ми страни големи бърда, голи още, грозни, каменливи; реката шуми из тясното лъкатушно легло, което ѝ оставят. Тя е многоводна сега. Прибрала е всичките рилски поточета, барички, ручейки и ги носи дан на Струма. Тука е единственият вход на Рила. Като гледаш тоя страшен процеп в планината, неволно си представяш стихийните сили, които са играли тук. . . Но въображението ти предпочита да се спре на таинствения образ на някой колосален Крали Марко. . . Тоя гигантски пролом ти говори за гиганти. И тутакси, действително, ти виждаш такива: от двете страни на реката издигат се огромни усамотени канари, мрачни великани, които пазят теснината. Особено наляво от нас ето един великан, много мрачен и величествен. Той е кривнал и се е наклонил умислен над пътя и ти се струва, че на всеки миг ще се откърти от стръмната урва и ще падне с трясък. Неволен страх ти дохожда, кога минуваш в подножието му. Ако искаш тогава да го погледнеш, ще ти падне шапката. Но той стои, не мърда. Той тъй е

стоял от дълги векове, видял е да минуват под него стотини хиляди поклонници. Той е видял далечни епохи и преврати; той може да ни каже нещо и за оня възторжен, окъсан и скитник калугер, който е минал оттука преди девет века и половина, за да си търси жилище в корубата на едно дърво; може би този е бил първият човек, който е отворил пъртина в непроходимите вековни гори на Рила; ако е видял и други хора тука, то те са били диви разбойници.

Клисурата навътре дивее, пустее и нам неволно ни дойде на ума за тях. Въпреки успокоението на кмета от село Рила, подчертано и от представителя на к о н т р а ш а й к а т а , аз неволно хвърлях плахи погледи по урвите, настръхнали от канари и от чести гъсталаци, немного високи, но достатъчни да укрият в шумата си цели чети. По върха на южната урва пъпле турската граница — приятно съседство, не ще дума. Тия две урви, които притискат реката и пътя, са два исполински метериза. За избягване не може нито да се мисли, за защищаване — още по-малко. Гръмливият шум на реката е заглушителен, сякаш че и той става харамийски ятак. Тая клисура е истински coupe-gorge, както казват френците. Тук-там с радост окото съзира или срутени овчарски кошари, или уединени нивици от овес, или друг признак от човеческо присъствие, това действува успокоително, макар че и не видим тук човек. Ето минуваме по-нататък край една ливадка в полите на южната урва, цяла вече покрита с гора. Бих я нарекъл весела, ако да не беше зловеща: при нея на 1889 г. разбойниците бяха пленили г. И. Карастоянова, придворния фотограф, и отвели нагоре из гъстите гори на Рила, в която са го развождали шестнайсет деня. Завидна одисея, която той ми разказа в навечерието на моето тръгване; защото, трябва да си го кажа, под впечатлението на слуха за разбойници в Рила, неодолимо любопитство ме застави да узная що-годе за личността на тия горски пилета, с които съдбата можеше да ме срещне. . .

Пътят пъпле по дъното на клисурата, надлъж по реката, като минува по мостове ту на единия, ту на другия бряг на Рила. Гърмежът ѝ се все усилва от пляска в каменните балвани и от повърнатите екове на

урвите: те се по̀ възвишават, колкото отиваме навътре, по̀ се приближават и стесняват клисурата. Гледката продължава да е дива и тъжно-величава — не казвам хубава: тук гори настоящи още няма, а дето няма гори, няма красота. Истина, урвите, особено южната, която е в усоя, са покрити с доста гъсти шумаци, прошарени тук-там с ронливи сипеи камънаци. Но тия обикновени шумаци не ми говорят нищо за вековните рилски гори. Тука още не сме стъпили в манастирското з а п о в е д н о владение. Това значи, че лесовете са оставени на произвола на селяните. Виждаш с прискърбие, че се намираш още близо до съседството на културния свят: брадвата на българина и зъбите на козата му са дали на местността своя неизличим печат на грозота и запустение. Хубава културност! Някой икономист беше изрекъл афоризма, че там, дето лесовете отстъпват, цивилизацията напредва. Това е вярно за Европа, примитивна и средновековна, когато цяла е била наводнена от гори, и за други девствени страни. У нас противното е вярно: по-малко гори — по-голяма дивотия. Погледнете дунавските голи равнини: там селяните живеят още в земята, като троглодити. . . Впрочем, колкото вървим напред, урвите стават все по-рунтави и погледът с удоволствие бяга по тъмнозелената им мантия, в диплите на която, под прозирна мрежа от листа, бликат ручейки. Самотията се увеличава, картините са привлекателни и на всеки завой се отварят нови. Реката прави хиляди фантазии под сянката на листнатите буки. Често клисурата се затваря от всяка страна и ти се озоваваш като в дъното на някой кладенец.

II

Пастра. — Планинският свят. — Животът на горите

Нещо два часа вървеж от село Рила, стигаме до Пастра. Пастра е най-близкото село до манастира. Но човек неволно се пита: дали това е село и защо се е увряло тука? Няколко нищожни, разсипани, дрипави

хижички, хвърлени тук-там между храсталаците на лявата урва. Мислиш, че минуваш край някакви парцаливи и недъгави просяци. Те едвам се крепят по ронливата стръмнина, сякаш че са някои кози. С какво се хранят тука хората? Навярно и те с шума! Няколко гушави жени и деца, що се мяркат там, допълнят тъжния ефект на тая жалка картина. Две ханчета-кръчми слазят на пътя и прогонват пътниците със своя нещастен вид. Без да се спрем, бягаме нататък.

Клисурата оттука вече става твърде живописна — минуваме между хубави девствени гори. Оттука захваща вече манастирската държава. Додето се простира тя, все е така хубост и благодат, а тя се простира доста много. Да благодарим на св. Ивана Рилски! Без неговото покровителство и Рила щеше да бъде днес гола и краства, както е Витоша и голяма част от Стара планина. Дълги векове тия гори са били неприкосновени — пазели са ги от топора хрисовулите на българските царе, ферманите на цариградските султани. Може би донейде си и благочестието на народа. Ще ли и в бъдеще да ни се запази тоя рай — неизвестно. Двете урви са разкошно облечени; понеже ние вървим все в полите на лявата урва, то с повече сгода можем да се радваме само на дясната. Яворът,ясиката със златнозеленикавите си листа и букът най-много господаруват в премяната им. Малко по малко обаче букът победоносно завоевава всичко и заглушава всички други народности от дървесния мир. Където погледнеш: назад, напред, долу, горе — все бук, зелен, разкошен и могуществен. След малко обаче и той е принуден да поотстъпи и да даде мегдан на друг един завоевател: елата. Тя постепенно се озовава по горните части на урвата, най-напред рядко, боязливо, като чужденка. Но тоя неканен гост бързо-бързо се намножава, разтиква буковете, измещa ги, пропъжда ги надолу. Царството на елите ежеминутно расте, разлива се, завладява цялата горна половина на урвата, като оставя долната на бука, за да го изтласка съвсем в полите ѝ, по-нататък. Те вече предават на цялата картина мрачнозеления, почти строгия свой цвят. Окото не може да се нагледа на тая жива, гигантска стена, образувана от милиони прави, източени, пирамидовидни ели, напластени гъсто с чудесна правилност, стройност и изящество; никъде те не са се сбутали грубо или забъркали една в друга; сякаш че някой вещ градинар ги е садил на равни разстояния една от друга, с геометрическа точност, кастрил, чистил, подстригвал. Често виждаш, през зеления листак на тия урви нещо се белее тънко, дълго, вертикално. Какво е това? Пенести планински поточета и кристални ручейки, които се спущат във вид на многобройни водопадчета, едно въз друго наслагани, за да се втечат в реката Рила. Знаеш, че във всяка рунтава гъвка на урвата ще ти блесне пред очите подобна сребриста нишка и пак ще се затули в зеленината. Реката хвърля своите сребърни звънливи ноти от някаква непонятна мелодия, в която сякаш взима участие душата на цялата планина. Драго ти е да упояваш слуха си с тоя непонятен стихиен шум и да потапяш сегиз-тогиз взора си ту в белоснежните, ту зелени, ту тъмни вирове на игривата Рила. Пътят пълзи и лъкатуши вече все по десния бряг неин; той ту върви наравно с нея, като че нещо имат да си говорят, ту се отбива и се възкачва доста високо по урвата. Често реката се вижда като в пропаст, по краищата на която колелетата на файтона имат вид на всяка минута да се отпънат и завъртят в пустото пространство. Защото пътят е доста тесен, ако и шосе уж, и едвам се побират на него четирите коня, що ни возят. На много места той е подзидан откъм пропастта,за да се не рони,а от другата страна са изсечени скалите, за да се разширочи; на места против дълбочината го обезпечва слаба преграда от по две-три дървета, простреми надлъж и заковани о рядко забитите колове.

Тоя път е правен от манастира. И на това да благодарим: някога той е пълзял още по-високо — следите му, далеко над главите ни, и сега се познават по линията на разредените буки и в такова състояние, в каквото е било угодно на бурите, на пороите, както и на капризите на стръмнината да го докарат. При всичко това, тоя път заслужаваше отдавна да бъде превърнат в истинско шосе; по хиляди поклонници минуват всяка година оттука и преживяват същите страхувания и рискове. Ако това станеше, то пътуването, освободено от тях, щеше да бъде най-възхитителната разходка, която може си представи човек.

Времето днес беше прекрасно; слънцето безпрепятствено заливаше с лучите си тоя зелен планински мир и хвърляше яркозелени отсенения в тъмносмарагдовия фон на гората. Според завоите на пътя ни сегиз-тогиз ни се откриваше зелената гола капа на някой връх, изпъкнал из гъстите гори, далеко в благата синина на небето. Но най-после, къде четири часа подиробед, горните части на урвите се застлаха с прозрачна мъглица, сиви къделести облаци бързешката запъплаха из гъвките на урвите, съвсем затулиха кръгозора и небето и заваля дъждец. . . Минувахме сега из най-чудни места и аз само подир дълги колебания оставих возача да вдигне покрива на файтона, което ни лиши от всякакъв вид. Дъждецът трая около четвърт час, без да се усили, и най-после се превърна на едвам усетно ръсене, което само прохлаждаше въздуха, без да те мокри. Снехме покрива. Мъглите бързо се теглеха нагоре и слънцето пак светна радостно въз зелената премяна на горите.

Пейзажът, колкото се завирахме навътре в недрата на планината, добиваше вид по-възхитително див; ние се носехме между двете зелени урви, покрити от долу до горе с девствени гори, сред неспирната гръмлива песен на Рила. Намирахме се тъкмо в подножието на Царев връх, но виждахме го само до рамената му, които се завършваха космати в небето. Аз с благоговейно възхищение впивах поглед в зелената му рунеста мантия, а мисълта ми вече бягаше в древната оная епоха, с която легендата свързва тоя връх. . .

III

Един исторически харамия. — В полите на Бричебор. — Естествената алея

Когато колата ни се озоваха на едно място особено зашумено, ненадейно се зададе отпреде ни един човек в гуне, в арнаутска ризница, със силях и с дълга пушка, провесена на гърба, и заповеда на возача да спре колата. Харамия! Тая мисъл направи да пропълзят студени тръпки по кожата ни. И наистина, лицето на

непознатия нямаше нищо успокоително. Това лице беше сухо и черно, бито от ветрове, опечено от слънце, с белези от рани и с изражение на жестокост и умореност; погледът беше див, прошарени и чорлави сколуфи падаха под черната кожена шапка, твърде иззобена. Всичко: и това дрипаво и оваляно гуно, и още по-оваляна ризница, и разкъсана памучна антерия, и цървулите, показваха, че тоя човек има работа с шумаците повече, отколкото с хората. Возачът спря конете и очевидно очакваше да види какво има да му каже непознатият. Непознатият обаче го отмина и се приближи до нас полека, сложи тежко костеливата си почерняла ръка на облегалото на файтона и каза:

— Добър час, отдека?

Обадихме му, че от София идем.

Той си обърса челото с кирлива кърпа.

— Кои сте вие, как ви казват?

Обадихме му. Той помисли малко.

— Не съм чувал.

— Ваша милост кой си?

Той ме изгледа знаменателно някак и каза:

— Вие за Тодора не сте ли слушали?

Ние се спогледахме в недоумение.

Непознатият се леко поусмихна.

— Аз съм Тодор, Тодор хайдутинът! Как, не знаете нищо за нази? — попита той зачудено и с едно набръчване на челото.

— Не, не сме чували досега.

Той отхлупи шапката си назад:

— Аз съм познатият Тодор, Тодор хайдутинът. . . Двайсет и пет години съм шетал из тия планини. . . Всичките върхове и чалове ги зная, като петте си пръста. . . Всяка козя пътека по Рила — зная. Ето това е тука Царев връх. . . Бил съм навръх същото място, дето е бил цар Петър, когато са се видели със свети Иван Рилски. . . Мястото, дето е коленичил цар Петър, и сега се познава: две трапчинки са остали от коленете и там трева вече не никне. А дето си бил сложил короната цар Петър, всякогаж расте венец от перуники, колкото търкалото.

Първото ни стряскане се замени с недоумение и с по-ново безпокойство. Какъв може да бъде тоз, ако не

харамия, даже и да не беше ни сам обадил това с такава безочлива дързост и надменност. . . А неговите приказки за Царев връх не бяха ли само спечелване време, за да дочака своите другари из гората? Във всеки случай работата не беше оферна. . . Мен мигновено ми мина през ума пленението на Карастоянова; но никаква надежда не съществуваше на това заглъхнало място. Возачът ни, който беше ломчанин и пръв път идеше по тоя край, пребледня.

Додето го слушахме, без добре да схващаме смисълта на думите, непознатият измъкна из пояса си една табакера, бръкна в нея и щипна малко ситен прах от тютюн. Аз му подадох една папироса. Той поблагодари мълком с темена, па подзе:

— Та как да не сте чували за Тодора хайдутина? Мене ме са и описали в книгите.

— В коя книга?

— Захари Стоянов ме е описал в историята си. . . Когато доходи тука, разказах му хиляди работи. . . нали ви казвам, двайсет и пет години сме боравили из Рилата.

Недоумението ни растеше. В тъмния поглед на тоя приятел имаше едно загадъчно изражение, но той ни говореше вече с тона на човек, който знае, че сме разбрали кой е и що е.

— А ваша милост какво вършите тука сега? — попитах го.

— Контрашайка сме, господине!

Начинът и достойнството, с които се каза това, бяха твърде убедителни. И аз едвам сега си обясних всичко, каквото ми се показа странно в представлението и думите на почтения бай Тодора, и се засрамих за своето дълбоко невежество по отношение неговата личност.[1]

И наистина, бай Тодор е контрашайка, назначена да гони рилските горски пилета от няколко години, след

[1] По-после аз намерих в записките на З. Стоянов, том II, тук-там някои мимоходни бележки за срещнатия «контрашайка». . . Бедният бай Тодор, по-добре да не обаждаше, че е писан там: той е обезсмъртен по един много неласкателен начин. Захария хвърля громове въз него, задето е избягал из разбитата Бенковскова чета, като откарал и коня, натоварен с хляб за бунтовниците, в своята Рила.

като е бил едно от тях през двайсетина години. През своя юнашки век той много е сторил и видял, очистил е не един, не два турчина, а може би и е олекчил кесиите и на някой и друг българин, търговец от Разложко, защото разбойничеството, както и всяка търговия, са космополитични предприятия. . . Впрочем, може би казвам една клевета и затова взимам си думите назад. . . И сега бай Тодор хайдутинът, който ни постресна така неожидано с появлението си, е надежден пазач на тия краища от зли хора. Той е на служба у манастира и живее в кулата, която после видяхме. Подир улавянето и избесването по-оназгодишните разбойници, тъдява вече те не помирисват, явява ни бай Тодор, та затова и контрашайката безпечно се изляга по кръчмите в село Рила и Кочериново. Един бай Тодор редовно обикаля планините веднаж в неделята.

Ние погълчахме още няколко минути с нашия приятел с ризницата и гунето. Чини ми се по тяхната давност, че те ще да са същите, с които се е подвизавал в турско време. Аз сега имах възможност по-спокойно да го изгледам. Той е човек около шейсетгодишен и с висок ръст. И колкото повече му се взирах, толкоз по̀ го намирах приличен на оня легендарен тип македонски харамии, какъвто си съставят нашите въображения. . . Това страшно гуне, тая ризница, тоя силях, настръхнал с железа, тая пушка, прикачена на гърба му, това изгоряло с див поглед лице, всичката свободна осанка и груби движения на бай Тодора силно хармонираха с тия свободни рилски усои, навъсени долове и гори, и скалисти чалове, водопади — свобода и безлюдие. . . Той беше тука така на мястото си, тъй пълно в своята естествена обстановка, щото трябваше да ни се види чудно не неговото присъствие тука, а нашето появление с всичките външни атрибути на културност и гражданственост.

След като си погълчахме още няколко минути, през които аз поисках и добих куп нови сведения, и се наговорихме той да ми служи за водач при екскурзията по рилските върхове, ние се простихме с него. Бай Тодор се отдалечи бързо и изчезна нататък. Аз още няколко време бях замислен въз срещата ни с тоя свободен планински скитник и странната му съдба. Той беше се

свикнал с тия места и с тоя образ на живеене и не беше способен да понесе никакво иго, което обществото и нормалният живот навръзват на милиони други. Малкото задължение, което имаше в качеството си на член на контрашайката, не му отнимаше нищо от свободното и гордо съществуване на скиталец, нито приключенията му, нито опасностите му. Защото той сам ни каза, че неговата смърт ще е от горски куршум, но той няма да бяга от него на стари години и кръста му ще стърчи нейде под сенките на елите.

След малко време дойдохме срещу една кула — кулата на Тодора. Тя стои на точката, дето река Рила нагло се пречупва на север и дето се втича в нея Илийна река, която иде от изток, от полите на Кадиин връх. Тука слазя и пътят, който иде от Разложко, като се прехвърля през една от източните седловини на Рила. Той се съединява тук с рилския път чрез един мост. В турско време тоя път е бил доста оживен. Сега обаче твърде са слаби съобщенията оттука с тоя македонски край, друмът е на много места заличен от пороите и тревите. Кулата е била стража в турско време; много мазгали гледат из каменните й стени и свидетелствуват, че тая местност е била от памтивека шарена от разбойници.

Оттука нагоре река Рила тече в полите на Бричебор, а пътят отсам нея лъкатуши по полите на Върло връх: най-напред право на север, а по-после на североизток, дето гони манастира. Оттука той се преобръща на истинско просторно шосе и представлява една прекрасна алея, оградена с исполински, многовековни букове и ясики, които на много места го преобръщат на тъмен тунел чрез сплитането вършето си. Реката продължава надясно да гърми и да пълни самотиите с многонотен, див екот; през зеления листак тя се види, като блещи и се пени в беломлечни вълни или свети в зеленикави трепливи вирове, под заслона на една хаотично сплетена буйна растителност. От нея нагоре се издига като стена, до една голяма висота, хълбокът на Бричебор, покрит, както и Царев връх, с богата мантия от високи, стройни, източени ели, които се притискат гъсто една до друга, така щото само върховете им могат да гледат на божия свят. Аз и по-после забележих, че тия две

противоположни гористи урви, които разделя само реката, имаха всяка своята особена растителност, като че отстояха на кой знае какво разстояние една от друга. Така, урвата на Бричебор е изключително облечена с гора от иглолистни дървета: ела, бор, мура, смърч, а отсамната урва — от листнати: бук, явор, ясика, дъб и пр. В милионите ели — рядко някой бук, и обратно! А един хвърлей камък има от едната до другата! Такава изключителност и нетърпимост в растителното царство рядко ще се срещне в нравите и на другите царства.

Няма нищо по-приятно, отколкото да пътуваш из тая безконечна естествена алея; тя се продължава около един час. Слънцето грее хубаво от изясненото небе, но ние сме под сянката на зелената заслона на вековните белокожи букове. По дебелите им дънери се виждат изрязани имена на поклонниците и дати. Там, дето десният бряг се пресича стръмно, препречени са край него огради, които дават възможност и нощем даже да се пътува безбедно из алеята. Сегиз-тогиз мрежата на листата се поразтваря във вид на прозорец и нам се мяркат в хоризонта на североизток някакви остри скални върхове. Това са бастионите на Еленин и други върхове. Реката пада все по-ниско и по-ниско, пътят от полите се изкачва на хълбоците на урвата. Ние слазяме и вървим пеши, за да поолекне на конете. На всяка стъпка ти привлича окото своеобразният живот на гората, хилядите форми, в които се развива той, и хилядите начини, по които се наклоняват, извъртат, превиват, преплитат, слепяват, избягват дънерите и клонищата, и вейките, за да удовлетворят потребата си за въздух и слънце — една ожесточена борба за съществуване, която дава такава живописност и разнообразие на всяка букова гора. Най-после алеята се свършва с един завой и пред нас се озовава, цял залян от слънцето в зеления фон на окръжающите го гори и върхове, Рилският манастир.

IV

Манастирският двор. — Архондараджият. — Игуменът. — Клепалния зов за молитва

Живея в един скептически век и сега най-добре и най-мъчително чувствувам това. При виждането на тоя величав паметник на благочестието и вярата на миналите векове, аз изпитвам някое вълнение, но то съвсем не е онова, което мислех и длъжен бях да изпитам. Даже при едно усилие на волята си аз съзнавах, че не мога да възбудя в мене си, нито да възприема в пълнота онова наивно и блажено чувство на християнско умиление, което е разтрепервало най-тайните фибри на стотини хиляди други поклонници, надарени с простотата и вярата. Дълъг ред поколения е минал и се е поклонил тука, като е отнесъл в сърцето си благодатното съзнание за една извършена длъжност. И аз преди седем години бях дал оброк, че ще посетя свещената рилска обител. Подир дълги и тежки жизнени обуревания, аз едвам днес успявах да изпълня обета си. Но да ме прости духът на св. Ивана, присният покровител на тия зелени планини! Аз го славословя и му се покланям благоговейно не толкоз за неговите чудотворства и не за благовонния дъх на нетленните му мощи, покоящи се в скъпоценна ракла при олтара, нито за изцелението, което дава на ония, що с жежка вяра идат при него, а за това, че той е бил поет, та е намерил тия красни места за жилище, защото ни е запазил тая хубава Рила планина с нейните столетни девствени гори и неизказани природни хубости и дивашка поезия; тая Рила планина, която е венец на българските планини и най-скъп брилянт на българската корона и отечество; о, да, и защото той, през нощта на дълги векове, като един верен страж е запазил в тия усои старославянския дух и светите предания на няколко царствени века — от писмото на Петра до хрисовула на Шишмана, за да ги предаде свежи на нашето поколение, на неговото богомолно почитание!. . .

Големите двукрилни железни врата стоеха открити. Колата спряха на полянката пред тях и аз гологлав минах под зографисаното преддверие, дето ме посрещ-

наха един калугер и един стар пандурин в червен износен минтан, и влязох в двора. Дворът, широк, постлан с калдъръм, но позеленял с трева; наоколо високи многокатни чардаци с големи извити арки между стълповете; в средата хубава черкова с куршумени сводове и със стълпове от зеленикав и бял мрамор; зад нея една старовремска четвъртита кула издига своя плосък покрив по-високо от всички здания, а по-високо от всичките тях — зелените върхове наоколо. Дворът беше пуст, безлюден. Чучурите на кладенците звънливо шуртяха. Мир вееше тука. Аз изведнаж почувствувах успокоението и отрадата, които пази манастирската ограда и които винаги тъй неожидано лъхват въз госта, избягал из суетата и пазарските мълви на света; тук се чувствува равният, умерен пулс на живота; чини ми се, че няма човек, който пръв път като влезе в тоя тревясал, прохладен и покоен двор, изпълнен с тишина извътре, окръжен отвън с мълвите на кристалните потоци и водопади на Друшлявица и Рила, да не пожелае на миг в душата си завинаги да остане тука. Скоро съгледах под стряхата на долния кат, насядали на столчета до стените, две-три черни фигури с тояги в ръце и с мечтателен вид. Като ни видяха, наставаха. То бяха старци калугери. Другият, който ни поздрави при портата, ни оправи в дъното, дето отляво, по една каменна стълба, се изкачихме на чардака на втория кат.

По Пътеводителя за Рилския манастир аз разбирам, че ни завождат при архондараджият. Калугерът, който носи тая громка титла, има за мисия да приема и настанява гостите манастирски; той също се грижи за тяхното препитание, доде те стоят в манастира. Архондараджият, страшен, сивобрад, с твърде строг и навъсен поглед старец, ни каза «добре дошли» и ни въведе в една стаичка, постлана с черги и губери български и с редове възглавници край стените. Един дълбок прозорец с железни пречки пущаше светлина отвън и отваряше вид на надвесените скали на Еленин връх и на Копните. Миришеше вътре на запрян въздух и на мухъл; стаята ми се видя тясна и недостатъчно видела. Аз помолих светия старец да ми даде по-добра. Той се понамръщи. Очевидно, не му се хареса, дето се показахме мъчни.

— Вие по-добре вижте се, господине, с игумена — каза ми той.

— Дека е дядо игумен?

Той ми го показа през пармаклъците, долу. Игуменът, както и други някои братя бяха наизлезли из килиите си при трясъка на файтона по двора.

Игуменът, човек на петдесет години, но комуто трийсет и пет години едвам ще дадеш, със здраво, червендалесто и жизнерадостно лице, с богата къдрава брада, с приветлива усмивка и поглед, ни прие твърде любезно. По просбата ни той заповяда на стареца да ни даде друга стая, която той нарече «чирпанската одая».

— Каквото виждам, нямате твърде гости? — казах му аз, като се озъртах по пустите чардаци.

— Да, сега само ваша милост сте. . . Това лято малцина ни дойдоха. Знайте — продължи той, — пуснали са някои глупав слух, че шътали харамии и тая година тъдява, по балкана. . . И ето, светът се бои.

Аз му казах, че тоя слух обикаляше и из София и че не без безпокойство пътувахме от село Рила дотук.

— Нищо няма, никой от манастирските хора и от контрашайката не е чул, нито видял нещо. . . Това са едни празни думи, пуснати нарочно, да пакостят на манастира.

И отец Йоасаф със силно ядосване ми разправи дека е изворът за тоя неприятен слух. Това е интрига на един административен чиновник, скаран с манастира за една борова гора в Илийна река, която той обсебил на основание на някаква подозрителна турска тапия и захванал да я сече. Тая гора е манастирско владение от векове, както и всичките околни, запазила се е през най-лоши времена непокътната и сега излазя, че принадлежала на един български чиновник, който бърза да я опустоши. Игуменът се е обърнал за защита пред висшето правителство и опустошението на гората е спряно, доде се произнесе съдилището. За отмъщение казаният чиновник пуснал слух за харамиите. . . Нека се надеем, че правосъдието ще защити Рила от неговата хищническа ръка.

Додето приказвахме, на едно място на двора се спря едно дяконче в дълга черна мантия и с панокалимавка (широко черно платно, хвърлено въз калимавката и раменатa). Държеше клепало в лявата ръка. То застана в една смирена поза с лице, обърнато към храма, и заби дъската с едно чуканче. Силни сребристи, звънливи ноти се разнесоха из въздуха, сякаш че ги издава металически инструмент, напълниха двора и чардаците, и килиите, ечеха все по-силни и по-бързи, и по-звънливи, повръщаха се,сливаха се в някаква плачевна песен, неодолима, сърцераздирателна, па изведнаж престанаха. Дякончето застава още на три точки на двора, от всяка посока, и изкарва от дъската същите сребристи, плачевни звукове, които се издигаха от пониски към по-високи ноти и се продължаваха с постоянно увеличаваща се бързина, додето пак спираха.

И тозчас един рояк братя изскокнаха из килиите си, все в мантии и с панокалимавки, и се запътиха към черквата. В това необичайно за мене и строго облекло, черните им фигури, движущи се тихо по широкия двор, имаха вид на привидения. После дворът пак опустя и само чучурите разливаха монотонния си напев из мълчаливата ограда. Слънцето слизаше на запад. Сянката на Върло връх падаше въз срещната елова урва на Бричебор, като й оставяше горната част още позлатена от предвечерните лучи.

Слънцето зайде — за манастира — четири часа порано, отколкото в Кочериново.

V

«Чирпанската стая».— Вид и грамадност на манастира. — Историята му. — Храмът. — Хрелевата кула. — Византийска живопис

На сутрешния ден се пробудих рано. Слънцето влазяше приветно през широките прозорци на стаята ми. Тая стая е широка, просторна и светла: весела е. Това е почетната стая, тя е най-добрата от всичките по местоположението си и удобствата си. Първо, «чирпанската стая» обладава хубав вид от прозорците на североизток; тя вижда утринното планинско слънце, живописните планински чуки и скалите на Еленин връх, в полите на който стои манастира, и високата

седловина на Кобилино бранище; под самите прозорци бучи поточето Друшлявица, което ми е пяло цяла нощ. Второ, «чирпанската стая» е поставена при самата магерница; а това щастливо съседство е много ценно за едни гости, които са дошли да престоят три недели в тая планинска пустиня, без да са си донесли за толкова време провизия, и които имат намерение през това време да възприемат охотата на вълците. Защото, кажете ми, ако тука тя не дойде, дето въздухът е чист, силен и живителен, напоен с боров дъх и кислород, пъстървите в река Рила — от баснословно изобилие и размери, кочериновското вино великолепно и житейските грижи отишли на дяволите, то де другаде ще ни намери?

Тая блажена стая е постлана изключително с губери, от които някои твърде изящно изтъкани. Всичките, както и възглавниците, са набожно приношение на манастира от селяни поклонници; чрез същия начин са снабдени с постелки и стотините други стаи и килии манастирски. Лавички, една въз друга до вратата, поддържат стомни, свещници, умивалник и други стайни потреби, голям долап до стената пази завивките и постелките. Той е цял изписан, както и всяка дъска на стените, с имена и дати. Моливът е издраскал навсякъде, аз мога да се уверя, че нашата стая е видяла гости от всичките краища и народности на Балканския полуостров. Една от големите ѝ добродетели е и отсъствието на дървеници. . .

Като излезеш от стаята на чардака, виждаш целия двор, четирикатните редове килии, черковата, Хрелевата кула. По тяхното разположение се познава, че манастирът съставлява един неправилен четвероъгълник. Възточната му линия е по-дълга от другите — тая неправилност се дължи на стръмната и притеснена от планината и реката местност. Видът на манастира е внушителен и импозантен отвътре, както и отвън. Изведнаж виждаш, че тук са работили големи средства, усилията на цял народ. Вред величавост в размерите и здравина на направата. Дебели каменни колони на земята подпират товара на безкрайните чардаци, напластени един въз други от четири страни, горните подпирани от по-тесни колони, които се свързват с елегантно извити арки, покрити с бяла мазилка, нашарени с

арабески или представляющи подобие на мраморни плочи. На най-горния кат висят на една голяма висота красиви балкони към двора, а над покрива му стърчат безбройните тухлени комини и кубетата на няколкото черковки, вмъкнати между килиите. Всичките стаи са около триста.

Отвън и около манастира са натрупани всевъзможни стопански постройки: фурна, обори, воденица, ковачница, дърводелница, амбари, разни стрешини, одрове, огради и пр., така щото, погледнати от някой околен връх, всички тия сгради и керемидни покриви дават илюзията на едно градче, затикано в тия пущинаци. Отвън каменните зидове, измазани с русан, стоят още по-високи и строги със своите здрави, обковани и замрежени с железни пречки прозорци, многочислени мазгали, железни порти и имат вида на непристъпна крепост.

Общият ефект на манастира е поразителен. Грамадността му те притиска, а мощният размах на линиите на тая груба византийскочерковна архитектура и мрачно-величавите размери и сила на всичко, що те окръжава, по-малко радва окото, отколкото смущава душата; това смело зодчество, родено и възпитано от вярата и миналите векове, неволно те тегли и възвръща към тях и ти чувствуваш тозчас дъха на историческия мухъл. . . Някакъв студ и някакво тъжно чувство ти идат от тая грандиозност, дължима на екзалтацията на тъмни и наивни души. Синове на нашия век, ние сещаме, че това не е нашето време и не за нашето време, но неволно потръпваме пред изражението на тая управляюща съвестите и работите на народите сила — мистицизма, — сила, която е дала живот на най-великите зодчески концепции — от египетските пирамиди до «Света София», та и до тоя манастир. Чужденците, които са минали оттука, едногласно се удивляват на грандиозността на тоя манастир. Д-р Иречек казва, че той е най-голямата сграда на целия Балкански полуостров.

Тоя манастир, стар вече девет века, най-старият от всичките, има своята история също, своите епохи на процветание и на жестоки изпитания; понякъде неговата съдба върви паралелно със съдбата на българския

народ. Той прекарва всичките трагически перипетии на нашия исторически живот. Няколко скъпоценни старинни документи позволяват ни да погледнем в самото най-отдалечено минало негово. Зародишът на Рилския манастир най-напред е била пещерата на св. Ивана, отстояща един и половина час нещо на север, на една скалиста стръмнина; след смъртта на угодника няколкото му горещи ученици и подражатели на негова богоугоден отшелнически живот съградили по-насам от пещерата, дето сега е черковицата на св. Лука, в гората, на едно по-сгодно място, постница, за да се прибират в нея; и така се турило основа на манастирско братско общежитие. Подир време това място се видяло тясно за пораслото число на отшелниците, та станало нужда да подирят друго място, по възможност пак близо, но по-пространно. Тогава манастирът на св. Ивана се преместил окончателно на тясната полянка в ъгъла, който правят поточето Друшлявица и реката Рила.

Манастирът е просъществувал около четири века във вид на скромна обител. Но той е бил вече стопанин на обширни недвижими имущества: гори, ливади, села, както се види от хрисовула на Ивана Шишмана, издаден на 1379 г., с който се утвърдяват владенията и привилегиите на манастира. На 1335 година един богат и благочестив сръбски велможа, кесар Хрел, обновил съвсем манастира, изградил хубава каменна с два свода черкова и до нея кула, от която да защищават братята манастира и себе си от нападението на разбойниците. Сам той се покалугерил тука под името Харитон и остал до смъртта си. Приведен в благолепие по тоя начин, манастирът захванал да напредва и цъфти. Но тоя щастлив период в съществуването му траял само шейсет години. Настанал разгрома на българското царство от турците. Рилският манастир разделил общата съдба. Около 1395 година той бил разрушен до основи и запустен. Остали само цели черквата и кулата, изградени от Хреля. Турците имали тогава много работа другаде, за да се спират и развалят здравите каменни зидове на тия сгради. . . Шейсет години те са стърчели запустели и изоставени, обрасли с дърволяк, храсталак и тръни. Когато времето се поумирило след

завоеванието балканските господарства от турците, някои скитници монаси дигнали зид около кулата и черковата и подновили криво-ляво манастира. На 1470 г. по заповед на султан Мурад I мощите на угодника били пренесени тука от Търново. Оттогаз особено се захванал по-голям прилив на поклонници и посетители на манастира, между които фигурували и много знаменити лица, князове, патриарси. От далечни страни, от всички краища на Балканския полуостров идели богомолци да се поклонят на мощите и болни — да получат от тях изцеление. Значението на манастира пак хванало бързо да пораства; в продължение на тия четири мрачни века на всеобщо робство и затъпление, само в неговата ограда се е таил жив спомена на старите славни предания. До 1833 г. той е претърпявал разни изменения и превратности, постоянно е бил грабен от турски разбойнически чети, горен няколко пъти, додето станал жертва на един голям пожар, от който оцелели само кулата и черквата. След това голямо нещастие братята решили да го направят недостъпен за пожари и разбойници и с големи усилия и благочестив ентусиазъм, през няколко години, направили го велик и як като крепост, както го гледаме днес.

Но в своето горещо рвение за благолепието на манастира си братята направили една грешка, която мъчно може да им се прости. Като решили да построят нова, сегашната черква, дошла им нещастната мисъл да развалят старата Хрелева черква, която им твърде додявала! Разрушението от същите братя на тоя исторически паметник, пощаден от съдбата и от турците, може да се обясни само чрез дълбокото невежество тяхно относително ценността на подобни старини и паметници на българското изкуство. Сегашната черкова е твърде богата и ярко изографисана и великолепна със своите пет кубета, но тя нищо не ни говори за миналото, от нея не вее духът на старото време и преданията; аз я намирам даже твърде усмихната и кокетна, за да може да настрои душата на благоговение и смирена молитва. Няма съмнение, че тя ще смайва с великолепието си простодушните поклонници и повдига престижа на манастира, но колко той би пò порасъл, и на братята, ако да беше съхранена и старата!

Преподобният отец Неофит Рилец горчиво съзнава това нещо, но прави дълга и гореща защита на манастирското братство, като оправдава постъпката му чрез необходимостта и теснотата на двора.[1] Той обаче слабо сполучва да оправдае това посегателство на старината; даже и той сам, уви, е виноват в едно такова: нему се дължи, когато е бил рилски игумен, накърняването и другата старина — кулата, чрез махването на зъбците, които са увенчавали върха ѝ! Сега те са заменени с прост покрив, над който е боднат кръст. Кулата стои шута, лишена от своя традиционен венец на стар замък, губи много от обаянието си. Аз всякак разпитвах за причината на това решение на почитаемия деятел, но разумни причини не ми се показаха.[2]

Споменах одеве мимоходом за новата черква. Тя заслужва да се каже нещо повече за нея. Тя е действително една хубава и великолепна черква, каквато надали има друга в България. Ако се съди по богатството на материала ѝ и изяществото на отделката, трябва да кажем, че са се похарчили грамадни суми за нея. Зданието ѝ, което е увенчано с пет куполи, от които средният е по-голям, е покрито с куршум и от три страни е заобиколено с аркада от мраморни колони и с мраморна постелка. С плочи от бял и зеленикав мрамор е постлана и извътре и те са наредени по такъв начин, щото изобразяват твърде сполучени и красиви фигури. Тия мрамори са намерени в самата Рила. Темплото е изработено марангоз и позлатено, то взима очите с богатото си великолепие. Стените, свода, углъбленията на прозорците, корнизите цели са напъстрени с фрески, представляющи свещени сцени из библията; така също са изрисувани с фрески вънкашните стени. Те блещят с още по-голямо разнообразие, темите им са взети из всевъзможните области на гръко-православната традиция и вярвания. Тука е и раят с Адама и Ева, и пъкълът с пламъците, митарствата и второто пришествие, и алегорически образи на смъртните грехове, и душеназидателни сцени, и цялата свещена фантасмагория на екзалтирания християнски мистицизъм.

[1] Описаніе Болгарскаго священнаго монастыря рыльскаго. София, 1879 година.

[2] Сегашният игумен, отец Йоасаф, се кани да възстанови зъбците в предишния им вид, както още фигурират на щамбите манастирски, изобразяющи кулата.

Но всичките изображения носят безжизнен, монотонен и неизменим печат, присъщ на византийската живопис; всичките лица си приличат едно на друго, неестественост в положенията, несъразмерност на частите, съвършено отсъствие на истина, както и на живот. Православната религия, много по-малко живописна от католическата в отношение на изкуството, следва и съхранява непоколебимо византийските формули. Нейната живопис, в противоположност на западната — римската, която е наследила класическите предания на старогръцкото изкуство, има изключително отвлечен, свещен характер; тя е неподвижна, тя е завършена, замръзнала, неспособна ни за напредък, ни за упадък. Образите ѝ имат същите черти, същата физиономия и се отдалечават упорито от природата и художествената правда. Нейните божества и светци носят човешки образи, но не приличат на живи человеци, а сякаш че са снети от бледни восъчни изваяния. Забележително е, че православната религия се е отразила по такъв неблагоприятен начин и на останалите родове изкуство на Изток, тя ги е осъдила на неподвижност, на еднообразие и на неоригиналност; така, музиката, ваятелството, поезията, зодчеството. В последното само се достигат понякога ефекти от бляскавост и хубост.

VI

Послушници. — Постницата на св. Лука. — Неофит Рилец. — Постницата на св. Ив. Рилски. — Нравственият облик на великия отшелник

На три часа след пладне се наканихме да посетим пещерата, дето е завършил своя постнически живот св. Иван. Това посещение е обезателно за всеки гост на манастира; то е още един приятен случай за разходка из планината. Пътят тръгва от Самоковската порта право по полите на Еленин връх, най-напред през ливади, а после през гора. Дълбокият дол на Рила река между две високи планини, колкото отива навътре, става

по-див, безлюден и мрачен. Реката бухти в основите на Бричебор и дивият й екот се носи и се повтаря в хиляди шумове от самотията. Ние се възкачваме по една стръмнина и пътят-ни тозчас потъва в гъста, сенчеста гора.

Момчето, манастирско послушниче, върви пред нас и леко подскача по камъняка. То е облечено в черни шаячени френски дрехи и на главата с обезателната за послушниците манастирска скуфа. Това също дете е наредено да ни прислужва. Много пъргаво, много послушно, но то вече носи на лицето си бледата маска на манастирската повехналост и апатичност. В манастира при всеки от по-първите старци прислужва по един подобен послушник, като посещава и манастирското училище; послушниците състоят главно от сирачета или от деца на много бедни родители; някои са подарени на св. Ивана, по силата на едно обричане, направено от бащите им през време на някаква беда или боледуване. Те са един вид жив курбан на светеца, каквито са принасяли старите гърци на боговете. Обикновено тия бедни деца, осъдени да им линее детинството в задушената килийна атмосфера, се приготвят за иночески чин или въобще за духовно звание.

Върви се около един час нагоре, из дива гора; пътеката е стръмна и каменлива, но на места надвисналите дърве правят от нея сенчеста алея. Най-после през дърветата бялва се сграда, при която скоро приближаваме. Тука са две постници, една срещу друга. Всяка има по една черквичка и по две-три килии. Тука вече е съвършено отсъствие на всяка питомност и човечество. Тия сградички, загубени из самотиите на горския пущинак, дремят с тишината на гроба. Тука наистина човек, затворен, далеч от всичко световно, има само една област, отворена за деятелността на духа си: религиозното съзерцание. При вратата на едната черква посрещна ни уродливата фигура на един кирлив калугер. Тая неприятна физиономия добре е сторила, че се е скрила в тая дупка. По отдавна получена привичка братът се разкланя, разшъта и ни въведе в черквицата на св. Лука. Дъх на плесен, на влага, на старо лъхна въз нас; на стените и на темплото зографии на светци с мъртвешки лица, почернели от времето; в мрака те гледат

като привидения. В един ъгъл грубо издялан камък; то е гробът на светеца. Братът ни съобщава надълго какви свещени възпоминания се крият тука. Но ние чувствуваме неодолима потреба за въздух и за слънце и излазяме. На вратата ни спира братът, слага къс хартия, за да си запишем имената, за да ги спомене в молитвата си. Благочестивият старец обаче ни предизвести колко пари взима за всяко име и тогава хвана да записва.

Свети Лука (не трябва да се смеся с евангелиста) е умрял от напразна смърт на мястото, гдето е тази постница. Неговото житие е съвсем просто и късо, затова да го разкажа. Един ден единайсетгодишното селянче Лука се явило в пещерата при свети Ивана, който му бил чичо, и заявило желание да подражава неговия добродетелен и постнически живот. Старецът чул с радост желанието на внука си, приел го да живее в пещерата си и се завзел да го възпитава в подвижнически живот. Баща му на Лука, известен и подбуден от дявола, който му се представил в образ на человек, запътил се в пещерата, гневно изругал брата си и насила отвел детето си назад. Но като дошли на това място, една змия ухапала смъртоносно Лука и оттогава той станал свети Лука! Както щете, но той много лесно сдобил светителски венец. Не, по обичам дамаскините на гръцките калугери. . .

При срещната черквица стоят залепени две каменни килийки, измазани с русан и със стъклени прозорци. Те несравнено повече ме интересуват, от тях ми вее нещо освежително и бодро; там е живял маститият и образован деятел, йеромонах Неофит Рилец. Той е един от ония монаси, които са направили чест на званието си. Като Паисия, като Софрония, той е прибягнал в манастирската ограда не за да дири отдих, а да се посвети на неуморна и благородна деятелност в полза на народа си. Самоук, но надарен със силна памет и остър ум, той се възвиси до едно енциклопедическо образование, рядко у съвременниците му. Освен непрестанното подвизаване по устройството на школното дело в България, той е дал на книжнината ни куп забележителни книжовни трудове: превод на Новия завет (тоя превод е първият у нас), славянобългарска граматика, голям български речник и разни още книги, меж-

ду които и едно пространно описание на Рилския манастир, с което ние богато си служим. Калугер по звание и син на едно време и среда, недосегнати още от прогресивни идеи, Неофит ни удивлява със забележително нови възгледи, противоречащи на духа на черквата. «По-напред да се правят училища и после черкови — казва той в един предговор; — по-напред школни книги и учебници — после псалтири и наустници.» Отец Неофит дълго време е бил игумен в Рилския манастир, на който повдигал обаянието с името си, и такъв е умрял. Той се е отстранявал често тука, за да може да се занимава спокойно над последния си труд — речника. Сега в килията на покойния велик труженик живее един прост калугер, който варди постницата. Той лениво покой своя умствен и душевен нехар там, дето е била люлката на толкова благородни пориви у един дух, жаден за светлина.

Оттук до Старата постница е близко, но пътят е много мъчен. Ние почиваме начесто. Забележвам по гладките стволове на буковете и брезите имена, изрязани с нож. Те се срещат в по-голямо количество, колкото приближаваме до Старата постница, която съзираме. Дънерите и от двете страни са буквално покрити с тях и когато аз пожелавам да си обезсмъртя името, не мога да намеря ни едно празно място...

Ето Старата постница под скалата си. Тя е целта на пътешествието ни. Тук е прекарал седем години от подвижническия си живот св. Иван, знаменития светец на България, пръв основател на иноческия живот в нея. Той е величавият тип на строгите, вдъхновени и екзалтирани аскетици на първото християнство, които са носили още приживе, в очите на масите, ореола на светците. Съвършеното уединение от света и самоотречение за през цял живот от всичките му ефимерни грижи, блага и наслаждения, в понятието на века, в който живял светителят, са съставлявали най-пълният и най-високият образец за идеално-добродетелно и праведно битие. Борбата с плътта и победата над нея се е считала за най-големият героизъм, който е приближавал човека до бога. Случаят на свети Ивана обаче,

който, вместо да изрази своите християнски подвизи в гореща деятелност за разпространение просвещението между новото още в християнството българско общество, като напр. св. Климент, Константин, Иван Екзарх и пр. сподвижници на Бориса и Симеона, ги е предпочел в уединението на непристъпната за света пещера, може да се обясни и инак исторически. По думите на един съвременник на цар Петра в тогавашното духовенство се развила страст към разкошен живот. Лицата от духовно звание ламтели за светски удоволствия, труфили се с богати дрехи, обичали блясъка и суетата, чревоугодствували, с една реч, живели съвсем несъобразно със званието им, а заедно с това «творили неправедный суд, грабили, обидели беззащитных». Това разтление на нравите у ония, които били призвани да служат за образец на християнската чистота и смирение, е трябвало неминуемо да възбуди реакция. Появяват се тогава праведни мъже, които напущат обществото и се посвещават на пост, молитва и смирение в недостъпните лесове и планини.[1] Най-забележителен в лика на тия протестующи духове бил Иван Рилски. Славата на неговия праведен живот в скоро време отива далеко; обаянието му нараства до такава степен, щото самият български цар, Симеоновият син и наследник, Петър, му праща писмо и дарове и проси съветите му; иде лично в Рила планина да се видят .Това нравствено обаяние е преживял пустинникът и до ден днешен — то трае в голямата знаменитост на манастира, който носи името му.

VII

Живот на св. Ивана. — Странствувания на праха му

Житието, което ни е оставено за св. Ивана[2], дава любопитни подробности за неговата личност и подвижнически живот. Той е роден в някое си село Скрино, в Софийската епархия, от набожни родители. Доде

[1] Виж «История болгар» от К. Иречек.
[2] От Евтимия, търновски патриарх.

бил малък, пасъл овци, но показвал още тогава наклонност към уединения живот. По смъртта на родителите си той се подстригал в един манастир за калугер. Ламтенето обаче за пълно уединение и съзерцателен живот не могло да се удовлетвори там и той скоро напуснал манастира и по божието внушение запътил се в горите; там си направил една колиба от клони и шума, дето прекарвал в пост и молитва. Храна му служили растения само и ял от тях, колкото да не умре, и то само след заход слънце. Там много пакости и неприятности изпитвал от дяволите, които се преправяли на зверове, но той всякога ги отпъждал с молитви към бога. Скоро той напуснал и това място, което му се видяло недостатъчно отдалечено от съседството на човеците, и отишел да дири още по-заглъхнало място за уединение. Той намерил такова в една тъмна пещера, дето е прекарал двайсет години, изложен на постоянни опасности и страхове от диви зверове и на изтезания от разбойниците. Последните даже се опитали да го убият. Това го принудило да се укрие в непроходимата Рилска планина и там се заселил в корубата на един многовековен дъб. Хранел се само с нахут, който бог нарочно правел да израсте за угодника му. Но и тука не можал да найде пълен мир, който се нарушавал вече не от зверове и люти разбойници, в които се въплътявал Сатана, а от славата му: тя се пръскала далеко и привличала множество благочестиви хора да ги благослови, както и болни — да им даде здраве. Обезпокоен твърде много да не би това прочуване да хвърли в душата му червяка на тщеславието и гордостта, рилският скитник бягал още по-навътре в горските пустини и си избрал за жилище една висока и непристъпна скала, с пещера отдолу. Тук е прекарал праведнически живот много години, до самата си смърт. Истина е, че праведникът и тука не намерил желаемото пълно усамотение от почитатели. Тук го е намерило и братовчето му Лука и се поселило при него, за да се наставлява в душеспасителния път. Когато брат му дошел и по груб начин повел детето си пак в мир, св. Иван му казал да не прави това, защото незабавно ще умре син му, което се е случило малко по-нататък. Това изпълнено предвещание, както и другите чудотворства прославили още повече угодника.

Между другите, които му дохождали тука, били, както знаем, и пратениците на цар Петра, които му донесли писмото и даровете и които наситил по един чуден начин.

Св. Иван проживял в скалата си до самата си смърт, за която бил предизвестен от бога (946 г.). Той живял всичко 70 години. По тоя начин е видял царуванията в най-бляскавите им периоди на Бориса, Симеона и Петра. Той бил погребан от неколцината си ученици, които съставяли първото иноческо братство в България, близо до пещерата.

Но било речено и на праха му да не намира покой и да се преселя от едно място на друго. След няколко години, казва сказанието, из гроба му хванала да излиза благовонна миризма, затова учениците му разкопали гроба и намерили тялото на учителя си целокупно, което изпущало горната миризма. Оттогава се почнали чудотворните целебни действия на мощите му. Скоро обаче учениците му ги пренесли в София, както им бил заповядал сам старецът насъне, дето ги положили в църквата на св. евангелист Лука, за да ги преместят гражданите по-после в друга една нова черква, издигната в негово име. Подир известно време чудотворните мощи направили едно по-дълго странствуване; те били грабнати от маджарския крал Бела III, дошел до София, която и опленил, и отнесени в град Острогом, в Маджарско, като трофей (1082 год.). Чудодеянията, които следвали и там да вършат светите мощи, направили да се стресне кралят за своето посегателство въз тях, той се уплашил и ги изпратил в един златообкован ковчег пак назад в София (1095 год.). Но след един век нещо Асен, като превзел София от гърците, заповядал да се пренесат мощите в столицата му Търново под охраната на патриарха Василий и на 300 души войници. При наближаването тържественото шествие царят излязъл из столицата си с болярите и с народа, та посрещнал с голяма чест останките на светеца, които били положени в новоизградената на негово име черква. Около два века и половина се продължавала почивката им в Търново, което на 1396 г. престанало да бъде столица заедно с гибелта на царството. На 1470 год. рилските иноци издействували чрез помощта на

Каломария, християнката, жена на султан Мурада, да им се предадат мощите, та изново били повърнати в Рилския манастир и с това се завършва тяхната многовековна одисея.

Освен пространното житие на св. Ивана съществуват и няколко устни предания у народа за живота и подвизите негови. Тия предания, или по-добре приказки, на брой три-четири, които неотдавна се обнародваха[1], твърде не се съгласяват с житието, при това, като легенди, тия приказки са доста банални, в тях личността на угодника губи оная величавост и свещено обаяние, които я озаряват в историята; в тях не може да се търси нищо, нито от християнския романтизъм в гръцките и западните легенди, те още по-малко са интересни в смисъл на произведения на творчеството.

Концепцията на нашите народни приказки, църковни и светски, не блещи с фантазия и сила на измислицата, както блещят с романтизъм и лирика народните песни. Тия характерни черти в произведенията на нашата народна проза и поезия са неоспорими. Може би те са изработени от самата наша история. Българинът е лош разказвач, а е добър песнопоец. При няколко десетини приказници, събрани досега от устата на народа, ние обладаваме вече много стотини песни. Истина, че сегашното поколение не пее вече, без да се е научило да разказва добре.

VIII

Последното жилище на св. Ивана. — Пещерата му. — Дупката. — Скалата и Царев връх. — Цар Петър и пустинникът. — Сношенията им

Прекръстихме се и запалихме свещ в черквата, на каквато е превърната постницата на св. Ивана. В тая черква всяка неделя се служи веднаж литургия. Както тя, така и няколко килии, долепени до нея, стоят под покрива на пещерната канара. Записахме си и тук име-

[1] Виж «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», книги IV и V, 1891 година.

ната. В един ъгъл стои четвероъглено зидче като седалище; то стои над мястото, дето е бил гробът на светеца, в който дълго време са почивали останките му. Набожните посетители провират с мъка ръката си в едно тясно отверстие на зидчето, та вадят пръст, на която се приписва целебна сила.

След това отецът със запалена вощеница ни заведе в пещерата. Входът ѝ има длъгнеста форма. Влажният свод на огромната скала над главите ни виси застрашителен и студен, сякаш че ще легне въз нас; мракът е гъстък и слабата светлина на свещта едвам полуозарява един тесен кръг около нас. Тука св. Иван е прекарал, без да мръдне другаде, седем години, като е издържал невероятна борба с всичките елементи, опасности и лишения. Като си представи само човек това многогодишно търпение, остая поразен. Само една велика вяра, неизвестна на нашето време, е способна да внуши подобно свръхчовеческо мъжество и упорство. Пещерата е гола извътре и нищо значително няма освен свещения си спомен. В най-тъмния ъгъл стои заветната дупка. През тая дупка обязателно трябва да премине всеки поклонник на пещерата и да излезе отгоре на скалата. Това се прави за здраве, както и да се узнае грешен ли е поклонникът и ако е такъв — не може да мине! Отецът отнася вощеницата там. Отиваме и вдигаме очи. Дупката се отваря високо над земята, в стената на канарата. Тя е малко по-широка от дебелината на човешко тяло и отива към върха по крива посока; няколко зле изсечени стъпала на камъка служат за точки на стъпане и хващане. Изправиха една стълбица, по която да се влезе в тесния отвор, който навътре остая полутъмен. На новака иде малко страшно да се загнезди в тая груба, студена прегръдка на скалата, която ти се струва, че се свива. Но свещеният обичай трябва да се изпълни. Отецът гледа колебанието ти и те засрамява с тия думи:

— Помисли си, господине, че св. Иван няма чет колко пъти е минувал оттука, и стар човек. . .Потруди се, за здраве. . .

Най-напред се покатерва по стълбицата послушничето и изчезва в скалата. Тая гимнастика то я прави хилядния път. Това одързостява. Аз го последвах. Ка-

то се намъкнах цял в комина, притиснат и затворен от скалата, не можах да победя едно неволно изтръпване: мене веднага ми хрумна на ума за булката на майстор Маноля, в прочутата влашка, или по-добре възточна, легенда, която заградили в зида на крепостта. . . Човек се стряска само от мисълта да му затъкне някой с канари двата изхода и той да остане жив закопан в камъка! Аз си отдъхнах с облекчение, кога излязох отгоре на свободен въздух, весел и щастлив, като че съм одържал голяма победа. И наистина, това възлазяне е своего рода подвиг; и всеки, който го извърши сполучно, чувствува някаква ясност на душата. Значи, грехове особени няма. Това най-много зачудва софиянките. . . Изобщо, всеки, който се помъчи, успява да мине. Скалата притиска и не пуща само много дебелите грешници. . .

При горния изход скалата е плоска, но се пресича нагло на юг, като една стена. Послушничето, горделиво с ръководителската си мисия, стои на края на тясната площ, до пропастта.

— Ела да видиш дека е стоял свети Иван да гледа — каза то, като ми климаше важно; — нà, той оттука се е видял с цар Петра. . . Царят е бил хей там на Царев връх. . . Затова го викат Царев връх.

И гордо моят малък чичероне ми сочи на юг.

Далеко в хоризонта тъмнозелената стена от ели внезапно се свършва с една права линия и оттам нагоре се издига гладка, зеленобледа голина, която се свършва с два върха, рязко и грациозно очертани в небето. Западният е легендарният. Легендата казва, че пустинникът наклал огън на скалата, за да бъде забележен димът; същият стълб от дим се издигал на Царев връх. Тогава свети Иван е благословил през ефирното пространство коленичилия цар.

Види ми се твърде трогателно-величава тая легенда, която несъмнено има историческа основа:

Цар Петър, който е бил съвременник на рилския чудотворец, като се намирал случайно в София, добил благочестивото желание да посети св. Ивана и да приеме благословията му. С тая цел той се запътил с многобройна свита към рилските дълбоки усои, дето живял в пещерата си светецът. Но непроходимостта на горите

и несигурността на местата го направили да се откаже да проникне до тогова последния. Тогава царят възлязъл на кон от друга страна на един южен връх (Царев връх), та поне оттам да види светеца или жилището му. Предизвестен за това царско далеко посещение, св. Иван излязъл на скалата над пещерата си и наклал огъня. Царят познал по дима, че там е светецът, и свалил короната си и коленичил. Св. Иван тогава го благословил. И оттогава върхът, на който е стоял царят, се нарекъл Царев връх. Тая сцена се възпроизвожда и в наивните изображения на рилските щамби.

Има някаква проста и непостижима грандиозност в тая стародревна история, в тая далечна среща на един наследник на Симеона, монарх, комуто пределите на империята допират до Карпатите, до Пинд и до Бяло море, и на тоя мощеподобен, полугол и загубен из горите монах-визионер. Тая странна среща на цар Петра с пустинника се озарява от една забележителна кореспонденция между двамата. Но сега едно неодолимо тъжно чувство притиска душата ми; величавото възпоминание се преплита с ред печални мисли и образът на тоя цар се вестява в един умилителен светлик, но съвсем не окръжен с ореола на силата и геройството. Иска ти се, щото тоя цар, който гледа от толкоз високо място, да може да види и страшната съдбина, която застрашава царството му и народа му, да я види и да я разбере с бистрия си ум и да я отблъсне с могъщия си меч; да види близкото бъдеще, което кове гибелта му... Но не, синът и наследникът на Симеона царува четирийсет години в мир и когато гръмна бурята, тя го намери неприготвен да я посрещне, слаб, умоляющ и покорен на съдбата. . . И една велика империя се разнебитва в един час вътре, като една хартиена кула, под първите удари на неприятелите. О, цар Петре, колко много си добродетелен мъж и колко малко си цар в това писмо, което отправяш «Всечестному Іоанну пустинножителю»! Напразно аз диря, по едно слово, по една мисъл само, зад миролюбивия и изнежен боголюбец царя и вожда на един ратоборен народ.

«Като се научих за благолюбивия нрав на твоята душа — пише цар Петър на рилския пустинник — и пустинното ти, невеществено и ангелско пребивание,

както и конечното ти отстраняване от мир, твърде много възжелах да видя твое преподобие и да се насладя с твоите медоточиви приказки и в същото време да получа голяма полза от нашето виждане. Понеже желанието към богатството и суетната слава, както и страстите ни се вмъкнали в това житейско море и са замъглили нашите душевни очи с грижите за мирските работи и не ни позволяват да се въздигнем до светлината на чистото и невещественo пребивание. И ето сега аз се събудих като от дълбок сън и пожелах да видя твоята светост; но защото и от тази благодат се лиших, окаяният аз, от многото мои грехове, то моля се и припадам на твое преподобие-да ми пратиш някое утешение, за да прохладя голямата горещина на моята скръб. Твое преподобие много добре знае какви са мирските бури и от колко тъмни облаци се вълнуват царските сърца.»

Тия «мирски бури» и «тъмни облаци», които вълнуват царските сърца, представляват повече едни риторически фигури, нежели действителни господарствени грижи. Бурите по-после настанаха, внезапно. . . Любопитен е много отговорът на пустинника, особено в началото си. Сякаш рилецът предчувствува, че тепърва идат бурите за царя, та му наумява неговите царски длъжности. Тъй като му обажда, че му връща пратеното му в дар злато, съвсем безполезно нему в пустинята, «зѣло бо вредят таковая иночествующих, най-паче в пустых и неутѣшных мѣстах прѣбивающих», той прибавя тия многозначущи думи: «Държава царю богатство, но во оружію и воинства то истощавати, а не на своя сласти. . .»

Сякаш един косвен укор под формата на смирен съвет!

Аз пак се натъкнах на тоя крайно любопитен епизод. Прочитам пак отговора на св. Ивана. Той е пълен с интерес и като исторически документ, и като образец на високо християнски възрения на длъжностите на царския сан. Това писмо изобличава в писателя си трезвен и остър ум, ясна мисъл и значителна черковна образованост. И по своя откъслечен, прост и благороден слог то се много отличава от Петровото писмо, изпъстрено с византийска витиеватост и фигуралност.

«Благочестивому и самодержцу Българскаго скип-

тра царю Петру убогій Іоан — пише св. Иван, — прошеніе твое все изполнити неполезно нам ест: обаче, вѣри ради твоея и усердія в яже нам ключимых изпълняем уже, и постническія убо снѣды[1] приемлю; злато же твое сам имѣй: зѣло бо вредят таковая иночествующих, най-паче в пустых и неутѣшных мѣстах прѣбывающих. Во что бо и потрѣбует тѣх той, иже хлѣба в ситость никогда же пріемляй, ниже самыя воды в погашеніе жажды[2]. Твоей убо державѣ, и таковым сия ключима[3] есть. Обаче ниже ты[4], діадимою[5] обложенный, не должен еси в сих услаждатися; речено бо есть, богатство аще течет не прилагайте сърдца. Аще бо и писано держава царю богатство, но во оружія и воинства то истощавати, а не на своя сласти, ко убогим же паче и нищим, к нагим и безкровным[6]. Темже, аще хощеши с земным и небесное наслѣдовати царство, буди щедр, якоже и отец наш небесный щедр есть. Неуповай на неправду и на восхищенія[7] не желай. Буди кроток же и тих, и благоприступен ко всѣм, на всѣх отверсти твоя имѣя очи. Да проливается на всѣх твоего милованія масло. Да не увѣст шуица[8] что творит дѣсница. Да изходят нищіе радостны от твоя палаты. Князи же твои похвалы на языцѣ да носят. Да сіяет светлостію добродѣтелей твоя багрѣница. Память же смертная да посѣщает выну[9] твой ум. Будущее же царство да мечтает нелѣностно твоя мысль. Валяйсе под ногами матере твоея церкве. . . Яко да цар царствующих и господ господствующих выдѣв таковое твое усердіе, подаст ти яже око не видѣ благая[10], и ухо не слиша, и на сердце человѣку не взыдоша.»

Не ми се щеше тъй скоро да се връщам назад, та

---

[1] Храни.
[2] За какво му е нужно то (златото) на оногова, когато и от хляба, и от водата се отказва да приема, колкото е потребно.
[3] Богатство.
[4] Нито ти.
[5] Корона.
[6] Бездомните.
[7] Грабителство.
[8] Да не знае левицата.
[9] Винаги.
[10] Да би ти дал добрини, които окото не е виждало.

поседнах на скалата да погледам, или по-добре, да помечтая. Но моята мисъл не можеше да се съсредоточи изведнаж и тя се пръскаше на хиляди парцали из пространството. Всичките разнообразни впечатления, получени от светостта на мястото и от картините на природата, не можеха да се сглобят в един определен образ или в едно ясно чувство, а се заличаваха като сянка в душата ми, а тя се потапяше полека-лека в една тиха, мъглява мечтателност, пълна с непостижима поезия. Но областта на тая мечтателност не беше в настоящето, наблизко нейде, а далеко нейде в глъбините пак на миналото. Духът на това минало повече и повече ме обсаждаше и ми говореше, и оживяваше. . . Поглеждах, дето сега седях, на камъка, и мислено виждах до мене си сянката на пустинника, замислен и неподвижен. Аз исках да си възсъздам по-добре образа му и да вляза в неговия век. . . Искаше ми се да проникна в душевните му дълбини, да постигна тайната на неговото мировъзрение на твореца, на природата, на света и всичко това, което нас изумява, пленява или тревожи сега в тях, как се е отзовавало в неговата душа, как е работило във неговата мисъл, префинени и илюминирани от постоянното духовно общение с небето. . . А пред мене се зеленееше дива горска панорама. През върхищата на дърветата по урвата под мене — дълбокия, криволест тесен дол на Рила река, намести задръстен с буен дръволяк, намести постлан със зелени губери от лъки, нататък и около, и навсякъде — стръмнини, покрити със зелени гори, върхове, скали. От вчера вече аз тънех из тоя горски свят и всеки мой поглед срещаше все същата грандиозна панорама, изменяюща се в детайли, освещение, очертания по хиляди начини, но съхраняюща общия си ефект на поразителна величавост. Един ден и половина разстояние нещо от голата софийска степ и каква разлика! Съвсем друг свят. Навред възприемаш нови, непривични впечатления, заедно с естеството на мястото, заедно с образа на живота изменява ти се и образът на мислите. А мислите стават по-светли, по-чисти, сякаш по-възвишени; сякаш взимат нещо от живота на всичко окръжающе и заедно с него стремят се нагоре, нависоко, към небето — както тия букове и ели, както тия непостижими и задрямали в

ефира върхове, и тия орли, що се вият около тях, и тия шумове, що отиват да се пръскат нейде във височините. . . Такова е действието на гората, на планината; тя настроява душата съзерцателно, тя туря, от една страна, преграда между нея и глъча на дребнавия свят, а от друга, повдига я по-високо, по-близко до неизведаните области на тайното. . .

IX

Връщане в манастира. — Гости

На връщане, вместо да уловим прежнята трудна пътека, по препоръката на брата ние се спуснахме надолу из урвата, та по-скоро да се намерим на равно, при Тиха Рила. Пътеката ни, която едвам заслужваше това название, вървя по лъкатушна посока и повечето по дебелата постелка на сухата шума, напластена там в продължение на много години. Утъпканото едвам личеше по тоя богат дюшек, който глухо шумолеше под стъпките ни. Ние вървяхме през една гора, някога гъста и непроходима, но сега разредена; тук-там гигантски букове се издигаха между по-ниския дърволяк и сплитаха високо над главите ни широко разстланите си шубрести клонове. Безбройни други стърчеха във вид на пресечени дънери, а други налягали долу, от силата на ураганите. Те запречваха на всяка страна пътя ни и даваха на местността твърде унил вид.

При опустошителното дело на ураганите тъдява се присъединява и други един унищожител — преспите. Тия рилски лавини, често големи колкото къщи, се подхлъзнуват от върховете и с голяма бързина се търкулват по склона, като ломят и завличат със себе всичко, що им се улучи на пътя: столетни дървета, дънери, скали, каменни балвани и пр. По тоя начин се съставлява един вид сипей от нападали и пречупени дървета, който свидетелствува за прохода на стихията. Най-голяма пряспа е паднала тука преди двайсет години между пещерата и черковката «Св. Лука», като е помела със стотини гигантски букове. Тя била падна-

ла на Великден, а се стопила до Петровден.[1] На същата причина се дължат и грамадните камъни в дола и реката.

Но многобройните отсечени дънери показваха, че тук работи и друг, не по-малко страшен деятел — топорът. Тая нещастна гора, полуопустошена от стихиите, продължава да се доопустошава от човеците. Когато слезнахме долу при Тиха Рила, видяхме до брега ѝ курдисана бичкиджийница. Тая нищожна машина ядеше тая многовековна гора. Сърцето те заболява, като гледаш това дело на унищожение. Как се е допуснало то — не зная. Но ако се продължава все тъй, девствените букови гори в дола на Тиха Рила ще се преобърнат на един опърпан храсталак. Тука се твърде ясно види нехайното отношение на манастира към тия богатства.

Тиха Рила тука, при всичко че носи такова успокоително прилагателно, пак си е гръмлива, пени се между камъняците и оглаша с ека си целия дол. Ние тръгнахме из колника път, надлъж по течението ѝ. От двете ни страни се зеленееха пак урвите, но ивицата, която съставлява дола до самия манастир даже, е оголена. Това оголване лази все повече и повече къде горите на урвите; горите се чистят, за да се отворят ливади вместо тях. Като че няма манастирът безконечните тлъсти паши по върхищата и по склоновете на околните бърда!

Наблизо до манастира, отдясно на пътя, се катерят амфитеатрално по стръмнината градини на братята. Тия градини на овошки, зеленчук и цветя обладават по една дъсчена колибка, в която на хлад си почиват през жежките часове на деня божите человеци.

До пътя срещу тях, оградено с дървета и шубраци, стои едно кьошче и представя отрадно място за седене и за беседа, надвечер, когато слънцето залазя зад Върло връх и позлатява отсрещните ели на Бричебор. В такива часове по-после аз често идех да чета: стихотворенията на графа Алексея Толстоя и Лермонтова. И единият, и другият поет трябва да се четат именно в такава тиха и горска обстановка. Само под монотон-

[1] «Рилската планина и Родопите и тяхната растителност» от Ст. Георгиев.

ния и плачевен напев на реката и фъфлението на шумата, може да се почувствува най-добре благоуханието на тяхната поезия. В тая поезия силно се е отразила тайната меланхолия и нега на природата, както в страстността на Байроновата усещаш безпокойния тревожен шум на морето, стихията на английския бард.

След като минахме покрай външните сгради на манастира, стигнахме до Самоковската врата. Тя е желязна, както и Дупнишката. И двете се затварят с ключ, щом зайде слънцето, и не се отварят вече никому до ново слънце. Тая мярка е необходима в това пусто планинско място и се е съблюдавала от векове насам. По тая причина всеки пътник или гост бърза да влезе в оградата на манастира навреме, инак бедствува да нощува отвън.

В двора видяхме с радост, че има нови гости. Четири коня стоеха пред каменната стълба, която води във владенията на дяда Серапиона, архондараджият. От тях слазяха двама мъже и две млади госпожи. Тия гости обаче не бяха българи, това се познаваше по физиономиите им и по чуждото произношение в българския им говор, размесен с английски фрази. Както на заранта се научих, те били американци, учители в самоковското протестантско училище. Дошли яздешком през Кобилино бранище. Само подир няколко деня се запознахме обаче при една разходка до Друшлявския водопад; те от заранта до вечерта се скитаха из планините, единият с една преносна фотографическа машина. Както и да е, манастирът добиваше повечко оживление от присъствието на нови хора; а дядо Серапион намираше възможност да прогони мъката от пълното си бездействие.

X

Разходка край Друшлявица. — Скитане из глухия букак

. . .«Рѣка по-малка, която тече пред самите монастырски врата от северната страна к полудне и втича в голѣмата рѣка Рыла под самыя монастыр. Тія се именува Друшлявица, негли защото като тече от високо мѣсто с

голѣмо стремленіе, и многажды, когато се наводни влачи каменіе и дръвеса, а види се, като че се тресе мѣстото от нея, наречена е от трусам — друсам (тряcу — колеблю) друсла — друславица — друшлявица. . . Воистину тія е, като един многоцѣнный дар дарована от самото естество на тоя священныи монастыр.»

Прекрасна, хладна и пленителна бе сутринта на 8 юли, третия ден от дохождането ни. Под самия ми прозорец тече реката Друшлявица; тя трета нощ ме приспива като една вълшебница с вечната си упойна и с тъжна интонация песен. Второто си посещение извън манастира дължех на нея — моята кристална песнопойца. И не се разкаях за тая си вежливост. Отец Неофит в горепоменатите редове я нарича «многоценен дар» на манастира, и с пълно право. Друшлявица е малко поточе, но може да се каже, че нему се дължи изборът на това място за манастир. Друшлявица мие, чисти, прохлажда, весели манастира, тя му движи воденицата, тя му праща вода за чучурите, тя му наважда градините. Рила река е близко, но е паднала много долу, за да му върши тия служби.

Друшлявица иде от северна страна на манастира. Едвам направиш няколко крачки нагоре по нея, и тя те ввожда в една дива планинска клисура, а дъното на клисурата е задръстено с непроходима гора. Скалите, които подзиждат лявата на мене урва, са позеленели от миризлив здравец, надвиснал над водата. Сребропенестите вълни весело се пляскат о камъните, скачат от ниски канариcти прагове, въртят се и кипят във вировете, като завряла в котел вода, и заливат с пръски големите търкалясти листи на лупена, ниско растящи при водата. Малко по-нагорце едно шумливо водопадче се хвърля млечнопенно от гладкия бял гранит в кипящ вир и оросява въздуха наоколо. Как весело и с какъв гръмоподобен шум бухти! Каква млада свежест и каква енергия от неизчерпаема жизненост в тия звънливи, светли и благодатни струи, вечно оглашающи усоята! Аз каня всекиго да го посети и всеки ще изнесе като мене същото жизнерадостно впечатление от зрелището на тоя водопад-дете.

И наистина, със своята малост, а голям шум, то наумява здраво и разгалено дете, което надува свирка-

та, що му е дадена армаган, и заглушава ден и нощ с писъка и цялата къща. Хрумна ми да го дразня и аз, та му хвърлях големи камъни на бързея на гранитния праг, от който падаше, и то, горкото, с голяма мъка и гняв успяваше да ги бутва долу. Но и то има радостта да си отмъсти: шапката ми падна в бързея му и то в един миг я сгръмоляса в кипящите си бездни, блъска я, обръща я, като в една дръста, всякак я позори, и найпосле я оттикна като непотребна вещ под един камък и с такъв един гръмлив смях и кикотене, сякаш че ми говореше: «Виж как постъпвам аз, безпокойний господине, с деногубците, които тревожат мирните человеци!» И смях, и гром до бога!

Но много се лъжеше тоя малък байо, ако мислеше, че ме разсърди. Аз стоях още цял час да го гледам и да му се любувам от скалата там, додето ми съхнеше шапката, що един манастирски човек нацапа и извади из «бездната» на друшлявицката Ниагара.

Висока букова и дъбова гора кичи склоновете на двете урви. Дясната се приближава към лявата бързо и стеснява реката. Сякаш че искат да я задушат и тя още по-бясно реве. Но напразно са нейните протести: скоро тя е притисната, премазана до скалите, а пътеката, която досега другаруваше с реката, се отделя от нея и се покачва по полите на дясната урва. Аз следвам тая пътека, потънала във високи треви и бурени, с надежда, че тя ще ме заведе в самата глъбина на клисурата, тамо, дето виждам, че Друшлявица излазя изпод ниската зелена арка на гъсто сплетените клони на прибрежните дървета, посред хаотически нахвърляни балвани. Едно неодолимо желание ме влече към там, иска ми се да се завра в тая сплъстена растителност, в тоя заглъхнал кът, като че има там да открия някоя нова тайна на природата, и да се ослушвам в заглушелия гръм на вълните, дето слазят да пият рилските мечки. . .

Скоро видях, че моето въжделение нямаше да се сбъдне: пътеката се отказва да иде в глъбината, а залъкатуши нагоре по отвесната стена към букака, който стоеше над главата ми, па се изгуби. Сега, да вървя самостоятелно напред, не можеше и да се мисли; да се връщам по стъпките си, не ми се щеше; тогава предпочетох вертикалното почти възвишение към гората. Това

решение ми се твърде хареса, едно, по своята неожиданост, а друго, за случая, който ми се представляваше да изпитам силата на мишците си в една гимнастика на дива коза.

След малко аз се покатерих доста високо в гората. Под мене бучеше Друшлявица, скрита под зеления си свод; а нагоре урвата се продължаваше между хилядите дънери на букака.

Всеки е изпитвал онова ново чувство на усамотеност, на боязън и на учудване, когато пръв път е влазял в една столетна гора. Той се озовава изведнаж сам, далеко, далеко от света и в присъствието на други един свят, чужд и непознат нему, но който диша, живее, и странно отзивчив в своята мълчаливост. Големите стволове на дърветата с гигантските си чадъри любопитно те наблюдават; всеки шум от твоята стъпка се предава и се повръща от самотията, както и ти схващаш всеки говор неин. Заклати ли вятър върховете на дърветата, птичка ли се обади екливо някъде, животина ли шавне из сухата шума, всички тия признаци на чужди живот се отзовават в душата ти съвсем иначе, отколкото вън от гората. Всичко носи печата тука на суровост и непроницаема таинственост на един първобитен мир. Усещаш, че те притиска някоя враждебна сила, каквато има за нас страшното и неизвестното.

Това впечатление ставаше по-интензивно, колкото се углъбявах в царството на букака. Почвата ставаше по-полегата, но мълчанието се увеличаваше във влажната зелена сянка между дънерите, пущинакът глух, гърмежът на реката достига тук като подземно боботене. Никакъв звук наоколо. Веднаж, дваж каняк или друго пиле кресна някъде си из листака зловещо.

Хиляди дървета ме окръжаваха мълчаливо отвсякъде. Високите прави белокори стволове имаха вида на мраморни колони, които би поддържали някакъв зелен, фантастически свод; на места тия колони са налягали, изкълцани, иронени и изпоядени от зъба на времето... Но никой от правите гиганти нито се прикривява, нито се навежда от любопитство да види труповете на своите другари. Не, всякой се изтака по-нагоре, по-нагоре, да гони лазура, щастлив в своя егоизъм, че падналият му отстъпва мястото си във въздуха и правото си на

слънце и небе. На места букакът се разредява и отваря празни равни пространства във вид на харман. Големи канари, обрасли с тъмнозелен мъх, зачестяват да стърчат в сянката; някъде нагазвам в острови от висок и корав буренак; отляво гората се спуща в някое углъбление на почвата и тозчас пак се издига — там има един ъгъл особено заглъхнал и тъмен и неволно ми иде на ума за звяр. Някъде скалите отваряха подозрителни дупки, като мечешки бърлоги, и увеличаваха зловещия характер на гората. Всеки шум сега стряскаше. В краката на един бук, израсъл до една скала, пръв път видях свежа следа на живо същество, което е боравело тука: дебелият пласт мъх беше одран от скалата и нахвърлян около корена на дървото. Кой беше се занимавал с тая безполезна работа? Някое манастирско овчарче, което е минало оттука вероятно. Това обяснение ми се стори основателно, защото недалеко съзрях трески от дялани клони. Аз сам после, в манастира, узнах, че разхвърляния мъх, който срещнах, е било работа на мечка, която обича това забавление. . .

Най-после излязох из гората и се озовах на един гол скалист зъб. Той се продължава и повдига до облаците, все гол и стръмен. По него лази пътеката за Еленин връх. Оттука Рила се види как се извива из клисурата, бяла от пяната си, и се губи из гористите завои нататък. Под мене манастирът се гледа цял, като на длан, със стройната си черква, високи чардаци и зелен двор между тях.

XI

Панорамата пред манастирския кьошк. — Разговор с манастирските старци

Надвечер излязох на кьошка пред западната, Дупнишката порта. Тоя кьошк е кацнал на десния бряг на Рила, която бучи петдесетина метра дълбоко в дола. Оттука се отваря превъзходна панорама въз дола, въз околните склонове и чалове на Бричебор, Еленин връх, Царев връх.

В тая планинска панорама голяма живописност и ненадейност.

Слънчевите лучи от запад позлатяват тия висоти, пъстро, според играта на урвите и скалите. Сенчестите петна в заслонените места отварят повече яркостта на осияваните изпъкналости, както и своенравния техен релеф. Но зеленият цвят на озарените ели е така хубав и сладък, с такава нега гали окото, щото то насила се откопчва от него! И в тоновете на някои цветове се крие често таинствена страстност, сила неотразима, както бива и със звуковете. . . Чувствуваш колко е мъчно, колко невъзможно да предадеш с писани думи красотата на една подобна местност, неуловимите тонове на шаровете, непредаваемите очертания на формите, хармоничната съвкупност на картината и величието в живота; най-силните краски на поезията, даже в един възприемчив, артистически ум, недостатъчно възпроизвождат в нейната действителност картината на една сложна планинска местност. Тука трябва вълшебната четка на живописеца, а най-доброто — твоето око. То особено е нужно сега за тоя дол, дето кипи и бие животът на реката в светлосребристи приливи под трепливия листак на явори и букове. . . Вземи една увлекателна и умна книга, облегни се до заградката на кьошка, провеси си лявата ръка над пропастта и чети. Можеш цели часове да прекараш под музиката на Рила и да ги не усетиш.

Ето задават се към мене игуменът и епитропът със своите дълги патерици. С отца Йоасафа се срещнахме още първия ден; отец Лука, епитропът, има сериозно и възбледо лице, умен и малко хитър поглед; той има всякога готова усмивка на устните и ти печели отведнаж симпатията. Преди да бъде монах, той е бил бунтовник и ако не се лъжа, бил е един от бранителите на Дряновския манастир на 1875 година. Като прибавим и отца Теодосия, библиотекаря, развит, учил се в Русия старец, който повече се отстранява в градинската си колиба като Хорация, тия три лица са най-интелигентните между братята, които познах в манастира.

Двамата старци са приказливи, те с голяма готовност ме посвещават в настоящето състояние и в миналото на манастира «Св. Иван». Дават ми любопитни сведения за природата на Рилската планина, за върховете ѝ, за важните пътешественици, които са ги обикаляли; те ми посочват най-любопитните местности, които трябва да бъдат предмет и на моите излети. . . Разговорът неусетно пада пак на разбойници, ала не на по-ланските харамии, а на ония, които са вързлували в турско време. Между многото бабаити, с които е разполагал тогава манастира против турските разбойници, по едно време е бил и Илю войвода. Дядо Илю не хабил куршума си за тях, а ги ловил като зверове — с клопка, — па ги насичал на мястото им без шум. Неколцина такива той е очистил в Илийна река. Подир тия екзекуции пътят за манастира през много години се радвал на пълна безопасност и сигурност. . .

Почтените старци, макар сравнително млади още, та да могат да изрисуват по-далечното минало на манастира в тоя век, но по предание знаят много тъмни дни в живота му през турското време. И какво не е изпатил той! При всичко това той е развивал най-полезна деятелност в най-мъчните времена, като е делегирал по цяла България своите таксидиоти и духовници. Тия добри монаси, в границите на възможността и според своето умеене, са работили за укрепването национално-православното чувство у народа. Всяка година те са привождали от всеки край по хиляди поклонници за «Св. Ивана», които са слушали тука старославянската литургия, окръжени от възпоминанието за старата политическа свобода на България. . . Само тоя скит е остал през всичките векове незасегван от фанариотското влияние и козни. В цариградската патриаршия той и днес се радва на епитета «змийно гнездо», защото «вълците» не са смели да го приближават твърде.

Не ще съмнение, че манастирът е изгубил много от своето предишно значение като религиозен център, като пазител на благолепието църковно. Но той далеко не е изгубил своите почитатели. Ако поклонниците-богомолци са намалели, то поклонниците-естетици се умножават, а тези последните са по-надеждните. Могат да стават още много революции в съвестите на хората, много вярвания могат да изчезнат, но величествеността на Рила планина до веки веков ще бъде такава

и ще възхищава и сърцата, и умовете на бъдещите поколения.

Разумява се, ако ние не полудеем един ден да я изсечем. . .

XII

Излет на Бричебор. — Боровата гора

През нощта на 8 юли не спах добре. Сънят ми приличаше повече на една полудрямка, аз често се сепвах. Това се случва обикновено с всекиго, когото очаква пътуване на заранта или друго важно събитие. Аз от вечерта бях всичко нагласил за излет по Бричебор. При всяка просъница аз хвърлях поглед през прозореца навън да видя какво е небето. То беше ясно. Луната осветляваше отнякъде бледаво околните стръмнини; скалите на Еленин връх и Копите добиваха призрачност под това мътно осветление. Горите бяха съвсем черни. Успокоен, аз пак лягах и дълго се вслушвах в непрестанната плачевна песен на Друшлявица, в която се смесваха и високи ноти от работящите камъни на съседната манастирска воденица. После умът ми тичаше над Бричебор и по дивите чалове. . . И аз пак задрямвах. . .

По едно време ме събуди клепалото, което обикаляше из двора за утринната служба. Оттогава вече не заспах. Аз следях от прозореца си измененията, които взимаше небето на всяка минута, борбата, която ставаше на него между първите слаби приливи на виделина от скритата зора и умиращата светлина на месеца. По едно време предметите добиха онова съмнително освещение, което не знаеш на кой фактор да отдадеш: на зората ли, на месечината ли. Манастирските петли отвън кресливо и упорно предвещаваха деня, сякаш че имаха работа с глухи хора. Когато още повече се развидели, аз разпознах едно тъмно пластче мъглица из скалистите гъвки на Еленин връх. Но тя беше твърде невинно нещо, за да ме обезпокои; първите лучи на слънцето щяха да я разпръснат.

Вратата ми се тропна и ме извикаха на име. Отворих

и видях водача си, Михаля. Той беше се стегнал и идеше да вземе вещите ми, за да ги тури на коня. Дядо Серапион излезе също. При всичко, че дядо Серапион носеше такъв начумерен лик и гръмотевичен титул, аз скоро успях да се убедя в неговата естествена доброта и внимателно отношение към гостите. Той не остави ни веднаж трапезата ми без рилска пъстърва. И в тоя случай в своята любезна предвидливост той беше още от снощи опържил десетина пъстърви, които приложи при другите ми припаси в дисагите. Той непременно настоя да взема и павурчето, напълнено с гроздова ракия. Аз го благодарих за тая предупредителност и го просих да моли бога да ми даде хубав ден днес.

— Имаш право за хубав ден — каза той, — че ако бъде дъжд или мъгла горе. . . то остави се.

— Не можете ли позна още отсега? — попитах дяда Серапиона и Михаля, като гледах ясното небе над Бричебор.

— Тука в планината не може да се предскаже, не е като да гледаш от полето. . . Тукашната клима на всяка минута играе; преди три години, през тоя месец на, времето хубаво като днес. Отивах за Самоков. . . Току-що се качих на Кобилино бранище, по-отсам до Сухото езеро, като рече оня сняг да вали,.. Бре, подир половин час газех до колене в сняг! — разправи Михал.

—Вие, господине, кажете да запалят свещица на св. Ивана. . . Право, Рила шега не знае — каза дядо Серапион.

Желязната Самоковска порта се разтвори със силен трясък. Аз яхнах коня и Михал тръгна напред. Михал е манастирски пандурин, млад, дребен момък, със слабо на вид телосложение и с флегматически движения. Той обикновено развожда по тъдявашните планини и чалове туристите; за тая цел облича една форма, много прилична на хъшовско-бунтовническата от сив шаяк. Понеже той ходи пеш, обул се е в цървули. През гърдите му минуваше ивица с патрони за берданката, която опираше на рамото си. Тодора хайдутина не успях да предупредя, както му се бях обещал, но оставих да го взема и него при друг излет.

Бричебор се спуща пред самия манастир и прав като стена. Трябваше няколко време да възвием нагоре из

клисурата, за да хванем пътеката, която с безчислени зигзаги ще ни изкара на самия връх, над манастира. Още щом уловихме тая пътека, тя ни вкара в гъста разновидна гора. Тревата и почвата бяха влажни от росата, тя блещеше още и по листата на дърветата. Пътеката бързо заизвива нагоре и сякаш че нощта се повръща, тъй ставаше тъмно между гъстите дънери. Неприятен усоен студец вееше в това влажно царство.

Скоро ние се озовахме само сред елова гора.

Да, еловата гора! Аз пръв път влазях в елова гора. Зелени ели, подобни на тесни пирамиди, стоят милиони една до друга. Те са море, океан, из който извива, или по-добре, блуждае пътеката. Хоризонталните долни клони често я запречват и иглистите им корави листа ме бодат по лицето. Тъй като тия клони не се гънат от слаб вятър и тия листа не могат да треперят, тишината е пълна тука; сладостното фъфлене в буковата гора тук се заменя с мълчаливост и тържественост. Затова тука пък коническите върхища не ни затулят светлината отгоре, както чадърестите букове — над пътя ни постоянно върви една ивица небе, тясна наистина, но достатъчна да хвърли весела нота в окръжающето безмълвие. Безчислените завои на пътя ни безконечно се повтарят и с тях — същата строга картина от два реда тъмнозелени ели, прави, стройни и вкаменени, като солдати на парад. Тая вечна зеленина, правота, дисциплина стават монотонни. Животът на тоя лес, виждаш, не знае драматически перипетии, не се развива своенравно; той се изражава все в една и съща форма, с китайска вдървеност. Затова окото почти с удоволствие пада на изсъхналите или убити от молния ели. Техният гранивочервен цвят, който им дала смъртта, придава нещо ново в зеленото еднообразие на гората. Но и тези умрели ели стоят прави и стройни наред с живите, сякаш не им дават място да легнат.

На места гората се спуща в дол и пак се вдига по друг склон, а заедно с нея и ние, като прецапваме ручейки, шуртящи в гъвката на дола. На известна висота вече картината се разнообрази: появяват се борове, високи петдесет метра, с широка полупрозирна шапка в небето. Тия гиганти бързо се множат и оттикват елите надолу. Безукоризнено правите им, с еднаква дебелина

от долу до горе източени стволове, прилични на дорически колони от необикновена висота, не се притискат, оставят повече пространство между себе си, за да могат разперените им паралии да се сместят в небето. Но тия страшни великани дават повече дохват на бурите, защото безбройно число от тях лежат нападали на всяка посока, сякаш че трупове по едно бойно поле. По изкъртените им корени виждаш, че тия борове само едно са гледали: да се източат по-високо в небето, без да стъпят здраво на почвата си. Тия широки, колосално високи дънери едвам имат един метър корен в земята! Бедните тщеславни ветрогонци, те нямат предвидливостта на дъба, който забива корена си толкова нашир в земята, колкото високо се издига над нея. Тая гледка неволно ми наумява на подобни явления и в живота на човешкото общество. Колко материал за размишление по земната суета се крие в съдбата на подобна борова гора! Защо природата, като е дала ръста и силата, и величествеността на тия борове, отказала е скъпливо няколко по-корави и енергични жилки на корена им, за да могат да се закопчеят по-дълбоко в земята? Защо ги е отгледала с толкова мъка и любов, защо е похарчила за тия могущи стволове толкова жизнен сок, въздух, влага, топлик, светлик, та да паднат глупаво и без съпротивление от един безсмислен вятър? Не същите ли капризи тя прави и с хората, и с работите им? Не същата ли нелогичност и презрително невнимание показва тя в раздаването даровете си на всяка личност човешка? Едному дала хубост, а се поскъпила да я подкрепи със здраве, другиму дала и двете, а го лишила от възможност да им се радва, или пък някому дала атлетическа снага, а му отказала морална мощ, или пък оставила да мъждее светилото на разума в главата му и той става плячка на нищожни пигмеи, но които обладават в пълнота и двете тия нравствени сили. Страшно противоречие, безсмисленост в подробностите на мирозданието, тъй великопремъдро-хармоническо в целостта си! Без тая дисхармония, без тия ненадейности, без тоя смес от съвършенства и недостатки в една и съща твар органическият живот в природата би имал автоматическо движение, би остал лишен от оная подготвителна борба, промени и революции, които и със-

тавляват същността, негли и смисъла на живота. . .

Поразително зрелище пр едставляват тия изпадали борове. Тяхното число е грам адно, те са се натъркаляли и напречили по стръмнината, която се е бялнала от тях, сякаш е изсипана кутия кибритени клечки. Стари и млади борове, дебели и тънки, зеленолистни още и изгнили лежат без ред, кръстосват се на земята, едни пометени от урагана, други свалени от падающите — защото един бор сваля двайсетина още със себе си!. . . Сърцето се къса при тая картина на стихийно опустошение, за което няма кого да бедиш. И всичките тия хиляди и хиляди великолепни борове ще лежат тука и ще гният, додето се стопят на прах, без да послужат някому, както са гнили досега милиони преди тях, без полза за света. А тия изпадали великани, които само аз видях от двете страни на пътя си, би изградили един град като София или би отоплявали българската столица десет години. Никаква възможност засега не се представлява за тяхното свличане долу в реката, а ще ли някога да се помисли за това — бог знае. Като гледаш от манастира как гъсто е покрит с борове и ели тоя склон, не би повярвал никога, че се отварят в тая гора такива разредени пространства от строполените дървета; нито пък би подозрял, че в нея произхожда такава трагедия, широка смъртност и самоунищожение. И при всичко това тая гора остая пак една великолепна гора с милионите си още живи борове и с младоците, които ще заместят усопшите, и такава ще остане въпреки ураганите и стихиите небесни.

Размерите на тия борове порастват, колкото се отива нагоре. Ето, появява се и мурата тук-там. Мура се нарича един вид бор с черни кори и яснозелени листа, тя изглежда твърде весела помежду своите родственици със зеленотраурния цвят на премяната си. Още помного радва взора величественият смръч, царят на иглолистните великани. Как мощно, как мъжествено изтака той своя могуществен ствол, който по твърдост, по кора, по чепатост прилича на дъбовия! Аз рядко видях паднал тоя цар на боровете. Видях повече разцепени от молния. . .

Два часа вървеж из тая столетна и страшна гора, която ти наумява нещо от Великия лес в Средна Аф-

рика, описан от Станлея — най-после стигнахме северния й край, отдето се захваща голината на Бричебор. Тутакси панорамата се измени, моментално. Пред очите ни се развиха голи планински поляни, могилести зелени голини, които образуваха полите на високия чал Чаушица, стърчащ на изток. Прегазихме до колене високата трева и се възкачихме на по-възвишена точка. Оттам видях и дола на Илийна река, в която слазя южният склон на Бричебор.

Но по-нататък облаци покриваха гребена на царевръхското бърдо. Отзаде ни, през боровата гора и пространството, се зъбеха скалите на Еленин връх. Но самото му теме се губеше из облаци също. По тоя начин кръгозорът ни ставаше твърде ограничен. Но тия облаци нямаха зловещ вид, те се пластяха по кръгозора само, а слънцето светеше тихо от чистия свод и посребряваше горните вълнисти краища на мъглите. Самият чал, който се издигаше пред нас, се осеняваше от лазурното небе, в дълбочината на което се забиваше.

— Минахме гората вече, сега ще бием все по чалове, на отворено — забележи Михал, като си завиваше цигарка.

— Ти се умори хубаво, като нямаш кон — забележих му аз.

— Ба, ние сме привикнали, . . Па какво е това? Нищо. Оня месец тука излизаха госпожи пеши, и едната беше стара.

— Какви госпожи?

Михал ми обясни, че той е извождал семейството на един европейски представител в София. Старата госпожа била майката на тогова. Но тя ги не придружила вече до чала, а ги чакала тука.

Като си помисли човек какви стръмнини са дотука, чини му се това невероятно, но то беше истина. Ние не можем да си въобразим колко чужденци, дошли от разни краища на Европа, са посещавали, яхнали и пеш, тия приоблачни върхове на Рила, както и езерата й.

/ з благослових с павурчето и го подадох на Михаля.

— Че чие да похапнем при «Кладенчето» не е зле, годето почине и конят — каза той, като намъкваше пак павурчето в дисагите.

Аз приех с радост тая щастлива мисъл.

Михал ме поведе косвено по урвата, що слиза към Илийна река, и след малко спряхме се при едно кладенче. Бистра струйка водица шуртеше из дървена сопка в длъгнесто корито от борово дърво, а от него се спущаше надолу из тревата на урвата, за да се влее в Илийна река.

Сухите закуски и пъстървата, оросени от червеното винце, прохладено в коритото, в това балканско място, са едно наслаждение, което се не забравя. Добрият кон, Мишка (както го зовеше водачът ми — руско умалително на Михал), отпуснат на воля, приближаваше фамилиарно бърнестата си муцуна към трапезата и лапваше залъчета от ръката на Михаля. Това внимание Мишка напълно заслужваше, защото ме изнесе напълно здрав и читав из опасните лъзгави стръмнини на гората. Аз и по-после се убедих колко безценен беше тоя планински кон за кекави пътници като мене.

XIII

Две думи за Рила

Преди да се възвишаваме по чуките и чаловете на Рила, нека направим малко география.

Рила планина е в сърцето на Балканския полуостров. Тя се простира от Самоковското поле на север до македонската река Бистрица на юг и от Кочериновската долина до дълбокия пролом на Черни Искър и купена на Мусала на изток[1]. Турската граница върви по билото на бърдото, дето е Царев връх, така щото само северният склон на това бърдо принадлежи на България.

Тая широка област от планински масиви захваща

[1] Някои си прокарват възточната ѝ граница по-нататък, зад самия Мусала; но според нас това разграничение е произволно и неточно. Масивът на Мусала съставлява непрекъснато продължение от Родопите, които той завършва на запад. Долината на Черния Искър, която отива по права линия от юг към север, прави една дълбока бразда между родопската верига и рилските гребени и съставлява естествен предел между них.

едно пространство около 1000 кв. километра, почти колкото Софийската котловина. Това голямо пространство е накръстосано с планински вериги по всяка посока, без ред и без система, и настръхнало с високи, голи, скалисти чуки и ридове, в кратерообразните падини на които лъщят многобройни езера и се лепят над тях по сипеите, почти през цялата година, снежни преспи, които питаят езерата и изворите на реките. Тия върхове, обикновено изсипани, изронени, озъбени сърдито от северна страна, от южната се спущат гладки, покрити с гъста трева, и заедно с вълнистите планински поляни, простиращи се до линията на лесовете, представляват обширни и богати паши, напъстрени с цветя. Всичките тия неправилно разхвърляни вериги се разделят една от друга, както и се обуславя направлението им, главно от дълбоките проломи на Рила река, Тиха Рила, Крива река, Илийна река, Бели Искър, Леви Искър, Урдинска река, Джерман. Безбройни други потоци и притоци на горните реки спущат се пенести и шумливи по стръмните урви, на които хълбоците са покрити с девствени гори от листнати и хвойни дървета.

Средната височина на Рила е от 2130 метра. Тя лежи по-ниско от границата на вечните снегове и ледове, каквито обладават Алпите и Пиренеите. Но тя има повече от двайсетина върхове, по-високи от най-високия връх на Витоша, Черни връх (2300 м). Някои от тия гиганти отиват в небето няколкостотин метра повече от витошкия, например: Попова шапка има 2704 м, Кадиин връх — 2697 м, Калинин връх — 2620 м от морското равнище. По тоя начин от Рила се отваря най-широк хоризонт и се видят до големи далечини долините и планините на България, Тракия и Македония.

Рила е една от най-многоводните планини на България, нейните потоци и езера, с малки изключения, не пресъхват. Езерата ѝ, които се набират около петдесетина, са разпръснати най-много по северна и източната част на планината и на отделни групи. Тия езера, образувани от преспите, служат за източници на главните реки, които тръгват от Рила към Дунава и към Бяло море. В котловините около тия приоблачни езера са натрупани грамадни камъни във вид на тераси

или се спущат каменити реки, непристъпни сипеи. Най-забележителните езера, като Смрадливото езеро и Рибните, се намират на източната част, в планинския масив, който се захваща с Бричебор.

Рила е съставена от първобитни камъни (архаична група). Главната ядка на Рила е гранитно-сиенитна. Някъде скалите ѝ състоят от бял мрамор и амфиболитни зеленикави камъни, с които е украсена манастирската черква. Има и превъзходни гранити, но тях никой не е още оползотворил. Рила обладава в подножията си и други минерални богатства: горещи минерални води, желязна магнитна руда, златце — почти във всичките си реки, — оловена и медна руда и малки въглищни терциални котловини. Според г. Г. Златарски първобитната формация на Рила има всичките нужни условия да крие и други скъпоценни минерални богатства, които очакват откривателя си.

Фауната на Рила е също богата. Някои европейски естествоизпитатели, които са пътували по Рила, намират голямо сходство между нейната фауна и фауната на Татрите (Северните Карпати), както го намират в оро-хидрографията им. В най-високите скалисти местности лете се намират диви кози, кошути и сърни. В ниските гористи места живее мечката, вълкът, рисът, еленът, лисицата. Над върховете се вият разни видове орли, между които — царският орел (Aquila imperialis), величествена птица, от която няколко екземпляра се намират в зоологическата градина в София; от рибите само пъстървата се среща в рилските води в голямо изобилие.

Рилската флора е колкото богата, толкова и разнообразна. Склоновете са покрити с прекрасни девствени гори. Там се среща в най-голямо изобилие елата в разните си видове: мура, бор, смръч; клекът и букът, а след тях — дъбът, липата, тополата, яворът; ясиката, брезата, брястът, кленът, тисата, елхата, трепетликата и пр. Рудините и планинските поляни са покрити с богата постилка от най-ярки цветя и всевъзможни горски билки.

Един наш храбър експлоататор на Рила, г. Ст. Георгиев, е прибавил при трудовете на няколко чужденци — изследователи на Рила — и едно свое пространно

и твърде ценно изследване на растителността ѝ[1]. За тая цел г. Георгиев се е скитал с водача си, бай Тодора хайдутина, десетина дена из планинските пущинаци, като е нощувал в колибата на пограничната ни стража на Демиркапия. Черта от преданост и любов към науката, рядка у българите. Той се е възползувал в тоя случай да изучи добре и географията на Източна Рила, особено нейните езера, реки и чалове; проверил и поправил е в много места картата на руския генерален щаб. Науката за Рила има много да благодари г. Георгиеву.

XIV

Облаците по кръгозора. — Чаушица. — Езерата. — Обед в небето при музика. . . — Нов другар. — Джендемът. — Важно съвещание с трите Михаля

Между това облаците по отсрещните върхове се не дигаха. Те оставаха почти неподвижни на хоризонта, сякаш сънльовци, които ги мързи да оставят леглото, дето са нощували. Но Михал като добросъвестен водач ми показваше какво се крие в тия облаци и зад тях.

— Тука право срещу нас се пада Горна и Долна Кадиица — отляво на Царев връх — той е по̀ на запад... А от изток е Айгедик, до него е Кадиин връх. . . не е сега ясно да го видите какъв е остър. . . По тези чалове минува македонската граница. . . Би се видял и Пирин, да няма облаци.

За жалост, сивата им завеса продължаваше да бъде спусната на кръгозора и аз виждах само гористото подножие и тъсма от голината на тия чалове; мъглата се простираше и на запад по гребена на Калинин връх и Върло връх и образуваше около нас един полувенец. Слънчевите лучи при всичката си интензивност не можеха да ги прогонят, но и не им даваха да се дигнат повисоко в небосвода. Това уравновесване силите на два-

[1] «Рилската планина. Родопите и тяхната растителност» (Сборник за нар. умотворения, наука и книжнина, книга III—VI).

та елемента сочеше да се поддържа целия ден. Ако и оттатък чала, който ни закрива другите страни на хоризонта, тая завеса се продължава, моето пътуване, значи, ще бъде неeполучено; аз не ще мога да видя и изуча тоя път орографическото разположение на сложната система на Рила, нито величествения Пирин, нито Мусала. Не говоря за възможността да намери и нас мъглата.

Продължихме пътя си към Чаушица.

Около един час пъплахме по западния склон на тоя чал. Това правим във вид на безконечни зигзаги, понеже местността е стръмна. Михал, приведен одве, върви отпреж с чело, обляно с пот, и сегиз-тогиз се поспира и ободрява коня:

— Мишка! Хайде, бабаджам, хайде, кузум!

Мишка разбира нежния смисъл на тия думи, дига уши и вторачва умни очи във водача. Но мястото е върло, той пъхти гръмливо и бързо, по врата му избива пяна. При това на седлото му липсува нещо, то много пада назад и аз правя още по-дълги линиите на зигзагите. По тревистата стръмнина никаква следа от пътека. Вървим по мек и дебел дюшек на стъпала. От двете ни страни дълбоко някъде тъмнеят доловете на Рила, Илийна река и Крива, а над тях фантастическата стена на облаците. Върхът на Чаушица все приближава. Най-после сме на него. Аз слазям от коня и го пущам да пасе.

Кръгозорът от североизток се отваря и първият ни поглед беше за Мусала. Не, няма го. Няма ни другите планини там. Мъгла и там, надлъж по кръгозора. Облачният венец се сключва, става цял. Само веригата на Бричебор, която се продължава на изток с нови и по-високи върхове, стои свободна, тя е един остров посред окръжающия океан от мъгла. Но на изток декорацията минутно се поотвори на хоризонта. Там се изпречи, под тънка прозирна мрежица, една правилна остра пирамида. Тая пирамида се изпречи там, сякаш като жива, и погледна над дола на Илийна река. Но един облак пресече върха на пирамидата, па тя полекалека потъна пак в сивия, вълнующия се хаос. Това видение ме поразява. Питам Михаля що бе това.

— Кадиин връх! — отговаря ми той.

От Чаушица на изток се издига други чал, по-висок, зад него се показва още по-висок. От лявата ни страна ниски каменисти бърда, прорязани от неправилни падини и трапища. Тая местност има пустинен и тъжен вид. Водачът ми обажда, че там зад един рът се намират няколко езерца, малки. Най-голямото — Смрадливото езеро, е по̀ на изток, зад него — Рибното. То е и целта на пътуването ни. Но тия дяволски облаци, които обикалят наоколо, готови да налетят и на нашия остров и да го удавят, ни безпокоят. Подир малко съвещание решаваме: да се отбием и видим малките езерца, па да се върнем, ако мъглите наближават; ако ли пък дотогава поличи, че ще се махнат — защото ние много разчитаме на полуденните лучи на слънцето, — да продължим пътя си, пак по гребена нататък.

Подир доста спускове и качванета през прохълмена планинска пустиня, успоред на гребена, ние се спряхме на едно ридче, от което видяхме езерата. Тия езера, прилични на застояла локва, зеленясала от жабуняк по краищата, стоеха всяко на разна висота по терасообразното дъно на котловината, между високи ярове. Някои от тях се съединяваха с вадички, а в други се сливаха вади от близки изворчета и от преспи. Отворена от север, тая скалиста котловина се затваряше отвсякъде другаде с високи брегове, настръхнали със скали, от които се спущаха каменни реки. Най-голямо беше езерото до западната урва, то се зеленееше като смарагд. На другите — водата стоеше тъмна, почти черна, макар че небесният свод над тях висеше чист и лазурен. Тих ветрец ги бърчи, но мълчанието е гробно тука. Не знам каква меланхолия, каква тъга царува над тия води, сякаш пленници, затворени в тоя приоблачен пущинак. Тая уединена, забравена група, на която името не помня, напоява един от притоците на Рила. Виждам го, като бяга през северния отвор, за да занесе вечно мълчащите вълни на езерата във вечно гърмящите вълни на реката. Минуваме край една широка пряспа, която се е разтопила по краищата, между нея пък и езерцето шурти ручей, шумлив и весел, но тозчас умира в спокойното му лоно.

Тук ние имахме удоволствието да видим, че слънцето оттиква облаците назад, облаците, които се трупат

от север — значи, и останалите отстъпват на неотразимото действие на неговите зари. Решаваме да вървим напред. Трябва да се изкачим пак на гребена. Сипеят, който се захваща от пряспата, излиза до една седловина на гребена, гдето го пресича пак пряспа. Отвесността на тая постлана с подвижни камъни урва още при първите стъпки ни уморява. Михал води коня, комуто краката се лъзгат и убиват по острия камъняк, който пълзи надолу със сърдито ръмжене и чаткане. Горната пряспа е препречила надлъж урвата и ние трябва да минем през нея. Тя е засипана с прашец, който на места я прави черна. Тя е ниска по краищата и издута в средата. Но когато почнахме да я прегазим, излезе, че това е мъчно. Снегът беше втвърдял и лъзгав, кракът не можеше да се задържи на тая наклонна повърхнина. Само следи от копитата на дива коза накърняваха девствеността на тая пряспа. Ние я заобиколихме и излязохме на седловината, капнали, сломени от тоя мъчен вървеж.

Пред нас се вдигаше нов връх; той сякаш се забиваше в самото небе. Дадох коня на Михаля да го поязди дотам, а аз тръгнах пеш по върлината. . . След половина час съсипателен ход стигнах на върха на чала, дето Михал ме беше отдавна преварил. Оттука се отваряше обширен хоризонт, с нови чуки пред нас. Но венецът от облаци пак си стоеше като замръзнал. Сочеше тъй да стои целия ден. Надясно се спущаше урвата към Илийна река с една шеметна стремителност. . . Далеко долу там, над границата на боровите гори, пъплеха чарда и стада манастирски по зелената паша. От северозапад стърчеха из облаците чуките на Еленин връх и на Попова шапка. Попова шапка, най-висока от всички рилски върхове, е конически купен със закръглен връх, а склоновете му са набраздени с вертикални линии от каменни сипеи. Но освен тия два великана всичко друго тънеше в мъглата на кръгозора; тънеше и грамадестия Сухи чал на север, а само канаристите му отвесни стени се видеха, като се спущаха в дола, гдето ги мие Крива река. . .

Обед бе настанал и ние трябваше да се подкрепим — за новите си подвизавания по другите чалове. Затова се спуснахме през острия камъняк на чуката в следующата седловина, дето седнахме на завет, под канарите.

Внезапно чухме далечен кучешки лай. Михал забележи, че това са манастирските кучета при стадата, които ни идат на гости. Току в същия час пред нас изскокнаха три псета, големи като лъвове, и се спуснаха въз нас. Вероятно, тях ги сърдеше страшно нашето непросено появление тука. Те застанаха на известно разстояние и оттам продължаваха да лаят по един оглушителен начин. Тия полудиви псета искаха да ни изгонят от това място и действително под такава музика не беше възможно да си глътне човек сладко залъка. Аз им хвърлих няколко камъни, но както обикновено бива, псетата се хвърлиха неистово въз камъните, а после с нова ярост дойдоха по-близко към нас. Внезапно те занемяха: раздаде се отдолу дебело викане и след малко се появи един човек с пушка на рамото. Той беше един от манастирските овчари, що пасяха стадата под нас. Той приближи, поздрави ни и седна. Той се наричаше Михалко. Изгорял, почернял, с широко лице и с дебел силен врат на снажни рамена. Той носеше и силях с по-дребно оръжие. Гащите му са ушити от козя кожа, обърната с рунтавата страна навън, по тях прилича на Робинзона на острова си. Бай Михалко е от двайсетина години манастирски човек. Познава тия планини, както пушката си, имал е сражения с всичките космати обитатели на рилските гори. Често е делил хляба си и с панти. . . Той ми дава любопитни сведения за мястото и по поканата ми взема участие в скромния ни обед. Но пред французката сардела, която отварям, той предпочита сланината, която Михал измъква из една своя връзка, турена в дисагите. Тоя голям чист, бял резен сланина, с розова ивица по средата, привлече и моето внимание и аз с остървение се докопах до нея. Никъде не се приготвя такава вкусна сланина, както в манастира, и не се яде по-сладко, отколкото на такова високо място. Нашият балкански обед става весел, всичкият свят присъствува на него: и Мишка, комуто също се вслаждат резенчетата от сланината, и трите овчарски лъва, които се присламчиха до нас и получаваха своя дял от кокали и мръвки.

По моя просба бай Михалко се присъедини към нашата дружина и ние продължихме пътя си. Кучетата лениво се повърнаха към стадата. Гребенът се издига

пак и става твърде остър и примеждлив; от север той е пресечен право като стена, от юг той се спуща много стръмно и невъзможно е да се минува по лъзгавата трева, особено на кон. Остая ми за път тясната ивица остри канари, с които е забучен гребена. По тоя наострен канарист мост, висящ между две дълбоки пропасти, стъпя Мишка с голяма опитност. Най-малкото подхлъзване е гибелно за него и за мене. Но аз съм уверен, че умният Мишка няма да стори тая глупост, и се оставям на неговия инстинкт. . . Това благословено животно е по-ловко от всяко муле и подобна гимнастика за него е нищо. По-после, при пътуването ми за Кадиин връх, той по един начин, който и до днес остая за мене чудо, избягна да падне с мене в една пропаст, която ненадейно се отвори под краката му. Ако гледаше някой отдолу как силуетът ни се очертава в небето, над ямите и пропастите, не би повярвал, че сме живи същества и в ума си. . . Тоя страховит гребен носи и страховито име: Д ж е н д е м!

Когато дойдохме до един нов рид, видяхме, че гребенът завива на североизток: От лявата ни страна се отвори една кръгла котловина във вид на циркус. И тая котловина носи име Джендем. В хълместото й дъно се лъщееха няколко езера, при тях едно доста голямо.

Стоехме пред знаменитото Смрадливо езеро. Аз с възхищение гледах от височината тъмната му вода, която тихо се бърчеше. Бай Михалко се обади:

— Нà, нагледай се, господине, на Смрадливото езеро. . . Това езеро е най-голямото ни и в него риба не живее. . . А там, в Рибното езеро, пълно е с пъстърва. . . Нали ще ходиме и татък?

— То се знае — отговорих му, като не вдигах очи от черния кристал на езерото и се вгледвах на живописния израз на бреговете му.

— А дека ще спите, в говедарницата ли?

— В каква говедарница? В манастира!

— Не, вие трябва да нощувате в говедарницата, гдето е долу в Крива река. . . Ако гоните манастира, ще замръкнете в гората и там ще останете.

Рибните езера, както ми разправиха водачите, стоеха зад следующето бърдо, скачено с Джендема, което се наричаше Кьоравички чал. Дотам сравнително не

беше далеко, но гребенът имаше твърде лоши спускове и върлинѝ и щеше да ни костува много време пъпленето по тях, както и връщането назад. Сметнахме и излезе, че Михалко има право. Нам ни остая толкова часа от деня, колкото ни трябва да се върнем в манастира, без да силим. Аз и сега, както и по-после, се убедих, че една пълна и целесъобразна обиколка из Рила планина не може да стане в един ден. Необходимо е да си назначиш някоя точка в планината за пренощуване, за да можеш сутринта с нови свежи сили да продължаваш надоблачното си пътешествие, да имаш време да видиш куп забележителни местности и да се върнеш из нов път. Даже и два дена са малко: чупените вериги, остри гребени и стръмни урви, които съставляват величествения рилски масив, твърде увеличават разстоянията и нито сетиш кога се е изминал денят.

Като видя досадата ми, Михалко предложи: от Рибните езера, вместо да се връщаме назад към говедарницата, да идем напред, до Демиркапия, да пренощуваме в колибата, гдето стои един пограничен пост стражари.

Тая идея пò ми се усмихна.

Но Михал протестувà:

— То се не знае дали ще намерим завивки, а ние не сме взели наши. . . На Демиркапия може сняг да завали нощес, ако не дъжд. . . Тия облаци там, дето отиваме да се уврем, не ме огряват. . . Аз думам — назад.

И мнението на Михаля беше логическо. Но да спя в говедарницата на Крива река, без завивки и без никаква провизия, не ми беше желателно. Аз не бях се приготвил за нощуване извън манастира. Не трябваше да рискувам да хвана някоя опасна простуда. И това, което видях днес, е много и велико.

И Мишка, уврял голямата си муцуна между нас, клатеше я знаменително. . . Значи, и трите Михаля ме съветваха същото!. . .

Тогава реших да жертвувам Рибните езера, за да мога тая нощ пак да бъда гост на спокойната Чирпанска стая и да се унасям под напева на Друшлявица.

Скроихме, прочее, следующия нов план: да се спуснем в долния Джендем, да изгледаме отблизо езерата, да си починем там един час и после да тръгнем по тече-

място на речката, що изтича из тия езера, и с нея да се спуснем в дола на Крива река, а по нея да се доловим до Тиха Рила и до самоковския път. По тоя начин възвратният ни път беше съвсем през нови места.

XV

Вид на Мусала. — Смрадливото езеро. — Крива Рила. — Замръкване на Тиха Рила. — Нощно пътуване

Гледката от върха, на който разисквахме важния въпрос за маршрута си, се отваряше величествена. Всичкият кръгозор около нас беше препасан с верига от облаци: Кацнали на раменатa на околните планини, те приличаха на още един ред планини, напластени въз долните, със своите вълнисти очертания, остри чуки, купени и дълбоки прорези — но всичко това призрачно, фантастическо и непостижимо високо в небето. Ако те ми отнимаха вида по-оттатък, то ми даваха в замяна друг — твърде оригинален и небивал. Сякаш че те бяха границите на неизвестното, че зад тях вече се захваща хаосът и празното пространство, и целият свят се състои от тая планина, а жителите са четворица: Михал, Михалко, Мишка и аз! И тебе неволно те обхваща в тоя затворен и мълчалив пущинак едно тъжно чувство на усамотеност и на безпомощност, каквото трябва да изпитва душата на нещастника, когото едно корабокрушение е изхвърлило на някой пуст остров насред океана. Ненадейно, на североизток, в облачната планина се отвори един пролом, който се разшири и разцепи веригата отгоре, и една двуевърха планина се показа в глъбината на небосвода. Премрежена с тънко някакво було, тя имаше призрачен вид и гаче тия два върха плуваха над облаците, които закриваха основите им. Отсамният връх стърчеше така високо в небето, щото аз от моята чука го гледах като из една долина.

— Ето Мусалата, гдето ме питахте няколко пъти, сега се види — каза ми Михал, като ми сочеше към това въздушно видение.

Мусала, който и така пази силно обаяние за мене, дори и с името си, сякаш че нарочно искаше да ми се яви

тук в такава необикновена обстановка, в ореола на вълнуващи се облаци, като в една апотеоза. Както смятах, Мусала трябваше да стои около 700 метра по-високо от моя Джендем, който действително стоеше като дете пред него. Но веригата на облаците ревниво препречи завесата си пак и ми закри от погледа великана. Тая грандиозна сцена се яви и се изгуби бързо, като един сън.

Да се спущаме от чуката в циркуса, беше невъзможно поради нейната вратоломна стръмност, затова слязохме в седловината, отгдето найдохме един по-сгоден спуск. Думата «по-сгоден» е относителна тука. Ние половина час се мъчихме надолу из една камениста, грапава и невъзможна урва. Мишка особено, който водеха, се изтрепа по острите каменни блокове. Ние се упътихме по направление на Смрадливото езеро, но когато мислехме, че сме стъпили в дъното на котловината, излазяше, че сме още високо на една каменлива тераса, от която слазяхме на друга, а от нея на третя и настръхналите с камъни и трънe тераси се не свършваха и езерото остаяше все дълбоко. На върха кога бяхме, тая стъпалообразност на дъното на тая джендемска котловина не се забелязваше. Околовръст се издигаха още по-страшни яровете, сякак изрязани, изкъртени, разсечени. . . Тоя страховит кръг, с хаотически камъняк и трапища, силно наумява задръстения кратер на един загаснал вулкан. Тука човек най-нагледно може да си представи периода, в който, милиони години преди нас, земната кора е хаотически кипяла под действието на геологическите сили. Такива страшни и пустинни, но само без езерата, но в много по-големи размери, трябва да бъдат кратерообразните циркуси, които се забележват на повърхността на месечината. . .

От високата зелена полянка на запад от езерото, до която най-после стигнахме, ние имахме възможност хубаво да му се нагледаме. Това езеро е голямо, казват, по-голямо от всички подобни планински езера на Рила, Родопите и Пирин.[1] Нямах възможност да определя какво пространство залавя, но г. Ст. Георгиев уверява,

[1] Ervin Pochstroh, който пръв е изследвал добре Смрадливото езеро, казва, че то било с нещо по-голямо и от най-голямото Рибно езеро в Татрите, чиято повърхност имала 34,5 хектара.

листо на речката, що изтича из тия езера, и с нея да се спуснем в дола на Крива река, а по нея да се доловим до Тиха Рила и до самоковския път. По тоя начин възвратният ни път беше съвсем през нови места.

XV

Вид на Мусала. — Смрадливото езеро. — Крива Рила. — Замръкване на Тиха Рила. — Нощно пътуване

Гледката от върха, на който разисквахме важния въпрос за маршрута си, се отваряше величествена. Всичкият кръгозор около нас беше препасан с верига от облаци: Кацнали на раменатa на околните планини, те приличаха на още един ред планини, напластени въз долните, със своите вълнисти очертания, остри чуки, купени и дълбоки прорези — но всичко това призрачно, фантастическо и непостижимо високо в небето. Ако те ми отнимаха вида по-оттатък, то ми даваха в замяна друг — твърде оригинален и небивал. Сякаш че те бяха границите на неизвестното, че зад тях вече се захваща хаосът и празното пространство, и целият свят се състои от тая планина, а жителите са четворица: Михал, Михалко, Мишка и аз! И тебе неволно те обхваща в тоя затворен и мълчалив пущинак едно тъжно чувство на усамотеност и на безпомощност, каквото трябва да изпитва душата на нещастника, когото едно корабокрушение е изхвърлило на някой пуст остров насред океана. Ненадейно, на североизток, в облачната планина се отвори един пролом, който се разшири и разцепи веригата отгоре, и една двуевърха планина се показа в глъбината на небосвода. Премрежена с тънко някакво було, тя имаше призрачен вид и гаче тия два върха плуваха над облаците, които закриваха основите им. Отсамният връх стърчеше така високо в небето, щото аз от моята чука го гледах като из една долина.

— Ето Мусалата, гдето ме питахте няколко пъти, сега се види — каза ми Михал, като ми сочеше към това въздушно видение.

Мусала, който и така пази силно обаяние за мене, дори и с името си, сякаш че нарочно искаше да ми се яви

тук в такава необикновена обстановка, в ореола на вълнуващи се облаци, като в една апотеоза. Както смятах, Мусала трябваше да стои около 700 метра по-високо от моя Джендем, който действително стоеше като дете пред него. Но веригата на облаците ревниво препречи завесата си пак и ми закри от погледа великана. Тая грандиозна сцена се яви и се изгуби бързо, като един сън.

Да се спущаме от чуката в циркуса, беше невъзможно поради нейната вратоломна стръмност, затова слязохме в седловината, отгдето найдохме един по-сгоден спуск. Думата «по-сгоден» е относителна тука. Ние половина час се мъчихме надолу из една камениста, грапава и невъзможна урва. Мишка особено, който водеха, се изтрепа по острите каменни блокове. Ние се упътихме по направление на Смрадливото езеро, но когато мислехме, че сме стъпили в дъното на котловината, излазяше, че сме още високо на една каменлива тераса, от която слазяхме на друга, а от нея на третя и настръхналите с камъни и трънe тераси се не свършваха и езерото остаяше все дълбоко. На върха кога бяхме, тая стъпалообразност на дъното на тая джендемска котловина не се забелязваше. Околовръст се издигаха още по-страшни яровете, сякак изрязани, изкъртени, разсечени. . . Тоя страховит кръг, с хаотически камъняк и трапища, силно наумява задръстения кратер на един загаснал вулкан. Тука човек най-нагледно може да си представи периода, в който, милиони години преди нас, земната кора е хаотически кипяла под действието на геологическите сили. Такива страшни и пустинни, но само без езерата, но в много по-големи размери, трябва да бъдат кратерообразните циркуси, които се забележват на повърхността на месечината. . .

От високата зелена полянка на запад от езерото, до която най-после стигнахме, ние имахме възможност хубаво да му се нагледаме. Това езеро е голямо, казват, по-голямо от всички подобни планински езера на Рила, Родопите и Пирин.[1] Нямах възможност да определя какво пространство залавя, но г. Ст. Георгиев уверява,

[1] Ervin Pochstroh, който пръв е изследвал добре Смрадливото езеро, казва, че то било с нещо по-голямо и от най-голямото Рибно езеро в Татрите, чиято повърхност имала 34,5 хектара.

че то едвам може да се заобиколи в един и половина час. Смрадливото езеро има форма кръглеста, или по-добре, сърцевидна. То е твърде хубаво и живописно, задънено между зелените си морави от тая страна и високата скалиста стена на Смрадливия чал отсреща, чийто силует се отражава в спокойните вълни. Те имат цвят тъмен, или по-добре, тъмнозелен. Името «смрадливо» то дължи на едно предание, според което някога, от някаква необяснима и страшна хала, произлязло силно вълнуване на езерото и всичката му риба била изхвърлена на брегове, които побелели от нейното множество. Тая риба, като измряла, напълнила със смрад всичките околни езера и бърда, от който не могли да се отмирисат три години. . . Каква доза от истина има в това предание, не се знае, но факт е, че риба не съществува в това езеро и опитите, направени да я завъдят в него, не са сполучили. Дълбочината му не знам мерена ли е, но трябва да е значителна[1], понеже главният източник на Рила река е в неговите таинствени води. Бай Михал и бай Михалко изпитаха берданките си в тяхната кристална повърхност. Куршумите се цопнаха, като оставиха за минута няколко малки търкала по водата. Гърмежите се повториха няколко пъти от ековете на стените и навярно са привели в ужас някоя дружина диви кози.

В котловината съществуват още няколко езерца, обиколени с мочурливи полянки; те, по батьовото си име, също се наричат «смрадливи», както се нарича Смрадлив чал върхът, който отразява скалите си в Смрадливото езеро, както се нарича Смрадлива и реката, която изтича из същите езера. Тая река,съединена по-нататък и с Маринковица и Кьоравица, тоже извиращи из езера, съставлява Крива река.

Именно по течението на Смрадливата река ние трябваше да тръгнем, за да излезем в Крива река. Бай Михалко, пастирът, ни доведе до северния край на котловината, за да ни покаже една пътека, изгубена из каменни блокове и гъсталак. Там се простих с него и го

[1] В своята брошура «Рилската пустиня» г. Стерев предава уверението на рилските овчари, че то имало дълбочина три-четири човешки ръста.

поблагодарих за другарството дотука. Той ми се обеща, че след два деня ще слезе в манастира и ще ми донесе пъстърва, дар от Рибното езеро, та поне нея да видя, ако не можах него.

За да слезем в Крива река, трябваше да преминем през гъста гора от клекаши и после през елова, по една мъчна, неравна стръмнина, прорязана от ручейки, що се вливат в Смрадливата река. Невъобразимо е лош пътят през тая горска местност. Но той стана още по-поразен, когато слезнахме в дола на Крива река. Крива река е много снизходително название за тая река, на която кривината е най-малкият кусур: тя е и дива, и зла, и луда, и проклета. Притисната от урвите на Джендема и стената на Сухия чал, тя се хвърля като пощръкляла от праговете си, блъска се с бесен рев в каменните балвани, които е свлякла от високите заедно с купове изкъртени дървета, с които на места е замрежена. Нейните брегове са непристъпни и цели часове пътят ни лази наляво от нея по отвесния хълбок на планината. Тоя път, прокаран между дънерите на многовековна гора, се състои в една верига шеметни спускове и катеренета и ту ни завожда над самите пенливи вълни на реката, ту, спрян от някаква стена, се възкачва пак в дълбочината на гората, като че иска да ни върне назад към някой връх, и с безчислени блуждания слазя пак над реката. Разумява се, че през всичкото време конят се водеше. Михал постоянно се озърташе внимателно, като че иска да види нещо. Попитан, той ми отговори, че в такива места обикновено мечките имат дупките си, които им оставят натрупаните из гората канари. През стволовете навътре се виждаха, като зеева, много подобни дупки, сгодни за мечешки бърлоги, а някои зяпаха над самия път. На едно място Михал се спря, за да изглежда пред себе си пътеката. Аз тозчас разбрах какво обърна вниманието му. Пътеката беше постлана с големи буци гнел (чимове) и парцали одран мъх от канарите. Това беше мечешка шетня, каквато бях срещнал и в Друшлявската гора.

— Но там — забележи Михал на моите думи, — чунким е близо манастирът, тя мечката не живее там, а само е минала. А тука те живеят, да ги порази, в такива едни места се въдят и крият.

— Няма ли опасност?

— Ба, нищо. То е гад, бяга от човека. Па лятно време има трева, има храна да яде — не се спуща. . . Но стръвницата, ако гръмнеш на нея и я не удариш, хвърля се като луда на тебе. . . Спукана ти е работата.

Местността се поизмени и най-после пътят тръгна надлъж по реката. В нея бяха нападали от върховете канари от колосални размери, някъде огромните блокове образуваха един вид пещери, през които минуваше водата. Над всичкия ѝ десен бряг се спущат като права стена от няколко стотини метра полите на Сухи чал. Из тая страшна стена шуртят извори, на които струите правят по нея черни ивици, нейде тя лъщи, като че е покрита с глеч или с кристал. Никъде не съм срещал такава голяма и величествена стена; сякаш че е със сечиво прерязана и изгладена скалата. Тя се простира такава до точката, дето Крива река се влива в Рила река.

Недалеко оттам е говедарницата. Тя е окръжена от мочури и тинести бари, из които Мишка с голям страх и мъка мина. Направихме къса почивка тука, додето той зобне малко ечемик.

От съединението на Крива река и Рила образува се Тиха Рила, която до самия манастир носи все това название. Долът се продължава към югозапад твърде див и още горист. Слънцето беше вече зашло зад ридовете и вечерната мрачина се гнездеше между дърветата. Ние замръкнахме в една гора от високи буки. Под тъмните им сенчести чадъри, високо надвесени над главите ни, въцари се мълчание. Глухият шум на реката плавно се разливаше из тъмнината, без да нарушава пълното безмълвие на гората. Мракът се сгъсти скоро и аз вече бях принуден да оставя коня сам да държи пътеката и да се оправя из тъмния лабиринт от дънери. Той стъпяше тихо вече, но уверено и съзнаваше господствующата си роля сега. Аз пръв път се улучвах нощем в гора. Вълнението, което изпитвах, беше досущ ново. Гората нощя има съвсем друг живот, отколкото дене. Мракът, глухотата, пълният покой и безмълвие, неизвестността, които те окръжават, хипнотизират чувствата ти, ти губиш съзнание за действителността; захващаш да вярваш, че се носиш не по земята, а плуваш из някакво

празно и тъмно пространство и че на всеки миг ще потънеш в някоя страшна бездна, която зее навсякъде около тебе, над тебе и под тебе. Често из тъмнината се открояваше някоя по-тъмна фигура, с прав и колосален ръст и идеше срещу мене, като че ще се сучукаме. Но тая фигура отминуваше настрана и ми отваряше свободен проход. Но стволовете все повече и повече се сливаха в тъмнината. Само сводът на гората даваше ми мъничко парченце от тъмносиньо небе, понякога с една звездица като брилянтче. . . Обажда се и нощна птица, изкряска в тишината, па млъкне. Какво искаше да каже тя? Сякаш че ти се кара, че минуваш през това царство в един непозволен час. И после пак потъваш, потъваш, потъваш нейде, в хаос. . .

XVI

Къси разходки около манастира. — Готварницата. — Библиотеката. — Шишмановия хрисовул. — Хрелевия замък, вътре. — Лудницата. — Една Офелия. — Костницата. — Философията на смъртта

Четири деня времето дъждовно. Това ме кара да отложа следующите екскурзии из Рила. За щастие, летният дъжд пада на прекъслеци и често се сменява от слънчени часове: аз оползотворявам тия промени на времето ту с доизглеждане вътрешността на манастира, ту с къси разходки край реката. А всяка стъпка вън от манастира извожда те все пред нови картини, туря те пред най-разнообразни хубости на природата. По голата могилка ли възлезеш пред манастира, на кьошка ли поседнеш, на някой балван ли възседнеш сред реката или се вврeш под листнатия свод край брега ѝ — вред окото и душата намират причина за ново възхищение. Животът блика със стихийна сила в тоя кът; сянката и светлината, шумът и мълчанието, покоят и движението, хубостта и дивотията — всичко е пълно с жизнерадостна поезия, всичко говори на душата. . . Търси нещо грозно, което да кажеш, че не прилича на това място, че не хармонира, че гложде — няма. . . Грозното даже има своята дива прелест и става хубаво. Не, решително, няма нищо грозно тука!

Но предпочтителната област на подобни мои къси разходки е гората в дола на Рила, под алеята, из която бяхме дошли. По цели часове се скитам из лабиринта на букака, мечтая, бера малини, седя на речните канари, като приемам прохладните пръски от струите. После неожидано притъмнее над листето и като заръси пак дъжд, аз намирам една детинска радост да бягам и се спасявам от него в манастира.

Тогава мисля кой кът не съм още видял и винаги се оказва нещо забравено и интересно или поне характерно. Ето например готварницата — голямата, общата. Тя заслужава внимание. Като гледаш обстановката ѝ, ще речеш, че тука се готви не за обикновени хора, а за някаква войска от титани, каквито трябва да са и самите готвачи. Коминът има грамадни размери, извътре той се отваря като вътрешността на едно кубе на черква. На огнището се слагат цепеници от бук, от които всяка би дала половина кубически метър насечени дърва. Ами пиростията? Ами големият котел, в който турят да врят четири вола? Ами лъжиците, с които се бърка в него? Те са наредени по йерархически ред и най-голямата от тях има блюдо колкото една габровска копаня. . . Тая пантагрюелска готварница се туря в пълно движение, когато надойдат изведнаж по няколко хиляди гости в манастира! Фурната тогава като една ламя бълва по 10—15 000 самуна на ден, а нощовите, в които се замесва тестото, са цели лодки. В обикновен ден, когато няма гости, фурната изкарва по 700—800 хляба — за калугерите и за стотините още ратаи, служители и пр. хора манастирски.

Библиотеката е може би едно от най-забележителните места в манастирската ограда. Тя е на долния кат в югозападния ъгъл на двора. Минуваш през желязна порта в дебела стена и влазяш в един вид изба проста и гола. Тук е музеят, библиотеката и старинните документи. Първият ти поглед търси Шишмановия хрисовул. Тоя забележителен паметник виси в рамка под стъкло на отсрещната стена между двата прозореца и затова мъчно се чете в сянката. Добре е да се тури пò на видело. Тоя хрисовул е дълъг повече от два и половина аршина, писан е на мембрана, на която се пишат днес и султанските фермани, със славянски черковни букви и на чист старобългарски език. В него се утвърждават във вечно владение на манастира голямо число недвижими имущества, от които днес манастирът не владее ни $^1/_5$, както и привилегиите му. Отдолу се красува с едри преплетени черковни букви, червени, подписът на царя, последван с традиционните титули на българските царе: «Ѿоаннъ Шишманъ во Христа Бога благовѣрнꙑй царь и самодержецъ всѣмъ българомъ и грѣкомъ». Под подписа виси на корделка царският златен печат с образа на Иван Шишмана, от една страна, и на св. Иван Рилски — от другата.

Тоя хрисовул е издаден на 1379 година, а на 1396, сиреч след 17 години, българското царство се зарина в гроба! Има голяма прилика в епохите на Петра и Шишмана, с които най-живо е свързано преданието. И в първата, и във втората скръбните ликове на тия царе ни се вестяват тука в навечерието на катастрофата на българския трон и независимост. С какво свиване на сърцето аз прочетох в грамотата тия оптимистически на последния български цар слова, които превеждам на български: «Подир смъртта на моето царско величество, когато съизволи господ бог, цар вечний, да остави на моя престол или прелюбезния син на моето царско величество, или кой да е от братята и роднините, да не дръзне никой да отмени . . .» и пр. Нещастният цар биде толкова злочест, щото доживя да види, че наследникът му става Баязид Илдъръм! Той един понесе на своите плещи и изпита товара на последствията от грешките и безумната политика на цял ред предшественици — издребняла генерация на храбрия Асеневски род.

Други старини са евангелия и ръкописи от XV и XVI векове, скъпоценни, златни и сребърни черковни утвари, дарове от патриарси, князове и султани. Види се, манастирът да е притежавал още много стари и ценни антики, пропаднали през опустошенията, както и от невежеството и алчността на братята. . .

В един долап стоят, нетурени в надлежен ред, стотина руски книги, подарени в разни времена на манастира. Между тях имаше с духовно съдържание. Но манастирските братя не са намирали време да ги засегнат, защото книгите и до днес си стоят неразрязани. Аз

допипах Белински, Алексей Толстоя и Лермонтова и благодарение беседата ми с тях прекарах най-приятни часове в сенките при реката.

Трябваше да се види и Хрелевият замък. Той е обвесен и загрозен с куп нови постройки: килийки, чардак, часовник, камбана. Извътре кулата състои от няколко прегради — най-горната е черковка, до която води каменна витлообразна стълба, изградена в стената. Кулата има всичките неща на една сграда с нейното назначение: дебели зидове, дупки от горните чекми, за да се заливат с гореща вода обсадителите, мазгали и подземие. На едната стена с тухлени букви стои забележено, че тая кула е съзидана «при държавѣ господина превысокаго степана Душана краля» (1335 г.) Битката при Велбужд стана пет години преди това, та види се, че сърбите са държели под ръка тъдявашни някои места, макар че Стефан Урош III и син му Душан след победата обсебили официално само Ниш.

Тая Хрелева кула, 56 години по-стара от хрисовула, също така буди тъжни възпоминания поради близостта си с тая нещастна битка между сърби и българи, подир която силата на България се сломи, без да се поправи до самото ѝ падане под турците. Каквото и да е значението ѝ обаче, тая кула е многоценна принадлежност на манастира — в очите на археолога, туриста или поета. Жално е само, че с махването на зъбците липсало ѝ е много нещо от величавостта на старовремското зодчество. . .

Под кулата има страшна и дълбока подземница. Каква е била истинската служба на тоя трап, не се знае, но доскоро тя служила за «уцеломудреніе на нецеломудрите» (братя манастирски) и за затвор на «приводимите от вън беснуеми за изцеленіе». Отец Неофит прибавя още, че в нея има «клада» (тумрук), в която се турят големите престъпници. Настръхва човек, като надникне в тая тъмница, дето от петстотин години не е прониквала небесна виделина. Това е гроб. Затвореният е бил просто закопан! Духът на средните векове, изгонен от върха на кулата, намерил е прибежище в тая бездна и поразява въображението ти. Призракът на Варвара Убрих се мярка пред тебе! Сега обаче и за чест на манастира подлежащите на тъмнично затваряне се вкарват

в друг един затвор, по-малко безчеловечен. Тоя затвор е на долния кат, до Самоковската порта. Той е с дебели стени, но има едно прозорче. Служи преимуществено за заключване луди.

Сега там имаше такова едно селянче момиче. То е синеоко, русо, доста симпатично. Майка му го е довела да му четат и когато се развика и разбесува, затварят го тука. От майка му разбрахме, че то е полудяло от две недели насам — от севда. Имало то един любовник, който по чужда магия я разлюбил и се сгодил за друга селянка. И оттогава момичето е лудо. То често вика любовника си, приказва с него, преповтаря някакъв разговор, който е имало с него, но много откъслечно и неразбрано, смее се и гледа някъде в пространството. Погледът ѝ е тъп, равнодушен и блуждаещ, лицето ѝ е спокойно, с изключение във време на припадките. От всичките човешки страдания, физически и душевни, лудостта най-малко се отразява в мъчителни конвулсии по физиономията. Често окото е тъпо-добродушно, когато са изхвръкнали всичките витла, що стягат в нормално състояние мозъка, и в главата е бурлив хаос. Разумява се, св. Иван не може да помогне. Понеже край другите духовни сили и вярата беше отлетяла от тая клетница; тя представляваше лош медиум в тоя случай. . . Посъветваха майка ѝ да я заведе в лудницата при София. Там под докторски грижи и при добро гледане би могло по-лесно да се умири смутената душа и въображение на тая нещастна Офелия.

Аз посетих и друго скрьбно място: костницата. Тя се намира в една каменна ограда, в подножието на ръта, на който стои манастирът. Един монах, стар, изсъхнал, като мощи, ни отваря вратата. Вътре влажно, душно, студено. По полиците стоят редове черепи с откъснати долни челюсти и с големи дупки, дето е бил носът, очите. . . Има там и ковчежчета с костите на миряни, донесени от градовете в тая отпочивалня — дето непрестанно гори кандилце пред образите. В един ъгъл — също натрупани черепи и кости. Всичките тия черепи принадлежат на умрели монаси от манастира. Колкото и да си стягах нервите, не можах да победя едно неприятно натръпване при зрелището на тленността човешка. При това зрелище сякаш че някой те съблича от всич-

ката суета земна: гордост, тщеславие, желание, надежди; разслабват се всичките пружини, които движат нашите духовни сили, и пълно унижение на личността си чувствуваш.

Живите мощи, които ми посочват мъртвите, казват внушително:

— Всички на т о в а ще станем. . .

— Да, отче, всички ще станем на т о в а. . .

Но по погледа и по чертите на физиономията му аз познавам, че старецът говори това с най-равнодушно спокойствие, като за едно банално нещо, като че би казал: «Днес петък, утре събота.» Щастлив е той, че се е свикнал на тая мисъл. Смъртта, която плаши и най-дълбокия философ, за тоя вардач на костницата е дребен, безинтересен случай в съществуването му. Една вечер ще заспи близо до тия скелети и на заранта някой ратай ще влезе за нещо в оградата и ще го намери вкочанясал. Забравил света и забравен от света, животът му тук е бил една продължителна нирвана и смъртта не внася почти никаква промяна в неговото съществуване, той само прави преход от едно небитие в друго.

— Всички на т о в а ще станем!

Аз пак поглеждам на калугера: от него ми вее на плесен, на гроб; има нещо в него не от тоя свят. Сякаш нарочно е тука. Искаш да вярваш, че тая сянка-човек принадлежи отдавна на гроба, а не на света, с когото няма нищо общо, и че ако не е отишла на мястото си, то е, че само тя може да бъде пазителка на тая костница, която също е една гробница. Да, той може лесно да умре.

XVII

Излет на Еленин връх. — Урвата му и видовете от нея. — Пирин. — Чуката. — Мъгли

Времето се оправи, небето се пак разведри и аз мога пак да оставя унилите гледки, що представя животът на всеки манастир, и да се полутам с читателя по свободните и чудни върхове на Рила.

Редът беше на Еленин връх.

Досега аз често споменувам тоя връх като такъв, който се види от манастира. Истината е, че само западният му склон се вижда, като се спуща от небето до моя прозорец; вижда се и скалистата му остра чука, надвесена над дола, която може да се вземе като рамо на Еленин връх. А самият «връх», темето на великана, се не види оттука: за да се удостоиш да го видиш, трябва да се качиш пак на някой околен връх. Тая му непостижимост раздразня повече желанието на туриста да стъпи на самото му теме, привикнало да има гости само облаците и орлите.

По $5^1/_2$ часа сутринта аз бях вече на път, пак с първия водач. От най-напред отивахме по направление на постниците, но когато дойдохме на една доста голяма ливада, Михал бързо пречупи право на север и ме введе в гора. Това малко закривяване е нужно за ездачите, а пешите туристи още от Самоковската порта тръгват по каменливия ръб на склона и отиват право нагоре, по възвишението му между дола на Друшлявица от лява страна и дола на Рила от дясна, без да минат гора.

Пътеката из гората скоро стана много върла, на места пъплеше по опасни наклонности, а озъбените камъни и корени напречваха я с един вид вратоломни стъпала. Аз се принудих да сляза и да вървя пеш, за да избягна рисковете.

Излязохме на една рудина, покрита с висока росна трева. Тук поспряхме да си починем. Какво наслаждение! Чистото небе над мене радостно синееше, тъмнозелените клони на буките тихо шумоляха, като се открояваха чудесно в синината му. Из шумата прехвърчаха птиченца и здрависваха първите отблески на слънцето. Беше хубаво, волно, свежо. Миришеше на младост, както казва Любен Каравелов.

Оттука пътят губи своя лош характер, той прави почести зигзаги и заобикаля ръба на склона, за да мине на западната му страна, която се гледа от манастира. Тая страна на склона е покрита с богата паша, ние стъпяме по разкошна постелка от росна трева, в която потъва тясната ни козя пътека. И тука тя виси над стръмнина, но тая стръмнина, постлана с такъв хубав дюшек,

не те плаши; и да паднеш от коня, ще се потъркулнеш малко надолу, но няма в какво да се удариш и убиеш. Впрочем Мишка е твърде сръчен и по никой начин не желае да ми направи такова неудоволствие. Па и най-опасните места, види се, не го стряскат, защото той безгрижно скубе високите билки там и ги дъвче — за развлечение, както един почтен господин би си пушил цигарото. Весело е на Мишка тука, на тоя зелен простор. Гръмът на Друшлявица иде до нас някак си изменен и префинен. Гледката отвсякъде се разширява. Горите и голините над тях и чаловете на Върло връх утринното слънце облича в една празнична светлина; по бледозелените паши пъплят юрушки стада, аз чувам даже лая на псетата. Далеко в небето плуват, като бели пасма, весели сребристи облачета, по които често минуват черни точки: това са орли, що се вият из въздуха. Зад мене панорамата на другите склонове и върхове е още по-дивна, но аз впивам поглед зад тях, в дъното на хоризонта, и дълго съзерцавам възхитен. Защото там се показва една величава пирамида, която уединено се вдига в небето, а Михал ми обажда, че то е Пирин!

Аз се взирам по-хубаво и различавам по нея нещо като преспи и синикави канари, между които тъмнеят петна от сянката на неогрени долове. Оттук аз виждам само тоя връх и за минута помислих, че той завенчава всичкия масив на Пирин. Но когато се найдох по-високо, откри се нов връх и зад него друг и върховете се диплеха един зад други все по-високи, в посока от с. с.-з. към ю. ю.-и. Аз виждах прочее косвено дългата верига на Пирин, която ми се представляваше сбрана и претрупана в един величествен дългнест зид. И сега, и по-после, когато я гледах от други върхове, аз се убедих, че няма нищо по-величествено от картината на Пирин планина. Тя се издига страшно високо в небосклона и все пази някакъв невеществен, фантастически вид в дълбочините на пространството, като че това е едно изображение, гледано през стъклото на панорама.

Подир три часа ход от манастира ние направихме по-дълга почивка и похапнахме при една кристална баричка. Тя извира из същата урва и заедно с други ручейки по-нататък образува Друшлявица. Продължихме пътя си нагоре, чрез произволни лъкатушни извивания, защото козята пътека най-после съвсем се изгуби. Аз забележих, че тая урва, тъй гладка и равна — гледана от манастира, — представляваше значителни вълнения на почвата си. Ние пъплехме по нея още един час и половина, додето стигнахме на върха ѝ. Тука е водоразделът. Той е доста широка поляна с ниска трева. Няколко езера, по-нататък, в котловината. На север се развиваха вълнообразно рътове и планински долове, които всички се спущаха бързо по направление на Черния Искър. Картината до самия хоризонт се отваряше твърде живописна, горска и пълна с ненадейности. В дъното се откроява мъгляво разлатата Витоша, но оттука имаше очертания по-меки и цвят тъмногранив. Аз дишах с цели гърди хладния планински въздух. Силни и необясними чувства вълнуваха душата ми на тая висота; тия чувства бяха една смес от удивление и радост, но те сега нямаха извора си в дребни, човешки житейски мотиви, а в безкрайността и вечността на окръжающата ме картина и в широката, божествена свобода. . . Тая беззаветна радост бе чиста от всичко земно, тя беше небесна радост; само упоителната област на небето може да я даде; аз сега добре си обяснявам защо има такава възхитителност песента на оная там чучулига, дето сега се къпе из лазура. . . И мене ми дохождат на ум нежните стихове на Шели към нея. . .

На изток от мене, близко, се дига няколкостотини метра високо конусообразна могила. Тя е най-горната точка на Еленин връх — темето му. Тя е достъпна само от западна страна — отвред другаде — ярове и отвесни стени. Ние тръгваме към нея, по гребена. Сива мъгла бежешката иде отдясно и пълни пропастта. После бързо дойде на гребена, забули ни слабо, па отмина и опаса и от север подножието на великана. В един миг пропастта около него се размъти от талазите на мъглата, но самият му връх стоеше чист. Отде излезе тая мъгла, кой я духна, какво значение имаше — не можах да разбера. Подир две минути мъглата се изгуби от подножието на върха. Ние продължихме да пъплим по хълбока му. Настанаха пак дълги и уморителни зигзаги по тревистата урва. Конят с мъка вече крачеше, уморен от предишния вървеж.

Когато се издигнахме до половината на плещите на чуката, изведнъж се намерихме пак окръжени с мъгла. Тя се пластеше от двете страни на урвата, като ни оставяше свободна само една ивица, по която възлазяхме. Тая ивица сякаш че беше един наклонен мост, който завеждаше в облаците. Скоро мъглата забули всичко и аз само на няколко разкрача можех да видя пред коня си. Вървяхме в пълно мълчание. Михал изчезна. Взех да скъсявам повече и повече зигзагите, за да се не заблудя по някоя опасна наклонност на урвата, която се стесняваше и изостряше, колкото приближавахме върха. Един безмълвен бял вълнуващ се хаос вртеше се около нас и обвиваше чуката. По едно време пак ми се мярна отпред Михал, премрежен: той сега носеше под мишца един голям бял камък! Защо му е тоя камък сега и как може да влачи тази нова тежина нагоре? Или аз бях жертва на една халюцинация?. . . Михал изчезна пак. Аз вървях загубен и доста смутен. Не подир дълго друго едно видение ми се представи: обрисува ми се в думана силуетът на три високи дървета, допрени с горните си краища и изобразяващи остро коническа фигура. Кога я приближих, аз разбрах, че съм на самия връх; това беше тригонометрически знак, оставен от руските топографи.

XVIII

Въз Еленин връх. — Фантастически зрелища

В подножието на фигурата беше седнал Михал, вперил очи в непроницаемата завеса.

— Е, каква ще я правим сега? — попитах аз.

— Ще почакаме, додето се дигне тая пущина — каза Михал, като стана и свали на коня дисагите с припасите. Мишка, освободен съвсем от товара си, завзе се апетитно да хрупа сочната трева, без да обръща внимание на мъглата и на нашето недоумение. Това подсети и нас, че е дошел обед — часът беше дванайсет. Но преди всичко усещах голяма жажда.

Михал шъташе по приготовление на трапезата.

— Ами какъв камък носеше ти, Михале?

Михал се изсмя.

— Носех сняг от една пряспа там долу; отрязах буца. . . На тоя връх никъде няма вода.

— Браво, Михале. Добре се сети: аз съм вече жеден! — И аз търсех с поглед снега, за да си откъртя и посмуча.

Но видях, че досетливият водач устроил другояче, за да имаме вода: при топографския знак имаше купчина от плочи (белег, какъвто издигат планинските овчари на всеки рид). На издадена плоча бе закрепена топка сняг, а под нея във винената ни чашица падаха капчици водица от снега, който се топеше.

— Овчарите и хайдутите по тия върхове така пият вода — забележи ми Михал.

Чашата беше пълна вече и аз с голямо удоволствие я изпих. Водата не беше твърде студена, както предполагах, и намирисваше на земя. Аз изпих още две чаши, като им сипвах и малко винце. В тоя миг мъглата се поотдръпна малко от север и остави свободна канаристата стена на чуката. Аз надникнах долу в пропастта. Видях в дъното ѝ едно блеснало от слънцето околчесто огледало. То беше езеро със зеленикав цвят на водата. Край него се белееха и няколко преспи. Но мъглата пак напря и ми затвори тая радостна картина. Върхът остана като островче пак в един океан. Топографическият знак стърчеше чудноват като живо същество, сякаш че и той се чудеше какво дири на тоя пустинен връх. Чудно е как може да устоява на планинските урагани. На едното дърво беше изрязано с красиви букви името на н. ц. височество княза. То е изрязано от самия него — узнавам от водача — при излазянето му тука на 1889 год. Князът на България е един от горещите обожатели на природата ѝ и деликат ценител на редките ѝ хубости и величави картини, с които тя се гордее. Имали са го гост вече най-високите рилски върхове, Юмрючал и Мусала. Голямо количество цветя вирeят на тия приоблачни висоти. Най-много изобилва под стъпките ми мъничкото синьо цвете «Vergiss mein nicht», което няма едно общо име на български, както повечето цветя. Аз съхранявам и днес в портфелчето си от тия деликатни създанийца, които се не боят от никакви небесни стихии. Има и диви теменужки. . . За подобни цветенца планински е мислила една Шекспирова героиня, когато

е казала: «Как бих желала да ги имам! Техният блед цвят цъфти още преди лястовиците, той смирява със своята несравнена красота студения вятър през март; или теменугата, по-тъмна от очите на Юнона и по-приятна по миризма, отколкото сладкото дъхане на божествената Цитера: . . .»

Океанът от мъгла продължава да ме загражда отвсякъде и ми остаяше само островчето, разделено от останалия свят. Така аз приличах малко нещо на Робинзона на своя остров и като него пожелах да обиколя границите на държавата си. Северната ѝ граница вече знаех, че пада в пропастта; уврях се на югоизток в думана, за да направя рекогносцировка и нататък. Едвам се спуснах малко надолу и видях, че мъглата остана над главата ми, а пред мене се разви чудесната картина на бричеборските гори, на Царев връх, на разкошната долина на Рила и манастира — всичко весело и огряно от слънце!

Аз се повърнах на облака си. Обядвахме там с Михаля, като утолявахме жаждата си със снеговата водица, размесена с вино; па полегнах на дебелата трева, за да подремна — додето думанът напусне чуката, за което малка надежда имахме.

— Ето тоя въжделен Еленин връх как негостолюбиво ме посреща. . . Не, Бричебор беше по-любезен! — думах си, като гледах как бягат над главата ми талазите, и все от север към юг. Те приличаха на една безбрежна река, която безмълвно течеше из въздуха. . . Дълго аз впивах очи в тая бяла, вълнующа се стихия, която ми не оставяше никакъв кръгозор: спущаше се, обхващаше ме, заливаше ме, завладяваше ме, като че се готви да ме понесе някъде из пространството. По едно време мене ми се стори, че наистина аз съм увиснал на въздуха и се нося над бездната — една от оптическите измами на мъглата. . .

Дрямката ми трая около половина час. Тая дрямка няма да я забравя: тя стана на една височина от 2401 метър високо над морската повърхнина! Малцина смъртни могат да се похвалят, че са си постилали толкова високо в небето. Кога отворих очи — мъглата пак ме обикаляше. Конят стоеше в мечтателна поза, близко. Аз станах, въоръжен с желязно търпение да чакам още

цели часове, додето мъглата изгуби своето и си отиде; седнах в една гънка на скалата, що стърчи над пропастта, за да извардям случаите, когато мъглата във вълнението си минутно ми отвори ямата и аз видя езерото. За моя радост подобни неожидани промени на декорацията заставаха често, макар и моментално трайни. Мъглявите вълни внезапно се разкъсваха някъде и ми се откриваше, като през един прозорец, ту дивата коритовидна долина на Урдина река, ту по-далеко разкошната панорама на Доспейската долина и на Самоковското поле, с бялналите се на слънце сгради и селца и зелените морави и рътлини, ту мъглата ми разкриваше само циркуса под мене със своите ярове и ужасни скали, и езера, и преспи, за да го изпълни пак с бели вълни и да ми извади там отдясно — Попова шапка, прилична на плаващ остров над сивия океан. Понякога подвижният свод се раздираше и над самата наша чука и по златистите отливи на мъглата добивах на миг надежда, че слънцето я прогонва вече. Но тя ме пак прехлупваше и аз търсех с един поглед дека ще се раздере там прозорче да видя света.

Тия мигновени пейзажи, видени чрез подобни облачни пролуки, имаха чаровна хубост; като ми се откриваха така кратковременно и скъпливо, аз мислех, че пръв път виждам красоти, принадлежащи на един непознат свят. После пак мъглата падаше ниско на чуката и аз виждах там само премрежената фигура на Мишка, неподвижна и замислена, като призрак. . . Михал седеше меланхолно на една друга скала и също впиваше погледи в променливите картини. Той от досада изпразни пушката си в езерото, когато то се пак откри. Раздаде се само сух гръм, един пукот, но ек нема — на такива висоти звуковете се губят. Един къс от канара се откърти под крака ми и се търкулна надолу, направи няколко грамадни скокове от скала на скала и се пръсна в каменните блокове в подножието на урвата. Изведнаж видях, че излезе из тях една червена гадина, полека се озърна наоколо, па мина през пряспата и изчезна в думана. Това беше дива коза, която пръв път виждах в Рила. Това гиздаво животно живее лете по най-непристъпните скалисти места, по-горе от чертата на клековете и голите алпийски поляни. Дивите кози живеят

обикновено задружно на малки стада. Една от тях стои всякога на по-открито място и изпълнява длъжността на часовой. Щом усети опасност, бодрият страж издава особено блеене и цялото стадо удря на бяг. В тоя случай не можахме да видим по-други кози; но Михал уверяваше, че непременно е имало долу и дружина. . . Това плашливо и прекрасно животно не може да намери мира нито в тия пущинаци от преследването на ловците и, казват, намалява. От няколко време стрелянето въз дивеча е запретено в Рила.

Мъглата, която досега преимуществено повдигаше завесата си откъм север, застла съвършено тая страна, а хвана да си отваря проломите към юг и запад. По тоя начин аз имах радостта да видя чудната зъбчеста грамада на Калинин връх (2620 м), който е двесте и двайсет метра по-висок от Еленин, и в хоризонта — Пирин планина, по която лъщяха снеговете като глетчери, и на югозапад — веригата на осоговските планини, зад които се синееха други македонски планини. . .

Но всички тия откъслечни картини ми се даваха като за пощянка, а Мусала нито веднаж не се откри. . . Облаците безпощадно нахлуваха по-нови и по-гъсти, като че ги изригваше близък някой вулкан. Явно бе, че те и до вечерта ще овързват като с гъжва главата на Еленин връх. . . И така, след четири часа безполезно ожидание аз, твърде недоволен и разочарован от Еленин връх, реших да се върна, като си взех за спомен една мраморна плочка от него.

Но той ми пазил още една изненада: когато слезнахме на водораздела и взехме да се спускаме по същата урва, за да идем на манастира, Михал усмихнато ми обърна вниманието на току-що оставената чука: тя сега беше освободена от облаците си и забиваше топографическия си знак в небесния лазур!

Сякаш някой зъл магесник беше чакал да си тръгна, та с едно подухване да разсее мъглите оттам!

Сбогом, Еленин връх!

XIX

Манастирът става оживлен. — Излет за Кадиин връх. — Борба в растителния мир. — В Илийна река. — Бай Тодор в царството си. — Изгорялата гора

Къде средата на юли в манастира се набра доста голяма дружина гости. Имаше надошли от Самоков семейства — на коне — и от Радомир, и от Кюстендил — пет семейства, офицерски и учителски, които бяха се довлекли тука чрез доста първобитно средство: волски кола! Една слободия. . . Имаше семейства и от София и в тях страшливците, които се решили само когато напълно се удостоверили, че нашите глави още стоят на раменатa ни. . . Имаше и един французин, г. Огюст Форел, професор по психиатрията в Цюрихския университет. Той се ползува и с европейска знаменитост като ентомолог: той е обиколил цяла Европа и част от Африка, за да изучва живота и нравите на мравките. С тая цел беше дошел в Рила. Наконец, онова, което увеличаваше оживлението в манастирската ограда, беше бръмчащата дружина от софийски гимназисти, разумява се, дошли всичките апостолски.

Дядо Серапион развиваше огнена деятелност, за да нахрани всичкия тоя гладен свят.

Животът в манастира така добиваше нова прелест. По-голямата част от обществото ми беше познато, имаше в него и писатели — аз имах с кого да си поделя впечатленията от рилската природа и разходките извън манастира, по-преди мечтателни, сега бяха придружени от шума и веселостта на приятни и умни другари. Прекарвахме времето по най-разнообразен начин: беседувахме на кьошка, бягахме по разкошните морави край Рила река, приказвахме за литература, поезия. . . глупости; ловяхме пъстърва с въдица. . .

Разумява се, че при такива условия аз поотсрочих деня на новия си излет — до Кадиин връх. Но като се реших и за него, аз имах вече и дружина от шестима души, включително Михаля и бай Тодора хайдутина.

Рано сутринта на 18 юли ние потеглихме с три коня.

На единия беше натоварена по-голямата част от припасите, както и голямата като един щит шарена

бъклица, напълнена от епитропа, отец Лука, с най-благородното вино, с което се гордее манастирската изба.

Понеже нашият връх се пада на югоизток от манастира, то хванахме алеята, която завежда към Илийна река. Аз бях пак на Мишка. Пътуването през тоя сенчест тунел беше твърде приятно. Буковата гора ечеше от шума на Рила и от цвърчението на птичките. Ние всички бяхме в най-приятно разположение на духа. Г. З. постоянно бъбреше; по едно време му скимна да ни чете ботаническа лекция, като ни сочеше билките и цветята от двете страни на пътя ни. Както е известно, номенклатурата на растенията у нас обладава доста ограничено число български названия и между тях аз чух: «невен», «звънче», «гороцвет», «демир-чичек», «див карамфил», «дива теменуга». Цветенцето «Vergiss mein nicht» — руското «незабудка», — което и тъдява се среща много, лекторът не знаеше по български как се вика. Някои го кръщават «помниче», но това название е книжовно, а не народно. Хай нека бъде «помниче»: то нито по-малко, нито по-зле ще украсява българските планини. . .

Тука пак имам случай да наблюдавам живота на буковата гора — на това място именно буковете взимат много драматически положения; сочната почва е извадила много на гъсто дърветата и стръмното и положение дава разни посоки на дънерите и клоните. Едни се развиват право нагоре, турени в благоприятни условия, други се прегънали одве до една точка, като старци, па из един път се устремяват горди и прави; другаде — няколко ствола се събрали в едно, за да противостоят на други, които са искали да ги заглушат, и тъй задружно отиват нагоре, като всеки ствол продължава да пази своята форма и доставя храна само на своите клонове; често някои дънери, а особено господствующи клони, са страшно изкривени, засукани, извити, отиват на безбройни зигзаги и пречупени линии! Познаваш по тоя им измъчен вид отчаяните усилия да излязат на слънце, осуетявани постоянно от срещата с нови препятствия; ето един друг клон, който, вместо да расте нагоре, както господ дал, отива съвсем хоризонтално под или между клоните на съседните дървета, за да гони

някое свободно пространство, което подушил или видял, че се отваря между тях. . . Някои букови фидани, безсилни да си пробият път, тъй или инак, източили са се тънки като въже, па се прегънали на земята и в това положение са остали вече от десетки години: те са останали вечно деца под заслона на дъртите, който заслон ги пази, същевременно и души. В явленията на тоя растителен живот човек не може да не види черти от разумност, от съзнателно действуване. Присъствуваш на една борба за съществувание, борба жестока и немилосърдна, каквато върлува и в човечеството. Всичко тука има само една грижа, едно стремление, един идеал: слънце. А като се намира слънце, то се намира и въздух. Ако не намери тия два животодавни елемента, дървото не умира, както човека, остал без храна, но води съществувание, завинаги остало на степен на пустало детинство. За него съществува само един шанс за спасение: да падне дъртото дърво, та или да му отвори път към небето, или да го смаже. . . Но и исполините, които завсегда са си обезпечили област от светлина и въздух чрез цената на толкова други съществувания, често са принудени да хранят с тялото си един паразит: гъбата. Тя се лепи по големите дънери и показва вид да съставлява едно тяло с дървото, което яде; тя много живо наумява известна социална класа, която върши нейната роля на държавната снага. . .

След един час минахме моста през река Рила и покрай Митницата ударихме из дола на Илийна река, на изток. Оттук нататък пътят ни върви все по брега на Илийна река — в подножието на Бричебор от север и Царев връх и Кадийците от юг. Долът на тая река добива по-див и още по-живописен характер. Той е обрасъл с гори, размесени: ели, борове, буки, дъбове, брези, явори. Хубави росни морави из тях се зеленеят и радват окото. Стена от чудесни ели се вдига над пенливите вълни. Тая област се лишава от оная питомност, която дава на Рилската река близостта на манастира. Тука ни вее нещо на диво, неукротено и хайдушко. . . Пътеката и тя отива невярна и едвам я намираме: усещаш, че тя води към неизвестност и пущинаци. Сега тук върви бай Тодор вече със заветното гуне и ризница; Илийна река с околните планини е неговото любимо

дерето, той знае всяко кътче, всеки дънер, всеки камък из тоя горски лабиринт. В пълно съзнание на своята важна мисия той върви сериозно и мълчалив; може би спомня си младото юнашко време, унесен от песента на реката. . . Само тя не се е изменила, когато всичко в него и около е претърпяло голямо или малко изменение — все тъй звънко гръмлива, сякаш песента на вечната младост. Понякога той се спира и на първия от нас, който се случи пред него, казва:

— Тука, тъдява някъде беше, дядо Илю съсече Чолака. . . Само аз бях, никой други не видя. . .

Или ни посочи някоя рудинка на полите на еловата гора:

— Колко пъти тука панти са яли агнета!. . .

Някъде той ни дава географски сведения и изрежда куп названия на местности и върхове, имеющи все турско произхождение: Кьоравица, Караомерица, Кючюк и Бююккарица, Чаушица, Долна и Горна Кадийца, Узуница, Кадиин гроб и пр. Повечето от тия названия съдържат в себе си и историята на местността: всяка е получила името си от турчина, който си е нашел гроба там. . .

Бай Тодор, както излезе, е твърде честолюбив и пази ревниво своя авторитет на непогрешим познавач на Рилската планина; той гледа накриво Михаля, когато се меси в неговите разпореждания, и рискува някое свое мнение относително пътя. На тая почва бай Тодор е твърде чувствителен и не допуща никакво възражение. Той е пълен господар в господството си и се разполага всевластно с пътуването, с Илийна река и с нас. Той назначава дека да се спираме, да закусваме, да се възкачваме. . . Той даже заповедà — казвам заповедà — веднаж, дваж да се слазя от конете, при всичко, че не беше такова мястото. Веднаж той се скара строго на З., че се забави на едно място да бере малини, които просто застилаха като червен килим някои места. Но кой смее да се не подчинява на Тодора хайдутина? Ние само мълком се спогледвахме и поусмихвахме, решени докрай да понасяме деспотизма на тоя остарял планински лъв.

Една много тъжна гледка ни се представи в тая Илийна река: минахме край една изгоряла елова гора.

Мълчаливо стърчат оголелите от клонове и зеленина стволове. Кожата се е отлупила от тях и те стоят побелели, прави и на гъсто, като една гора от корабни мачти. Само долу, при земята, им са почернели и овъглени дънерите, сякаш че някой е клал огън при всяко едно отделно. По това се вижда, че са били запалени тревите и ниските растения между тях, и пламъците, като полизали дънерите, оставили завинаги смъртта в тях. . . Много печал и скръб хвърля тая нещастна гора в цялата райска околност. . . Тя е като траур посред една сватба. Картините на смъртност, които тъй често срещах в рилските гори, никъде така не ме поразиха, както вида на тая умряла гора. Кой е запалил тоя обширен лес? Вероятно човеци, неволно или нарочно — неизвестно. Но във всеки случай тук е сторено едно голямо престъпление против бога. Тя е горяла тука цели денонощия, докато пламъкът се е уморил да работи, без да е помислил някой да тури каква-годе пречка на неговата адска изтребителност. З. забележи каква величествена картина ще е представлявал тоя пожар нощя. Но аз сега не можех да рисувам във въображението си картината, възмутен от душа и мълвящ проклятия въз безбожната ръка на изтребителя!. . .

XX

Закуска. — Буковата гора в Илийна река. — Почивка при Крастава лъка

Първата наша дълга стоянка беше на Владичина ливада при една девствена елова гора. Слънцето, излязло отдавна вече над хоризонта, тука едвам сега изгряваше; то вапца половината ливада в злато и сладката зеленина беше за чудо прясна и свилена. Ние и тука оставихме първенството на бай Тодора. Той заповяда на Михаля да отвори една от сарделевите кутии и пръв благослови с чашка ракийца. В тая си роля той беше прелестен. Ние и тука имахме за главен разкош слания и пихме няколко наздравици за Рила и за вечното процъфтение на тия чудни борови гори, за някогашните й хайдуци и за нашия водач. Бай Тодор не ни остана

длъжен: той произнесе тост, или по-право, благопожелание, щото да даде бог, дор е жив още, да служи за водач из тия планини на царя на Санстефанска България!. . . Дай боже!

Весели и с подновени сили ние оставихме щастливата Владичина ливада и продължихме пътя си нататък. Боровата гора стана извънредно дива и страшна, тя е размесена и с букове, еднакво исполински. Тия букове представляваха често картини и сцени от необикновен драматизъм. Ние видяхме на едно място как два бука, стотина стъпки високи, се бяха увили един около друг като две колосални змии. Те ни наумиха «Змийната колона» на Иподрома в Цариград. Другаде два бука сърдито се счепкали като два пехливана, словени с горните си клонове като с ръце и така си остали вкаменени, като по волята на някой вълшебник. Един бук политнал да падне от бурята, но легнал на чатала на изсъхналите клони на два други бука и остал там почти в хоризонтално положение. Това съставлява триумфална арка. Ние минахме под много такива. . .

Големи парцали от мъх във вид на реси висят от клоните над главите ни. Някъде те са дълги като коси. З. сполучно ги нарече «самодивски коси». Тия «самодивски коси», тъй живописно увиснали, са паразитни растения, които гризат и сушат дърветата, които окичват. От тях са замотани някъде като с паяжина цели борове. Такива великани са вече болни и полека умират под невидимия зъб на увиващите ги растителни нишки; често паразитите висят на съвсем умрели изсъхнали великани, но самите паразити не са умрели — пакостливото и проклетото е по-дълговеко — не само между човеците. . . З. посочи и «исландския мъх», който също е страшен паразит: той се лепи по корите на дънерите във вид на малки зеленикаво-белезняви листца, слепени помежду си, твърде красиви на вид, също и по скалите — и всичките еднакво гризе. По скалите тоя мъх пуща някаква силна кислота, която стопява и дизолвира повръхния пласт на камъка и от веществото, получено чрез това стопяване, паразитът живее.

Пътят към Крастава лъка стана твърде върл, когато напуснахме гората, из която вървяхме все направо, и се покатерихме по полата на Бричебор, гола и върла.

Ние възчакахме Михаля, за да намира пътеката, която се губеше из тревата на лъките. След половина час още уморителен вървеж стигнахме до Крастава лъка.

Крастава лъка е обширна манастирска ливада в подножието на южната урва до Илийна река, там, дето се втича в нея реката Караомерица. Тя е оклеветена от името си, защото е много хубава. Там сега събираха сено манастирските ратаи, учениците и няколко братя. Това приятно оживяваше това безлюдно място. Тоя народ беше наоблечен с всевъзможни костюми, сшити повечето от черги, които никоя мода не би могла да измисли. Светите братя, които бяха хвърлили расата още в манастира, със своите безформени широки панталони, цървули и страшни скуфи на главите,обраснали в брада, по-гъсти и некултивирани от самата гора, която изминахме, приличаха на разбойници, донесени от някоя испанска драма. . .

Тука се събра цялата дружина. Закусихме пак и починахме около половина час. По заповед на бай Тодора пътешествието се пак подхвана. Сега целта му се виждаше: Кадиин връх стърчеше в хоризонта като остра пирамида. В подножието му Илийна река течеше пенлива; тя се спуща отляво, от седловината между Кадиин връх и Караомерица. Надясно от нас тя приема речката Аладжа слаб, която слиза по урвата между Кадиин гроб и Коджакарица. Тая последна речка прави един величествен водопад — като се плъзга по черните скали, — цял бял като сняг от пяната, и пълни с шум цялата околност. До това място от Крастава лъка ние вървяхме все по отворена поляна, някъде мочурлива, а от дясната ни страна повече оградена от хубава елова гора. Трябва да кажа, че никъде не намерих еловите гори така хубави, както из Илийна река. Те покриват целия отсрещен склон, който съставляват полите на Царев връх, Кадийците и Кариците. Тука са те още по-тъмнозелени, мрачни и девствени. Човек не иска да свали очите си от тях. Често се запирахме да гледаме с възхищение тия гори, които минуваха и отсам реката; по техните правилни, строго конически, гладки очертания мислиш, че някой нарочно тъй художествено ги е подстригвал, и си спомняш дърветата в Шенбрун. Но шенбрунският градинар е успял само

да ги направи еднообразни, а тукашният майстор е дал на тия гори неизразима красота, живот и чудна величавост, каквато е дал и на околните върхове. . .

В подножието на Кадиин гроб напихме се хубаво от кристалните бистри струи на Илийна река и пак поседнахме да се съберем с нови сили. Зашото оттук се почваше скалиста върлина и до една известна точка на урвата трябваше пеш да се лази. Това възвишение беше от най-уморителните. По острите изпъкнали скали личеше следа от стара пътека. По тая пътека са слизали търговците от Разлога през турско време. Как са се закрепяли натоварените им коне по тия камъняци, не мога да си обясня. . .

Както рекох, Кадиин връх се издигаше пред нас, той имаше еднаква форма с чуката на Еленин връх. Отличаваше се само със съвършената заостреност на своята, но като него е ограден от пропасти и само от една страна дава достъп — от южната, т. е. откъм седловината на Кадиин гроб, която е водоразделът. Близо два часа пъплахме ту на коне, ту пеша и с безбройни зигзаги по урвата на Кадиин гроб. По долната ѝ част видяхме и острови от разкошни ясноалени цветя — мисля, че — н е в е н и . Техният светъл цвят разсмиваше цялата пустиня. Преди да стигнем на водораздела, ние по заповед на бай Тодора пихме вода от един извор, що бликаше малко настрана от пътя ни, защото горе нямало вода. Михал се осмели да му каже, че ако няма вода, имаше преспи татък, с които той знае как да си послужи; но Тодор го изруга така немилостиво за неговото «многознайство», щото клетият Михал не отвори уста вече. Колкото повече проникваше в дълбочините на царството си, бай Тодор ставаше по-властен, по-нетърпелив. Сякаш свежият планински въздух раздразняваше нервите му. В качеството си на вожд той и по урвата яздеше кон, коня, натоварен с колосалната бъклица.

XXI

Кадиин гроб. — Поклон на Македония. — Гробът на Ангел войвода. — Юруци. — Кралимарковата бъклица

Тоя водораздел, известен под името Кадиин гроб, е една широка поляна между чуките на Кадиин връх и Айгедик. Между тия два върхове се отваря на югоизток великолепна гледка на Доспатската планина[1]. Тя като един развълнуван океан пълни с бърда, върхове, чуки, голи ридища и долове цялото пространство дори до кръгозора! Окото се слисва пред това безкрайно вълнение на земната повърхност. Тъмният цвят на тоя планински хаос мята скрьбно було на картината. В самия хоризонт върховете са замрежени от сини кава пара на дневната мараня. Там се издига един повисок връх, който бай Тодор ми казва, че е кървавопаметният Карлък над Батак. Показа ми по-насам мястото на знаменитата Чепинска долина; но аз не мога да се оправя всред безчислените върхове, из които някъде се крие. Чини ми се, че съзирам само р. Места отсам и част от Банската долина. Айгедик ми затуля от юг всичко. Той ми затуля и Пирин планина: аз само задната ѝ част гледам, но и тоя видим къс гордо и високо изпъква над всички други висоти в тая панорама със строгото величие на един цар. Това беше първият ми поглед въз Македония, която досега само по име познавах и по страдания. . . Поклон тебе, класическа земльо на България! . .

На поляната има следа от човешко жилище: една запустяла и порутена стражарница. Тя е служила за такава на една турска погранична стража, стояла тука допреди три години, благодарение на едно погрешно теглене турската граница от демаркационната комисия. Когато се открила погрешката, един отред наши солдати накарали турците да напуснат тая висота и сега пограничната им стража се белее долу под източното подножие на седловината, на десетина километра от-

[1] Родопската верига, която тръгва към югоизток и дели Тракия от Македония, носи това име у местните жители.

тука. Чрез тая поправка на границата величествената пирамида Кадиин връх (2697 м) остая цяла на България. Но самият Айгедик (2633 м) е разделен между нас и Турция.

На тая седловина, няколко разкрача от парясаната стражарница, се види още и гробът на един кадия, поради което мястото носи название Кадиин гроб, а покрай него — и чуката наляво — Кадиин връх[1]. Бай Тодор ми разказва, че тоя щастлив кадия, който се е увековечил в тия планини, бил дошел някога да разправя съдбата за една паша между български селяни. Понеже не можал да реши разпрата удовлетворително нито за една страна, то и двете се сдружили и го претупали на мястото. Но Михал представя малко другояче развезката: ожесточените селяни се сбили един други и в борбата, кой знае как, паднал невинно жертва и кадията. Той бил заровен на самото това място. Тоя кадия може справедливо да бъде горделив със своята съдба: неговият гроб е най-високият в цяла Европа може би: около 2400 м над морето! По-после обаче някои зловещи хора разкопали гроба му, вероятно да обират трупа, след което го оставили открит, за да стане плячка на орлите и вълците рилски. Днес едно тревясало трапче наумява мястото, дето е бил закопан знаменития кадия.

Бай Тодор ми разказа, че една смъртна драма е прославила и съседния близък връх, който се издига на север от Кадиин връх: Ангелов връх. Тая драма има по-героическа подплата. Някой си Ангел войвода дълго време шътал с четата си из планините, додето най-после бил загащен от турците, когато се намирал на тоя връх. Нападнат така ненадейно, той решил да се съпротивлява докрай и след жестока и отчаяна отбрана, той паднал убит. На самото теме на Ангелов връх още се виделе окопите, зад които той се е бранил с четата си... Те и сега са известни на околното население под име «Ангелови метеризи». Върхът, дето е произлязла тая юнашка и кървава драма, според картата, е около триесет метра по-висок от Кадиин връх; прочее, ако на Кадиин гроб съществува най-високият гроб, то на Ангелов връх е станал най-високият бой!

[1] На руската карта е забележен Кадыница.

При тоя разказ за юнашките времена на старите хайдути бай Тодор грабна пушката и гръмна по посока на турската стража.

— Да поздравя барем Македонията — каза той.

Тук трябваше да се обядва. Но липсваше вода. Вадичката, на която бай Тодор напои по-напред дружината, остаяше ни далеко назад, а пряспата под юрушкото стадо, що се белееше на склона на Ангелов връх, отстоеше също далеко и нам ни беше съвестно да пращаме там някого от водачите, премалели от вървеж. Тоя въпрос ни доста озадачи. Но бай Тодор доказа и в тоя случай, че е господар в царството си: той извика колкото можа към юруците, на които фигурите едвам личеха като черни точки на урвата, и замаха с ръце като един орел, когато се готви да литне. Вероятно юруците тутакси познаха, по гласа и гунето, кой ги викаше и послушно се запътиха насам. Бай Тодор ни изгледа победително, па каза:

— Бай ви Тодор хайдутинът е това... Държи ли им да не дойдат?

Когато юруците — те идеха трима — приближиха доста, за да могат да чуят думите на бай Тодора, той им извика пак с първия гороломен глас да се отбият при пряспата и да донесат сняг. След половина час юруците изскокнаха на Кадиин гроб, всеки под мишница с една голяма буца сняг. Ние току сядахме да обядваме. Планинците приближиха при нас, оставиха буците и се спуснаха да ни целуват ръка. Бай Тодор ни запрети да си дърпаме ръката, защото «тука така трябва». Тия юруци бяха здрави, юнаци, изпечени момчета. По поканата ни те седнаха коленишком настрана и с твърде почтителен вид. Видеше се, че те ни взимат за някакви големци. Бай Тодор ни каза, че те са се явявали пред княза на това също място по-лани, да му се поклонят и приемат подарките му. Макар и отраснали диви, те приказваха умно, едното момче знаеше и да прочита по български! Една мъничка културна струйка беше пробила и в дълбочината на тия пущинаци... Тия юруци летуват със стадата си по тъдявашните чалове и паши, а зимата прекарват в Разложко. Те хубаво знаят, че Разложко е в Македония, и се наричат македонци. Те с гордост казват

това. Тях е засегнал вятърът на племенните страсти! Напразно, по-добре да си остаят такива, каквито са — номади, без цивилизация, без отечество, без закони, без вериги; нека си останат волни и неукротими синове на планините, непокварени от отровната социална атмосфера на постоянните жители.. . Утешително е за човека от XIX век, с душа и сърце извратени във фалшивите условия на един изкуствен живот, да среща сегиз-тогиз вън от своето общество хора, остали близо до природата и чужди на хилядите глупави, ненужни и безразсъдни потребности или измислици на нашата болнава цивилизация. . .

Поканихме и тях да вземат участие в обеда ни. Той сега беше извънредно весел и приятен на тая висота, отдето в едно време гледахме Тракия, Македония и България. Понеже разполагахме само с една чаша — тя събираше водата от снега, — решихме да пием непосредствено от бъклицата, което много угоди на бай Тодора, защото му напомни някои хайдушки пиршества. . . Но тоя начин за пиене излезе непрактичен: когато се подаде на едного от другарите ни, малък и слаботелесен, да пие, бъклицата Крали Марко отказа да се подигне и стана нужна поддръжката на един юрук, за да може да си глътне винце.

Тая оригинална сцена аз успях набързо да я надращя в портфеля си, при другите видове и сцени от живота на Рила. . .

Ситият обед обаче отне охотата на другарите ми да се качват на острия Кадиин връх, те предпочетоха да легнат и да подремнат, като хвърлиха кърпи въз лицата си, да ги бранят от слънцето. Остах само аз охотник за това възвишаване. Метнахме се на конете с Михаля и той потегли напред по чуката. Тая чука отдолу лъже окото със своята близост, но нам ни трябвà цял час, докато се изкачим чрез много трудни лъкатушения до темето ѝ. Но когато стигнах на него, аз бях богато възнаграден за мъките си чрез неописуемата феерия, която се откри пред мене.

XXII

Възхищение. — Природата и поезията

Повтарям, невъзможно е да се изобрази с перо величествената картина на природата, особено планинската; немислимо е да се предадат с думи възхитителните или потресающи впечатления от вида на тоя грандиозен планински мир! Ще ли може второ лице да разбере, да почувствува, макар в сто пъти по-малък размер, очарованието ти, да си въобрази незиблемата красота, дивото величие на подобен мир само чрез посредството на сухите думи? Как ще възсъздадеш във фантазията му тия грозни, намусени, почти ужасни скалисти ридове, които те пренасят в невъобразимо далеките времена на страшните геологически революции, когато се втвърдявали първите грапели на земната кора — планините, — или тия светло-тъмни езера под мене, прилични на отверстия, из които се отива в морето или в ада, и това развълнувано море на Доспата, и на малешевските зелени планини, всред които се дига до небето леденàта грива на Пирин; или тоя необятен лазурно-златист простор на небесата, с неговите неподвижни острови от облаци, бели и плътни като рилските мрамори, с неговите царствени орли, които сладострастно се реят из океана му, или пък горделивия Мусала в североизточния хоризонт, все позатулен в облаците, сякаш нарочно, за да остане образът му в душата ми окръжен с таинствено обаяние, както се крие един султан от взора на поданиците си?

Дойде ми тогава на ума за оная глупава школа у нас, която иска да изпъди с прът из областта на поезията образа на природата, нейните божествени хубости и величие и показва като единствен извор за вдъхновение размътеното блато, дето се боричкат нашите дребнави интересчета и тщеславие на надути пигмеи! Искат да създадат у нас поети, художници, философи, а им затварят великата книга на природата, въстават против небето и против слънцето и цветята, и любовта вселенна и сковават свободната човешка мисъл в умъртвяющи и затъпителни за таланта догми, изчоплени из някакви чужди нам и непонятни умствувания на скепти-

цизма и отрицанието. . . Напразно, напразно. . . Ние така ще създадем един рояк от идеолози, които живеят чрез заучени фрази и мислят, че вършат велики работи, но поети няма да имаме! Поетът се ражда и расте в широката сфера на духа и на природата, талантът трябва да пие из техния жив източник; под тиранията на условното и разсъдочното той излазя запъртък. Той умира. Да гоним из поезията природата и да осъждаме любовта към нея, значи да отричаме съществуването на самата поезия. . . Един човек може и да е лишен от дара — бих казал от щастието — да се възхищава от природата, и пак да бъде изкусен политик, полезен чиновник, изряден социалист, даже социалист-марксист. . . Но оня, който иска да бъде или се мисли поет и може би да знае наизуст и цял Шекспира, а не се сеща, когато се изкачи на един планински връх, да вдигне в благоговейно възхищение ръце към небето, към оня дивен Поет, който е създал величайшата поема, Cosmos, той не е роден за поет, а е един заблуден нещастен човек. Поетът може и да не възхвалява природата — това не е необходимо, — но непременно ще се възхищава от нея. . .

Но малко ще бъдат хората, въз които величието на природата да не упражни какво-годе обаяние; защото всеки човек, и най-прозаичният, е малко поет в душата и ако природата не може да го възхити или вдъхнови, то все ще го побутне. . . Тая сила особено имат планините, тяхното неотразимо действие пада на всекиго, макар по разни начини. Те са една широка арена за работа на ума и душата. Само те дават великите чувства на удивление и благоговение. Един английски писател сполучливо нарича планините най-големите катедрални храмове, каквито съществуват на света.

Рила е такъв един храм. Тя има своите каменни врата, пазени от гиганти, нейните стени са планинските вериги, що се дигат до облаците, куполите са острите ѝ върхове, езерата ѝ са стъклата на покрива ѝ, олтарът ѝ е вътрешната долина на Рила река, облаците — димът от тамяна, който всяка заран се пуши от горите ѝ, а химните ѝ — сладкият шум на нейния вечно пеющи хор от реки и поточета. . .

Който е пътувал из такива неръкотворни храмове,

не може да ги забрави никога; при подобно едно пътуване из свободните простори на планините всякога е изнесъл в душата си нещо бодро, човеческо, умиротворяюще от тях. Аз говоря именно за планините, защото те са остали по-волни от човека и по-недостъпни за градската му цивилизация, която, като опитомява, едновременно уморява и опошлява човешкия дух. Такива пътувания за нас българите особено са необходими, те могат да разведрят душите ни, да внасят в тях облагородителни чувства, хармония, правда, человечност, могат да ни направят и по-добри, и по-щастливи, и то с толкова евтина цена — стига ти да оставиш града си и ще се озовеш в някоя планина у нас! . . . Нямаме нужда да ходим по далечни страни, да дирим бром за нервите си и ясност за мислите си. . . Чета сега «Писма от Африка» на полския романист Сенкевича, неотдавна бродил из дълбочините на тоя материк, и срещам там хубави размишления за добротворното влияние от пътешествията. «В нашите градове, казва той, ние живеем повече умствен живот, т. е. живот много едностранен; книгите, впечатленията от произведенията на изкуството, критиката, рефлексията — ето омагьосаният кръг, из който се върти целият наш мир. При такива условия нашата външна деятелност се свежда почти на автоматизъм. Ние ставаме заран, облачаме се, закусваме, без ни най-малко да мислим за това, като автомати, и всичко това се прави вечно все на един и същи маниер. От това нещо страда здравето ни, жизнеността ни, даже силата на ума. Особено на художниците такава едностранчивост принася сериозна вреда: като се хранят с книги само и рефлексии, те достигат най-после дотам, щото да не получават никакви непосредствени впечатления! Могъл бих да посоча цели дузини поеми и романи, в които и природата, и страстите са разбрани и пречувствувани само през книгите. Няма нужда да казвам — каква ценност може да има такова изкуство. . . Мъчно може да се предпише някому пътуването като средство против анемията на таланта; аз не мисля да правя това, но мисля, че пътуването запазва човека от физически и умствен автоматизъм, защото всеки ден туря човека в нови условия, буди енергията му, сблъсква го непосредствено с природата и с първобитните

хора, чиито страсти не са увити в пелените на условностите. Па най-после, човек си почива. В градовете той се противопоставя на окръжающето; на морето и в горите — съединява се с него. В думите, че шумът на дървесата и вълните котка и успокоява душата, има помалко риторика, отколкото може да ни се покаже. . .»

XXIII

Идилическа картина при Крастава лъка. — Нощно пътуване към манастира. — Скалистите планини в Северна Америка

Когато пак се спуснах на Кадиин гроб, дружината беше се вече разбудила и обсъждаше въпроса за нашето по-нататъшно скитане. Моето мнение беше да се запътим по гребена на северните чалове, за да посетим Мусала — понеже тоя път провизия имахме доволно. Водачите обаче казаха, че оттука е невъзможно с коне да се отива дотам, и наказаха куп причини. Мене ми се струва, че те бяха само причини да се не ходи повече. . . Падна и предложението да тръгнем на запад от Айгедик, по гребена на бърдото, по което върви турската граница, та да посетим Царев връх и от него да слезем в долината на Рила. Съгласихме се тогава да се върнем назад по долината на Илийна река.

Почивката ни подир мъчния спуск стана на една тревиста височинка над водопада на Аладжа слаб. Много се любувахме на една пряспа срещу нас, подкопана от водата и изображающа пещера. Макар че сравнително ниско, тая пряспа беше оцеляла досега; бай Тодор ни казваше, че тя ще дочака нов сняг, благодарение на усойното си положение в дола. Красив е и водопадът на същата река, който пълзи във вид на бял пояс по стръмната огладена скала, що съставя матката на Аладжа слаб дори до вливането ѝ в Илийна река. Оттук се види цяла шеметностръмната урва на Кадиин връх, както и стръмните, покрити с гора, и по-нагоре с паша, склонове на Караомерица, Джендема, Чаушица с целия им гребен, забит в небето. Аз с удоволствие гледах тия висоти, дето бях пътувал с коня си помежду

един кръг от облаци по кръгозора. Чини ми се, че само тия въздушни пътувания ще оставят неизгладим спомен в душата ми, когато всички други хиляди и хиляди впечатления може да побледнеят или да се изгубят под влиянието на жизнените тревоги.

На Крастава лъка заварихме работниците, току-що се готвеха да вечерят. Остаяше още доста време до смръкване, но за тая долина слънцето беше вече зашло зад западните върхове на Рила. Сладостна сянка царуваше по зелените гори и склонове; само Кадиин връх, по едно разположение на планините, беше още цял осветен. Птичките пееха весело из листата край реката, на която шумът се разнасяше упойно-сладостен из размирисалия на прясно сено въздух. Работниците, състоящи повече от манастирски ученици-послушници, седяха на дружини около паниците с полската си гозба и ядяха с вълча охота. Някои бяха вече успели да се насърбат с агнешката чорба и си готвеха легла в мекото сено, остало още на пластове. Лудешки викове, смехове, глъчка оглушаваха тая долина, непривикнала на човешко присъствие; тука самата радост царуваше. А от ливадата нагоре се дигаха боровите гори, мълчаливи и сериозни, сякаш криеха някакви черни тайни в своите недра, и радостта на Крастава лъка издъхваше при тяхната граница. Речният бряг засеняха млади, хубави боровини с яснозелени листа, с червени чушки на върховете; но как са мили и кокетни тия дървета, назначени да станат исполински борове като другите! От стройните стебла на такива боровини овчарите дялат «хурки шарени» за любовниците си и невестите си. Съществува една песен, в която Рила горчиво се оплаква от подобни гости. Аз я привождам, едно, защото е поетическа — ох, песните, в които горите говорят или действуват, са най-поетически! — а друго, защото е единствената народна песен от известните мене досега, която споменува Рилската планина[1]:

Юнак на гора говори:
— Оставай сбогом, прощавай,
горо ле, Рила планино!

[1] В сбирката на Дозона: Chansons populaires bulgares inedites.

Халал ни струвай, горо ле,
дето ти вода пияхме,
дето ти трева тъпкахме! —
Гора юнаку отговаря:
— Иди си сбогом, юначе,
халал ти струвам сичкото:
тревата, йоще водата —
водата тече пак вода,
тревата расте пак трева.
Едно ви халал не струвам,
дето ми елхи[1] кършахте,
че ги на хурки правяхте
и по седенки ходяхте,
че ги на-моми давахте.

Тая песен е и от друга страна характерна: в нея едничката се изразява, ако и в много слаба форма, протеста на българската гора против изтреблението. Ако да се бяха наговорили всичките наши планини да се оплачат в един глас, какъв гръмовен рев щеше да се дигне до небесата!

Но нам не остаяше повече да губим време и потеглихме за към манастира. Връщането беше пак по същия път, въпреки това и голямото ни заморяване долът на Илийна река представляваше за нас голяма привлекателност пак. Сега всичките картини, потънали в таинствена сянка, добиваха чаровна меланхоличност. Под надвисналите клонове при реката стоеше такъв вълшебен полумрак, при какъвто трябва там да се явяват самодивите и русалките; реката гърмеше някак по-упойно из влажната усоя, сякаш шумът ѝ приспиваше утихналите гори с техните птички, фъфлене и шопот. Само ековете им ставаха по-чувствителни на редките наши извиквания и обаждания в букака, дето бяхме пръснати.

При Митницата бай Тодор ни напусна и си влезе в заветната кула. Минахме моста и стъпихме пак в алеята-тунел, която извежда на манастира. Ние се озовахме в

[1] Вместо е л и; народът често смеша, и с него даже пишущите, елата с елхата, две дървета съвсем различни: първото хвойно и любяще височините, второто листнато и растяще в ниски влажни места.

пълна тъмнина, като се намерихме под свода ѝ. Тая тъмнина ставаше още по-гъста и непроницаема, колкото напредвахме нататък. Скоро вече не виждахме нищо: ни клони, ни дънери, ни път. Реката отдясно ревеше гръмовито, но нейните белопенести скокове не се познаваха. Чувствувахме само, че тя бухти все по-ниско от нас и че пропастта, край която лазеше пътят ни, ставаше по-дълбока. Дружината се умълча, всеки впиваше будни очи в мрака, за да не би да се сгромоляса от някой бряг, защото не навсякъде съществува заграда. Аз, както и друг път, оставих Мишка на воля: знаех, че той няма да се заблуди; но неволен страх ми идеше, когато ми се стореше, че реката бучи под самите нас и черната пропаст може би зее под самите стъпки на коня. Понякога се обърнех назад да видя нещо от дружината, която мълчеше, но и там непроницаема тъмнина; само равномерният топот на коне слушах зад моя кон. . . Аз изпитвах странно чувство в това си положение: преди няколко часа в лазурното сияние на Кадиин връх, а сега в такава пълна нощ под тоя листнат свод! От време на време на алеята падаше една слаба тъсма от нощна виделина, тя падаше при углъбленията, дето някоя ручейка под мост прорязваше хълбока на планината, та остаяше малко празнота между чадърите на буковете. Тая виделина радваше душата и, когато дойдех на подобно отворено място, вдигах очи и погледвах като из някой кладенец небето и звездиците как блещукаха. . . И никога те не са ми се видели толкова приветни и радостни. Има в Божествената комедия едно място, дето Данте казва следното: «Изведнаж аз видях през един отвор (на ада) небесния свод — най-прекрасния предмет! Ний излязохме и видяхме звездите.»

Аз сега още по-добре разбрах тия думи на великия италиански съновидец.

Най-после се озовахме на широко, под звездното небе; пред нас се обрисува в нощната мърчина тъмна грамада, из която гледаха две осветлени прозорчета.

Бяхме пред гостолюбивата манастирска ограда.

Нашият излет се свършваше.

Тоя излет беше и последния ми.

След няколко деня аз с жалост се разделих с тая горделива и неначета природа. Малко време сравнително бях гостенин на Рила, но то беше най-богатото за мене с впечатления нови и велики. Тия впечатления ще останат неприкосновени в душата ми; величественият лик на Рила планина, с всичката своя омайност и дивашкост, ми остаят един от редките, най-приятни спомени в живота. Долините, върховете, кристалните реки, горите, приоблачните езера, безконечните кръгозори с панорамите, които ми откриха, и чудесата на планинския мир, всичко онова, което посетих и което видях, и на което се възхищавах, за мене е сбрано сега в един величествен образ, то е една грандиозна поема, прочетена с възторг, запомнена изуст и сляна със съществуването ми. . .

Локиер разказва, че във време на пътуването му по Скалистите планини в Северна Америка той с удивление срещнал в тях един почтен френски абат. Абатът му обяснил присъствието си в тия отдалечени пущинаци по следующия начин: «Вие се чудите, дето ме срещате тука, но работата е, че когато преди няколко месеца бях много болен и докторите бяха се отчаяли за моето оздравяване, стори ми се един път, че ме посети ангел и ме попита: «Как ти се хареса тоя прекрасен мир, който ти току-що остави?» Това видение и думите на ангела ме направиха да си помисля, че аз, който през цял живот съм проповядвал за блаженството в оня свят, почти нищо не видях от чудесата на тоя свят, в който аз живея. Затова се реших, ако само провидението ми запази живота, да странствувам по света и да разгледвам величието му. Ето защо ме вие видите в Скалистите планини.»

Ние българите, за да видим света и чудесата му, нямаме нужда да ходим така далеко; нашата Рила е също един свят за чудене и почти толкова непознат за нас, колкото и Скалистите планини. . . Идете в Рила да видите дивностите и величието на природата! Качете се на Рила да видите оттам колко е велика и хубава нашата България!

София, май 1892 година

В НЕДРАТА НА РОДОПИТЕ

В НЕДРАТА НА РОДОПИТЕ

Крила, крила да имах! — та щях да бягам ази
от туй борбище шумно на страсти и омрази,
де моя дух под скърби прегъва се кат роб;
та щях към вас да фръкна, Родопи горделиви,
с гърди разширочени и с погледи стремливи —
опрени в ваший лоб.

Аз щял бих да се стрелна, в полета си чудесни,
сред облаците светли — селения небесни —
кораби без кормило, без шум, без капитан,
по волята на вятра оставени да плават,
кат мислите поетски, що често обитават
ефирний океан!

Аз щял бих, о грамади, о снежни пирамиди,
върху кои орелът легло си волно зиди,
полека да се нося из ваште висоти,
над преспите ви бели простора да измирам
и сянката си будна с любов да я съзирам,
по тях като лети. . .

Аз щял бих тихо, плавно в лазура да се вея
и някъде да срещна душата на Орфея,
блудяща като мене из сините зари,
или да чуя, смаян, във стона на зефира
звук някой си останал от дивната му лира
в дълбоките гори. . .

(Поля и гори)

С такива думи преди години в Пловдив аз се обръщах към Родопите и към оная далека снеговита грамада, която ги завършва на запад и която тогава аз не

знаех, че се нарича Мусала — защото нашите географии ни учеха за Лунните планини в Африка и за езеро Кокунор в Тибет, а нашата земя не знаеха — с такива жедни чувства се обръщах към Родопите, които така пленително мамеха душата ми и остаяха за мене таинствен свят.

А между това съвсем не бяха нужни крила — ако не да се надминат, то да се посетят — тия приоблачни висоти и онова, което стои зад тях.

Трябваше просто малко воля и един кираджийски кон.

Истина — тогава (1882 год.) беше още Румелия и свободното разхождане из Родопите на неуловимите рицари на Караискакевата и Маламовата чети, плюс — непокорните соколи на Тъмръшката република, правеха въздуха им често много нехигиеничен за туристите...

Но това лято, през юния, аз бях честит да направя една обиколка из класическата планина на Орфея.

I

Родопите. — Съдба на нашата южна граница

Родопите — това грамадно кръстосване и сплитане безчислени планински вериги, покрити с борови гори или с тлъсти паши, което захваща от долината на Марица и простира последните си вълнения дори до Бяло море, са много слабо познати на науката, в по-голямата си част. Едно, тяхната отстраненост и мъчнопроходимост, друго — мохамеданското там население, остало в първобитно състояние, недоверчиво и фанатично, правели са пътуването из тях пълно с трудности и премеждия, които са отклонявали оттам туристи и посетители. Аз разбирам — европейци. Колкото за нас, българите, тия зелени планини, които препасват от юг България, са били през цели векове за нас една terra incognita в същото ни отечество и пълни със страховита и враждебна таинственост. Само неколцина търговци от индустриалните градове на Тракия в турско време, поради интересите си на македонските панаири, са се престрашавали да минуват страшния «Доспатски бал-

кан», през път, насеян с опасности и с възпоминания за кървави грабежи и убийства. . .

Санстефанският договор, заедно с другите добрини, даде ни и Родопите и отвори тяхната вътрешност на нашето жедно любопитство; той ги внедри почти цели в границата на великата България, но само за един ден: Берлинският договор през 1878 год., а по-после — турско-българският — от 1885 год. измениха значително южната ни граница, която сега пъпли повече по северните височини на Родопите; тя прави силни зигзаги по водоразделните гребени и из доловете и с един дълбок остър клин достига над Кричим дори до билото на северния родопски гребен и наднича над Пловдив.

Тая игра на нашата южна граница в Родопите, по една историческа орисия, повтаря съдбата ѝ през средните векове при старото българско царство: тя и тогава никога не е била трайна и е правила големи или малки колебания по родопските гребени, според променливото щастие на оръжието ни във вечната ни борба с Византия.

Днес, както ясно става на картата, в нашата граница спада само една третя част от Родопите; останалата, и то най-плодородната и населена част от тая планинска система, принадлежи на Турция; но тая малка част, оставена нам като милостиня от дипломацията, е най-величествената и поетическата: тя се възнаграждава с обладането на една красота — Чепинската долина, и на една гордост — Мусала — подир Олимп и Шар, най-високия колос в целия Балкански полуостров.

Аз тръгнах за първата — Чепино.

II

Пръв поздрав на Родопите. — Белово. — Заник слънце. — Радушно гостоприемство

Извадих си билет на Софийската гара за Голямо Белово. Голямо Белово бях назначил за точка на тръгването ми из Родопите, на които то се намира скрито в полите; оттам щях да вляза и се потопя в тоя зелен планински хаос, пълен с такава таинственост и поезия за

мене. Но още когато приближавах станцията Баня Костенец, отдето се видят снежните висове и чуки на Родопите, аз се почувствувах техен пленник, цял в обятията на тяхната атмосфера; те ме обхващаха властно със своето величие, приковаваха погледа ми и пълнеха душата ми и мислите ми всецяло със своя стихиен образ. Великите планини упражняват въз човека същото чаровно влияние, както видът и на морето. . . И аз с едно истинско сладострастно чувство поглъщах в гърдите си свежия ветрец, що ми полъхваше от голите чалове над Костенец; чинеше ми се, че поимах вече аромата на боровите им гори, що се тъмнееха под гладките им темета, и че схващам морският им шум в кристалното шумолене на младата Марица, на която бистрите струи преди малко са изтичали от подоблачните езера на Мусала.

По $3^1/_3$ часа паравозът изпищя, пълнейки с ек Момина клисура, и спря при беловската станция. Понеже кола не намерих за Белово, предадох вещите си на два хлапака и тръгнах подир тях. Веднага се озовах в един планински дол, из който шумеше Яденица. Тая река, която се излива в Марица при станцията, иде от вътрешността на Родопите, минувайки през най-гористите местности, главната област на експлоатацията лесовете от барон Хиршовия трион. Големи върби и дъбове по-край бреговете хвърлят дебелата си сянка въз бистрите пенести вълни. От двете страни се издигат рътове, покрити с нисък габрак; те вървят успоредно на юг, по-зелени и по-високи, и опират в главната верига на Родопите, цяла облечена с гори, която красиво откроява набраздените си върхове в лазурното небе.

След половина часа ход влязох в Белово. Голямо село, притиснато от голи ярове, загнездено надлъж по десния бряг на Яденица. Из единствената тясна улица, с лош калдъръм, между два реда ниски къщи — с насядали на праговете купчини жени — и кръчми, аз следвах доста време хлапаците, които ме завеждат най-после в една от последните, дето ми казаха, че имало стаи за гости.

Там отивах с цел да пренощувам, след като си хвана водач и кон, и утре рано да потегля за Чепино. Но кръчмарят ми обади сурово, че няма място, нямаше място за

мене и в другите кръчми-ханища, дето питах. Намерих се в чудо. Мислех да се повърна на станцията да преспя в някоя от гостилниците там. Най-после един кръчмар, когото втори път ходих да моля, се смили и ме прие в къщата си за тая нощ. Той ме заведе на горния кат и ми посочи една гола, прашна стая, с два прозореца без стъкла, като ми каза сухо, че постелки и завивки нямал. Нямах и аз свои, но пак слава богу и на това. Щях да помръзна през нощта, увит само с шала си, но тя, за щастие, беше кратка.

Стопанинът, след като ме разпитва за целта на пътуването ми и за положението ми в София, осведоми се за името ми, което му каза толкова нещо, колкото и неговото на мене, и си излезе.

Слънцето залазяше вече зад високия рът, изпречен като стена над Белово, отвъд реката. Това време тук се нарича «зàник слънце», прекрасен български термин, както и «изгрев слънце», който другаде чух; но пишущите братя никога не им дават достъп в литературния език, а ги заменяват учено с километрическите и чужди на духа на българския език: «изгряването на слънцето» и «захождането на слънцето». Един господин, който превождаше в един български вестник романа «На разсвете» от Ежа, беше велемъдро предал това название с «При пукнуването на зората»!

Няма съмнение, че това се дължи колкото на безвкусието, толкова и на голямата им убогост в знанието езика, който тъй добре знае народът. Въобще, той не обича проточеностите и грижливо ги избягва. Той особено избягва глаголните съществителни като горните и казва: з à х о д или з à н и к с л ъ н ц е, и и з г р е в с л ъ н ц е, или просто: и з г р е в; вместо «пукнувание на зората» — п р и з о р и; н à п ъ н вместо напъване, т ъ т е н вместо тътнение; а бъде ли принуден да ги употреби, той пак ги скратява и казва: п р а в е.н е, д и г а н е, п и е н е, с п а н е и пр.

Г-н Н. (стопанът) пак дойде, но сега с твърде дружелюбна усмивка на лицето; предишната сухост и студената учтивост се смениха с една топлота, на която аз не можах да отгатна причините. На поканата му излязохме на балкона, дето цъфтяха саксиите със светлочервени цветя, с молохи, стамболчичѐта и други разкошно разцъфтели стръкчета.

— Докат разтребят стаята, да постоим тука на хладничко, тука най-хубаво е по заник слънце — каза ми той.

И наистина, вечерната картина беше хубава. Високият зелен рът пред нас, по който мирно пасяха няколко пръснати коне и волове, хвърляше голямата си сянка въз дола, въз овошките и дърветата, които нежно зашумяха; от планината вееше оня тих, хладен и приятен ветрец, който в Станимака гърците наричат «вечерникос»; скритото зад върха слънце издаваше златни, сияющи снопове лучи, които заливаха високите гористи бърда, тъпи чуки и красиви хълбоци на планината, а в падините остаяха големи петна от сянка. В дъното на тая сянка бучеше буйната Яденица. Тая горска картина имаше чудна прелест под играта на вечерното осветление.

Бай Н. поръча на едно момче, във френски шаячени дрехи, което току-що бе свършило да мете стаята, да донесе ракия. Той ми обади, че това момче е син му, който свенливо се ръкува с мене, кога донесе блюдото със стъкленце ракия и две чашки. Малко подир това дойде и едно момиче, тънкуляско и мършавичко, но с приятно лице, донесе мезенце и се ръкува с мене тоже; то беше дъщеря на гостолюбивия стопанин. Тя се последва скоро и от две други невести, с които мълчешком си стиснахме ръцете. Бай Н. не ми ги отрекомандува, но аз разбрах, че той ми стори чест да ми представи цялото си семейство. Аз не можех да не бъда чувствителен на тия дружески и топли отношения. Лошото мнение, което отначало добих за гостолюбието на българина тука, се измени. Излизаше, че добрите славянски черти не са изчезнали досущ из нравите на нашия селски народ. Трябва само да умееш да победиш недоверието му. Истина, че аз не знам с какво го победих. . .

Бай Н., както го разбрах, бе един от заможните беловчани; освен къщата и хана в Белово, той притежава един хан и при станцията. Но главното му занятие е търговия с дървен материал; тя е и главния поминък на селяните. По околните страни и ртища твърде малко сгодно място има за земледелие; лозарство не може също да вирее, защото местността е висока и на усой. Белово е турено на твърде лошо положение. Истинско

място за заселение е била широчината при станцията — то там е и било най-напред; но в миналите смутни времена селото се е преместило и задънило навътре в глухата, тясна и мъчнодостъпна клисура. Същото явление представляват стотини още села и паланки из нашето отечество.

Както ни разправя историята, Белово е било едно от укрепените места, които са показали храбро съпротивление на турците при завоеванието. И подир него то, заедно с други планински паланки, като Копривщица, Панагюрище, Котел, Жеравна, Градец, Ямбол, Сливен, Чепинско, са се ползували с едно привилегировано положение, което е приличало на полунезависимост. Тия села са били задължени да дават войници на султана, по няколко хиляди души годишно. Те не получавали никакво съдържание и въоръжени само с копия и боздугани, придружавали военните обози, ровели окопи, гледали конете, секли дърва и изпълнявали други работи, а част от тях пазели при Цариград султанските коне. Срещу това задължение те са живели независимо, управлявани от свои войводи и князове; били освободени от данък и други тегоби и имали право да носят, както турците, разноцветни дрехи. Хиляди от тях са били под стените на Будин и Виена, дори в Египет, заедно с турските войски. Това любопитно учреждение на «войнишки села» е траяло близо 300 години, дори до началото на нашия век.

На това обстоятелство се дължат и известни морални качества у жителите в поменатите местности, като храброст, вироглавщина, любов към свободен живот, които дадоха на историята ни — най-напред хайдуците, а после бунтовете до 1876 г. Разбойническият дух и до последно време тлееше в тия диви и горски усои на Родопите; те и до днес са главното прибежище на харамии, които почти всяка пролет, с лястовиците заедно, се вестяват тука.

Бай Н. стана и ми каза сбогом, като ме попита желая ли да ми сготвят нещо за вечеря. Понеже аз си носех, приех само предложението му да ми прати вино. Когато влязох в пометената си стая, аз останах смаян: вместо да я найда гола, тя беше постлана цяла и пременена с нови постелки и възглавници. Един чист юрган

беше турен на разположението ми. Сякаш, че тя очаквaше да приеме някой министър! Тя беше добила ненадейно за мене тоя гостолюбив и празничен вид, чрез ръцете на невестите, които ми се мярнаха, че шътаха там. Това беше приятна и много ласкателна изненада, на която аз само по-после мисля, че отгатнах причината: Бай Н. . .вият син, който е свършил третия клас и вероятно е запомнил от някоя читанка името ми, беше ме повдигнал кой знай колко в очите на баща си, та ми се правеше такъв добър прием. Ненапразно тая планина е била отечеството на Орфея: де ще музите намерят прием в нашия железен век, ако не тука? Това живо момче (то вече е изстояло солдатлъка си) ми шъта и при вечерята с голяма предупредителност и до късно се разговаряхме със сърдечност, като стари приятели.

III

Утро. — Пътуване из планината. — Родопски видове. — Песня. — Децата на природата

Сънят ми беше приятен, но кратък през нощта. Аз още по 1 часа се разбудих и вече не заспах — това става винаги с мене, когато ще пътувам. Дори до изгрев мислите ми, под глухия гърмеж на реката, се скитаха по родопските върхове и ми се мержелееха очарователни картини, които не мога да кажа, че надминаха ония, които после видях в действителността.

При всичкия ни наговор с Атанаса (кираджият), който бай Н. бе условил още снощи, да дойде два часа преди да се съмне, за да изкараме повечето път по хладовина, той не пожела с голямата си точност да нащърби репутацията на източния човек: той се яви с трите си мулета, когато слънцето хубаво увенчаваше всичките околни върхове и чуки. На моята приятелска забележка той ми отговори:

— Господине, не се бой: додето се изкачим на Алабак, все из сянка кю шетаме.

Атанас беше беловчанин, висок като бук, с плитка озобана шапка, с лице почерняло и физиономия хайдушка.

На 5 часа се разпростих с бай Н. и със семейството му и ги благодарих за гостолюбието им, па се метнах на едното муле — на другото се натовариха вещите ми, а третото яхна кираджият. Още при ъгъла на същата къща Атанас зави из една тясна уличка наляво и ударихме въз стръмнината, която съставлява хълбока и бърдото. Зеленатa премяна на плещите и раменатa на планината на големи талази се освещаваха от източното слънце, невидимо сега за мене. Небесната синева добиваше на всяка минута златиста и мека лазурност; ни един облак не плаваше из небосвода, отвсякъде стеснен и подпрян от зелени планински върхове.

Но хълбока на планината, по който се изкачвахме, беше гол, както и срещните. Близостта на селото ни обяснява тая голота. Тука, както и навсякъде, дето е изсечена гората, може да се види как природата се старае да поправи опустошенията, които прави човекът. За жалост, не я оставят на мира да върши своята работа. Ние вървим по пътя, който е направила компанията на железницата. Пътят е доволно широк и може по него да се върви с кола. Той минува, разбира се, по ония места, които са пострадали най-много от топора и огъня. Печално стърчат черните дънери на отсечените дървета, загубени между младите фиданки, които са изникнали наоколо, или зарити в земята, която ги отрупва полека-лека, като че иска да ги заличи от погледите на пътниците. Понякъде цели дървета лежат тъй, както са били отсечени, или ония, които са ги секли, отнесли са, щото им е трябвало, а другото са оставили да гние, затрупано с трески. Не по тоя път трябва да върви онзи, който мечтае да види непроходими лесове.

Но по-навътре гората става по-съхранена. Пътят върви на извивки между редки, но исполински габъри, букове, бели дъбове с дънери мъховити от северна страна; из самотиите на тоя зелен прохладен лес заехтява гласа на славея; той се дроби и се рони на кристални звукове. Колко е хубаво! Кукувицата от време на време се обажда в листака, който балканският ветрец прави да шумоли и да трепери над главите ни. Пътят се извива като змия из планината, слиза, изкачва се с безброй забикалки, тука по някой връх, там край някой дол. Човешката ръка най-малко е могла да посегне на дър-

ветата, които растат по стръмните урви на доловете. А как хубаво изгледват тия, израснали едно до друго, прави по стръмнината, които спират окото ви и ви представляват дола като някоя бездънна пропаст! Вятърът шумоли в листата им, вглъбява се надолу из урвата и чини ви се, че слушате да тече на дъното на дола някоя река. Панорамата се менява постоянно пред очите ни. Някой рът се проснал надлъж, покрит с гъст лес, над него други се възвишават амфитеатрално един над други. На места дърветата се разредили и видите отдалече, като да се отваря някое тъмно подземие в леса. Няколко ръта подпрели гърбовете си на една страна и образували една мила долина, която приятно примамва очите ви, покрита със зелена морава. Един бистър поток слиза из една теснина и сладко ръмоли покрай нея. Много от тия долини са преобърнати в ливади, тревата на които стои още неокосена и яркозелена.

Водачът, седнал женски на мулето, така щото и двата крака му висят от едната страна, като истински водач, разправя постоянно — той силно желае да завърже с мене продължителен разговор, но безуспешно: аз му отговарям с къси д а и н е . Картините, дето ме окръжават, поглъщат цялото ми внимание — те занимават и очите ми, и душата ми; възхитителните декорации, нови на всяка минута, шарове, красота, мълчаливи сцени на един таинствен и непресушим живот на тая горска природа, държат ме в един вид екстаз и благоговейно удивление. На такива места човек няма нужда от събеседник; разговорът му би бил неуместен и досаден, както пред сцената на операта, когато дигнатата завеса ти открива едно феерическо великолепие: твоят омаян поглед цял е прикован в чудното зрелище, а слухът ти схваща и гълта жадно всяка нота на музиката. Дружеските беседи и разговори са приятни, когато искаш да скратиш времето или да не забележиш отегчителната правота и монотонност на едно шосе в голо поле. Тука човек не чувствува естествената потребност за размяна и споделяне впечатленията; той като че се усеща двойно по-щастлив, че може да се предава егоистически и сладострастно цял на мълчаливо съзерцание, да не пропуща ни една подробност, ни една хубост, ни един звучец, ни една чаровност от сцената, която господ е турил пред него!

Пътят на места се оживява от срещата на юруци, които карат на кола и мулета дъски от Балкана за беловската станция. Атанас с всекиго се здрависва и разменя по една приятелска дума като с познайници. Тоя път възлазя до върха на планината, все тъй широк и сгоден за кола. По него са се свалили всичките изсечени от компанията на барон Хирша гори в Родопите; компанията е взела всичките тия лесове от турското правителство, за да ги експлоатира за траверси и дърва за горене в продължение на трийсет и пет години. Беловци и околните села заявили веднага, че тия лесове са техни общински владения, за които имат документи, и незаконно са отстъпени на компанията. Правителството изслушало представителите, които били изпратени да изложат оплакванията, и в отговор на заявленията им чисто и просто ги хвърлило в затвор, с което и успяло да им пресече охотата за по-нататъшни рекламации. Онеправданите села чакаха да дойде Освобождението и подновиха своите заявления. Работата се протакà дълго време и се свърши с един компромис. Компанията се отказа да сече направо със свои работници в планината, с условие, че селяните ще извършват всичките поръчки, които им даде за своите потреби. Компанията и селяните взаимно се бедят сега в немилостиво сечене на планината.

Ние възлазяме повече и повече. Стигаме до една полянка. От нея пръв път зървам слънцето, което виси над вършето на оттатъшните гори. Разтваря се хоризонт широк. На изток се види част от долината на Марица и от веригата на Стара планина в далечния кръгозор, застлани сега цели от сива, димлива мъглица, та нищо ясно се не различава в тях; на север и запад е безконечното напластяване на върхове, бърда и гърбове от средногорските, ихтиманските и родопските балкани. В купа на последните се издига високата чука на Балабаница, около 2300 метра над морето. По-насам е Куршумтепе, свързано с предание за някогашните хайдуци. Когато правим нов завой по следующето бърдо, между дъбовете изпъква в хоризонта нов, по-висок, объл връх, по който се белеят снежни преспи. Мисля, че той е оня гигант, който стърчи като кубе над Костенец. Трябва да е Чаталчукур. Аз дълго не свалям очи-

те си от тая величествена височина. От друго едно място на тоя балкан се виждал друг един връх, «като яйце бял», казва ми Атанас. Вероятно, думата е за Мусала или за някой негов съсед. Но те по-оттатък ще се видят, а сега и Чаталчукур, и Балабаница изчезват зад вършето: ние се изгубваме между две стени от дъбове и букове, които после ще сменяват с борове; през самотиите им стигат до нас викове, които някак си глухо звънтят в тишината. То са юруци, някъде по чаловете пасат стадата си. . . Аз гълтам с цели гърди въздуха, наситен с боров дъх. Разкошни сенки закриват пътя, който като гигантска алея се вие в чудесната гора. Не ще ми се да се свърши скоро. Атанас дойде в щастливо настроение и разбуди ековете със следующата песня, изпяна на един жален и провлечен глас, какъвто е създала българската планина:

Запяла мома в гора зелена;
в гора зелена, в темно усое.
Ка'я зачул млад калугерин,
той си момата люто кълнеше:
— Убил те господ бре, малка моме,
че що не запя от отзарана,
дорде не бях се покалугерил?
Пусто остало черното рухо,
огън да гори калимявката,
вода да носи бялата книга!

И песента далеко се разнасяше из гората.

Ох, как бе тя тъжна, как свиваше тя сърцето и будеше в него тиха и горчива скръб. . . Как много парливи съжаления извикват в страдната душа тия прости излияния на тоя неизвестен «млад калугерин»! Не е ли той символът на скърбящите души, които изпускат тоя вик от съжаление при вида на цветущия живот и светлата младост, пропуснати от тях, неусетени всред горчивата борба за съществувание, или във високи ламтения, поглъщающи цялото битие! Ох, тая песен, тая песен!. . . В нея реве човешка скръб, траурът на живота в нея ечи и моли, и въздиша, и безплодно проклина!. . .

Ние вече вървяхме по равно. Атанас ми казва, че Алабак е близо. Гигантската алея на боровата гора,

нарисувана с причудливите шарки на сенките, красиво извиваше своята крива линия из строгия, величавопокоен лабиринт на дъбравата. В дълбочините ѝ някъде славеят ронеше своите сладки и тъжни ноти. . . Под един бял бор край пътя — шумна дружина цигани и циганки насядали. Атанас, който се познава с всичкия свят, излезе приятел техен и се спря да приказва, додето си запалвам цигарото.

Додето той приказваше с циганките, аз продължавах да ги изгледвам и да изучавам техните бързи движения, живи, умни изражения на тъмно-мургавите лица и черни очи, звънки гласове, които изскачаха нагло, заедно със смехът, измежду два реда бели като маргарит зъби, и природната свобода, нестеснителност и безгрижност, които придават винаги някаква си дива поетичност на тия отритнати от обществото парии. Аз си обяснявам добре прищявката на един руски поет — Пушкин — да се присъедини към една подобна дружина в бесарабските степи и да вкуси неизвестното наслаждение от един волен живот. Чели ли сте поемата му Цигани?. . . После, мисълта ми отива по-нататък, минува векове и епохи и намира първобитното човеческо общество, чергарският мир, който е живял така, както живеят сега тия чада на природата — без гнезда, без честолюбия, без закони и без нужди. . . Щастливо ли е било повече човечеството тогава, в първобитното си състояние, или сега — когато има за слуги пàрата, електричеството и усилията на гения? Отговорът не е тъй лесен, както се чини от пръв път. Философите — Русо, Толстой, велики и парадоксални умове — казват на човечеството: върни се назад, за да бъдеш по-малко нещастно! Има ли истина в това? Нужно ли е това световно дърпане назад, за да се намери залога на щастието, за да се отиде в обетованата земя на жедното човеческо ламтение? Нужно ли е и възможно ли е? Вечният природен закон за движението на человеческия дух нанапред прави немислими даже такива въпроси. А между това — те се правят!. . . Те се правят от цивилизацията, която още търси Колхидата на златното руно на човешкото щастие. . . Любопитно е задава ли си ги и мирът на тия първобитни хора и кой може увери, че те от своя страна предпочитат да

смесят своите дрипи и своята свобода с облагите на нашата цивилизация! Една голяма загадка. Да бях бил в тяхната интимност като бай Атанаса, а още по-добре, да ми беше познат таинственият им диалект, аз непременно бих се съблазнил да ги предизвикам на излияния, да разбера тяхното наивно мировъзрение и да измеря вероятно бездната между него и нашето.

Впрочем, дали ще има у тях думата, която изражава понятие за щастие? Тоя в детинство замръзнал и неизкусен език надали е създал още термини за такива отвлечени предмети. Това не значи обаче, че нещата отсъствуват, щом думите не са още изнамерени. Нашите бащи и деди в продължение на четири века нямаха дума за отечеството и за свободата, което не им беркаше да любят едното и да ламтят за другото.

Аз още бях занят с подобни мисли, когато през дънерите на боровете весело се прозря една зелена поляна.

— Ето ти и Алабак! — извика Атанас. — Оттука сега ще се нагледате, господине!

IV

Алабак. — Изгледи

Алабак е седловина на гребена, точката на билото, от която се слазя в Чепинската долина. Това място служи и за скеля на дървения материал, що свалят от околните борови гори; много складове от нарязани дъски се белеят на полянатa, дето стои и една стражарска колиба. По тая причина тука бива оживлено обикновено. Сега обаче, освен тримата стражари, нямаше други.

Алабак — аллах бак!

Турците казват, че оттука се виждал бог.

Ако не видях бога, то видях най-възхитителната панорама във вътрешните Родопи. Непрекъснати вериги гористи планини, надиплени живописно една зад друга, подпират от вси страни кръгозора. Между техните многобърдести клонове, в една голяма дълбочина пред мене, простира се от север към юг райски хубавата Чепинска долина. Реката Елидере като един смок. извива из нея и се губи насам в един дълбок пролом.

Четири селца, хубавички и кичести, някои с бели минарета, се редят по права линия в тая зелена долина: Коровò, Лъджане, Каменица, Баня. Последното се шири с минаретата си в южния кът на долината, на места златоруса, на места яснозелена от нивята и ливадите си и набраздена от редове дървеса, които обтакат речките ѝ. Трябва да кажа, че това е само част от Чепинската долина: две широки бърдчинѝ наляво, една от север, друга от юг — които се стремят една към друга, без да се сберат, пазят на изток другата част на долината с три села: Дорково, Костандово и Ракитово, от които само двете последни се съглеждат. Благодарение на тая игра на окръжающите планини Чепинско има форма на разтегнато Н. Това личи добре и на картата.

Но мене особено ме радваше зрелището на околните планини, грандиозната рамка на тая хубава долина, единствената в Родопите. Тоя планински венец, който почти цял съвпада в чепинското землище, е нещо достойно за възхищаване. Няма нищо по-живописно от хармоничното групируване на бърдата, чукарите, гребените, горделивите висове на кръгозора, почти всички облечени в гори и в черни лесове. Как сладостно и артистически се рисуват вършето на горите в лазурната синева на небето! Бели грамади от облаци по хоризонта тихо се реят и спущат острови от сенки по мантията на планините. Наляво от мене се издига със страшните си карпи Милева скала, над дълбоката провала на пролома на Елидере. Оттатък него протака се черния гребен на Каркарѝя, чиито поли падат във възточната Чепинска долина. Тоя могуществен гребен се събира на юг с планината Пашино бърдо, покрита цяла с девствени елови гори; на запад от нея се подава величествената Сюткя (2178 м) със своя широк гръб, високо изпъкнал в небето, със стръмни склонове, покрити с черни лесове. Там беловските разбойници бяха отвлекли преди няколко години Хиршовите чиновници — Лендера и Биндера. . . Куп по-малки рътове в разни красиви форми и изрези се лепят до плещите на тия големи гребени. Зад югоизточния, в дъното на хоризонта, синее се разтегната пирамида с остър връх. То е Баташкият карлък. Зрелището на тоя връх хвърля мрачност в моите

мисли и в цялата весела картина пред мене. Той сякаш и сега бе настръхнал от кървавата и страшна драма, на която е бил свидетел, и предава на душата ми трепета на мрачния си спомен. Още по̀ зад него, от страната му, на изток, синее се като щръкнала грива на един лъв друг връх. Аз познавам в него Персенк (2080 м), големият планински възел във вътрешността на Родопите.

От дясната ми страна билото се повдига, окичено с гора, а от него едно гористо бърдо се простира на юг, та ми закрива гледките към запад, сиреч величествените върхове на Рила и Пирин. Но онова, което ми остая пред очите, е доста да държи много минути всичките ми чувства в омаен за̀хлас. Аз чувствувам някакво щастие и лекост в цялото си същество, някаква неизразима драгост, чиста и светла, като лазурното пространство, в което се къпех, и оная извънредна ясност на мислите, която са способни да дават такива височини.

Това е цяла празнична феерия! Аз виждам даже и бай Атанаса, който е минувал оттука безброй пъти, и двама от стражарите, че заедно с мене гледат захласнати на картината, като че първи път се мярка пред очите им. Те в същото време ми и наименуват местностите, за които ги питам, или потвърдяват названията, които аз им давам, като се водя от картата. Това последното не ги учудва, както други някои безграмотни хора; виждам, че и водачът ми, и стражарите имат харно понятие за картата: те са давали сведения тука на много вече туристи и инженери, за какъвто взимат и мене, и са запознати с назначението на карти и бинокли. Бай Атанас даже твърде любопитно наднича над картата и с големият си попукан пръст натиска реката Елидере и ми казва:

— Това тука, като чер конец дето е, нали е то Елидере?

Аз му потвърдявам, учуден от налучването му, защото знам, че той е съвсем безграмотен. Но той ме учудва още повече, когато туря пръста си на онова място, дето реката възвива нагло на изток и прави твърде остър лакът.

— Ето тука е «Лакътът»! На̀, ето го там доле, докато възвива изпод него Елидере — казва Атанас, като ми

посочва един силно заострен, цял обрасъл с гора чукар, който се издига долу, опасван от кривулека на реката. На руската карта той е забележен «Локат».

Тука имах възможност да видя голямата разлика, която съществува между формите и направата на Рила и Родопите, във вътрешността им. Тук се не виждат ония остри, голи, уединени конически върхове, на които скалните чела, изронени, изрязани, озъбени, стърчат над страховити пропасти с езера на дъното. Родопите, в широкия си разплив и голямо разклонение, имат въобще по-меки очертания на върховете си, обикновено облечени догоре с гора. Купените и пирамидите на Рила тук не стряскат погледа с дивашкото си и тайно величие. Родопите нямат строгия и горд вид на Рила, но затова представляват много по-приятни и красиви изгледи с веселите си долини, живописни клисури и гористи проломи, както и безкрайни мантии от девствени лесове, които намятат разкошно цели вериги. Рила е една величава и тържествена поема. Родопите са една Шекспирова драма, оживена от перипетии и постоянно менливи декорации.

V

По южния склон. — Утехата на религията

Около половина час се бавих на Алабак. Помислих даже да обядвам пред тая панорама, но часът беше още осем и половина, сиреч рано. Атанас, който точно пази правилата на пътуването за Чепинската долина, ми казва, че трябва да обядваме долу, при «Бялата вода». Там има, казва ми той, хубава полянка сред гората и тлъсти треви и извор, всичко, каквото е нужно за почивка на хората и животните.

Оттука пътят се продължава и слазя по южния склон на планината към Чепино, но вече само за добитък сгоден. Но ние го оставихме да следва своите безчислени зигзази по стръмнището и ударихме пеша на̀преко низ урвата, обрасла със стара дъбова рядка гора. Спускането от най-напред отиваше доста лесно по зелената наклонност, пъстрена от големите сенки на дъ-

бовете, но полека-лека краката ми хванаха да се уморяват, коленете да се подвиват. Атанас с трите мулета вървеше напред, като заобикаляше често някакви мочурливи бари, които препречваха вървежани. Оттука видът ми се закриваше; сегиз-тогиз само между клонаците отваряше ми се мигновено част от долината; прохладен ветрец люшкаше тихо листата, в лекия шум на които се смесваше глухия стон на Елидере, някъде долу в пропастта, която не виждах.

Това слазяне от Алабак произвожда една промяна в състоянието на душата ми. . . Изпитвам, без добре да си обясня защо, един вид тъжност. Такава тъжност спомням си, че усещах и при спущанетата ми от рилските върхове. Отгоре на тях човек диша по-свободно, циркулацията е силна, всичките органи предават по-силно на душата впечатленията на чувствата, щото всичко ти доставя удоволствие, и най-мъчните задачи сякаш че тука ги разрешаваш мигновено, и умората, както и разните телесни слабости се пренасят с кураж, даже весело. Често съм изпитвал, че на планините въобще човек е по-предприемчив, по-силен и по-малко боязлив и душата му дохожда в съзвучие с големите предмети, що я обикалят. Спомням си, че на рилските върхове внезапно ми дохождаха идеи и чувства, които бих могъл може би да изразя тогава, но които сега съм неспособен не само да изразя, но и да си ги възсъздам в ума. Те са се разсеяли из необозримите пространства, които ги бяха родили. . . И във въображението ми се мяркаха пак пирамидите на Кадиин и Еленин връх и безлюдните пустотии на вечно мълчащите чалове, по които аз се скитах като привидение, ту обиколен от венец облаци, ту изчезнал в техните сиви безмълвни талази. . .

По едно странно съвпадение или по един тайнствен афинитет на душите, и бай Атанас в това също време мислеше за Рила. Защото той ме възчака под един дъб и ме попита:

— Господине, ти ходил ли си в Рила?

Аз му отговорих утвърдително.

— Защо питаш?

— Оти и аз съм ходил там. Преди петнайсет години. Ходих да пошътам.

— Ратай ли си бил там?

— Не, така, ходих да пошътам на свети Ивана, ливадите помогнахме да се покосят.

На моите запитвания Атанас ми разправи, че първото му дете чезнело от някаква непозната болест, която ни бабички, ни ходжи не могли да премахнат. Тогава той отишел да послужи на манастира като безплатен работник, за да умилостиви чудотвореца, та да прати здраве на детето му.

— Изцеля ли детето ти?

— Не можа, господине. Прибра го господ. . . Челяци сме, знайм ли какви грехове сме имали?

Атанасовото чело се позатъмни от тъга.

— Имаш ли други дечица? — попитах аз.

— Имаме си: две момченца и едно момиченце. Жената много плаче да иде да запали свещ на свети Ивана. . . За децата, каже. Сега тоя месец ще ги заведа. Ти какво мислиш, господине, нали не е зле? Виж, повече за децата ние мислим, да са живи. . .

Аз отговорих на Атанаса, че е добре да идат на св. Ивана Рилски. . . Аз не се счетох в право да хвърлям семето на съмнението в неговата вяра, постоянна и неразклатена дори и подир смъртта на първото му дете. Тая вяра беше в неговата тъмна душа една заря и една благодетелна сила, която го поддържа в тежкия му мъчен живот. Защо да убивам и едното, и другото, когато не мога да ги заместя с друго? Подобна вяра е въодушевлявала толкова поколения до днес и тя нито нравственото чувство, нито душевната тишина и ясност е нащърбявала. Скептицизмът на новото ни поколение много ли е спомогнал за укрепяването и на едното, и на другото? Като вселява в нас неверието и измита и последната следа от религиозното чувство, той разбива, заедно с веригите, които сплитат разума, и прегради, които обезпечават на душата доверие в неизвестната сила и сладкия балсам на упованието. А, уви, нашите разтревожени души, нашите обезверени сърца, нашите бедни размътени умове имат такава силна потреба от утешение и просветление, лучи, на които изворът завинаги е пресушен! Нашите доктори по медицината не могат с рецепти да ни предадат и душевно здраве и мир, които дири и намира благочестието във вярата. Черковата и манастирът са чисто благодетелни санаториуми за чо-

вешките скърби, страхове и разочарования. Всичките ония хиляди прости поклонници, които като бай Атанаса отиват на манастир от далечни места с трудове и немалки жертви, повечето пеши, се движат от една вътрешна сила, много по-сериозна и по-уважаема, отколкото всичките естетически и деликатни мотиви на поклонниците-туристи. Всякой един от тия бедни хорица носи една болка, физическа или душевна, или едно съмнение, или една тежка скръб, или едно угризение, или една гореща молба и винаги една сияюща надежда за намиране отговор и лек, когато приближават свещената ограда . . . О, нека оплакваме слабостите на човека и невежеството му, но нека уважаваме най-малките от надеждите му!

Излязохме пак на пътя. Той продължава да криволи по хълбока на бърдото, което тръгва от Алабак на юг. Тука ходът стана още по-труден; скалистите прагове и стръмнината не ми позволяват да яздя мулето, макар че Атанас ме насърчава. Аз предпочитам да се моря и съсипвам физически, нежели да треперя при всяка опасна стъпка на животното. С подкосени крака аз храбро продължавам. Охрабрява ме надеждата, че скоро ще стигнем Бялата вода, за да си починем и се подкрепим. Аз мисля, че я стигам при всяка една полянка, която се отваря в гората, при всяка една планинска ручейка, що бърбочи край пътя. Не, Бяла вода била по-нататък!

Най-после, след два часа умо̀рен спуск от Алабак, ние я стигаме.

VI

При Бялата вода. — Орфей в Родопите. — Политика! — Родопските комити

Тук бях великодушно възнаграден за мъката си. Под дъбовите сенки, при шуртенето на студения извор, обедът и почивката бяха твърде приятни. Гледката оттука, ако и изменена, остаяше пак твърде величава. Откриваше ми се сега вид на Алабак, с белеющите се като сламки складове дъски на поляната му, от две страни с кичести чуки; оттам до мене стига глухият

трясък на топора в гората, дето се свалят боровете. Виждам Милева скала, Лакътът и отчасти страшния скалист пролом на Елидере. Великанските камъни на Милева скала страховито висят, буквално висят над бездната на дола, който изчезва от погледа ми в тъмните гори и завои на Каркарийския балкан. При гребена ѝ, на малките рудини, отворени всред лесовете, пасат юрушки стада; планински орли величаво се вият над пропастта. По-насам, из листака на дъбравата, пеят славеите, цвърчат пискливо други горски пилета, шумата нежно фъфли. . . Мулетата с охота зарупали сочната висока трева и вече не дигат муцуни от нея.

Липсуват само някои фавни и дриади да се показват из дръволяка. . . Тука е истинска идилия! Жалиш, че няма хора да се наслаждават от божествената хубост на тоя горски край. Цели векове е цъфтяла тая природа, още по-хубава и още по-разкошна, неизвестна и недостъпна за интелигентния човек. Какво голямо съкровище от духовни наслаждения е остало скрито за човечеството!

Старите гърци, колкото естетици, толкова и неуморими шътачи, знаели са тоя затулен от високи върхове свят и често поетите им ни споменуват за Родопите на Орфея. Орфей! Най-поетическият образ на гръцката древност е турен в нашите Родопи. Това чаровно име хвърля една покривка от поетичност въз нея. Син на Аполона и на Клио, той обладавал чудесното изкуство да пленява с лирата си не само човеците, но и горите, и камъните, и зверовете! Първите играели при звука на лирата му, последните — покорни идели при краката му, упоени и поробени от неотразимата сила на звуковете му. Орфей имал случай да упражни въздействието им даже въз адските божества, когато отишел в ада да види жена си Евридика, умряла напразно още през първия ден на сватбата. Упленените от мелодията му пъклени божества допуснали му да се види с жена си, но с условие да се не обръща назад да гледа, преди да излезе из пределите на мрачното царство. Но Орфей, като поет, не бил в сила да противостои на напора на чувството си и се обърнал за последен път да види обожаемата си съпруга. Тогава боговете го осъдили да стане мрачен и нечувствителен и да свърши най-траги-

чески живота си: в една минута на бясна ярост родопските вакханки, менадите, го нападнали и го разкъсали на части. Това се случило в полите на Родопите, при самите брегове на Марица. Реката отнесла към Егейско море окървавените късове на беломраморното тяло на злощастния поет. Главата му била изхвърлена от вълните чак при остров Лесбос заедно с лирата му. В своите Г е о р г и к и Вергилий е възпял много поетически тая кървава драма. А нежният Овидий с какъв патос се обръща към Марица:

. . . Caput, Hebre, lyramque
excipis et, mirum, medio dum labitur amne
flebile nescio quid queritur lyra, flebile lingua
murmurat exanimis, respondent flebile ripae.

Тогава горделивите върхове на Родопите, които толкова пъти сладостно са се разтрептявали от вълшебната му музика, заридали:

Flerunt Rhodopeiae arces!

Тоя певец на древността по всяка вероятност не е досущ митологическа личност. Кой знае дали не са ехтели звуковете на лирата му в същата тая долина, над мелодичните струи на Елидере? Дали тоя шумак не е прокарвал през листето си сладките ноти на лирата му? Верен или измислен, но тоя поетически лик сега ми се мержелее в ума неотвязно и аз като че чувствувам в околното фъфлене на листака и в звънливото шуртене на ручейчето още да се повтарят като нежни въздишки отзивите на неговите песни. . . Не, човешката душа в Родопите не може да избегне поетическото настроение; тя го възприема заедно със струите на чистия живителен въздух, заедно с тайнствения шум, заедно с омаята от божествените красоти!. . .

Дойдоха ни и двама нови другари, две момчета каменчета, налбанти, които отиваха за Алабак да подковават воловете; те носят сечивата си в торби на гърба. Те седнаха до нас и на поканата ми взеха слабо участие в обеда ни; тях ги повече интересуваше бинокълът и картата, на която скоро намериха с викове и възторг

родното си село. Те и двете бяха грамотни и доста развитички. Бай Атанас току подаваше чашата с вино на мене, после на себе си. Великодушното питие го оживи и развърза още повече езика му. Тук той ми направи нова изненада, както по-преди на Алабак. Кой ще да повярва? Атанас беше и политик! Той разсъждава с най-сериозен вид по външната политика, той принадлежи също на партия, на която горещо е прегърнал страстите и интересите. Подир това малко могат да ме учудят, когато ми казват, че швейцарските и белгийските селяни държат политически речи на сборищата. Моят кираджия, ако не може да говори като тях изкусно, не по-малко добре може да разбира своята българска политика. . . Но Атанас ме само изненада с тая си нова способност — той не ми причини удоволствие. Какъв дявол и тука политиката да се промуша, заедно с мулетата на бай Атанаса! Тя всякъде другаде би била на мястото си,но в тия родопски тайни усои тя е съвсем чужда, досадителна гостенка. Тя дисхармонира и гложде, както закачената по дъбовете тука телеграфна жица, която пренася прозата на административните разпореждания през замислените самотии на Орфеевата планина! Вразуми се, бай Атанасе!

Пò ме задоволиха масата сведения, които ми дадоха другарите ми за тая покрайнина. Разбрах, че тая полянка с всичките околни гори принадлежи на селото Коровà. Това е голямо богатство. Но самото село не е богато и има поминък мъчен. Гори много, но по стръмнища и мъчни за експлоатация. И ще кажа аз, слава богу! Природата сякаш сама се е потрудила да запази съкровищата си от неразбрания топор на селяните. Коровските помаци минуват за юнаци и в румелийско време са даже правили важни услуги на властта в изтреблението на «комитите». Комити тука се наричат харамиите от разни народности, що периодически заобикалят из Родопите. Един коровски бабаитин извършил в това отношение един подвиг, който, ако прави чест на неговото вярно стрелецко око, не възхищава много нашето българско чувство. На урвата под Милева скала, в гората, той съзрял една нощ огнец. Става, взима пушката си и отива там. През дънерите той забележил трима хора, които се греели, които разбрал, че са трима

харамии, и ги взима на нишан. С едно гръмване поваля двамата, третият избягва. Заранта той занася главите на убитите на българската власт, която го възнаграждава за услугата. Двамата убити разбойници били българи.

Тоя разказ ми докарва на ума онова време, когато космополитическите чети от разбойници свободно се разтъпкваха из Родопите, въпреки знаменитите походи на англичанина генерала Бекера, началник на румелийската жандармерия. Тия походи против разбойничеството, поради своята безплодност, бяха станали един предмет за смях и шегобийство. Когато генералът ги търсеше в дълбочините на планината, при Арда, харамите слазяха в полите и пред Пазарджик, за да се изгубят в чепинските гори, когато Бекер се завърнеше в долината на Марица. Това беше игра на куже-миже. Една нощ бяха обсадили манастирът «Св. Петър», два часа на юг от Пазарджик. Манастирът беше пълен с гости граждани, между тях и пазарджишкия префект, тръгнал също да ги гони. Префектът, възмутен, им прати.... няколко самуна хляб! Тогава вдигнаха харамите обсадата и се отдалечиха. На вежливост те отплатиха с вежливост...

Из пътя се зачува шум. Подават се отдолу турци, от които някои на мулета. Каменчетата ми обаждат, че те са коровчани-помаци.

— Бей, тука е и Врачнов Мутю! — каза Атанас поразтревожен.

И той посочи един едър помак, с голяма шарена гъжва, яхнал на муле.

— Той е сайбият на това място и сега ще ме нарюка — прибави Атанас и се озърна към мулетата си, които пасяха тучната трева по полянката. Той очакваше смъмрюване от помака, задето опустошава тревата му.

— Добър час, добър час! Накъде? — извика храбро Атанас с едно лукаво и престорено спокойствие.

— Дал ти бог добро, Атанас. На сенкя, на сенкя ли? — отговориха неколцина от помаците; но стопанът на Бялата вода не отговори нищо. Той изгледа към нас вторачено, като че щеше да ни каже нещо, но не каза нищо и замина. Види се, въздържа се, като ме взе за някое официално лице.

Но мене ме заинтригува чисто българското му име, както ми се показа.

— А бе тъй се викат тука: Мустафа — та Мутю... Мутю Врачнов. Помаците имат и Манчовци, и Поповци, и Крапчовци — нали са били някога българи?...— обясни ми Атанас.

Планът ми беше най-напред да поспя тука — високата трева даваше разкошен дюшек. Но бай Атанас и каменчетата ме развлякоха и отмахнаха желанието ми за дрямка. Па тука е и грехота да се дреме, когато такива гледки пръв път, може би и последен, стоят пред очите ти и когато ощущенията, които душата ти изпитва в един сладостен трепет, са така нови и жизнерадостни.

VII

Елидере. — Македонци. — Коровò. — «Фатана»

Тук постояхме около един и половина час.

След един час още спущане през гора и все немилостиво дружени от телеграфната жица, озовахме се в самия дол на Елидере. Тая река, сега многоводна, влачеше бързо мътните си вълни към пролома. По мокрината на бреговете ѝ, облепени с пясъчна тиня, познаваше се, че тя преди ден или два е била още по-голяма. Тук-там по тях и по островите са разпръснати множество дървета, рязани парчета от букови стебла и дънери — изхвърляни от течението, на което са били поверени да ги изнесе от вътрешността на чепинските гори в долината на Марица. Тия дървета ще бъдат пак бутнати във вълните, за да продължават пътуването си. Елидере има матка дълбока и лишена от камъняк, та представлява най-сгодно и едничко превозно средство за търговците-дървари. Тя е една от главните родопски реки и е съставена от множество рекички и потоци, идущи от Доспат, Сюткя, Пашино бърдо, Баташкото блато и Каркарйя, които оросяват във всички направления разветлената Чепинска долина. Забележителна е тая река и по големите криволичения, които е принудена да прави, додето излезе нашироко в долината на Марица. Тя става така три пъти по-дълга, отколкото ако

течеше направо. Устието ѝ отстои на 34 километра от извора ѝ, а дължината ѝ е 96 километра!

Пътят върви все покрай нея и следва красивите ѝ лъкатушки, които тя прави в полите на голия рът Стражата, който е продължение на Лакъта.

Тука дваж срещам дружини македонци, които отиват пеши за Белово. Те носят различни облекла, всякой според местността, отдето е. Аз ги разпитвам и узнавам, че идат от разни краища на Македония — всички дюлгери, варджии, тухлари. Има някои от Солунско. Повечето са селяни. Всичкият тоя народ отива за България да търси работа и печалби. България е Колхидата на нашите македонци братя, които един тиранически режим застави да дирят прехрана вън от родната си земя, една от най-благодатните, но мащеха за тях. Какви скъсани, одрипавели, омършавели хора! Лицата им носят печат на трудове и лишения, на живот окаянен. Но съвсем не виждаш тъпост в техните физиономии със събуден поглед, каквато има шопът. Въобще, македонецът рязко се различава от другите българи. Македонците съединяват в себе черти от пресметливостта на куцовлаха, от якоглавщината на албанеца и тънкостта на гърка. . . Сякаш взели са от основните свойства на всичките елементи, с които живеят съседски или се борят за съществуването си. Те са една естествено интелигентна, бих казал, културна раса. Даже нашите тракийски населения, известни по своята развитост и по-голям процент грамотност, отстъпят пред ловкостта на македонеца.

Показва се Коровà. То е първото село, което пътникът от Алабак среща в Чепинската долина. Това село, лепнато на отсрещния бряг на реката, има амфитеатрално положение. То изглежда доста красивичко със своите здрави, покрити с плочи къщи, накацали стройно по ярът на Стражата, отдето се спуща поточе Сетни дол. Има само недостатъчна растителност.

Корово е доста обидено от природата. То е по-бедно от другите чепински села; почвата му сгодна за ниви е твърде малка, тя е бреговита и слабородна. То и от горите си малко се ползува, защото около него не се вижда ни една бичкиджийница.

До Съединението тука доста е успявал абаджилъкът, но оттогава тая промишленост съвсем западна, понеже митата намалиха износа на абите за Турция и Мала Азия, както и на много други произведения в страната.

Другите села в Чепино са по-добре. Поминъкът им състои в земледелие, скотовъдство, дърводелство, кираджилък и по нещо в търговия. Чепинската долина, макар и висока планинска котловина (700 м), е богата не само с гори, но и с една доста плодородна почва. Тук се сее ръж, пшеница, царевица, тютюн, лен — в големи количества, — изряден вкусен фасул, боб, тикви, барабой. Ливадяците дават превъзходно ситно сено. От овощията стават: череши, сливи, ябълки и круши. Зеленчукът слабо става и късно втасва.

Тая благословена котловина, заградена отвсякъде с високи планински бърда, има и въздух здрав, мек и животворен. А нейните обилни минерални извори повдигат още повече значението ѝ. Жално, че ние твърде малко се ползуваме от нашите чудесни планински кътове като тоя, пред които няма защо много да завиждаме на разходките и курортите в чужбина.

Един дълъг дървен мост е прехвърлен през реката. На поляната отсам него няколко полуголи деца помачета — момчета и момичета — играят. Като ни виждат, те спират в нас зачудени и недоверчиви очи. Аз викам някои от тях, за да поприказвам с тия българчета, назначени да бъдат изгубени за общото българско семейство; но те се дивят и отбягват, въпреки заявлението ми да им дам по двайсет пари, ако дойдат.

— Я òстави ги — каза ми сериозно Атанас, като шибна силно мулето и потегли напред. Аз веднага разбрах причината на тая бележка. По моста се подаде една девойка помакиня, със снага стройна, доколкото можеше да се угади през шаяченото ѝ синьо фередже. Тя държеше някакъв вързоп в дясна ръка и отиваше вероятно на ливадите, дето имаше косачи. Когато помакинята слезна от моста и възви насам, тя съвсем си закри лицето с яшмака от бял пешкир, метнат въз главата ѝ, за да не допусне на погледа на «каурите» (гявурите) нито едно кътче да му оскверният с нечистото си прикосновение.

Долината се поразтваря, ние минуваме край подгиз-

нали с вода ливади. Всяка от тях си има дървена ограда. По-нататък видях, че и нивите, и леновите посеви са все така заградени, което ти наумява австрийските алпийски долини. Сега е коситба. Виждам помаци с лъскави коси, като работят, и помакините — добре наметнати и пребулени, че стелят с вилите си зелено сено. Атанас познава някой от мъжете и ги поздравлява. Те му отговарят добродушно.

Коровчани, фанатици, както и останалите помаци тук, имат това симпатично преимущество пред тях, че само тяхното село не е взимало участие в баташкото клане през 1876 год. Нека да кажем обаче, че това въздържание не се е дължало на хуманност или друго нравствено побуждение, а е произлязло от неволя: те са били натоварени с пазенето пътя, който слазя от Белово, понеже имало страх от нападането на беловчани въз Чепинско. По тоя начин ръцете им са останали чисти и неопетнени от братска кръв и душите поспокойни. Във време на Освобождението те в общата паника избягнали в Бабешките колиби и в Македония заедно с другите помаци, но след няколко деня се завърнали в селото си свободно, без да ги закача някой, и си намерили имота непокътнат. При всичко, че поминъкът им е мъчен, коровчани най-много са привързани към гнездото си (Корово изключително е заселено с помаци), те едни между всичките чепински българомохамеданци не се изселят и не желаят да се изселят.

Цариградското правителство не забравя своите единородци в Чепинско и всяка година, през рамазана, праща молла и тука, за да им проповядва и да укрепява в тях мохамеданското религиозно чувство. А до войната и софтите са обикаляли тъдява, за да подклаждат фанатизма и враждата им против «каурите». Софтите особено са залягали да изгладят из душата им всеки спомен за тяхната българщина. С тая цел те обяснили на коровчани, че названието на селото им е турско и произхожда от К у р у-о в а (Сухо поле). Несполучена филологическа хитрост, защото землището на Корово е стръмнище, а ивичката равнище, занято с ливади, е мочурливо. Официално то се пише «Корово», а българите го произнасят «Курвò» и «Корвà»; но и едното, и другото става, за да се заглуши истинският корен на

името, цинизмът на който силно смущава не само едните целомъдрени помакини. . .

Уви, известната българска цапнатост малко ли местности е кръстила в отечеството ни с имена, които г. Данов дълго време се е двоумил да ги тури ли, или не в новата си карта!

Тук се случва едно неочаквано произшествие, нелишено от романтическа подплата. Помаците, що косяха в ливадата, се развикаха. Ние се озърнахме дали не към нас се отнася тоя викот и какво може да му е дало причина. Атанас помисли, че е паднало нещо от натовареното муле. Но тутакси разбрахме, че вниманието им бе обърнато не към нас, а към девойката помакиня, що идеше към ливадата, и сега, спряла се там като вкаменена, с изпуснат на земята вързоп. Един помак тичешката отиваше по моста в селото. Помаците продължаваха да викат, жените им също гълчеха твърде възбудено, гласовете се кръстосваха и сливаха в една неразбрàна мълва. Ние се спряхме в недоумение. Няколко жени вече обиколиха девойката и нещо я разпитваха и се щураха около нея. Атанас помисли, че змия трябва да е ухапала уплашеното момиче, и подтикнат от нагонно чувство на състрадание, смесено наполовина с любопитство, припна към мъжете в ливадата.

Той скоро се върна, но по лицето му вместо трагическо изражение играеше една усмивка, полувесела, полулукава.

— Какво е станало? — питам.

— Нищо лошо не е станало, ами сватба ще стане скоро.

— Защо там наобиколиха момата? Какво ѝ се е случило? — питам пак аз.

— Карай, карай, да се не запираме. . . ще ти разправя.

От обясненията на Атанаса аз разбрах, че сме присъствували на една любовна сцена, която осветлява една много любопитна битова черта на чепинските помаци.

Девойката, която привлече общото внимание, се наричала отсега «фàтана». Такава станала вече, защото току-що я хванал един помак ерген за ръката, пред очите на косачите — същия оня, когото видяхме, че бягаше през моста. До такава решителна и дръзка постъпка

прибягвал оня ерген, който бил обиден или пренебрегнат от девойката, в която се е бил влюбил. Един път хване ли я само за ръката, пред свидетели, па я пусне, гордата мома изгубва своето прежно достойнство и чест. Тя е осквернѐна. Поклонниците се отстраняват от «фа̀таната». Тя мъчно може вече да се ожени и по неволя съгла́сява се да стане жена на пренебрегнатия си обожател, който един може да я вземе с достолепие.

Атанас сключи приказката си с една духовита и много рязка епиграма на сметка на българските селянки моми, на невъзмутимостта, с която посрещат и дори предизвикват посегателства, много по-сериозни от онова, на което стана жертва Айша. . .

Видът въз долината все повече се разширява. Но на това място той не е тъй картинен, както ми се представяше от височината на Алабак: от двете страни се издигат оголелите склонове на Стражата и Илийн връх. Долината и нататък значително ще си измени вида и ще изгуби феерическата си хубост, негледана вече през вълшебната призма на разстоянието и далечината. Природата, и тя като хубавите жени и като художествените картини, печели в живост и в красота, гледана понякога само по-отдалечко. Странно очарование има разстоянието. Колко осъществени мечти, колко постигнати въжделения са изгубвали обайната си прелест, която са имали, когато са служили още за цел на жадното ламтение! Това особено е истина с пейзажите. Виктор Хюго казва, че Мойсей е бил най-щастливия човек, че е умрял, преди да успее да стъпи в Ханаанската земя, която му се мярнала само отдалеко в своя разкошен вид.

Отдясно ни, на една гола поляна, в полите на Илийн връх, се показа част от Каменица; а от едно подпухване на почвата зърваме и Лъджане, красиво кацнало в равнището с минарето си, окръжено от весел шумак на редовете върби, що обтакат двете му реки и вадите им през ливадяка. По-отсам усамотено стои една каменна сграда, мъжката баня.

Бай Атанас ми показва победоносно селото, крайната цел на нашето пътешествие. Той става твърде весел и пак запява, макар че слънцето силно пече над главите ни. Песента му е един вариант на известната

песен: «Юнак на гора говори: оставай сбогом, прощавай, горо ле, Рило планино!»

Минахме край банята. Тя е на могилка до река Луковица, стотина разкрача от селото. До нея се изпарява открит горещ вир, дето се перат цигани. Из въздуха мирише на сяра. Малко по-нататък, всред една зелена полянка, е женската баня, на която през отворените врата един нескромен сноп лучи проникваше и осветляваше куп белезняви или мургави тела и червени пещимали. . .

Бяхме пред самото Лъджане.

От Корова̀ дотук има един час.

Слезнахме в хана на дяда Даскала.

VIII

Лъджане

И така, аз бях всред Чепинската долина.

Лъджане, което ни даваше гостоприемство, както казах, се радва на едно живописно положение, всред една плодовита и цветуща равнина, с много шумалак и сянка и прохлаждавано от две реки: Луковица и Бистрица или Стара река, текущи от две околни клисури. На север хоризонта му се затваря от величествения гребен на Алабак и Милева скала; на запад и северозапад — от рътлината Илийн връх, с китка борова гора на самото ѝ теме, и от по-високите — Арапчал и Острец, цели почернели от същата гора. От осталите страни го обикаля венецът планини, що видяхме от Алабак. От Лъджане се види цялата средна Чепинска долина, пристисната от двете бърда, как се протака към Каркария, за да скопчее източната със западната. На юг, през узрелите ниви, в сенчестата клисура, белее се голямото село Баня, а в полите на Илийн връх показва се над нивите Каменица, със своята бяла звънарница, високо издигната над червените покриви на селото. От Лъджане минува и пътя за Македония, за Разлог, по долината на Луковица. Затова то е и митнически пункт.

Това хубаво селце, при Освобождението населено само с помаци и цигани, от няколко години насам хвана

да добиба повече и повече българска физиономия, заедно с признаците на известна културност. Значителна част от прежните му жители са се изселили в Азия и местата им са закупени от българите. Те са построили вече няколко гостилници, дето посетителят може да намери доста удобства. Двете бани до самото село и присъствието на телеграфо-пощенска станция дават му други сгодности и преимущество над всички казани села в долината и затова Лъджане е главното място, дето се стремят гости за къпане и за почивка от Пещера и Пазарджик. Няколко нови гостилници на два ката, с традиционните дъсчени балкони, се белеят приветливо там и очакват да се напълнят лятос с градски семейства. Един голям хотел, на който само скелетът още съществува, е заложен на полянката до женската баня. Лъджане ще има бъдеще.

Във времето, когато аз пристигнах, заварих твърде малко гости — по-голямо число очакваха през юли и август. По тая причина и аз не намерих ожидаемите удобства, за които бях слушал. В гостилницата не намерих ни легло човешко, ни прислуга, ни храна. Единственият сега локантаджия, цънцаринът Героолу, ми готвеше еднообразни яхнии, като огън пиперливи; той нямаше поне какъв-годе запас от зеленчук и ме поеше с кисело вино, замирисало на мухъл, когато близката Пещера има такива славни вина. Хлябът недопечен — сурово тесто. Пращах всеки ден човек да ми лови пъстърва от Стара река; но само два пъти бях честит да видя тоя разкош на трапезата си. Реката беше постоянно мътна, а сечените парчета дърва, които влачеше, моряха или прокуждаха рибата. Въобще, мене ми се видя от тая страна живота тежък, даже за един непридирчив човек. Това беше единственото разочарование от Чепинската долина през пребиванието ми в нея.

Вечерта от пристигането ми счетох за първа длъжност да посетя баните, една от славите на това достойно Лъджане. Извън него минах близо до женската баня, здание каменно, четвероъглено, с шестоъгълен свод, и петдесетина разкрача по-горе стигнах при мъжката, заложена на една височинка, до река Луковица, отвън със същата форма на направата. Близо до нея стърчеше някакво здание, недоправено. В същия момент вратата

ѝ се отвори и заедно с един смесен глъч и смехове извътре изскокнаха неколцина голи и мокри помаци, само с гащи, на полянката. Те захванаха да се борят или да се упражняват на борба, като си нанасяха звънливи плесници по почернелите и мускулести вратове и силни плещи, без да обръщат внимание на свежия вятър, който сега вееше въз голите им, току-що излезнали из горещата баня тела. За тия изпечени организми не съществуваше никаква опасност от тая прохлада, която би докарала по двайсет пневмонии на всеки един от нас. Вътре, на терасата, около зидовете на банята, се обличаха други помаци, с парцаливи дрипи или си изстискваха пещималите в басейна! — който тука наричат «окропа». Той беше оттикнат преди малко, за да се изтече, и пак затикнат. Водата изново се повдигаше и стигаше вече до три педи; тя се лееше от два мраморни чучура. Тя е лечебна, но още не анализувана; температурата ѝ е умерена и твърде приятна за къпане. Но аз забележих с учудване, че най-горното стъпало около окропата е твърде тясно и няма място на него да се сапуниса и мие човек, каквото се предвижда във всяка турска баня. Заради това сапунът и всичката помия се изливат пак в окропата, за да се къпят другите из тях!. . . Узнах, че банята, и тая, и женската, не се намират под никакъв надзор и са оставени в пълна и възмутителна нечистота. Самите по-разбрани лъджанчани негодуват на това, но се признават безсилни да сторят какво-годе подобрение. Опитвали са се, казват, много пъти да направят на свои разноски една отделна вана за миене и да плащат на нарочит човек да чисти и наглежда баните, но това било невъзможно засега.

— Защо — питам учуден, — щом имате добрата воля и средствата?

— Баните са общински и за да се прави нещо в тях, трябва да позволи кметът. А нашият кмет е каменишкият и не позволява.

— Защо?

— От чиста завист. . . Каменица и тя има бани и не искат да напредват нашите.

Показаха ми недовършеното здание до мъжката баня.

—Нà, тука мислехме да станат няколко стаички за събличане, на по-добри хора, но пак не даде кметът!

Ето още де и в каква омразна форма враждуването между двете села е намерило да се прояви. При такива условия властта би трябвало да се намеси и даже да вземе под своя опека тия богати води, тъй глупо обезценявани от неразбранщината.

Засега желающите чиста баня гости карат някого да я очисти, а като се налее колкото до колене, без да чакат да се напълни, влазят във водата и стоят вътре лежешком — така и аз правех.

В цялата долина Лъджане е най-щедро надарено с топли минерални извори. Освен споменатите дотука, на запад из долината на Луковица бликат още десетина големи и малки топли извори, някои от тях с останки от стари заградниня, а някои съвсем остали открити. По-важният от тия извори е Велюва баня: тя е проста сграда с керемиден покрив, издигната не преди много години от един калугер. Названието си дължи на някой си родопски големец, «бан Велю», който пръв бил построил тука баня, разсипана вече преди векове. Ней било запазено само водовместилището и поменатият калугер е доправил осталото.

IX

На Манговльон. — Родопските гори. — Чепинското езеро и китът му. — Предания

Първите дни на гостуването си в Лъджане посветих повече на разходки из околностите му, край сенчестите брегове на Елидере (то тука носи още името Бистрица и други още имена), из веселата плодовита долина на Луковица, все по-тясна и по-дива във вътрешността си. Катерих се с една книга в ръка на западния от Лъджане връх, Манговльон (лен) и под младите елови гори на темето му няколко часа седях углъбен в съзерцание дивата природа, като морски вълни шумящите черни гори около мене, разбърканото натрупване на гористите чуки наляво, от които най-близко стърчи с двете си остри бърда Острец; ту пък чаках да минат вълнующите се облаци в дъното на западния хоризонт зад доспатския гребен, та да ми отворят от време на време някой зъб, някоя пирамида от Пирин, нацапана с големи преспи.

Или пък — от тая велика книга на естеството свалях очи на изкуствената, човешка книга пред мене си, но в която думите и мислите ми се вйдеха сега така дребни, до смешност дребни, пусти, без значение и без смисъл пред живата и поразяюще горда и философска реч на божията книга, а едно лъхване от ветреца дебнешком се промъкваше между бориките и ми обръщаше листата, като едно дяволито и немирно дете, което не иска да те остави да се занимаваш; сякаш че ми казваше: «Затвори, затвори книгата, чети я в стаята си, а тука имаш друга храна за очите си и за духа си!» И наистина, такова върховно място е най-несгодно за съсредоточаване вниманието в прочит, както е една покойна ливада в сянката на долината; тука сякаш хоризонтите, с всичко онова, що ги оживява, пълни: снежни върхове, голи гребени, остри и мрачни чуки, покрити с чер лес, вълнующи се облаци, лазур и румени или златни преливи на слънчевите лучи и безкрайността на свободните простори — упленяват те със своята стихийност, обхващат те в тайнствения океан на своята неодолима мощ. . . Две очи и една душа и едно сърце са малко тогава, за да хванеш безграничността, да се напиеш от невидимата струя на вечното, на тоя мир величествен и да го побереш в себе си.

Хубав е тоя Манговльон, защото е леснодостъпен и ти отваря широки кръгозори. Ето на изток видя поголямата част от Чепинската долина. Като гледам сега това зелено равно дъно между планините, пренасям се мислено в оная далечна епоха, когато него го покривало едно езеро. Представлявам си блестящите, гладки и тихи като повърхността на огледалото вълни. Никоя лодка не е порила тия сини вълни и не е се лутала из тесните му, дълбоко вдадени в сушата заливи. Елените, сърните, мечките спокойно са идели да пият на брега му вода, която е правила широки вълнения около муцуните им. А препрадедите на най-древните тракийци, обрасли в козина, с коси, паднали до петите или окълцани с остър камък, увити в зверски кожи и с каменни

ножове и копия в ръцете, прехвърляли са се от скала на скала край него, за да издебват някое животно, та да наситят с неговото сурово непосолено месо вечния глад на своите черни, мършави корми. . . Каква страшна картина е представлявало това мълчаливо езеро, задънено в дълбоките завои на тия купове планини, над които е летял духът на вечната пустота и на мълчанието! . . Кога се е разпукнал процепът между Милева скала и Каркарѝя, та се е изтекло езерото в полето? Каква страшна геологическа сила е отпушила, лиснала като една чаша вода водите на тоя безкраен вир, в който са се отражавали сенките на чудовищни птици, от изродени потомци на ихтиозаврите, подир първите хилядни векове от мирозданието?! . . .

Народното предание, с което и науката се съгласява, разказва само факта без никакво пояснение. Това предание за езерото и за изтичането му през пролома на сегашното Елидере е местно; то се е предавало през течението на верига векове, от поколения на поколения. Един епизод от него, който се види да му е пришит по-после, обяснява чрез тоя катаклизъм названието на планината Каркарѝя. Езерната вода, като рукнала из отворения процеп, извлякла със себе си и един исполински воден звяр, който приличал на кит (по гръцки: архариарх). Тоя звяр, откак се изцедила водата, остал на сухо между селата Елидере и Кюсемуратлиево и умрял. Три месеца се събирали кучетата от околните села, та яли месата му. Оттогава онова място се нарекло «Песье поле», а планинското бърдо, остало на изток от пролома, се нарекло «Хархария», което после турците го изкривили на «Каркарѝя», както се нарича и до днес.

Това предание днес е тъй популярно в Чепино, щото и децата го разказват. Пръв обяви за него печатно покойния Захариев[1].

[1] «Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза». Виена, 1870.

X

Баня село

Аз посетих и село Баня. Села с подобни названия може да има около двайсетина в отечеството ни, та за отличие това село го наричат още Баня Чепино или Чепинската баня. Двайсет минути пътуване през нивя, надлъж по източната пола на Манговльон — и стига се там. То е сгушено във входа или в гърлото на клисурата, из който излазя шумната Ябланица. Тая река, минала Баня, добива до Лъджане три нови имена: Бистрица, Стара река и Василя[1], а оттатък него, при сливането ѝ с Мътница — четвъртото: Елидере. Подобно явление представят още много реки или местности в България, та забъркват доста картографите и пътниците.

Още при пръв поглед се убедих, че Баня има местоположение твърде хубаво, далеко по-хубаво от Лъджане. Поставена в дъното на южния залив, който прави западната Чепинска долина, до гористите поли на околните бърда, край реката, и прохладявана от вадите ѝ, тя е кипнала в буйна растителност от елхи и тополи, всред която весело изпъкват белите ѝ здания и острото минаре. Из клисурата вее постоянно хладец, та прави летуването тука едно от най-приятните. Човек, където да погледне, с изключение на север, вижда пред себе си зелени балкани, превъзходни места за разходка и за лов. Две офицерски семейства гостуваха засега в селото. То има по-хубави гостилници и по-добри здания от Лъджане, както и по-голямо оживление — всичко това му дава физиономията на градец. То е и най-голямото от чепинските села (около 450 къщи) и както тях, намира поминъка си главно в земледелие, дърварство и индустрия (абаджилък), отчасти и в търговия. Тука живеят и най-влиятелните големци помаци.

Но Баня има голям грях пред чепинските българи: в нея е бил сборният пункт на чепинските помаци в 1876 година, отдето са потеглили за Батак. Мнозина

[1] Под първото название я е записал Захариев, под второто Хр. Константинов, под третото — д-р Иречек. Лъджанци пък я наричат: Банянската река.

банянски първенци, познати като водачи на кръвожадната тълпа, сега си живеят спокойно, обезпечени от имотите си, и даже се радват на първата си почит. Но ни един от тях не признава да е ходил на Батак: всички се отказват категорически, кога ги попитат, без да могат да скрият една предателска червенина на лицето. . . Това съзнание и тая гузност като куршум тежат на съвестта им и в това трябва да се търси една от причините на постоянното изселяне на помаците. Баня са оставили до сто семейства от тях и на местата им приждат българи от пограничните местности, та градят по-добри жилища, дюкяни и ханове. Досега са се набрали до 50 къщи български. В непродължителни години и Баня ще добие българска физиономия. Тя има условия за най-привлекателен курорт. Лекият климат, горите, реките, студените и горещи извори, градините и прохладата я правят едно райче, каквито се таят само в най-цветущите долини на Щирия и Крайна, в Австрия. Само ѝ са необходими по-лесни съобщения с другия свят. По-по-лани тук е имало тоже телеграфна станция, но е била вдигната, за голямо тържество на Лъджане.

Тука от кьошка над една бистра вада, засенява от големи върби, бях извикан от един помак, облечен в граждански дрехи от синьо сукно: той ме канеше да се отбия да пия едно кафе на хладовината. Аз бях тръгнал да видя баните отвъд селото, в клисурата, та се отказах, но той удвои настоятелно просбите си, като прибави, че длъжен съм да приема «топрак бастъ ичин», и аз отидох на кьошчето. Там бяха още двама помаци, от които единият във френски дрехи, и един български офицер, в бял кител от жандармерията. Като се запознахме, излезе, че аз се намирам в присъствието на синклита на най-висшите господарствени и религиозни власти в селото: главния пограничен полицейски пристав, наместника на пазарджишкия мюфтия (той ме повика), помощника му и надзирателя на помашките училища в Чепинско. С тия последните излезе, че сме стари познайници още от Пловдив, през румелийско време. Те бяха едни от помашките младежи, които румелийското правителство възпитаваше в пловдивската гимназия. То правеше това с цел да приготви от тях апостоли на разбуждането националното съзнание у

едноверците им, както и на въдворяването сърдечни и братски отношения между тях и съжителите им българи-християни. . .

Мюфтийския наместник беше вежлив и доста развит човек; той говори даже един книжовен български език. Той се плаща от правителството, но длъжността му се състои в едно приятно бездействие и пушене цигаро на кьошчето под сянката на клонестата върба. . .

От южния край на селото се излазя в клисурата му. Един четвърт навътре в нея са баните. По един дървен мост минах реката, която иде край полите на бърдото Габер. Клисурата се стесняваше и добиваше твърде див и горски вид. Гъсти гори от дъб и габър обличаха склоновете на южните стръмни урви. Дъното на клисурата, прохладявано от реката и разклоненията ѝ, задръстени с гъста гора от върбалаци, лещаци, дава в хладните си сенки най-усамотена разходка. Гърмежът на водите заглушаваше всичката усоя.

Из пътеките между лещака срещаха ме или ме преваряха с вързопи в ръце, облечени в сини сукмани, с гайтанени пръгове по страните, купове-купове помакини; те идеха за или от банята и бяха повечето млади и хубави. Ако имам възможност да им отдам тая справедливост, то е, че те се не криеха дотам строго, както техните сестри от другите чепински села. По-после узнах, че тия чепински хубавици се славели с известна либералност в нравите, обстоятелство, което уж увеличавало за гостите привлекателната страна на това и тъй романтично кътче. . . Това обаче чух от лъджани, та много е възможно да бъде проста клюка, дължима на взаимната неприязненост, нежели на действителността. Пак от тях чух,че в Баня владеел отдавна сифилисът, който се предавал по наследство, понеже доктор не се допущал в помашките семейства. Това се потвърждава впрочем и от други страни. Твърде за вярване е, че тая болест е донесена още от едновремешните в о й н и ц и-чепинци от Австрия и Маджарско, дето са придружавали турските войски.

Мъжката баня се подава със своя висок свод из шумалака и из пръв път прилича на селска черкова в гора. С горделив вид отвън, тя е голяма и широка извътре; над обширна окропа с шест мраморни улея се издига

прекрасно извито кубе, отдето през няколко вглъбнати отвори пада обилна виделина по широките с бял мрамор постлани подове. Сега банята не работеше; няколко майстори я поправяха извътре: в една стена бяха отворени две отделни кабини за миене, а отвън се подновяваше лепката на облегнатата до северната стена постройка с няколко стаи, служещи за кафене, за съблечане и за почивка — едно време на бейските ханъмки, а сега на къпещите се «каури». Това показва, че банянци разбират интереса си. Снабдена с тия удобства, тяхната баня, при хубавото си местоположение, не ще има съперници в Чепинско. По-нататък малко, съвсем скрита в листака, е женската баня. Разбира се, аз не отидох до нея. Бликат тъдява на групи още двайсетина горещи извора, някои с останки на стари заградници, но сега неоползотворени; четири от тях служат за перачници на чепинки. Един друг извор е забележителен по това, че горещата му вода извира из водата на една воденична вада.

Аз се скитах с наслаждение половина час из киченстите дъбравки от върби, лещак, букове, тополи, трепетлики, прорязвани от хладни ручейки, образуващи сенчести островчета. През реката, в полите на рунтавата букова гора, всред възхитителна поляна, извира изобилен студен извор, наричаем Клептузът, с който банянци особено се гордеят. Но аз не можах да го посетя.

Тука съществуват няколко тепавици за тепане шаяци и черни аби, главната индустрия на Баня. Фабриката с гръмливите тежки удари на чуковете си разтърсва околният въздух и заглушаваше шума на пенещата се под нея река. Странно нарушава поезията на мястото присъствието на тия груби машини. Тепавичаритепомаци, с възпретнати ръце, добросъвестно шетат около тях. Но човек неволно пожалява, че не вижда в това омайно кътче вместо това някоя дружина от русалки, които да сушат зелените си коси на влажния бряг. . .

XI

Един бръз поглед към миналото на Родопите. — Потурчването. — Летописът на поп Методия Драгинов

Както са отстранени тия области в планините, както са и до днес полудиви и почти непроходими, и оскудни, би се мислило, че те са били оставени да глъхнат във вечно затишие, били са отминати и незасегнати от вълните на историческия живот на народите в Балканския полуостров.

В действителност обаче не е така. От най-старото, от легендарно време, от времето, когато родопските менади убиха Орфея и му хвърлиха главата в Марица, през времената на гръцкия мир и римското вседържавие, и по-после — на византийската империя, та до XVI век, тоя планински край е бил театър на безпрестанни международни сблъсквания, войните са оставили на всяка крачка своя спомен, кръвопролитията са напоявали периодически планините и долините на Родопите. Хиляди главатари и вожди на диви орди, от Атила на 485 г. до Тъмръшлият Ахмед ага на 1876 г., са разнасяли пожарите и опустошението из тях. Родопите са били насеяни със замъци и с яки укрепления; рядко ще найдете стратегическа клисура или връх без никакви остатки от стара крепост или «градище». Тук е бил театърът на няколко войни между българските царе, от династията на Асеновците или от наследниците ѝ, с Византия. Границата между двете държави постоянно е играла и се местила по разните гребени на Родопите, заедно с напредъка или несполуката на тяхното оръжие. Споменките на Петра, Симеонов син (непобѣдимаго и великодръжавнаго царѣ нашего кр. Петра Симеонова) на Асеновците, на Калимана II, на Александра се съхраняват и днес в надписите, ръкописите и образите на черковите и манастирите родопски. Ред самостоятелни велможи и войводи са имали тука свои ефимерни княжества, додето са ги изтиквали из орловите им гнезда по-силни похитители. Иванку, убийцата на Асеня I,

[1] Из надписът на една мраморна плоча. Захариев, стр. 65.

деспот Слав, Момчил, контовете на латинската цариградска империя, Шабран, влахът, кърджалиецът Кара Феиз, Индже войвода, цял рояк още исторически авантюристи пролитат през нашето въображение. . . Значението на някои от тях е било силно и обаянието им е траяло дълго време из населението. Така, деспот Слав: през XV и XVI векове даже Родопите са помнили името му и родопските планинци са наричали тия планини «Славиеви гори».

Това население, славянско от дълбока древност, изпечено в постоянна борба за съществуване с природата и с човека, е показало геройско съпротивление на завоевателите турци, особено при Куртово (село 6 часа на юг от Голямо Белово), при Ракитово и другаде(1345 г.). Но най-после, като се виделй оградени и насилени от вси страни, едни от чепинци побягнали при родопския деспот, а другите изпратили посланици до Лала-шахин паша в Пловдив и му се подчинили.

Между условията на тая капитулация любопитно е онова, чрез което се отменяват чепинци от плащане харач и други данъци,а срещу това се задължили всеки мъж от 20 до 35 години да отиват с турските войски в походите им. Оттам и названието помаци, произлязло от «помагачи». С това е било положено при Мурада I начало на образованието на войската от войниците, състояща от българи християни, имеющи главна задача да пазят обоза. Друго любопитно условие е било — запазването на Чепинско пълна автономия в черковните му дела.

Тия условия били строго съблюдавани до половината на XVII столетие. Но настанала съдбоносна минута за тия полунезависими планинци и техния исторически живот взел съвсем друга посока.

На 1659 г. те били потурчени!

Това потурчване произлязло по един много бърз и нечаен начин. През нея година, в която върлувал и глад из Родопите, султан Мохамед IV се стегнал за война в Крит против венецианците. Шест паши тръгнали от Пловдив през Пещера за Македония. Внезапно великия везир Мохамед Кюпрюлю нахълтал с много еничери в Чепинско, поставил лагер до село Костандово, в долината, повикал при себе си всичките попове и кметове, та ги турил във вериги и им викнал[1]:

«— Бре хаинлар. Вас падишахът милува, та не давате царско, а само кога трябва помагате на нашата войска и ние ви милуваме, като нашите еничери, а вие сте искали да вдигате глава на вашия цар!

Тогава Бан Велю и протопоп Константин му отговорили:

— Честити Везиро! Нашите момчета доскоро са били с царските войски по Тунис, по Тарабулус и Мисир[2]. Че що видяхте грозно от нас?

Но везирът казал:

— Вие лъжете. Мене ми обади карабашът[3] във Филибе! (Пловдивски митрополит, проклет Гавриил).

— Той нам не заповядва (отговорили чепинци), та че оти му не даваме верим, та ни клевети.

Тогава пашата казал сърдито:

— Ели сте и вие каури[4], оти да не давате? Ето че сте аский[5].

И заповядал на еничерите да ги изколят всичките. Тогава някой си Кара Имам Халил Ходжа умолил везиря да ги прости, ако се решат да се изтурчат.

И на Гергьовден се потурчиха Бан Велю, протопоп Константин, поп Гюрге, поп Димитър в Костандово и сите кметове и попове от другите села. И като беше много гладия, пашата остави още четири ходжи да ни турчат и които се потурчат, да им дадат жито за ядене. И он отиде през Разлога за Солун. Нашите се турчиха до Богородица (Августа). Които се неизтурчиха, едни изклаха, други бегаха по гората и тям им изгориха къщите, и Хасан Ходжа пусна много кола во градът (Т. Пазарджик), та докараха жито от Беглик хан и стовари го в църквите «Св. Петка» и «Св. Апостол Андрея» в Костандово. И раздаде на потурчените къщи по две мери ръж и две мери просо. Та че на Петковден дойде

[1] Ние почти излагаме дословно целия разказ за потурчването на чепинските българи, намерен на един кожен требник. И езикът оставяме същия.

[2] Тунис, Триполис Египет.

[3] Владика.

[4] Гявури.

[5] Непокорни.

ферман от царят да се съберат българите и да станат рая, да дават харач и вергия, да ходят на ангария, и само турците да отиват на войска. И събраха се бежанците, та съградиха къщи в Каменица и Ракитово. Тогаз повечето бежанци от страхот отидоха при Стара река, та съградиха ново селище — Батьово[1]. Хасан Ходжа за кашмер натера потурняците, та разсипаха сите църкви от Костенец до Станимака: 33 манастира и 218 църкви. И така, Божиею попущенію, разсипаха се българете в Цепино. Помени, господи, грешнаго и недостойнаго раба твоего поп Методия Драгинов, от село Корова. Записа се в лето ,αλ .»

Ние не можем без потресение да прочетем тая жална история за потурчването на чепинските българи, записана на 1657 год. от бедния поп Методия Драгинов, сам вече, може би, мохамеданец! Такова бързо отказване от прародителската вяра е за чудене у чепинци, както и горещото усърдие, с което успели в кратко време да разсипят из Родопите 250 християнски храмове и светини!

Захариев, който е намерил и извадил на бял свят тоя скъпоценен ръкопис, както и г. Иречек, обяснявал това леко обръщане в мохамеданство чрез дълговременното, непрестанно сношение на чепинци с турските войски, благодарение на което възприели много турски навици, както и чрез съществующия тогава глад и страх от немилостивия турски ятаган.

Християнското чувство и вярвания обаче дълго време остаяли живи у потурнаците. Дори в 1817 год. те вардели някои християнски обичаи както на сватбите си, така и на погребенията и при други случаи; те помнели и тачили родниците си в Батак. Намирам една помашка песен, записана от помачето Мехмед Тумбев в село Корова[2], доста любопитна в това отношение:

Аман веке, мале мила, от сеймене,
от сеймене, мале мила, хаджиюви,
хаджиюви, мале мила, бимбашови.

[1] То ще да е Батак, само с поизменено име; друго село Батьово на Стара река няма.

[2] Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.

Един седне, мале мила, други стане.
Останахме, мале мила, без работа,
без работа, мале мила, без дарове.
— Не грижи се, Вахо[1] мари, не тъжи се,
не тъжи се, Вахо мари, за дарове:
да са живи, Вахо мари, твойте лели,
твойте лели, Вахо мари, каменченки,
каменченки, Вахо мари, белювченки[2];
ша напредат, Вахо мари, даровете,
ша изтъкат, Вахо мари, тънки кърпи,
ша одарйм, Вахо мари, сватовете,
сватовете, Вахо мари, деверите.

XII

Ялови опити за прераждане на една душа

По-преди споменах за грижите на бившето румелийско правителство по националното свестяване на помаците. Нека се поспра на тоя предмет.

Тая блага и патриотическа мисъл още от 1881 г. намери силна подкрепа в Пловдив. Правителството откри няколко стипендии за помачета, постъпващи в реалната гимназия, отпусна суми за отваряне в Чепинско училище за българчета от християнско и мохамеданско вероизповедание, за поддържане учители от двете вероизповедания. Целта беше, като се не докача в нищо религиозната съвест на помачетата, да им се вдъхне, заедно със зарите на просвещението, и съзнанието на тяхната еднокръвност и еднакво минало с християните им братя: да се образува младо помашко поколение, без фанатизма на старото, с дух и стремления общобългарски. Това би било една велика придобивка за делото на българското държавно и национално единство: стохилядното здраво и силно мъжко помашко население в Родопите щеше да бъде спечелено за нас и да престане да бъде един недоверчив и враждебен елемент, който прави тъй несигурна нашата южна граница. Българите

[1] Умалително име от Вахидѐ.

[2] Известно е, че в Каменица и Белово няма никак мохамеданци.

младежи в самото Чепино развиваха силна деятелност за сполуката на тая идея; основа се там под председателството на г-на Докумов, най-горещия поборник неин, комитет под название «Дружество за светата идея».

Първите крачки бяха сполучливи. В голямото ново училище в Каменица се стекоха помачета от Лъджане, Баня, Костандово и Ракитово, за да се учат българска книга; за тая цел се основа и пансион за тия бъдещи пионери за свестяването на помаците, което трябваше да ги възроди за нов живот. Каменският свещеник, учителите и учителката не щадяха труд да хвърлят добри семена в тия малки мозъчета. На 1887 год. в Каменица вече се броеха до 150 ученика — в които значителна част помачета — и 20 ученички. На следующата година впрочем поради местни раздори, както и поради домогванията на лъджанчени, българомохамеданското отделение на училището се премести в селото на тия последните. При всичкото ми желание аз не можах да го посетя (сега беше разпуск) и да погледам как малките Алювци, Мусювци чуруликат български по читанките и по Манчовите «Бащини езици».

Но успехът на пропагандата се ограничи дотука. Числото на учащите се помачета намаля, особено на последно време. При това, излезе, че е мъчно, дори невъзможно, да се противодействува с какъв-годе успех на влиянието на домашното възпитание, което още от люлка отравяше душите на помачетата с омраза и презрение против «каурите». Малочислената помашка интелигенция,образувана в Пловдив и София, не отговори на назначението си и предпочете по-износни кариери, отколкото учителствуване в родното си място. Един от тия интелигентни помаци, засегнат вече от новия европейски дух, даже взема две жени. Вековният навик и традицията победиха. Яловостта на всичките залягания да се възроди помака е очевидна; за изкоренението или поне отслабването религиозните предразсъдки и фанатизма — които отварят тая страшна пропаст между два братя от една и съща майка — може още много да се работи, без да се получи резултат. Може би на бъдещето е съдено да направи това чудо. Но малко е за вярване. Не стават така лесно революции в съвестите на един народ, както в политическия му живот. Родопските помаци още дълги години ще да говорят на същия чист български език, ще да пеят същите сватбарски поетически песни, ще пазят своите стари български обичаи, но български дух няма да имат. Мохамеданския свят не е дал още пример на подобно надмощие на хуманното и националното чувство над религиозното. Захариев разправя, че дори до 1869 год. чепинските помаци милеели и тачили своите роднини българи в Батак. Но след десетина години те се не подвоумиха да ги изколят безжалостно!Някои от видните българи, живущи в Чепинско, изказват даже безпокойствие за възможността, при забъркани обстоятелства, на опасни избухвания от страна на чепинските помаци. Доста силно мърдане се било появило по времето на Съединението. . . Както е известно, помаците са всичките въоръжени още. Духът на непокорство и на зле потулена вражда и сега се проявява в частни случаи на стълкновения с властта. Преди петнайсет дена двама помаци подирват един стражарин българин от Баня и в нивята между това село и Лъджане хващат го, повалят го в една от тях, връзват му ръцете и избягват с пушката му към балкана, която скоро се принудили да хвърлят, защото ги спогнал някой си. Тия дни пък няколко стражари отиват в Коровò с цел да извършат някакво правителствено разпореждане. То не угодило на коровчани, сбира се сган около стражарите и ги връзва! Един от тях сполучил да избяга и да обади в Баня за станалото. Когато дошла помощ от неколцина конни стражари, връзаните били вече освободени и кметът чакал едничък, та да иска извинение за станалото в селото му.

По свойствената на ренегатите черта, помаците са по-разпалени мохамеданци от турците. Туркините не употребяват толкова старание да се прикрият от погледа на българин, колкото помакините. Помакините даже клякат, гърбом към срещнатият, и навождат глава към земята. Мъжете им пък не знаят по-голяма обида, отколкото да ги наречат българин. По-разумните скриват и сдържат възмущението си, но притворството им излазя много явно по измененото им лице; както и другите турци, те мъчно могат да забравят миналото си господство и да се помирят със сегашното си, според тях, унизено положение. И ето защо продават и отиват

в Азия. Емиграцията тука взема доста сериозни размери: нито мирния, сносен живот, който им е обезпечен, нито отстъпчивостта на правителството към техните просби или домогвания, която стига до галба̀ и слабост дори, няма да сдържи това стремление. Уверяват, че периодическото изселване на помаците се причинява от подбуждането на първенците им; те с парите, получени от продапта на имотите им, могат да си устроят пак един охолен живот зад границата. Но сиромасите помаци са осъдени на най-нещастно окаянство, щом напуснат родното си пепелище.

Това същото става и с турците в другите места в княжеството. Окото им е все към Азия, въпреки грижите на правителството да ги прикове към земята на бащите им и дедите им. Г. Гастон Дашан, който не преди много е пътувал из Гърция, с тъга разправя как намерил тесалийските полета запустели, поради купното изселение на турците. Но за тях не е мило отечеството, дето се не развява зеленото пророково знаме като господствующе над всички други. Турците нямат нашата любов към земята, дълбоката привързаност към родните кръгозори. За тях отечеството не е едно материално, осезателно нещо: то състои собствено в религиозната общност, в сбора на правоверните, в съзерцанието на минарето, отдето ходжата високо призовава исляма на молба към аллаха, и в спокойното и лениво съществувание на сметка на потта на гяурите. Съседството им с гяурите само при такова условие е търпимо за тях. После, чергарският живот не е ново нещо за тяхното скитническо племе. Както някога в родните степи на Туркестан, мохамеданецът и днес, без много двоумение, се решава на премещане жилището си в други предели. Страстта към преселническия живот и днес живее в кръвта му. Ето защо турците така лесно напущат местата, в които престаят да властуват, и бягат от Кавказ, Румъния, Гърция, България, за да идат да прекарват нещастен живот в Азия.

При всичката му несимпатичност и невдадливост на културен живот, купното избягване на това население никак не е желателно — от икономическа точка зрение. Пространните родопски планини са населени, с малки изключения, само от помаци. Без тях тая област ще

опустее и с това ще се накърнят огромни икономически интереси на страната ни. Да се заместят с българи, не може и да се мисли: такава маса българи няма отде да дойдат: много по-родливи места на България остаят рядко населени.

XIII

Гюреш. — Черти от обществения бит на помаците: Песните и езикът им

Но като оставим тая раздражителна почва на нашите лични национални отношения и погледнем на помаците обективно, като на отделна личност, със своя самостоятелна култура и битие, те представляват доста резки и оригинални черти и възбуждат нашия интерес.

Аз с особено внимание се вслушвах в говора им, вгледвах се във физиономиите им, следях проявленията на обществепият им бит и колко любопитност и оригиналност във всичко!

Ето, например, гюреша им, на който присъствувах няколко вечери. Сега са дните на байрама и те го празнуват с тъпани и зурни из улиците, с пушканета, с гюреши, развлечения, на които властта не туря никаква пречка. Ако първите ме не оставяха да спя мирно, то последните, гюрешите, ми доставяха удоволствие, като един характерен на изток обичай, отдавна изчезнал из българските нрави.

Накрай селото, сред голямо търкало насядали помаци, захваща гюреша при гърмежа на дауда от икиндия и трае до подир заход-слънце. Двамата борци, голи до кръстовете, напинят своите жилави мишци във всевъзможни ловки и трудни движения, каквито им налага на всеки миг изискването на пехливанското изкуство. Единият от пехливаните, сух в лицето, малко гърбав и с широки гърди и рамена. Той е «баш-пехливанът» и героят на всеки един гюреш. Викат го Юсуф пехливан. Той непременно поваля противниците. Но понеже борбата става не толкова за юнашко състезание, колкото да се заварди старий обичай, без който байрамът не е цял байрам, Юсуф пехливан великодушно

щади вече от позор противниците си и умишлено се пострува, че му е мъчно да ги надвие — за да се продължи борбата по-дълго време, за голямо удоволствие на присъствующите. Понякога Юсуф нарочно прави опасно пехливанско падане на колене или на хълбок и дава надмощие на противника си, който бърза да се възползува от благоприятния миг да обърне на гръб Юсуфа. Но всичките му усилия са безплодни. Юсуфът се преобръща на една скала, побита в земята, и не се поклаща. После, внезапно се изплъзва като риба от заграбките на другия и връхлетява отгоре му, при всеобщото изказване на съчувствие и одобрение. Борбата се свършва, или по-добре, прекращава най-после, без да има ни победител, ни победен. Двамата борци се прегръщат и повдигат две педи от земята и, ръка под ръка, обикалят из търкалото на зрителите за бакшиш.

Юсуф пехливан е прочут като такъв не само в Чепинско, но и в Рупчос и Ахъчелеби; преди две години обаче той имал нещастието, не знам при какъв случай, да обиди някой пристав при изпълнение длъжността му и за тоя грях попаднал в пещерския затвор, дето прекарал седем месеци. От тоя затвор Юсуф пехливан излязъл, казват, малко «сындардисан» и не е вече първият. . .

Но за мене немалък интерес представляваше и купът на зрителите. Както казах, те правят едно търкало като харман около борците. На срещния край седят по-първите и по-старите лъджанци помаци, с цигари и чибучки в ръце, с напрегнато устремени очи в борбата, на която не пропущат ни една перипетия. Намирам в тях много такива, които имат физиономиите на други познати мен българи; някои лица тука така силно наумяват други видени другаде, щото неволно си задаваш въпроса, дали нямат притежателите им някоя далечна родствена свръзка, която няколко века не са успели да изтрият. Ето например в купа на първенците видях един с достопочтена фигура, дълголик, с тъмна брада, с нос голям, остро източен и гърбав, очи зеленикави, близко едно до друго, с поглед благодушен, простоват, с изражение наивно на лицето. Е, тая фигура поразително повтаря фигурата на един мой приятел и аз дълго време впивам очи в нея и почти чакам да

ме погледне и ме поздрави! Ако да не беше гъжвата на главата, турското облекло, подстригината, а не оставена в пълен произвол да расте брада, аз бих се спуснал и бих стиснал дружески ръката на г-на Д. В. Манчева, познатия български книжар. Непременно той ще има между лъджанските помаци някои сродници, защото г. Манчев е родом от ближния Батак, както е известно на целия български народ!

Настрана от търкалото стои отделен куп помакини. Те поглеждат през тесния отвор на яшмака си от голям бял пешкир, като се обръщат на всеки миг, било да разменят някоя дума със съседките си, било да избягнат някой купидоновски поглед, стрелнат от някои деликанлии. . .

На първия или на втория ден на байрама обаче, по един обичай, осветен от вековете, девойките изиграват моминско хоро, отбулени, с открити лица! Такъв ден е Великденът, тържеството на лъджанската помашка младеж и на хубавиците. Всеки ергенин тогава успява да си хареса бъдещата съпруга в някоя девойка, защото после тя, сиреч лицето й, вече става невидимо за него. Въобще, такава сгледа се последва скоро от няколко годежи.

Един път харесат ли се момата и момъкът — започват да се задирят. Помачето я следи, кога отива да налее вода на реката, кога отива за пране, или я извардя, кога отива по махалата на гости — та да може да й продума две-три любовни думици.

Ако я види нейде насаме, па макар и през прозорец и през плет, Ромео каже на своята Жулиета:

— Марѝ, ша та зема!

Момата, ако го обича, отговаря му:

— Ако ма земеш, и ес ша та зема!

Това е тяхното declaration d'amour. Оттогава почват да си пращат дребни подаръци. . .

Не след много време момъкът праща у момини годежници («девиснопове»). Те пристъпват към изпълнение на мисията си със забикалки, с много предпазливост и хитрина, доде разберат ще намери ли добър прием предложението им. От пръв път момините родители никога не дават отговор. Девисноповетe трябва да ходят до три пъти, до четири пъти, дори до седем пъти,

за да получат съгласие. Ако ли пък и на седмия път получат уклончив отговор, значи, мисията им е несполучлива.

В случай на съгласие и годеж, родителите на младите пристъпват тозчас, с посредството на ходжата, към определение деня на сватбата, стойността на никяха, даровете, церемониите при обреда.

Вечерта преди сватбата става къносването на момата, което отговаря на заплитането ѝ у нас, в присъствие на дружки и роднини. Ергените стоят на двора. Когато бъде къносана момата, тя се изправя, за да ѝ се учудват на хубостта. Дружките ѝ пеят песен, с която ѝ се дават наставления за отнасянето ѝ през първобрачната нощ и дето, под простите думи, се таи такава поетическа нега:

Мари да не си се уплашила,
гелино, гелино[1]!
Мари да не си се засрамила,
гелино, гелино!
Кога дойде лудо младо
при тебе, при тебе:
да съблечеш мор фереджа,
гелино, гелино,
да разбулиш дюлберяшмак
от тебе, от тебе,
да съблечеш тел-ярмагъ,
гелино, гелино,
да се лъскат теловете,
гелино, гелино,
да съблечеш херил риза
от тебе, от тебе,
да събуеш жълти месте
за двесте, за триста. . .
. . . . . .
Мила ли е майка ти,
гелино, гелино?

[1] Булка.

Тая песен се пее от дружките ѝ и на следующия ден подир венчаването вечерта, когато се разотидат сватбарите и младоженците влазят в брачната стая.

За забележване е една добра черта в отношението на помака към невестата му, черта, която се не вижда в нашите селски нрави. В много случаи помакът е деликатен и вежлив към жена си, въпреки тираническото възрение на мохамеданите към жената. Така например той донася вода в къщи; когато отиват по байрама в друго село на гости, помакинята язди коня, а мъжът ѝ го води, а на лоши места той я не сваля, ами я въздържа и подпира, за да не падне.

Една християнска черта, силно отпечатана в нравите на помаците, е още и едноженството. У тях почти не съществуват примери на полигамия. Едно попълзновение за двуженство се е случило преди 7-8 години в Ракитово и то произведе твърде голям смут в целите Родопи, особено по своя трагически край. Аз ще го разкажа. Някой си младеж, Хасан, се залибил с една ракитовска девойка, твърде хубава и привлекателна помакиня. Като я довел у тях, за да го венчеят, баща му забележил булката, харесала му се и решава той да я вземе. «Хасане — казал бащата на сина си без никаква забикалка, — гелината аз ще я взема за мене, а ти си търси друга!» Като чула това, Хасановата майка се уплашила и пратила Хасана по-скоро до доведе имамина, за да го венчее. Но сластолюбивият старец надделял и се венчал с доведената за сина си невеста! Отчаян от бащината си постъпка, нещастният Хасан се въоръжил сутринта, отишел в ближната гора, съблякъл се по риза, окачил си дрехите на еловите клони, па се гръмнал в устата. Вследствие на това бащата бил викан на съд в Пещера; но ракитовските аги се наговорили да потушат работата и дали пристрастни показания, чрез които виновният бил освободен, след като престоял предварителен затвор три-четири месеца.

Помакините са увековечили тая смърт с една песен.

Те пеят такива и на сватби, на тлаки, на сборища. Тия песни имат игривостта и лиризмът на другите български песни. Една, впрочем, ме порази както с оригиналността на образите, така и с красоти от дълбока психология. Аз ще си позволя да я преведа съкратена:

Помак-войник се връща от война зле ранен. Той усеща, че ще умре, и пита едно по друго майка си, баща си, сестра си, либето си: колко дълго ще го жалят?

Майката отговаря:

Иой ми, сино, мили сино,
щъ те жалйм, щъ те тъжа̀
дорде дойда при тебе-ка,
при тебе-ка, в черна земя!

Бащата отговаря:

Щъ те жала, щъ те тъжа,
дорде гарван побелее,
дорде сухар филиз пусте!

Сестрата отговаря:

Щъ те жала, бра́тко мили,
до три годин, дорде рода,
дорде рода мъжко дете,
да го зова на тебе-ка,
на тебе-ка — Мехмед Али.

Либето отговаря:

Щъ те жала, щъ те тъжа,
щъ те тъжа ден до пладне,
дорде влеза в градината,
да набера росна китка,
да завтъкна на две бузи,
да излеза на две порти,
да залиба друго либе,
друго либе по-хубаво,
по-хубаво, по-гиздаво!

Да кажа няколко думи и за помашкото наречие в Чепино. Наречието на чепинските помаци е много близко до наречието на останалите помашки предели в Разложко, Неврокопско, Рупчос, Ахъчелеби. Забелязва се тая особеност в чепинското, дето числата произнасят пак на български, а не по турски, както другите

помаци. Главната му фонетическа разлика от тракийското наречие състои в заменението звуковете **ъ, ж, а и е на о, ао, йо**. Казват т р о с а, п о т, м о ч а с е, к а л̀й о, л ь о н, ч о с т о, г о р̀о т о, б у л̀й о т а, з о й м е, к о й о? вместо: тръся, път, мъча се, кале, лен, често, гората, булята, змия, кое?. . . По твърдия си изговор и по слабост към гласната о, това наречие е спрямо общебългарското, както баварското спрямо общегерманското. Срещнах тук чисто български думи, които другаде в България заменят с чужди; например: споменатото по-рано о к р о п а (хавуз, басейн), б ъ р д ч̀й н о (баир), м а м е ц (яй), к л а д а к (наслагани на куп дърва, костер) и пр.

Но много пречат на чистотата му голямото множество турски думи, вмъкнати благодарение на близките сношения и симпатии с турците. При всичко това, туй наречие представлява голям филологически интерес.

XIV

Каменица

Навръх Петровден, на 6 часът заранта, тръгнах за Арапчал, на кон.

Арапчал е стръмния горист връх, що се издига на северозапад от Лъджане. Дивашкият и пустинен вид на тоя връх, цял чер от гъстата елова гора, издигнал се начумерен в кръгозора, мамеше погледа ми още от първите дни и аз не можах да се удържа да му не ида на гости и да се полутам из дивотиите му. Една слободия!. . .

Пътят ми удари към Каменица. Нещо двайсетина минути ход има до Каменица. Срещаха ме купове лъджанчени — жени и мъже, всички пременени, и ме поздравляваха с добра среща и с добър час. Те идеха от Каменица, дето се бяха черкували, защото в Лъджане черкова още няма. Някои от тях позапитваха любопитно водача ми, кехая Алю, който идеше зад мене, с пушка на гърба, за целта на пътуването ни. Кехаята, като всеки умен водач, отговаряше уклончиво: нямаше нужда да знаят хората, че отиваме там в дивите гори, дето по-често се вестяват хайти, отколкото почтени хора.

Каменица не прави добро впечатление на пътника, тя няма сгодното местоположение ни на Лъджане, ни на Баня. Разположена в гъвката на една висока, гола поляна, по двата каменисти бряга на една малка речка, която често пресъхва лете, тя е лишена от всякаква сянка и зеленище и прохлада. Чешмите, що се срещат тук-там, изливат гореща вода; такива — текат и в дворовете. Дървените къщя, повечето на два ката и некрасиво натрупани по неравната почва на стръмнината, нямат никакво живописно групируване, с каквото лъжат очите много други села из нашенско. Едничката сграда, що спира погледа на себе си, е черквата, или по-добре, високата ѝ бяла като снежен стълп звънарница.

Но Каменица е симпатична за нас: тя е населена от оная чепински българи, които преди два века и половина останаха здрави на вярата си и предпочетоха съвършеното разорение и бягството от потурчването. Техните имоти и къщи в чепинските села били усвоени от потурчените им братя, а техните глави обречени на сабя. Когато потурчването се извършило и времето поутихнало, чрез един султански ферман, позволявало се на бежанците да се завърнат и да си съградят нови къщи и да бъдат занапред рая, равна с всичките други християни. Тогава част от бежанците се заселила в Ракитово, други си основали село Батьево, при Стара река (сегашния Батак), а други основали Каменица на тая негостоприемна местност. Преданието за основаването на Каменица се възпроизвежда и от народната поезия на помаците. Една песен, слушана от старата 70-годишна помакиня, Фатиме Тутарова, казва следующето:

Та зачо̀ха[1], Милке моме, нова диньо[2],
та сградаха, Милке моме, ново село,
ново село, Милке моме, под Каменец,
под Каменец, Милке моме, под Батьево. . .

Състояща най-напред от 15-20 къщи, според преданието, Каменица днес има до 280 къщи и една е оста-

[1] Зачеха, заченаха.
[2] Дюня, турска реч — свят.

ла чисто българско село между чепинските. Тя е претърпяла обаче големи пакости през бурните времена в края на миналия век и началото на настоящия от нападенията на кърджалии, хайти и арнаути, за което често жителите са избягвали в Баня, дето, задружно с помаците, са отблъсвали тия разбойнически чети. На 1850 г. помаците от Бабешките колиби запалили селото, с което нещо ги разсърдили. През ужасните събития на 1876 г., когато чепинските помаци се бяха разбесували и нападнаха Батак, Каменица не биде никак закачена, макар че дала, казват, повод за тяхната подозрителност. За това тяхно поведение на добри съседи Каменица им отплати през Руско-турската война, като се въздържа от всяко враждебно и мстително действие против тях. Тя не посегна никому на стоката или покъщнината в опустелите им за кратко време села, нито покътна осталите там стари помаци. Въобще, забелязва се, още от дълго време, някаква дружественост в отношенията, едно кокетничене между Каменица и помаците в Чепино, известни по своята особена религиозна нетърпимост и ненавист към християните, тъй добре илюстровани с баташкото клане. Така Каменица винаги е имала своята черква и клепалният звън далеко се е разнасял из помашката долина, без да раздражава помаците. Виковете от минаретата мирно са се сливали във въздуха с екът на клепалото. Турската религиозно-политическа поговорка «чан чалънмаз, азан окунур» не е намерила приспособление тука.

От Освобождението насам Каменица взе на себе честната роля на разсадник на просвещението и на българското национално чувство между помаците. За тая цел е било издигнато, както казах, с помощта на румелийското правителство зданието на едно голямо училище. То стърчи на запад на едно високо място, отдето гордо гледа на цялата долина. Ако пъргавата деятелност на тая цивилизующа пропаганда се ограничи със скромен резултат, то причините на това се заключават в стихийните противодействия, които споменах по-преди. . .

При реката, сред селото, аз спрях, за да си купя нещо от бакалницата на един хан. Пред мене шуртеше топлата чешма, дето се перат. Горе на балкона стоеха няколко стражари, от които един, старшият, ми беше

познат от Лъджане. Той ме поздрави с добър час и попита за накъде отиваме. Алю поизлъга и каза, че отиваме наблизко, къде Илийн връх, да се разходим.

Аз счетох за нужно да обадя истината: не беше зле да знае властта из-кои пущинаци ще се губя. . . Алю прекаляваше в своята скритност.

— На Арапчал? Че да ви дадем другари още — каза с внезапно осериозен вид старшият. Той предложи сам да ме придружи и скокна да стяга коня си. Но аз го поблагодарих и отминах нататък.

— Кога ще се завърнете? — попита той от чардака.

— Довечера. Ще слезем от Арапчал в Юндол и оттам по Луковица ще се завърна в Лъджане, ако бъде рекъл господ. . .

— Че не беше зле повечко да бяхте — чух последните му думи, когато конят ми нацапваше в затоплената от горещите извори вода на каменишката река.

Из тясната върла улица, която уловихме, виждах на вратните пременени в проста, но хубава носия булки. Чепинките са прилични жени; кърската работа, тежкият и оскуден живот са загрубили чертите на омургавелите им лица, без да им отнемат печата на някаква естествена, мека красота. По един стар, завещан от векове обичай чепинки се женят само за чепинец; те никога не приемат да вземат мъж от друго краище, а и полченка не приема да дойде в планините. А поради малочислеността на българите в Чепинско, те отдавна са се сродили всичките. С тая малочисленост се обяснява и странната и единствена привилегия, на която се радват чепинските българи от памтивека: да се взимат роднина до втори братовчеди. Тоя обичай, търпян по силата на работите и от гръцката патриаршия през турско време, показа се черковна съблазън на Екзархията и тя го запрети.

XV

Илийн връх. — Закуска. — Алю. — Арапчал. — Юндол

Един четвърт час нещо на север от селото стигнахме в подножието на Илийн връх. Възкачването по тая гола могила отиваше мъчно, поради твърде върлия и изрит от пороите път. От първото, по-ниско рамо на върха мене ми се откри широк вид на Чепинската долина и на планинският ѝ венец. Но хоризонтите ми се още пò разшириха, когато се озовахме по 9 часа под самия връх, недалеко от китката борики, която го увенчаваше. Под сянката на тая горица, която тъй съблазнително привлича погледа от долината, се крият развалини от стара някаква черква, посветена на св. Илия. «Китки» нарича народът подобни усамотени дъбрави по върхищата, обикновено с оброчище в тях.

Под гостолюбивия покров на една от белите борики, уединено израсли по стръмнината, и пред чудната панорама на чепинския мир, ние се подкрепихме с лека закуска. Алю подир няколко престорени увртъки на поканата ми прие да изпие с голямо наслаждение две чаши вино. Той и по-напред, в Каменица, по същия начин изпи и двайсет и пет драма ракия при една кръчма. Както види читателят, Алю се е еманципирал вече. Но много ще се излъже, ако прави по това по-нататъшни заключения за неговото свободомислие. Мохамеданците, които си разрешават спиртни питиета, като за изкупление греха си, удвояват във всички други случаи своето фанатическо усърдие и нетърпимост. Винопиенето у тях рядко може да служи за доказателство на либерални убеждения. Моя водач е човечец кротък, добър и приказлив; ние си говорим като стари другари. Но аз исках да знам под тая външна кора какво се крие и когато улучих минута, в която Алю се намираше в най-благодушното настроение и ми разправяше преданието за миналото на Чепинско, аз внезапно го попитах, уж невинно:

«Алю, и ти си българин, нали?» — той ми отговори с едно глухо утвърдително «ой» и лицето му се промени. Па тутакси захвана други приказки. . .Подир това крат-

ко, сухо «ой», което приличаше на едно изръмжаване, вече не рискувах подобни питанета към водача си.

И каква полза? Тоя добър Алю е прекрасен човек, нарича езика на турците «свински език», ходжата си — «поп», пие ракия и вино, може би би ял и сланина, допуща в съвестта си, че е българин, но никога няма да допусне да му кажат това — противоречие безсмислено в една тъмна душа, сграбчена в удушителните стиски на фанатизма. Фанатизъм нелеп, на който се дължи Батак!. . . Аз гледах сега към синкавия в хоризонта Карлък и мислено виждах черните стълпове дим, като се виеха над окървавените вълни на Стара река. . . Този Алю не бе ни по-добър, ни по-кротък от тогавашните Алювци, които там сечеха на дръвник вратовете на своите роднини. Аз гледам, като сяка огън за цигарото ми, с такъв добродушен и невинен вид, и тайно благодаря провидението, че настаха времена, в които Алю може да прави услуги на българина, без да се изкушава да му пререже гърлото. . .

Големите линии на планините рязко се източваха в меки очерти на лазурните хоризонти. На югоизток те красиво завиваха и се свързваха с черната верига на Каркария, зад която, като едно далечно море, се мержелееше пловдивската равнина под булото на маранята. В дъното на това море се синееше нещо дълго: то бе Стара планина. Право от юг гигантската голотеместа Сюткя издигаше високо и мрачно гористите си хълбоци и се сливаше по-нататък със сплескана и полугола планина, насеяна с колибак, по билото на която пълзи границата с Македония. Това награмадясване на мрачни и недостъпни планини съставлява ефектен контраст с кротко-идилическата между тях долина, разхубавяла и засмяна като една възхитителна градина. С изключение на Дорково, всичките й села се видят, потънали в кичест шумак с красиво източени във въздуха бели минарета. Навред — зеленище, гори, върхове, лазур. А пък там, в дъното на западния хоризонт, дига се като облак някакъв си нашарен с преспи купен на Пирин. Картината е достойна за възхищение.

Ние продължихме пътя си по една пътека на стръмнината, между дънерите на разредените бели борики.

Скоро завихме на север да минем през една седловина

на Илийн връх и се озовахме в гъста елова гора, дето се изгубихме. Подир няколко завоя из нея пътеката излезе на открита полянка, «Бялата скала», отдето пак ни се лъсна гледката на Сюткя и Доспатските колибаци. Тая полянка от юг се увенчаваше от причудлив стълп канара, който сякаш пазеше входа в Арапчал.

На запад от полянката вече се захващаше Арапчал. Подир малка почивка ний се гурнахме в горите му, които изведнаж станаха много гъсти, пусти и мрачни. Пътеката ни заведе през някакви мочурливи бари, с тиня черна като мастило, в някакъв глух и стръмен пущинак и там се изгуби. Озърнахме се навсякъде — накъде да хванем, па тръгнахме напосока, право пред себе си, по възвишението, за да се изкачим на гърба на Арапчал.

Купното опустошение на беловската гора още не беше дошло дотука; но в многото пресечени един метър високо над земята борове, и постелката от трески около тия убити тела, бяха като едни зловещи предтечи на изтреблението, на което близостта предвещаваха. . . Нашето възлазяне на всеки миг ставаше по-мъчно. Попаднахме в областта на изпадалите борове и ели. Хиляди изгнили трупове, накръстосани по всяка посока, препречваха вървежа ни и туряха спънка на всяка наша крачка. Повечето трупове не можеха да се прескокнат, а трябваше да ги избикаляме — често да се повръщаме по стъпките си, отблъснати от непроходима мрежа сухи клони, преплетена с жилава паяжина от пълзящи растения, които задръстяха на всяка минута пътя ни. Правите борове, остарели и усърнали, сякаш поразени от ужаса на смъртността, що ги заобикаля, печално отпущаха уморените си клони, облепени дрипаво и обвесени с ресист мъх. Очевидно, задушени в тоя затворен въздух, заразен от миазмите на стихийната гнилост, те не можеха да вирeят и клюмаха като немощни и маложизнени старци, които очакват най-малкия удар на съдбата, за да се повалят при другите. Тия безчислени трупове, натъркаляни един на друг, и на грамади, наумяваха бойното поле на едно велико сражение или град на гиганти, из който е минал изтребителния бич на чумата. Ние се сломихме и прегънахме òдве. Особено конят се измъчи, цял издраскан от острите стърчащи

клонове, през които си проправяше път. Из такива места очевидно никой не е минувал без крайна необходимост; никъде следа човешка или на добитък по върлата, влажна и задръстена стръмнина.

Това място носи характерно название «Кладакът». Алю се оглеждаше наоколо.

— Какво дириш, Алю? — попитах го аз.

— Трòса пъкйот — без пот мочно ще излезнеме на ворхо.

Действително, ние отдавна бяхме изгубили намерената и едва познаваемата пътека, принудени от срещнатите препятствия да се отклоним далеко от нея и да се скитаме напосока.

— Измòчи се![1] — каза ми той.

— А ти не умори ли се?

— Ес сам привикнал. Ние сме люде балканджии. Тузѝ, из тая горò съм правил четири години овчарлък.

— Та ти познаваш добре тия места?

— Ой. Натàтоко е дори товно, оти така чосто горòто. . . Тузѝ ония се крияха. . . Ес дважд сам давал хляб хайтимтям, за да едòт.

И той ми разправи животът на хайдутите в тая гора и няколко срещи с тях. Хайдутите никога не палили огън нощя, спали в тъмнината и в мокрежа и получавали хляб от овчарите, които никога не смеели да им откажат, даже оставяли винаги един самун в запас за такива гости. Разумява се, че са се пазили да обадят на властта. Допреди две години е било опасно много по тия балкани: защото границата с Турско била близко, на два часа нещо. Но откак българската войска я тласна още два часа навътре, хайтите из Македония се страхуват толкова навътре да приближават. После, сега има и стражарски постове навред по границата.

Високо над главите ни, но близко някъде, изехтя глухо гръмотевицата.

— Дожд пада зад ворхот. . . Да крепаме! — каза Алю и поведе коня.

Тая дума Алю винаги употребяваше като една команда, когато искаше да тури край на почивката. Тя значеше: да вървим!

[1] Измъчи се.

Ние уловихме нова посока, наляво, като слязохме в дола на едно поточе, на което стопленатa вода не можа да ни разхлади, и с голяма мъка се провряхме из налягалите в него дървета, та подхванахме урвата на друго бърдо на Арапчал. Тука кладакът понамаля, но него замести непроницаем лабиринт от ниски многостъблести борики, прилични като голям храсталак, които ни бодяха безжалостно лицата с острите си игли и ни обливаха с мокрота: преди малко тук бе валяло дъжд.

Излязохме на полянката на една седловина. Оттук вече изгледът на гората съвсем се промени. Кладакът престана да я загрозява. Хубави, здрави и прекрасни борове отвсякъде се издигаха като зелена стена, из която ни долитаха песни от славеи — и приятен дъх от бориките и от чубриката, силно размирисали от токущо миналия дъждец. Хоризонтът ни беше отвсякъде затворен от разкошното върше на тъмните гори, но картината остаяше очарователно идилическа. Чистата и весела поляна, покрита с росна трева, заблестяла с милионите си елмази на слънцето, радваше, нежеше сладко душата със своят светъл покой и райска уединеност. Една пътека като златна корделка измъкваше се от едно място на гората, надясно от нас, и просичаше с една сладка линия зеленището, за да потъне пак в черната гора отсреща. Тая пътека, направена от стадата, даваше радостният печат на живота на тая затънтена самотия.

— Това го викат «Локвата». Тузѝ е имало гьол преди — каза Алю, като ми сочеше едно петно от потъмнозелена трева, каквато означава присъствието на мочур.

Срещната гора обличаше един нов по-висок връх. Аз го попитах дали от тоя връх ще слезнем в Юндол.

— Ха, има още два-три боруна такива.

— Какво наричаш борун?

— Борун — бърдчѝна, като тази хе.

Аз го поканих с още една цигара.

— Йок, нехта вече. . . Да крепаме!

Ние влязохме в гората, дето влазяше и пътеката. Тук ни се отвори широк и прав, но съвсем отвесен път, който стигаше чак до самия връх, дето един отвор го допираше до самото небе: той приличаше на стълбата

на Якова. От тая висота ние се спуснахме в друга една падина с опожарена гора; подир — още много възлази и стръмни спускове през безкрайни борови и дъбови лесове, ту по пътеки с големи и причудливи завои, ту без тях, през непроницаеми гъстаци от млади и стройни борики. Последната подобна гора, през която се спуснахме, се нарича «Стара мандра». Когато се озовахме на края ѝ, поздравиха ни кучешки лаеве от някое каракачанско стадо.

Пред нас се яви прекрасна планинска долинка. То беше Юндол.

Подир изминатия лабиринт от гори, върхове и стръмнини, видът на тая покойна, гладка и засмяна долинка радва погледа, успокоява душата. Няколко малки локви се лъщеят всред зелената трева: тук е главата на беловската река Яденица, която по-нагоре си пробива тесния и дълъг пролом през планините, та на безчислени водоскоци, увеличавана от многобройни горски потоци, отива да се влее в Марица. Няколко мандри се лепят по източния склон, що пада в котловината, която живописно пъстрят татък чърди и стада юрушки. Над западния склон се подава, сякаш че е залепена за гърба му, голата чука на величествената Балабаница. Всички тия бърда наоколо, облечени с гора, запазват хубаво Юндол от ветровете, правят въздуха му мек и напоен обилно с борова миризма. Поради тия му благоприятни условия Юндол е една от точките, които не преди много нарочита докторска комисия бе избрала за бъдещи лечебни станции за слабогръдите. Това впрочем ще остане само мечта, като се вземе пред вид отстранеността и мъчнодостъпността на тая висока планинска котловина, в близко съседство още с хайдушките краища на Доспат. На руската карта долината е записана Юн-дол (р. Юндол) и аз мислех, че това славянско название е настоящето ѝ, изменено от турците Юндала, както го употребяват в Чепинско. Но Алю унищожи това ми приятно предположение, като ми обади, че в Родопите има и друга местност с име Юндала (Юн-дала означава място, дето става пазар на вълна). Едно чучурче при южния изход на долината, отдето се отваря хубав вид на плоския и гол гръб на Куртовския Доспат, а зад него на

Пирин, весело изливаше сребристата си струя в дългото дървено корито.

Обядвахме там. После, додето Алю дремà, аз се поскитах нататък из долината и седях на разни точки, за да ѝ се налюбувам всякак. Усещах неописана драгост, че се намирам в лоното на това родопско кътче, тъй покойно, тъй цветущо и забравено от света. В подножието на източната бърдчина забележих и признаци от културност: няколко бразди със зеленчук и една нивица около мандрата.

XVI

Едно независимо родопско княжество

Току-що се готвехме да тръгваме, зададоха се откъм мандрите троица конници-каракачани. Те приближиха до нас и се взряха с любопитство на тия двама гости на Юндол. Те бяха пременено облечени с нови черни козени гунета, с червени фесове на глава, препасани с черни кърпи. Силяхите им бяха набучени с оръжие.

Юруците се спряха, попитаха ни какво дирим тука, посбъбраха се нещо, с вид на недоумение, както ми се стори, па потеглиха из пътя си.

Алю отиде и ги попита нещо. После се върна и ми каза:

— Имало вчера тъдява хайти. . . Хайде да крепаме заедно нѝзбраздно[1]! — и той ми хвана стремето на коня, за да яхна.

Юруците тозчас потънаха в дърветата.

От тоя миг видях, че Алю изгуби спокойството си. . . Ние бързо тръгнахме по юруците, но те бяха успели да изчезнат из завоите на планината със своите неуморени и силни коне. Спускахме се по южния склон на Арапчал, по много стръмен каменист път, който по-надолу ще се сбере с друма, що иде от Македония. Слънцето припичаше много. Пред нас се разтваряше широка картина от Доспат — див, вълнист, плосък планински гръб, с опожарени гори, с печално голи стръмнини, про-

[1] Надолу.

рязани от многочислени поточни сухи легла, дето се тъмнеят бедни ивици гора, прилични на някакви петна по безкрайната голина на водораздела.

Ако се взреш хубаво, ще видиш други по-малки разсипани неправилно и на разни разстояния петна там: то са част от колибите на Бабек или «Колибакът», както се наричат с общо име. Само на една точка те са се сбрали повечко и наумяват село. . . То е Фролово, столицата сега на Бабешкия колибак. Зад него, на една могилка, се белее стражарницата на един наш пограничен пост. Далеко в хоризонта картината се завенчава от синкавия и страшно набразден силует на Пирин.

Бабек има своята история. Собствено Бабек е дивата планинска покраина, която захваща билото и на двата склона на Доспат, между Чепинската област и Разложко.

Тая помашка покраина, която едва би се заобиколила за 35 часа ход, има донейде съдбата на много средноафрикански местности, които нямат нито ясни граници, нито определен господар и се ползуват с една двусмислена, но пълна независимост. По постановлението на берлинския трактат, Бабек биде разделен на две части; главното му село, което също носи названието Бабек, и колибаците отвъд водораздела на Марица и Места бидоха оставени на Турция; а колибаците отсам тоя вододел бидоха дадени на бившата Източна Румелия. Но дори до 1886 год. тия две части на Бабек, разделени на картата от берлинските дипломати, всъщност си остаяха неразделни и непринадлежащи никому: Турция бавеше да стъпи във владение на делът си, Източна Румелия не смееше да вземе своят, защото, за да го вземе, трябваше да го превземе, а тя със своята слаба жандармерия нито мислеше да прави такъв рискован опит в дълбочините на Родопите, когато по-насам, под носът на столицата ѝ, Тъмръшлият Ахмед ага управляваше независимо своята р е с п у б л и к а, без да обръща внимание на безбройните покани и безсилни внушения на румелийското правителство. На предложението му да се предадат, Ахмед ага отговаряше като Темистокъл на персийския цар: «Заповядай при нас!» На тая слабост на румелийското правителство се дължи главно изгубването за нашата държава на средулека на Родопите, великолепното корито на река Въча. Когато избухна 6 септември, тая местност се намери в турски ръце. В последвалия в Цариград турско-български договор нашата дипломация не можеше да не уважи принципа на «fait accompli», на който тя облягаше притязанията си по съединението на Румелия с България, и биде принудена да узакони онова, което вече съществуваше.

Подир Съединението положението на нашите колибаци не се измени: в турско-българската спогодба нищо не беше споменато за тях. Когато една година след това турското правителство въведе своето управление в колибаците, които спадаха в границата му, нашите колибаци съвсем се еманципираха от властта на главатаря си в село Бабек и се преобърнаха на независима държавица в Западните Родопи. Те станаха сборно място, безбедно пристанище на разбойниците и на дезертьорите и контрабандистите на барут и тютюн, както и за укривателите на овци през преброяването на беглика. Като се видяха в пълна сигурност и безнаказаност, колибарите захванаха да вършуват по един обезпокоителен начин. Двама чепински помаци, дезертьори, организуваха една разбойническа шайка и чрез обири и убийства разпространиха ужаса далеко от пределите на хайдушкото си гнездо. Същевременно те тласкаха границите му насам, в ущърб на чепинските села Баня и Лъджане, и разширяваха независимия пояс земя, над който се прогласиха властители. Те още разрушиха една гранична колиба и пропъдиха няколко митнически стражари от постовете им на Юндол, дето беше тогава нашата п р и н у д и т е л н а граница. Пътуването на Арапчал и по тия заглъхнали места беше станало невъзможно и главния друм, що води от Чепинско за Македония, замрежен с опасности.

Трябваше да се тури край на това буйствуване. Лани тракийският полк ненадейно нападна на непокорните колибаци и ги завзе, без да срещне почти съпротивление. Главатарите на разбойническата шайка, братя Руневи, избягаха в Турция, а главния подбудител, Туберюолу, биде утрепан в минутата, когато командуваше на помаците да пушкат срещу войската. При помазването въоръженото съпротивление на три колиба-

ка един от тях стана жертва на пламъците. . . Подир това трийсет и четири колибака бидоха фактически присъединени на България, на която територията се уголеми с едно пространство от няколко десетки квадратни километра. Тая решителна военна операция привлече вниманието на Портата. Последваха преговори между нас и нея и една турско-българска военна комисия на самото място установи, че българите са действували в своите законни граници. В сила на дадената амнистия повечето избягали колибари се завърнаха в родните си места и уж минуват сега за мирни хорица. За жалост, през краткия период на своето независимо и безконтролно съществуване тая покраина успя да добие много скръбна физиономия: хубавите й лесове се опустошиха и тя сега представлява една безутешна голота и сиромашия. Покоряването й, макар и късно, ще запази поне осталите редки лесове от варварският топор на доспатските катранджии.

Но с това южната ни граница там още не е управена, именно къде Фотен. Турско-българската демаркационна комисия, която я определяше по-лани, биде безцеремонно прогонена от тамошните помаци, които оспорват българското землище, като очакват, види се, да им се прати и тям един полк гости, за да ги накара да се вразумят като братята им бабечане.

XVII

В дола на Луковица

През ужасно вратоломен път ние се спуснахме в долът на Луковица, като оставихме надясно от нас ръта, на който стои важният помашки колибак Свети Петър. Оттук вече пътят ни вървеше все право на изток, в подножието на Арапчал и край реката, засенян ту от прекрасни високи дъбове, ту от ниски, гъсти габраци, що обтачаха бреговете й. Ние постоянно слушахме отдясно екливото шумтене на реката, която блъскаше вълните си в дълбоката каменна матка, дето многовековните дъбове топяха дебелите си дънери. Нататък пътят ни потъваше все в по-страшна гора, която го притискаше до скалистите стени и криеше на всяка крачка невидими пусии. Глухотата и пущинакът ставаха грозни, а сега, при слуха на хайтите, станаха зловещи. . . Два часа държи такъв път. На едно място край него, в шумата, видяхме някакви насядали човеци.

От пръв път ни се видяха подозрителни, но тозчас познахме в тях неколцина цигани чергари. Присъствието им в тоя пущинак зарадва Аля, той ми предложи да ги възчакаме и да вървим с тях дружина. И аз не желаех по-добро нещо. Но излезе, че пътниците отиваха за Якуруда в Македония. Ние продължихме пак сами мълчаливо. Луковица гърмеше, закрита от гъстака, твърде глухо и злокобно. При един завой на скалата, дето се образуваше малка полянка, заварихме друга дружина насядала на тревата. Бяха юруците, отседнали да им починат и попасат конете. За общо задоволение ние оттука вече тръгнахме наедно. Тия юруци отиваха за Ракитово на сватба, затова бяха така пременени.

Пътят нататък още повече се оживи от срещата с нова дружина юруци и македонци. При всичко, че пътуваха през една страшна местност, тия добри християни не забравяха, че е Петровден днес, и бяха твърде весели, защото скоро цялата усоя екна от песни. Аз вярвам, че тая хармоническа излиятелност се дължи на пещерското вино в кръчмите на Лъджане; моите другари юруци, в качеството си и на сватбари, имаха още по-голямо право да бъдат весели — и нагласиха една от ония провлечени, монотонни и безнадеждно меланхолически песни на гръцкия народ, в които, както и в нашите, се съединява воздихът на страдалческите векове с юнашкия тътен на планините. Аз се вслушвах с голямо внимание и с тъга в тая скръбна мелодия, тъй свойствена на Изток. Заедно с тая песен сякаш и самотата стана по-ясна и по-питомна. Пазехме се добре обаче да не изтървем дружината. Тя със своите силни коне твърде напредваше и често зад някоя издадена стена изчезваха пред нас червените фесове и аз бодях нервно пак коня.

Ние се напълно отпуснахме, когато клисурата хвана да се разширява и доста далеко по хълбоците на склоновете да се жълтеят усамотени нивици, признаци на близостта на Лъджане и на питомния свят.

Скоро се озовахме в цветущата долина на Луковица. Слънцето, трептяще зад черната чука на Острец, хвърляше златни вълни от светлина в долината, хармониозно прошарвана от големи петна сенки, падающи по зеленият ѝ килим от групите дървета отдясно, що се отделяха от горите на Острец и слазяха до самия път. Отляво зад реката продължаваха да стърчат големите рътове, що съставляват подножието на Арапчал, често набучени със зъбчати скали. На едно място вниманието ми привлече една каменна фигура между тях. Тая скала имаше вид на права кадъна, с яшмак и фередже, с такъв верен и артистически изрез на формите, щото ще кажеш, че това е една изваяна статуя, закрепена на ръта.

Алю забележи вниманието ми и ми обясни:

— Булѝòто, тоя камен такъв прѝкор има . . .

Дали тая каменна буля е свързана с някое поетическо предание, както каменната майка с детето при Искъра, срещу Урвич, това не можах да узная от водача си. Но непременно народната фантазия ще е поработила над тоя чудат камък, което може би да ни обади друг по-щастлив турист.

XVIII

Г. Веркович в Лъджане. — Веда Словена. — Habent sua fata libeli

Една хубава баня подир цял ден уморително пътуване из балкана бе най-доброто нещо, което можех да направя, за да успокоя и освежа разнебитения си до крайност организъм.

Когато се завърнах от банята, току по заник-слънце, при кафенето на дяда Даскала ми обадиха, че дошел господин Веркович и че ми е съсед в хана.

Името на тоя почтен български труженик веднага извика в мисълта ми едно друго име, или по-добре, название, което върви всякога свързано с неговото: Веда Словена. Веда Словена! Грамадна сбирка български простонародни песни, намерени от г. Верковича преди няколко години в Родопите, отчасти—в самата долина, дето аз от няколко време се навъртах! Песни, които разкриват за нас цял нов мир в предхристиянското и предисторическото време, които осветляват такива дълбочини от славянската древност, за каквито науката никога не се бе догадила да предполага. Това странно и от никого неочаквано произведение на славянското най-старовековно творчество в родопските планини произведе смайване у учените слависти; един общ вик от възхищение, от учудване, от неверие процепи тихата и безшумна дотогава атмосфера на филолозите. Част от слависткия печат, гръмко и с горещи думи, поздрави великото откритие; Гайтлер и немецът Хан ръкопляскаха; в парижката катедра на славянските езици учения професор Ходзко обяви, че народът, който е създал такива песни, е един най-поетически народ; че Веда Словена внася една революция в историческата наука за Изток, в която освещава нова ера. Едновременно с тия възторжени заявления други, противоречиви гласове из Петербург, из Харков, из Прага се раздаваха. Тия гласове, също така силни, разхладиха ентусиазмът, като изказаха съмнение в съществуването на песните във Веда Словена и в устата на родопските българи-помаци. Дринов, Иречек, Пипин, Славейков чисто и просто ги нарекоха подложни. Според них, против песните въставаше здравата критическа наука и всичко онова, което досега се знае за родопските българи-помаци, за техния бит, миросъзерцание и творчество. «Не, казаха те, досега има стотини песни, събрани от разни краища на Родопите, и ни в едни от тях не се среща митологическото име Орфей (Орфен) и на индийски и други божества; още по-малко може да се вярва оцеляването и запазването в устата на народа петдесетина хиляди стихове от най-отдалечените векове на старината; при това, между тия песни само една има — Орфеновата песен — с повечето от 2000 стиха! Когато всичките известни родопски— са кратки. . .»

Думата мистификация биде произнесена!

Издателят на Веда Словена се слисà. Всеки ден растящето недоверие в учения мир подкопаваше кредита на неговата намяра, която считаше за гордост и венец на своето дълго подвизание и самопожертвуване на

попрището на българската фолклора. За един учен, който се самоуважава, това констатиране беше нравствено убийство. Но въпроса при все това остаяше още нерешен. Г-н Веркович питаеше блага надежда, че времето само ще му дойде на помощ и ще убеди противниците на Веда Словена в пълната нейна неподложност и истинност, за чест на българския народ, равно и на самия издател. Неизвестността по тая работа все траеше. За да се премахнеше тя, имаше само едно средство, най-вярно, най-разумно, най-лесно: да се проверят песните на някои от местата, дето са събирани, по-скоро, додето са още живи някои от певците, забележени във Веда Словена. Чепинско беше едно от тия достъпни места, не бозна колко далеч: четири-пет часа от Пловдив, столицата на Източна Румелия. Тая проверка, направена сполучно, щеше да тури край на недоразумението, точка на препирните. А не беше нищо по-лесно. По предложение на пишущия тия редове Постоянния комитет в Пловдив реши да изпрати г-н Петка Славейков с тая важна мисия и за тая цел му отпусна нужната сума. По-компетентно лице за тая работа не можеше да се намери. Той незабавно тръгна за Родопите, дето престоя цял месец. Няколко твърде интересни и които привлякоха на времето вниманието на филолозите статии, напечатани в Н а у к а, за рупчоското наречие, бяха резултата на неговата забиколка из Родопите. Но за Веда Словена почтеният деятел не донесе никакво осветление по простата причина, че не беше ходил в Чепинско, а в друг родопски край — Рупчос! Неизвестността прочее върху естеството на Веда Словена си остана. Румелийското правителство не намери вече време или охота да мисли за нова проверка подир несполуката на първата.

Общото мнение обаче отдавна взе страната на партията на скептиците. Веда Словена беше осъдена без съд като мистификация. Един път станало това, всеки забрави Веда Словена, небрежното равнодушие замести и последния косъм интерес към нея. Не това същото обаче стори и издателя ѝ: той не можеше малодушно да капитулира пред такава присъда, която лесно можеше да бъде едно предубеждение според него. И ето един ден скоква и от бреговете на Нева дохожда право на

бреговете на Елидере, в дълбочините на Родопите, за да намери истинската защита на Веда Словена.

Ето защо и аз с такъв напрегнат интерес следях резултата от личните издирвания на г. Верковича в Чепинско.

Те траяха няколко дена. Аз мога сега да обадя на читателите си какво се получи от тях.

Най-напред г. Веркович, придружен от г. Хр. Константинов, вещия познавач на Чепинско, от чиито интересни сведения за тая покрайнина аз допълних моите, отидоха в чисто помашкото село Коровà, за да дирят едного от певците, забележен от предговора на Веда Словена като тамошен жител, някой си Сюлейман Алиев. Коровският кмет направи най-любезна среща на стария филолог и при пиенето горчивото кафе до вълните на Елидере разказвà му много любопитни неща за селото си. Но за Сюлеймана Алиев кметът нищо не знае, не знаят нищо и другите разпитани старци коровски, не знаят даже да е съществувал в селото им помак, познат като певец.

Г. Веркович се завърна с празни ръце.

Второто разпитване в помашкото село Дорково немà по-положителен резултат. И там не съществува, нито е съществувал помак, не само певец, но и с име, под каквото го дирeха.

Бутнаха и в Баня, и там същото. Г. Веркович не се обезсърчи. Той мисли, той е уверен, че помаците, под влиянието на някакъв страх или друго съображение, таят. Невежественото наше селско население не пръв път се е отнасяло недоверчиво към филолозите, които са го посещавали. Той се надява с времето да се долови до тържествующата истина. Както всичките изобретатели и откривачи, той ще бъде последният да се усъмни в сериозността на делото си. Не, той протестува против всяко загатване за мистификация от негова страна.

Такова подозрение не може и да съществува у онова, който лично се запознае с него. Г. Веркович е правдив и добросъвестен и като човек, и като учен. Това е той доказал чрез многогодишната си деятелност и борба за правотата на нашата кауза в Македония. Па той и не владее дотам български и още се изразява наполовина по сръбски (той е бошнак). За подлог прочее не

може да става дума. Той и не се нарича право събирател на песните — тях ги е събирал друг, някой си Г-нов.

Има вече една утвърдена легенда за тоя Г-нов, която му приписва авторството на песните във Веда Словена. Тая легенда има твърде голяма правдоподобност и чини ми се, че тя е набутала самата истина. Онова, което разбрах за този Г-нов от г. Веркович, както и от други лица, които са се по-рано от мене заинтересували за него, не оставя никакво съмнение, че авторът на Веда Словена не са родопските българи-мохамедани, не е г. Веркович, а г. Г-нов. Той е авторът на двайсетината хиляди стихове, напечатани досега, и на петдесет хиляди още ненапечатани!

Какъв и къде е сега прочее този чудовищно плодовит Омир?

Г. Г-нов живее сега в градеца**, в Демирхисарската кааза, в Македония. В турско време, когато г. Веркович е живял в Серес и събирал материал по народното творчество на македонските българи, този господин, учител татък, донесъл му няколко народни песни, доста вещо записани. Подир по-близко запознаване, г. Веркович, като виждал, че може да има един полезен и интелигентен помощник в своите филологически работи, предложил му да се посвети изключително на събиране песни из страната, срещу една заплата от триста гроша месечно. Г. Г-нов драговолно приел това, дава си оставката от учителството и тръгва по работа. В разстояние на две години той просто помазва г. Верковича с народни песни, едни от други по-важни, по-необикновени, по-невероятни и всичките събрани от помаците в Неврокопско, в Чепинско и други покрайнини на Родопите, когато дохождали на македонските панаири, дето ги карал да му пеят!

Г. Веркович, зашеметен от откритието на такова неизчерпаемо съкровище от славянското творчество, може би и непроникнал добре в духът на това последното, поради слабото запознаване българският език, не помислил да се отнесе критически към богатите приноси на помощника си. Че той се не е ни най-малко съмнявал върху истинността им, това се види в предговорите, пълни с ентусиазъм и вяра във Веда Словена.

«Аз не се надявах, пише той в предговора на втория том, че като издавах първата книга от древните български народни песни под заглавие Веда Словена, ще имам щастието по-после да открия и събера в родопските планини още по-богато съкровище от паметници на древната славянска народна култура от неизвестни автори, в неизвестната страна Македония и още по-малко известни времена.» Г. Веркович прочее е вярвал в подлинността на всяко стихче, което му е донасял Г-нов, в чиято искреност той не се е догадил нито на миг да се подвоуми. Резултат на това прискрьбно доверие е появяването във филологическия мир най-поразителната мистификация, която се нарича: Веда Словена.

Има някои, които и днес казват: Да приемем, че Г-нов е авторът на песните, но тогава трябва да приемем, че Г-нов е един нов Омир! За да се съчинят всичките тия песни и поеми, изисква се силата на един гений. Веда Словена е едно море от поезия!

Има тука едно недоразумение.

Г. Г-нов, който, казват, е приел гръцко образование и следователно не е невежествен човек, с доста сръчност е успял да наниже една безконечна върволица песни, горе-долу подведени под размера на нашите народни песни, и ги е прошарил с имена от индийската митология и други чудати и непонятни фрази и думи, чрез което им е предал характер на произведение от дълбочайша древност, примка, в която тъй лесно падна Г. Веркович. Възможно е в побужденията на г. Г-нова да е имало и патриотизъм: желание да се прослави и България със своя Илиада, която да не отстъпва на гръцката, поне по множеството на митологическите същества. Между тях — Орфен, сиреч Орфей, — което ловкият г. Г-нов оставя на читателя сам да се сети, като си припомни, че гръцката легенда дава на Орфея за отечество Родопите, пославянени вече от автора. Това е всичкото. Колкото за вътрешната стойност на тия произведения, то я няма никаква: от поезия ни сянка не може да се намери, даже и смисъл много малко ще уловиш тук-там, и то при много добра воля. Във всичките тия хиляди стихове не може се набра нито толкова поезия, колкото има в коя да е истинска народна песен, или от чепинските, от които по-напред напечатахме

тука. Веда Словена не е друго, ами една безкрайна галиматия, която благодарение на своите митологически имена и думи индийски[1] можала за една минута да хипнотизира много умове. В това отношение може би г. Г-нов е истински Омир.

Този нашенски Омир е още жив. При всичките молби на г. Верковича да даде разяснения, той отговаря само онова, което стои в предговорите на Веда Словена, именно: че той е чул всичките тия песни от помаците, които са дохождали на македонските панаири, и ги е записвал тозчас! Казват, че и Министерството на народното просвещение го е канило да дойде в София за тая цел, като му е обещавало крупно възнаграждение, но той не е пожелал да дойде; задоволил се е само да протестува против г. Верковича, че несправедливо събирал лаврите на неговия труд!. . . Но най-чудното е друго едно нещо: Г-нов и днес продължава, при всичко, че не получава триста гроша, по привичка или по инерция, да съчинява своите родопски песни, пак по същия калъп, които се пеят само в Родопите на неговата фантазия, а не в географическите. Той вече е изпратил до министерството още няколко големи сбирки от тях, в които вече излазя и името на цар Крума! Щастлив г. Г-нов!

За добра чест, г. Верковичевите заслуги лежат на много по-здрави основи и той няма защо твърде да се съкрушава за изпарението на Веда Словена. Преди нея и после нея той е издал трудове по българската фолклора и отечествоведение, които му обезпечават завинаги едно почтено място в народната признателност. Тия ценни трудове — нека ги наименуваме — са «Песме македонских бугара», «Етнографическа и топографическа статистика на Македония», и цял ред други хубави членове по Македония, обнародвани в разни руски журнали. Той прочее може да прежали напечатаните вече и да хвърли в огъня ненапечатаните още купове песни — лесен продукт на твърде родливата фантазия на г. Г-нова.

[1] Каквито се намират и в Рамаяна. По това се види, че авторът на тия песни е имал тая книга на ръце.

XIX

Разходки. — Родопското небе

Дванайсет дена гостувах в Лъджане. Тоя срок ще се види малко длъшък, като се вземат пред вид несгодите на живота там във всяко отношение, както и отсъствието на общество. Дядо Даскал и моят хранител, Героолу, се оплакваха, че тая година ще бъде съвсем ялова за тях. Бедяха най-много изложението в Пловдив, което щеше да се отвори на 2 август, че то ще им вземе това лято обикновените гости от Пазарджик и Пещера, които пестят свободното си време и парите си за там. Не всеки може да си допусне разкошът на две разходки в едно лято! Аз бях вече изгледал чепинската природа и бях посетил всички места, които заслужаваха да се посетят. Когато се не скитах по върховете, аз отивах в ливадите на Луковица и там, до нейните вълни, под сянката на върбите, четях последните руски журнали — аз се бях досетил да взема със себе си няколко от тях. Любимо място за прочит ми беше още една височка моравка, на източния край на селото, засеняна от голяма върба и прохлаждана от гръмливата воденична вада, която чрез един бочен улей храни и една дръста. Зад тях е бичкиджийницата на дяда Даскала със своето ухораздирателно търкане. Концертът на всичките тия шумове: на вадата, на улеите, на воденичните камъни, на бичкиджийския трион е заглушителен, но и той си имаше една своя мелодия — далеко по-приятна от гълчът в Героолувата кръчма, над която бе стаята ми.

Вечер, като притрепереше слънцето над Арапчал, през мрежата на върбовите клони отсреща ми, аз напущах това място и влазях в съседната четвъртита ливада, отвсякъде заградена с жива стена от върби. Там се разхождах около половина час в пълна самотия и тишина, додето съвсем не отлиташе от източните планини последният багренозлатист блясък на слънцето. Тогава завяваше зефирът, смесен с дъхът на косеното сено, и от околните лъки идеха гласовете на косачите, които се прибираха със сгънати коси на рамо. Звънците на стада, някъде зад шумака, задрънкват и полека-лека замират; някоя песен на закъснели косачки иде през

листата. . . Сякаш че присъствуваш в някоя пасторала на Теокрита и Мосхуса. Въз цялата природа падаше мека синкава сянка, гъстите клонаци ставаха по-сплъстени и по-непрозирни, а песните на птиците постепенно замлъкваха и вълшебен мир зацаруваше в небето.

Небето! Аз почти нищо не говорих досега за родопското небе — фонът на всичките тия прелестни или грандиозни картини на тукашната природа. Не сторих това, защото трябваше много да говоря и нищо да не кажа. Нашият език е беден с живописни средства. Аз нямам думи, нито символи, за да дам понятие, макар и най-далечно, за играта на багрите на това разкошно поетично небе на Родопите, за безконечните бляскави и феерически ефекти от светлината в неговия лазур, облаци, утринни и вечерни; дето нежните полусенки и тонове на цветовете и най-ярките отблески на пламъка и на среброто се съчетават хармонически в ежеминутно меняющи се картини. Това чудно божие небе, навсякъде прекрасно, тука е живописно до омайност, благодарение на гористите планини — богати хранилища на пари, — от които си приготвя багрите за декорацията на свода тоя величайши Рафаело — Слънцето.

XX

Към Батак. — Някои размишления, които буди това име

Сутринта на 3 юли оставих Лъджане и се запътих към долината на Марица, та от Пазарджик по железницата да се върна в София. Преди да тръгна, мене ми посочиха два пътя за там: единият, който минува през Костандово и Дорково, покатерва се по Каркария и пъпли на изток по гребена ѝ, додето се спусне по северният му склон при Пещера: тоя път е конски път само и е по-късият; другият тоже тръгва на изток по долината, па възвива на югоизток, минува през Ракитово, покачва се по високото бърдо Бусак, което разделя Чепинската долина от Баташкото поле и през Батак удря право на север по течението на Стара река до Пещера. Тоя път е уж приспособен за кола, но е възможен само за кон. Той е дваж по-дълъг, понеже прави голяма обиколка.

Но аз избрах него.

Исках да видя Батак. Имах неодолимо желание да видя местността с това кобно име, което буди в нашето въображение такива кървави видения и хвърля в нашата история зловещата зара на един пожар. Много страдания и тежки дни е пракарало нашето поколение, но понесено от пороя на новия ни политически живот, то успя в кратко време да забрави миналото. Само едно възпоминание то не може още да забрави и няма право да забрави: Батак. Поне аз не мога без потръпване да произнеса това име.

Исках — и не ми се щеше. Не ми се щеше, по причина, лежаща в темперамента на повечето люде, а особено на днешното българско поколение. Страшните и проклетите възпоминания за тегла плашат душата на щастливия и на оногова, комуто те са чужди; мъчат я безполезно — на други, който лично ги е изпитал и носи недозараслите рани от тях. Ние българите (позволете да кажа: тракийските) сме в тоя случай. Рядко ще има тракиец, който да не носи една рана в душата си, една загуба в живота си, една незаличима следа от няколко катастрофи и потреси в разни форми и размери, които сполетяха страната му в продължение на петнадесетина години. Априлското въстание през 1876 година опустоши западната част на Тракия; Руско-турската война на следующата — изпепели най-цветущите местности на северната. Самият прелом, докаран от Съединението, велик исторически акт и чреват с такива важни последствия за нашето политическо бъдеще, наложи на Тракия нова, при толкова други изкупителни жертви, които тя геройски поднесе на олтара на отечеството. Батак е страшен в 1876 г.; на 1877 г. той не поразява вече толкова, той не е сам, той има вече подобострастници: има вече Стара Загора, има вече Сопот, има вече Калофер, има вече Карлово[1]. Истина, че там рядко башибозуците набучваха на ножове децата, но човешките салхани и там бяха ужасни и кървави, но пожари-

[1] Карлово не биде изгорено, само мъжете му бидоха избесени.

те не изпепелиха по-малко тия градове, далеко стоящи по богатство, индустрия и развитие от Батак. Ако тяхното унищожение не предизвика почти никакъв ек в света, то е, че гръмът на войната беше заглушил всички други ревове, а България от 1876 година не беше вече интересантна през 1877. . . Великото превъзходство на Батак състои не в големината на жертвите му, а в неговото историческо значение: неговата жертва предизвика войната за освобождението, жертвата на другите— остана безполезна. И ето защо, само Батак запазва правото най-силно да поразява нашите души с името си и да има обаянието на нещо като българска голгота. . .

Г-н Д. В. Манчев, не преди много, ми изпрати една новонапечатана своя книжка с насловие: В ъ с т а н и е т о и к л а н е т о в Б а т а к; на корици с радостен яснозелен цвят, неприятен и несъответствен на онова, което съдържаше книгата.

Когато се видяхме, той ме попита как ми се харесва тя.

— Не мога да ви кажа — отговорих му.

— Защо?

— Аз не съм я чел още.

— Защо? Нямате време?

— Не, нямам кураж.

Когато г. Манчев изслуша психологическите мотиви, които ми правеха толкова труден прочита на книгата му, той ги намери уважителни и има добрината да се съгласи с мене. После клюмна с глава и прибави меланхолически:

— Представете си, три месеца как съм напечатал «Клането в Батак», а само седем книги съм продал!

Кога тръгнах за Родопите, аз взех книгата с мене и намерих я написана доста вещо и проникната навсякъде с искрена патриотическа скръб. Значи, не е лоша и не за това не се купува. Признанието на г. Манчева прочее дава мярката на психическата енервираност, в която още продължава да се намира българската публика — при някои спомени. . .

Да, никой няма кураж да чете за Батак.

Както и да е, аз вече тръгвах към него.

XXI

Из долината на Мътница. — Бусакът. — Нови видове

Тозчас навън от Лъджане пътят залъкатуши между посеви от зелени ленове и царевици. Вървяхме сега из напречната хоризонтална линия на Н-то, която съединява двете вертикални. Тая равнина, дълга два часа нещо, се оросява от речката Мътница, която два пъти минувахме и твърде заслужено носи името си. Тя иде от Баташкото блато, като си намира път през един разцеп на Каркария. Сутринното слънце, високо излязло над черните ридове на Каркария, озаряваше с някаква пролетна свежест живописните с бориките си хълмове надясно от мене; по тревите и билките трептяха още капчици от росата. Денят бе прекрасен, небето чудно синьо. Медю(Мехмед), кираджият, който е речовит, ми постоянно сочи нивята на дяда Даскала, моят лъджански ханджия. Научавам се, че той бил богат землевладелец, защото недвижимите му имущества възлазят на стотина уврати спорна и плодовита земя. Медю ми посочва една нива, до която печално стърчи шъркелът на един пресъхнал кладенец.

— Виж — казва ми той, — тая нива по-напред, в турското, беше селска ливада и селото остаяше да коси сеното ѝ само един човек. А пък тоя човек беше борчлия да пази и да чисти тоя кладенец, да нагледва и чисти баните. За хаират беше. . .

— А защо е сега пресъхнал кладенеца и баните — мръсни?

— Селото, за да спечели три-четири лири, продаде ливадата на дяда Даскала. И оттогава, както видиш, запустя всичко.

Тия думи на Медя не ми казваха нищо ново за осъдителната наша черта да се отнасяме с немарение към запазването общеполезни постройки. Само турците бяха способни да ги ценят и правят жертви за подобни неща. Обичаят на хаиратът е една от първите техни граждански добродетели. Безбройни и великолепни обществени сгради: джамии, мостове, чешми, които вред у нас наумяват за пребиванието на турците, свидетелствуват за тая истинно хуманна черта в техните нрави. Самите

християни остават безпечно да се разсипват тия постройки там, дето турците отсъствуват или по бедност не могат да ги поддържат.

Из пътя към нас се присъедини и едно момче, яхнало на муле, което отиваше за Ясъкория, село отвъд Батак.

Най-напред мълчаливо и свенливо, то най-после продума и тутакси, както става във време на пътуване, завърза се, без никакво запознаване, жив разговор между нас. Иванчо е естествено развито селянче, грамотно, защото намери Ракитово на картата, па много силно се интересува за София. Тя стои във въображението му като един чудесен и вълшебен град, за който то слушало от някои селяни-солдати. Особено той е любопитен да знае колко ли струват златните лъвове на Шарения мост. . . Разпитванията му се учестяваха, и все детински и незначителни. Подосади ми и аз незабележно въдворих разговора между него и Медя; и разговорът се пренесе на почвата на местните интереси. С учудване аз пак слушах водача си да приказва на един език, съвсем отличен от езика на първия ми водач по Арапчал. Тоя език бе същият, който се говори в Пазарджишко. Обяснявам си това с честото Медюво посещаване Пещера и други полски места, в качеството си на кираджия.

На Ракитово стигнахме по $8^1/_2$ часът. То е голямо, населено от помаци и християни, и е живописно разположено между хълмите и бърдото, що заграждат южния залив на тая част от долината.

Поехме урвата на юг от Ракитово и чрез много лоши зигзаги се изкачвахме на върха на бърдото Бусак. Оттука още по-хубаво видяхме гребена на Родопите и цялата възточна част на долината, райски хубава оттука, с Дорково в северният ѝ кът, с Костандово в средата, бялнало радостно своите стройни минарета, и с Ракитово, разположено с мозаична прелест под нас. Далеко на северозапад се мержелеят като бели облаци някои снежни върхове на Рила или на Родопите, които оттука мъчно могат да се определят. Ние продължавахме да вървим по обраслите с редки, но великански ели рътове на бърдото. Пътят ни завожда все повече в дълбочината на неизходен горски хаос, който не се

свършва. Подир обядване и почивка под сянката на елите, при веселото шуртене на едно планинско чучурче, на самия път, ние продължихме пътуването си, отвсякъде заградени от зеления зид на гората. Понякога пътят ни извождаше на някой връх, отдето пак виждахме още по-добре Рила и снежните висоти на Родопите. Аз познах вече и Мусала и оттука му се поклоних. Аз му даже казах: добро видение! Защото планът ми беше, подир Чепино, нему да бъда гост. Но съдбата не допусна и тая година да направя това поклонение на родопското величество. Когато излязохме на най-високия хълм, пред нас, на изток между дънерите, се лъсна чудно зеленият килим на едно равно поле — Баташкото.

Аз се спрях с възхищение пред тая рядка картина.

XXII

Баташкото блато

Първата ми мисъл, като хвърлих поглед на Баташкото поле, беше да видя съгласно ли беше с действителността моето досегашно представление за това поле. Защото във всичките си пътувания към нови места аз имам привичка, която ми доставя немалко наслаждение, предварително да си възсъздавам във въображението вида им и при виждането им да сравня до какъв размер съм се измамил в моето духовно прозрение. След като дадеш така на мисълта си усърдно да поработи, първият сюрприз става много по-приятен. . . Аз препоръчвам това правило на туристите. Напрегнатото ожидание и будно любопитство създават ти като едно предвкушение на удоволствието, което ти обещава новата, никога невидена картина.

Баташкото поле, което само по едно име знаех, аз си представлявах горе-долу една тъжна, каменлива котловина, прошарена с редки дървета, стеснена между планини, с високия Карлък от юг, във вид на твърде изпъкнал и заострен конус, със село Батак на единия край, а противоположният, състоящ от една обширна локва, задрямала в тъга и пустош, в която се огледва небесният свод със своите облаци. Въобще, представле-

нието не беше хубаво. Чини ми се, че на това предубеждение много спомагаше и самото име «Батак», защото имената, каквото и да говорят някои, хвърлят някакво таинствено обаяние или грозота въз нещата, не само които още не знаем, но и които познаваме. . .

Е добре, аз имах пред себе си една долина божествено хубава със своя неначет яснозелен смарагдов килим. Нито едно дръвче, нито едно храстче, нито камъче, нито тъмна точка не нарушаваше хармонията на зеления цвят по тая чиста и гладка като едно езеро равнина. . . Склоновете на околните планини бяха гористи горе, а хълбоците им прошарени с големи или малки групи борики, които се разхождаха живописно по зелените стръмнини; само от южната страна горите слазяха доста ниско.

Карлъкът се издигаше цял гол на югоизток, в дъното на хоризонта, а от страните му се редяха други разлати висове.

Според картата, тук трябваше да бъде и Баташкото блато. Никакъв признак от блато. Но Медю ми каза, че именно тоя зелен килим е блатото! А Батак се тулел на изток в един дол. Спуснахме се долу. Пътят минува по южния край на блатото,а то се простира далеко на север, сѐ гладко, широко поле, покрито със зелена сочна паша. Някъде се забележват малки петна от по-прясна зеленина, каквито дава мократа почва на тревата, или ивици от по-белизняв бурен, който при вторачено взиране излазя, че е ниски пълзящи върбалаци. Минуваме две речици, които идат от южните урви и се втичат в полето, дето тозчас изчезват. Те, и други още, хранят блатото, което именно съставлява плоскостта на това поле.

Тоя широк, зелен килим крие непроходими търсавища, застояли гниющи локви, бездънни водни провали, които оттука се не подозират. Над блатото, при което имат вечните си жилища, се вият като безмълвни сенки усамотените групи на дивите патки, диви гъски и тежки жерави, за които търсавището пази богата пища от разни риби, смръдливото месо на които не може да блазни человека. В тъмните прибрежни бурени имат легловищата си зайци, лисици, дори вълци. Коварството на кашавата почва ги обезпечва от безпокоенето на

хората. Тая страховита мочурлива равнина, която поглъща като бездънна делва потоците на всичките околни планини, скрива големи опасности за непредпазливия пътник или животно. Всяка година почти тя поглъща някоя жертва. Медю ми разправя истории за страшни потъвания, от които настръхва човек. . . Особено в мъгла или зимни нощи, когато снежна пелена закрива и търсавището, и пътеките, които го заобикалят, подобни нещастия стават най-лесно за неопитния пътник. Заблуди ли се веднаж в търсавището, той е изгубен: всяко движение да се повърне го задълбочава повече, всякой напън да си извади крака повече го повлича надолу в тинестата гибелна пропаст. В романа си «Les Misérables» Виктор Хюго, за да изобрази отчаянието, ни е дал една страховита алегорическа картина на едно затъване и изчезване на жив човек в някои крайбрежни песъчливи тъсми на французките ланди. Аз си спомних сега това описание. Има ли смърт по-ужасна? Едно бавно, очевидно, неизбежно, неотвратимо като съдбата пропадане на човека, без да му е позволено да разчита на никаква човешка помощ! По-лани един помак от Костандово затънал с коня си, на самия край на търсавището, и там издъхнал, смазан под тялото на животното.

Лятно време при голяма суша търсавището на значително пространство пресъхва; тогава една пътека го просича по̀ на север и съединява по-пряко чепинските села с Батак.

Сега ние държахме пътя, който минува по южния край на блатото из полузасъхнало, с подозрителен вид търсавище; но в дъждовно време и той е непроходим: търсавището пак наумява за своето съществувание и гони пътниците да избират още по-южен път,по самите поли на планината. Многобройни батаци и тини обаче и сега на много места затрудняваха вървежа ни: минуваме планински речки, които на някое разстояние от нас потъват в почвата.

XXIII

Един пловдивски хамам в Баташкото блато . . .

Това Баташко блато ми докара на ума една историйка, която се бе разиграла преди десетина години в един пловдивски хамам, който днес е превърнат в архив, а тогава играеше ролята на White Hall на Източна Румелия — Областното й събрание. Баташкото блато биде намесено в преният по един съвършено нечаен начин. По повод на обвинението, че владее неправилно воденичната вада, която изтича из един обилен извор край Марица, между Пловдив и Пазарджик, депутатът К. обяви, че тоя извор не черпи водата си от Марица, както уверяваха противниците му, а от Баташкото блато! В потвърждение на тоя факт той разказа историята на една овчарска тояга, която, изпусната в Баташкото блато, излязла подир време из споменатия извор! Тая наивна легенда, стара като света, разсмя цялото Областно събрание.

Това събрание, впрочем, имаше често причини да се смее. Неговите разнородни, от разен умствен калибър елементи отнимаха еднообразието, почти на всяко едно заседание, чрез някоя духовита дума, чрез някоя оригинална, смешна и даже цинична острота или. . . плоскост.

Членовете на това законодателно тяло и днес още си спомнят с ухилване първите думи, които паднаха от устата на привременния председател на събранието[1], което той отваряше.

«Господа Кленове на О блъснатото събрание»[2].

Един директор — тъй се наричаха румелийските министри — се оправдаваше от едно обвинение в непредвидливост.

— Не съм пророк — казваше той, — за да предвидя бъдещето.

— Ние ви плащаме да предвиждате — отговори му обвиняющият вития.

Друг оратор веднаж остро укори за нещо началниците на вероизповеданията, що заседаваха по право в събранието.

— Не нападайте духовните пастири — отговори му един депутат грък, — защото всички сме овци в някое паство. . .

— Ти си овца, господине! — изкряска му ораторът.[1]

Един депутат, доста ограниченичък, който винаги се поздравляваше с весели шушуканета и хиленета, когато станеше да говори, при едно разискване законопроекта за даждията, в горещото си рвение да ги намали, на своята избирателна колегия, каза:

---

[1] Привременен председател на Областното събрание до избирането постоянно бюро ставаше по право най-старият между членовете му. Обикновено такъв биваше католишкия владика, Monseigneur**. Като не българин, той накарваше да му напишат няколкото български думи, с които трябваше да се отвори сесията, с латински букви. Понеже тия последните не всегда изразяват точно българските звукове, то произнасянето им биваше неправилно.

[2] Вместо: Господа Членове на Областното събрание.

[1] Любопитният може да найде и други хумористически епизоди от източнорумелийския парламентарен живот в духовития разказ Слабите на денят от г. Ив. Ев. Гешов, напечатен в «Библиотека Св. Климент». Позволявам си да приведа в цялост следующия: «В същото «блъснато» събрание, разказва г. Гешов, друг директор, други път, повдигна хомерически смях с едно свое твърде оригинално обяснение. Разискваше се законопроект за гражданското състояние — l'état civil. Тоя законопроект беше съставен от един чех юрист, а после преведен на български. В едно място той гласеше, че когато някой умре, кметството, на оня град или на онова село, беше длъжно да издаде за погребението на мъртвеца едно свидетелство, «без платно и без ковчег». Стана един представител и поиска обяснение от директора върху тия думи. Високия сановник се изправи, тури очилата си и откак прочете два-три пъти въпросния пасаж, заяви, че мисълта му била явна, че той имал за цел да дозволи да се закопават без платно и без ковчег умрелите! Жертвата бе паднала в примката. Скокна изкусния ловец, който бе поставил тая примка, и заяви, че по-груба грешка не може да бъде. Г. директорът нямал, освен да попита своя чех чиновник, и щял да узнае, че когато писал законопроекта, той е искал да постанови, щото свидетелството за погребение да се издава «безплатно» и без «гербова марка», тъй като колчег (написано погрешно: ковчег) по чешки значело гербова марка.

Това тълкувание беше правото и един концерт от смехове, кикотения и хиления поздрави посрамения директор.»

— Знайте, господа, че на моите рамене стоят 40 000 земледелци с воловете си и с магаретата си!

Същият беше захванал веднаж една своя трагическа реч с тия думи:

— Господа, жално ми е, дори п е ч а л н о!. . .

В камарата някой затананика стиха от известната песен на г. Петра Иванов:

Жално й туй нещо,
жално, печално!. . .

Всеобщ хохот.

А депутатът от П. по същия случай обяви, че неговата колегия (от която сам беше родом) трябва да се освободи от даждие, защото ражда само дренки и мулета — понеже е планинистa.

При разискване закона за данъка «серчим-парасъ», що се налага на свините, вземаха живо участие почти всички депутати, застрастени силно в тоя въпрос. Затова прението се проточи досадително много.

— Предлагам да се прогласи изчерпан въпроса: камарата замириса на свинщина! — извика един депутат.

Остротите и каламбурите, често от лош вкус, идеха обикновено от неколцина само депутати, глумци по природа, и взимането от тях думата винаги се последваше от любопитно мълчание. . . Ала понякогаж и съвсем сериозните даваха причина на веселост. Така депутатът дядо Ф. гневно измъмра случайно обърнатия към него оратор Н., който говореше по внесения законопроект за филоксерата и често повтаряше тая дума, още нова у нас.

— Гледай там на друга страна, като приказваш — извика му той.

Бедният старец схващаше в тая дума съвсем неприличен смисъл.

XXIV

Семералан. — Любовта в Родопите

Подир половина час газене през търсавището пътят хвана да се издига по хълма, който ни затуляше Батак. На самия връх на тоя хълм се подава единствената

сградица, която наумява за близостта му: то е плочният покрив на митническата стража. Отдясно се издигат постепенно омайно хубавите поли на Семералан, накичени с отделни групи борови гори от една неизразима дивота и прелест. О, каква природа тука, разкошна, почти неначета и поетическа! Тая картина ме прави да забравя много други, които считах безподобно хубави. Решително, Родопите, едни по своята ширина и безкрайно разнообразие на направата си, могат да се гордеят с богатството на подобни изненади от разкошни видове. Погледът ми постоянно бягаше по гладките силуети на Семералан и на Карлъкът и на по-възточните височини, из една дипла на които се ниши твърде красиво турското село Енимахала, половина час на изток от Батак. Един час оттатък бърдото, на което е залепено това село, се намира Ясъкория, село българско, отечеството на другаря ми Иванча, който ми дава дълги сведения за бита на съселяните си.

Който помисли, че в недрата на Родопите животът е глух, еднообразен, лишен от оня драматизъм, който е способен да даде само стълкновението на силните страсти на любовта или честолюбието в по-свободното и интелигентно общество на градовете, много ще се излъже. Иванчо ми разказа сцени твърде романтични. . . Ох, и в Ясъкория сърната любят, мразят, страдат; мъчният планински живот, ако е затъпил изнежената им чувствителност, не е никак засегнал светия пламък, който гори в тайнйка на всяка човешка душа. Само че тоя пламък се потая дълго, както оня на вулканите, за да избухне, когато фаталността рече, с неодолима груба сила. Иванчо ми разказа за кървави отмъщения, за съдбоносни решения, произлезли от любовна ревност, която в София би дала само зрелище на противни и смешни скандали или на постидни компромиси. . . Родопчаните са малко по-груб народ в изказването своите чувства на ревност и аз не съветвам на алфонсите да ходят в Ясъкория. . .

Жителят С. от това село например узнава, че едно солдатче е нарушило чистотата на неговото съпружеско легло. Той го пресреща късно в един дол на планината Санджак, когато се връщало от Фотен, и го пробожда в корема, за щастие, не смъртоносно. Шест месеца проле-

жало бедното момче от тая рана и две години се протакала съдбата на С., която най-после се свършила с оневиняването му, по недостатък на доказателства. Хитрият мстител успял да си устрои alibi.

Най-последното и още свежо в умовете отмъщение на наранената любов е особено романтично и наумява малко италианските сюжети на Чиямполи. Кметът Д. в Ясъкория се влюбва в годеницата на един съселянин— мома твърде хубава и богата, — което не ѝ пречело да пасе бащините си стада. Подир настойчиви задирянета интересната овчарка, кметът успял да ѝ спечели сърцето в ущърб на годеника и решава съвършено да му я отнеме. Планът се скроява от двамата. Един ден, когато овчарката пасла стадото на поляната при една гора, Д. дохажда с коня си, грабва я, уж насила, мята я на седлото си и препуска с драгоценната си плячка, както легендата изобразява в нашите черкови св. Георгия. Но къде препуска героят? Към самата Ясъкория, през улиците ѝ, та в къщата си. . .

От тоя час овчарката била жена на кмета, който още сутринта си дал оставката от кметската длъжност, решен да посвети всичките си минути на щастието си. . . Отритнатият годеник, за общо смайване, се отнесъл много хладнокръвно към позора си. Той продължавал да си гледа работата. Всеки помислил, че той философски прежалил загубата на годеницата си, която сега давала галбите и целувките си на бившия кмет. Но една вечер, когато този се завръщал дома си от полските си занятия, гръмва пушка и куршумът писва край самото му ухо. На заранта отритнатият годеник не се намерил в селото. Няма го и до днес.

— Той е сега в Райково, зад границата — завърши Иванчо, като ми сочи към Семералан; — когато научил, че не бил ударил Д., щял сам да се опушне от яд. Д. го обади на турското правителство и то го хванало, но после го пак пустило. . . Не намерили кабахат. . . Това се вика р ъ з. . . И аз да бях, и аз щях да пушкам.

— То за него лаф не ще — потвърди и Медю, който заедно с мене слушà внимателно историята.

— Какво прави бежанецът сега в Райково? — попитах.

— Там се е заселил, отишла е и майка му. . . Търговия прави, па е забогатял. . . Ама никога няма да се жени веке, така ще си умре ерген.

— Така, първо либе веднаж бива — добави Медю.

— Ама като се изминат седем години, той ще се завърне в село — каза Иванчо със самодоволствие.

— Как ще се върне? Нали ще го дадат под съд?

— Не, като се изминат седем години и не хванат някого, макар и да е убил, то законът го опрощава.

— Кой закон?

— Нашия, българския закон — отговори Иванчо самоуверено.

Оставям на грижата на правоведците да проверят истинността на Иванчовото юридическо откритие в нашия наказателен кодекс. . . Но мене тогава ми дойде на ума друго едно скорошно, много по-трагическо събитие, което току-що бях научил от Лъджане: самоубийството на младия офицерин Белопитов на Марициния остров при Пазарджик, след нараняването любовницата си и баща ѝ, в минута на едно изстъпление на дълбоко уязвена любов и на самолюбие. . . Решително, много се лъжат ония, които продължават да уверяват, че у нас романът не може да се роди, защото му липсва в битът ни главният елемент: трагически перипетии на любовната страст. Вълнàта на живота у нас постоянно разлива и разширява своите талази до най-мирните и плесенясали кътове на народната душа. Любовта взима господствующа рол в нашето битие. Има ли голяма беда в това? Не мисля. Това чувство досега е двигател само на решителности, черни или грозни; утре може да стане — на възвишени и благородни. . .

XXV

Една българска Голгота

Кога стигнахме на върха на голата могила, при митната стража, на изток се отвори един дълбок, дълъгнест дол, с река в дъното. А в дола и по урвите му се лепяха бедни, сиви дървени колиби, покрити с плочи, а по-горе зад тях — зеленчукови градини и ленища.

Пред мене стоеше Батак.

Не е имало местност, която да съм виждал пръв път с такова вълнение и стискане на сърцето, както тоя градец. Чини ми се, че същото тревожно чувство изпитва всеки българин, който знае своята история. Батак! Ето Батак — изгубеният в дълбочините на Родопите градец, който на 1876 год. внезапно придоби световна знаменитост, каквато никой български град дотогава не бе имал, нито на една стотна част. Батак беше нашето Мисолунги, ако не по героизма, то по ужасите на клането си, и още повече — по последствията си. Както Мисолунги потресе цяла Европа, вдъхнови поетите ѝ, доведе флотите ѝ при Наварин, така и Батак изпълни със страшния си ек двата свята, преобърна цяла Англия на митинг, възпламени величайшия трибун на века, Гладстона, и величайшият му поет — Виктора Хюго. Първият със своите Б ъ л г а р с к и у ж а с и направи България симпатична пръв път на света; втория — пръв път имà случай да си спомни, че съществува на света България и да направи за балканските славяни известният си пророчески въззив към Европа[1]. Истина, че като същи французин — във война с географията — той беше турил Батак в Сърбия! До него ден французкият поет в огромната си и дълговременна писателска деятелност само веднаж и неволно бе споменал b u l g a r e s (за ритма на c i g a r e s), дума, хвърлена като ругателен епитет на съдейците на Наполеона III по държавния му преврат в 1852[2]. Излишно е да прибавим, че без Батак нямаше свободна България! Ние въздигаме величествени паметници на юнаците в борбата за българската свобода: Хеопсовата пирамида би била малка за паметника на Батак, комуто се дължи освободителната война.

Аз се спускам към дола по полегатия склон на хълма, който ни затуля още по-голямата част от селото. Карлъкът по-рязко ми откроява своята разтегната пирамида в недосегаемата си висота. Цветущите му зелени поли царствено се спущат дори до самия Батак като една мантия на императрица. Не може да повярва човек,

[1] Подир баташкото клане и Сръбско-турската война на 1876 г.

[2] В сбирката «Les Châtiments», в стихотворението «Cette nuit-là»:

Les chefs attendaient l'aube en fumant leurs cigares.
O Cosaques! chauffeurs! routiers! bulgares!

че в такова красно място е могло да се извърши такова грозно нещо; въображението, готово да вижда всяка страхота в страшна обстановка — защото потребност от хармония вредом се чувствува, — охотно си представя Батак съвсем в по-малко живописна картина. Истина, че тука всичката красота е Карлъкът. Самият Батак, кога се озовахме в него, ми се представи много по-грозен и по-тъжен, стиснат, почти задушен от голи каменливи ярове. Рядко има град по-нещастно разположен. Може би отегчителното впечатление се увеличаваше от зрелището на голямата сиромашия, мизерия и безпомощност, която отвред ме окръжаваше. Тия къщици, набързо съградени на пепелището на първите, са сърцераздирателни по своя нещастен вид; те изглеждат не само печални и глухи, но и глупави. Зданията могат да имат също глупави физиономии, както човеците. Същия безжизнен печат на един тегловен живот, мъртвило и затъпение носят и жителите. Който не може да иде в Батак да види това, навярно ще го е видял в други разорени градове в Тракия: Сопот, Клисура, Калофер и пр. Оцелелите от огъня и от ножа нещастници, които са предпочели да си заровят съществуванията в пепелището и гробищата на своите ближни, приличат на повехналите бурени, които развалините са пропуснали на свят божи за глухо, охтичаво съществуване. Сякаш върху тези бледни,изпити,плахи лица още стои отвратителната маска, лепната тям от страха и ужасите на катастрофата. Тия хора, от които всякой е изгубил най-малко един член от семейството си, приличат на хора, остали живи подир тежка ампутация. Питаш се, кое ги привлича в това място, какви сгоди, какви възпоминания, какви надежди? Последните не никнат вече над едно пепелище, както радостта не никне из един гроб. През всичките тия разорени градове на отечеството е минало проклятието, вечното нещастие е намерило легловището си. Запустението, почнато фатално, пак тъй фатално се продължава, расте, чумоносната сиромашия обезобразява телата, изродява душите, понизява човещината. Който иска да види най-лошите, най-озлобените, най-антипатичните хора, нека да поживее в разсипаните места на Тракия. Вечното съзерцание на дрипите, на развалините, на неизлечимите язви, чужди и

свои, не смирява, а раздражава духа. Омразните нагони подават се наяве; призракът на глада, вечния другар на тия съсипии, не извиква никакви добри чувства. Мизерията не по-малко от слободията на богатството е един извор на нравствени грозоти и падения. . .

Батачанки, впрочем, по̀ изгледват бодри и здрави със своите мъжки, груби лица̀ и едри снаги, цели облечени в черно, по местния памтивечен обичай. Тоя траурен цвят напълно хармонира с трагедията на родното им село. При една чешма до главната улица, що върви надлъж по Стара река, куп от тях любопитно ме изглеждат и шепнешком ми казват «добре дошли». Има някои стари. Аз се взирам в тях и питам се, дали не са били свидетелки на клането? Да, непременно. Как са остали живи? По едно чудо, види се. Може би са били изтръгнати из харемите, дето са били отведени. . . Аз посрещам техните скръбни погледи и мисля си, че съзирам в тях отбляска на някакъв пламък, може би оня, който изпепели Батак. . .

XXVI

Старото Гробе. — Епопеята на един отвлечен мост и на една изчезнала къща

Иванчо се прощава с нас и отива на друга посока — към селото си. Ние възвиваме зад един ъгъл и слазяме при гостилницата «Македония» или «Москва» — не помня добре. В кафенето аз разпитвам ханджият де е старата баташка черква — черквата на клането, която знам, че е съхранена. Аз имам на разположение само един и половина час за почивка, затова искам да се възползувам от нея, за да мога да видя знаменитите паметници на Батак. Ханджият, който ми се чини, че е цънцарин, разбра моето любопитство и ми дава куп сведения за клането, сред заглушителния вик на рояк сополиви деца, на които той е баща и които му се мятат по рамото, по гърба, по коленете или го дърпат, или си нанасят удари и реват като бесни. При тая несносна врява на мръсните маймунчета струва ми се, че се намирам още в Солунска улица в София. . .

— А вие как оцеляхте? — попитах ханджият.

— Аз бях дете, мене ми завиха чалма и ме заведоха в Баня. Сетнека, като се научиха консулите, извадиха ме оттам. . .

Той ми посочва накъде е черквата. Аз бързо излязох.

Чувствувах, че съм силно развълнуван, кога тръгнах по показаната ми посока. Спомените за страховитите сцени, на които тая съща улица е била свидетел, ми турят мравки под кожата. За да се не заблудя, обръщам се към един стражар, когото срещам, да ми посочи подобре черквата. Той е толкова любезен, щото сам ме повежда към нея. Той е пещерец и ми казва, че е дохождал в Батак тозчас подир клането, на което знае всичките ужасяющи подробности. Без осветлението на тоя чичероне много неща щяха да ми останат неизвестни или тъмни. Ние държим улицата по течението на реката. Недалеко пред нас, над жалките къщурки с плочни покриви, възвишава се гол рът с каменни гробища на върха. Мисля, че там се покоят останките на мъчениците. Питам за това водача си.

— Това го викат «Гробето» — те са стари гробища — обажда ми той. — Оттам въстаниците са гръмнали четири пъти с черешовия топ против турците, още когато не си предали оръжието. Битки са станали няколко около селото, преди да измамят батачани да си сложат оръжието. . . Паднали са повече от стотина турци.

За битки около Батак малцина може би да знаят у нас. И аз, признавам се, не подозирах такова нещо, преди да прочета книгата на г. Манчова. Мак Гахан и Скайлер, едничките, които са писали за баташката катастрофа, ни разправят в кореспонденциите си само онова, което са видели и заварили от следите ѝ, два месеца по-после. Знаеше се само за приготовление за бунт, но за битки и за черешови топове — не. А в горнатà книга намирам всичките тия фактове и още много други, които ни доказват, че полудата на бунта не е била тука по-малка, отколкото другаде, и тука са го предшествували войнишки обучения, левове на калпаците, ексцентрични униформи на въстаниците[1], изпра-

[1] Авторът на «Въстанието и клането в Батак» охотно и не без хумор се простира върху тоя предмет (стр. 57). Ние привож-

щания борците на позициите със сълзи, с китки и песни от страна на възхитените моми и невести, и «честито ти», и ликувания, и всеобщо пиянство от безумен ентусиазъм!

Както и при разбунтуванията на другите места, турското население в първия миг изтръпнало, обхванато от някакъв панически уплах, за да се смени тутакси със самоувереност и с фанатически бяс и жажда за безпощадно изтребление на българите. Свирепите нагони особено оживели в дивото и природно зверско мохамеданско население в Родопите. Тук са били сбрани пред Батак, в многохилядна дрипава и обръжена сган, мюсюлманите от Енимахле, от Барутина, от Бегликът, от Чепинско, под главното началство на барутински Ахмедаа, полицейски началник на всички доспатски села. Както узнаваме от книгата на г. Манчова — две господствующи и еднакво силни чувства са тласнали тая полуразбойническа сган към опустошението на Батак: ненавистта против гявурите и лакомията за грабеж и обир. Последното ясно се види от онова, което е ставало преди изтреблението на батачани: предварително били им са обирани или чрез мъки изтеглени всичките пари и нанизи, били им са свалени всичките дрехи от гърба, най-напред са щадили срамежливостта на жените и им са оставяли ризите, но скоро и тях ги карали да съблечат и да лягат съвсем голи на дръвника. Унижението е надминувало ужаса. Страшната погрешка на предаване оръжието си, без да спаси Батак, направила е агонията му по-зла и е отнела на гибелта му оня печат на героизъм, който прослави Перущица.

На едно място стражарят ме спира.

— Тука беше мостът, дето турците колеха на дръвник батачани. . . Около триста души мъже и жени са посекли тука с топор. По-напред са ги съблечали голи да се не опръскат дрехите. А джелатите се превръзвали с червени престилки, взети от батачанки, и тях да ги не омаца кръвта. . . Триста глави са паднали тука, реката се зачервила и чак в Пещера я видели как е кървава. . .

Аз с трепет си спомням, че тоя ужасен мост е същият, за който говори Мак Гахан. Питам какво е станал.

— Отвлече го по-лани реката. . . Ето тука са пък трапищата — те още личат, — дето са били заровени главите и труповете. . . А там при Богдановата къща има и други дупки. . . Когато дохождаха англичаните подир два месеца, да изпитват, конете им потънали до колената в меса и трупове[1]. Един грабна една китка руси косми от главата на дете и една детинска ръчичка и ги скри в джеба си. . . Той плачеше като дете. . . Той попосле в Смесената комисия, когато турците искали да уверяват, че убитите са само бунтовници, той извадил косицата и ръката, турил ги на масата и викал разярен: «На бунтовник ли са тия? А? Кажете, на бунтовници ли са тия?»

Аз се спрях и мислено виждах моста, под който Стара река влачи плачевно шумящи вълни; спомнях си всички потресающи ужаси, неми страдания, безмълвни и покорни умиралки под топора на няколкото стотини батачани. Тук се е извършил последният акт на баташката кървава драма; първият ѝ е имал театър Богдано-

даме целия кос, за да дадем по-ясно понятие за възбудеността на една епоха, в която ставало нужно аксесоарните, или баналните, неща да излязат на първия план, без да се е чувствувал от никого комизмът им, който сега тъй бие в очите ни:

«Вънкашната форма, казва авторът на горната книга, е първата слабост на човечеството. Тя се видяла като първа необходимост в очите на всеки, който могъл да носи пушка на рамо — като задължено преобразование в новия живот. Наред с пушките, пищовите, захванали да се влечат бързо по улиците ягнешки, ярешки, овчи и кози кожи, които с неимоверна скорост са се преобръщали на високи, макар и прости, калпаци, много по-страшни от най-страшните казашки, — и са се натъквали на главите. Но това само не стигало. Всеки виждал, че за новия войнишки живот турските потури не са сгодни — пък и за самото тържество — неприлични. Случайно тия нужди и нови желания намерили донейде удовлетворението си. В селото имало няколко склада от шарени влашки чували, които се отворили, разграбили и раздали на жените да ги преобръщат на панталони, прилични на шопските — като чиста народна форма. Още в същия ден мнозина излезли на назначените позиции с тия дрехи, шарени като дъждовници, с калпаци от цяла овча или козя кожа! Тая външна премяна се счела от самите селяни за такава необходима, че един сиромах, който най-напред си бил продал волове те, за да си купи пушка, като нямал с какво да си промени формата и като не можал да свари влашките складове, взел, та си заклал едничкото свинче, одрал му кожата, обшил я с шила и я надянал на главата си!»

[1] Мак Гахан.

вата къща, мястото на която водачът ми посочва през реката. И там, и тука страдалците доброволно, покорно, мълчаливо са слагали главите си под топорите; нито плач, нито молби, нито съжаления за живота! Нечовеческият ужас е бил сковал устата, затъпил чувствата, унищожил съзнанието за нещата; ужасна хипнотизация на смъртта въз жертвите си, които я чакали и приемали с някакво тъпо и сънливо хладнокръвие, което би било сюблимен героизъм, ако да не извираше из паниката. При Богдановата къща например. Там топорът се непрестанно дига и сваля, главите отхвръкват, сподирени от горещ чучур кръв, и други глави се намещат на дръвника. Някои го даже прегръщат с две ръце като любовници и прилепят по-добре вратовете си, за да олекчат работата на острилото. . . Всеки е чакал с безсмислено спокойство и с мъртвешко лице реда си. Като му додел, бързо се събличал, хвърлял дрехите и парите си на башибозуците, ням и блед като стена, сам е оттеглял обезглавения труп към грамадата други и му е лягал на мястото, под удара на топора. Тая страшна, нечувана и хипнотическа готовност за смърт са споделяли наравно мъжете и жените — последните си имали особени дръвници. А тука — дръвник е служил самия мост и когато главата падала в реката, трупът падал в нея от другата страна.

Тук обаче страхотата на сцените се е осветлявала от неизразима, ужасяюща трогателност в раздялата на майките от децата им. Често тия мънички създания са обхващали майките си на самия дръвник със сърцераздирателни викове — «мамо, мамо!», като са искали с ръчиците си и с тялото си да запазят от топора нещастните жени, които са им отговаряли само със сухия и безсмислен поглед на отчаянието. . .

Но имало е майки, у които материнската любов е надделявала над вцепенението от ужаса, и един път сграбчили децата си като с железни ръце, не ги изпущали вече и издъхвали заедно под ударите на касапина. Други, които децата са преварили, спущали се обезумели към окървавените им останки, грабвали им главите и подобно тигрици кръволочни смучели им горещата кръв. . . Настръхналите джелати тях не са чакали да легнат на дръвника, а са ги насичали тозчас!...

Отчаянето, което е вдървявало едни жени, придавало е неимоверна енергия на други; тая енергия се е пробуждала особено, когато се е касаело пред самия дръвник да защитят честта си. Защото, уви, на тия страховити касапници не липсваше нищо, което би могло да ги направи и омерзително гнусни. Имало е опити за изнасилване по-хубавите, например при Богдановата къща. . . Но тогава тия жени, които на дръвника са чакали като полузаспали агнета топора, са се преобръщали на лъвици и са се борили със злодейците отчаяно, додето са ги заставяли да ги съсечат, за да им оставят само безжизнен труп. . . Но не всичките млади жени са били така щастливи. . . Много са били закаляни подир изнасилването. . . А сума хубави невести и моми били откарани по харемите. Една от жертвите, Райка П. . . ва, след няколко месеци, като се почувствувала майка, вследствие на такова насилие, немàла кураж да посрещне неволния си позор и се обесила на една ела по полите на Карлъкът!

XXVII

Училището

Моят ход из тая улица стана кръстов ход за моята страдающа българска душа. Няколко крачки от мястото на отвлечения мост стражарят ми посочи една нова още двукатна сграда, бялата мазилка на която огрозяваха и брездяха дълги кални ивици, следи от дъждовни води. Сякаш това здание беше плакало с мътни сълзи. То е училището. То е построено на мястото на изгорялото училище «Св. Кирил и Методий». Това сега е затворено — децата са в разпус. То седи така глухо и печално с плакалите си стени, със зяпналите си като от ужас прозорци, с усамотението си в пустясалата местност, щото произвежда тежкото впечатление на един гроб, издигнат над една смърт.

Аз се питам какви страшни призраци трябва да заоблачават всеки час ясните души на децата, събрани да се учат въз мястото на една човешка касапница, въз пепелището на един пожар, изял двесте живи хора?

Какво ще бъде възпитателното влияние въз тях на това зловещо място: дали малодушие и трепет ще всели в душите им, или нравствена сила, бодрост и готовност да се борят и жертвуват за свободата — чрез спомена на страшните жертви, принесени ней от бащите им и майките им? Дали тая идея е ръководила батачани при избора мястото за новото училище, или това е работа на нуждата или случая? Във всеки случай, голяма недогадливост! Горялото училище Батак трябваше да запази като една своя светиня, каквато му е и черквата. Нека то да стоеше в своите развалини, да го бият ветрове и дъждове, нека съвсем се сипнеха одимените му останки, но техния прах щеше да бъде прах за поклонение. . . Нам не стига, че сме разрушавали старите си паметници — ние драговолно чистим и новите си исторически паметници. . . Колко пò би говорило на душата ни какъв-годе обгорял остатък от стената тука, нежели това бездушно ново здание!

Първото училище било също двукатно, но здраво, красиво, обширно. Четиристотин деца са го посещавали, а в един от първите дни на май 1876 г. в оградата му се тъпкали не само ученици, а и старци, и млади мъже, и булки, и моми, и деца, едвам избягали от потъналите си в пламък къщи и от ножовете на пощръклелите и препълнили селото башибозуци. Когато тия последните не оставили ни един жив човек по махалите и улиците, те се събрали на големи и шумни пълчища около тая сграда — прибежище и гробница тяхна.

Ужасна била обсадата на това неприспособено за защита място, още по-ужасна била гибелта на беззащитните затворници. Цели дни и цели нощи, заглушвани от псувните и заканите на хилядната сган, трепени един по един от куршумите им, които им пращали през прозорците, те гледали с настръхнали коси пожарите около тях и страшните огнени езици, придружавани със зловещи пращения, които се издигали в небето и осветлявали гибелта на Батак, и тяхната. Тя наближавала неотвратима, с всеки час, с всяка минута. Никаква надежда не могла да съществува ни за спасение, ни за борба. Обсадителите, обезпечени против каквото и да било съпротивление, катерели се по прозорците и кълцали с ножовете си ония, които могли да застигнат.

Най-после направили юруш на вратата, която извътре подпирали с рамената си клетите защитници. Тя отстъпила на напъна и им дала вход в училището. Първите, които им са се изпречили, били учителят и свещеникът. . . В продължение на няколко часа тука е произхождало, при един адски вик и рев, немилостив сеч. Грамади тела, залени в блато кръв, повечето в конвулсивни гърчове на мъките и смъртта, са се валяли по пола, тъпкани от убийците и от правите още жертви в безполезното им бягане от ударите на първите. Това е било ад!

Кога башибозуците по мръкнало оставили школото, придружени само с няколко жени — да ги изнасилват, и от няколко деца — да ги потурчват, там не оставало вече ни едно живо същество. Но не! Двеста души хора още остаяли живи там, скрити под пола (в празнината на дюшемето). Тия нещастници няколко часа били неми слушатели на писъците и демонската врява на клането над тях и около тях. Може ли да си представи човек по-нетърпимо положение, по-зверско напрежение на нервите? Когато усетили, че башибозуците си излезли, сладък луч надеждица изгрял в душите им; те помислили, че провидението ги е спасило. Това било само луч и той траял един миг. Башибозуците знаели присъствието на тия хора под пола, а това им дало идея и желание да внесат разнообразие в делото си: те тозчас се върнали със сандъци газ, разлели го по дъските и го запалили. В една минута рупнало цялото училище. С изключение на неколцина, които изкъртили дъски, за да избягнат пламъкът — та да паднат тутакси под ножа и куршума, — всички скрити изгорели живи!

Цяла нощ пожарът на училището пращал в небесното пространство, дори до престола на бога, заедно със своите страшни огнени езици и вопълът за мщение на няколкостотин человечески жертви — живи и мъртви, — които продължаваше да изпепелява. . .

О, и господ чу тоя път . . .

XXVIII

Черквата

Срещу това място се издигат основите от дялан камък на недовършената нова черква, на която кроежът и размерите се предвиждаха да бъдат доста величествени. Това беше недоправената нова черква на Батак, напусната в тоя вид поради привършването паричните средства, събрани от самоволни пожертвувания. Селяните сега се черкуват в едно дървено здание, което донейде си е историческо: то е онова, което благородната леди Странгфорд беше направила за болница в 1876 г.

Това ново здание на черква, с тая претенция на бляскавост, е също един присмех на окръжающата мизерия, един глождлив дисонанс, турен от човешката суета всред тия следи и паметници на ужасни нещастия. Един от тях е до самото него. Говоря за старата черква — черквата на клането.

В двор, заграден с не висок, но здрав каменен зид, със зловещи проломи, пробити от башибозуците, който за няколко време е служил за яка защита на обсадените, стои старата черква, ниска, дебела сграда с кубе ниско над покрива, покрита с плочи. Влазяме в двора, обрасъл с буренак. Там надничат ниски повалени гробища; няколко унили дръвчета тъжно спущат клоните си пред мълчаливо зеющите прозорци, без пречки, дълбоки, тъмни, като очните дупки на един череп. Когато влазям в самата черква, лъхва ми в лицето един хладен, задушлив и гробен дъх; съмнителна, скръбна виделина пада въз голите, издраскани и опушени стени, които подпират влажен и тъмен свод, тежко надвесен над главата ми. Тия стени навсякъде имат изкъртена мазилката си на един човешки ръст височина. Стражарят ми обяснява това, както и опушването им: турската власт, встревожена сама от големината на престъплението, което бе допуснала и насърчила, беше поискала колкогоде да заличи дирите му. След изгарянето посредством огън и вар телата разпоредила се за остъргването кръвта от стените, която е показвала височината, до която са били дошли наплъстените трупове на страдалците.

При недогорелите остатки на олтара са сложени на

полички купове черепи; разните дупки и широки цепнатини по тях свидетелствуват за мъченическата смърт на нещастниците. Един вид епитафия в блудкави стихове е закачена над черепите, които сами са достатъчно красноречиви, за да пробудят в душата най-раздирателна скръб и ужас.

Но скръбта и ужасът ще бъдат тогава пълни, когато узнаем всичката безкрайност на тая дълга агония на няколкостотин беззащитни мъже, жени и деца. Тука е търсила прибежище от пламъците и ятагана на башибозуците друга голяма навалица хора от всеки пол и възраст. Черквата, чрез своите яки зидове — дворски и вътрешни, — е била най-здравото място в цялото село, затова била привлякла в недрата си пет пъти повече свят, отколкото е била в състояние да побере. Тая гъста навалица се тъпкала вътре и в двора. Най-напред башибозуците, подир отчаяната защита от обсадените — с камъни и дърве, — понеже нямали оръжия, нахълтали в двора (на 2 май). През деня и до полунощ, всред писъци, молби и ревове, турците секли немилостиво. Призори целия черковен двор бил вече настлан с кървави тела на убити и умиращи!. . . Тогава настал ред за навалицата в черквата. Там повече от хиляда мъже, жени и деца, заглушвани от врявата на клането в двора, са се тласкали, мачкали, тъпчели и задушвали до смърт от отровения с нетърпим смрад въздух. . . Въображението се потресва от страховитостта на картината. Всеки нещастник е умирал не една смърт, а сто смърти — от непреносими физически и нравствени страдания. Башибозуците, за да ги накарат да отворят черквата, не са се задоволили само да морят с глад, жажда[1] и куршуми натрупаните един въз други мъртви и живи, обезумели от страх и отчаяние батачани. Тия взверени фанатици, със свойствената на жестокостта изобретателност, хвърлили от прозорците кошери с пчели и хиляди отровни жила заставили клетите пленници да издават неистови викове. Когато бръмчащите роеве разсърдени пчели като парлив облак падали въз лицата, шиите, ръцете, то натопени в газ и запалени стиски

[1] За да намерят водица, батачани, с каквото могли, изкопали в черковата дупка два метра дълбока, но вода не излязла.

слама, хвъргани в черквата, във вид на огнени езици пържили, горили телата, задушвали с ядовития си дим устата и гърлата, заслепявали очите, тровели въздуха, Тия нови инструменти за мъчение произвождали в навалицата, заедно с ужаса, луди безредни движения, нови притъпкования, смазвания и удушвания на мъже, жени и деца!

Подир тия страдания смъртта остала вече нищо. Вратата се отворила. Захванало се отвратително, зверско, нечуто в историята клане, придружено с луксусът на изтънчени предварителни мъчителства: рязане членове, извъртяване очи, игране с ножа по трептящите човешки меса, разпаряне живи трудни жени, нарязване децата им на върха на ятаганите. . . Аз преобръщам листа и отминувам. Куражът ми липсва. Любопитните или храбрите нека сами прочетат описанието на клането в по-горе поменатата книга, която г. Манчев е имал немилосърдието да ни даде в ръцете!

Да, аз бягам от това най-ужасно зрелище на човеческо страдание, на българското унижение. И сега, като възсъздавам в няколко бързо написани редове, с бездушни, бледави слова, тая дивашка, кървава, канибалска епопея, аз в ума си я виждам във всичката й ужасна реалност, въображението ми рисува напълно картината, която слабото перо се чувствува неспособно нито в хилядната й част да предаде. Ужаси, каквито са баташките, не могат да се представят с никакви материални средства. Та и по-добре. Те опозоряват човечеството и удрят разкаления си жиг на нашия деветнадесети век и на цивилизацията му, които са могли да ги допуснат.

Уви, защото те ги допуснаха, и не само допуснаха, но и одобриха, чрез устата на един от най-просветените си представители, пред лицето на най-хуманната нация, която има славата да се възмути[1].

[1] Английският пръв министър Дизраели (Биконсфилд по-после), като отричаше нагло пред парламента зверствата на турците, произнесе тия цинически думи: «Впрочем, по-добре да измрат сто хиляди българи, за да се запази мирът.»

XXIX

Няколко искри в мрака. — Намаз

И така, аз превръщам листото, уморен, унизен от тия възпоминания, със сърце обляно с кръв. . . Но не, ще се спра още малко! Искам да се спра и на няколко скудни лучи всред безпределната нощ от позор. Защото, ох, имало е и черти от доблест, рожби на отчаянето, утешающи и възвишающи, и те не трябва да останат в забрава и аз се считам длъжен да ги извадя на свят, за да озаря поне едно кътче в чернотата на картината си, както и на собствената си душа сега. Имало е, казвам, жертви, у които отчаянето е будило сюблимно презрение към смъртта, мрачни избухвания на беззаветен кураж и омраза, на величествена безстрашливост и на горда смърт. . .

Имало е например Колю Лазин, който, изпъден от пожара из къщата си, дето се криел, нападнал с гол нож башибозушката тълпа, свалил неколцина и спогнал другите, които хванали да бягат, додето бил окръжен от друга тълпа и посечен на парчета. Имало е Стоян Цветанов: току-що изваждал из земята скритата си там при предаването пушка, ненадейно го заградил куп башибозуци, хванали пушката за желязото и му извикали да я предаде. «Когато умра, тогава ще я вземете!» — отговорил той, гръмнал едного в челото, пробил си път между тях и побързал да я напълни изново. Но куршумите им не го оставили да довърши това и той паднал смъртно ударен с думите: «Взимайте я сега, кръвопийци!» В черквата Христо Станков сполучил да откърти едно дърво от троновете, убил двама души и с ножа на единия нападнал на другите и се борил, додето паднал мъртъв. Имало е Ангелина Митюва Станкова — защото имало е и жени-героини — слаби създания с тигровска ярост, — като видяла мъжа си убит от нахлулите в двора башибозуци, грабнала им една брадва и разполовила главата на мъжовия си убийца и паднала мъртва под ударите на другите; така и Венка Стойчева, извършила същото с убийцата на мъжа си, прогонила останалите злодейци с една брадва и сполучва да остане жива. Имало е Лоза Богданова, горда героиня на чест-

та. Тая най-хубава батачанка умряла с най-хубава смърт. «Каурке, оставям те жива, ела в харема ми!»— казал ѝ убийцата на мъжа ѝ в най-големия разгар на клането. И той, с пламнал от сладострастие поглед, очаквал отговора ѝ. И тя отговорила: забила в гърдите му един домашен нож-захлупач, който измъкнала из дрехите си. Тя била скълцана тутакси. В пожарите по къщята други жени, на които името не можах да науча, хвърляли главни въз други. Имало е и такива жени, които, като нямали ни нож, ни главни на разположение, хвърляли се въз башибозуците и ятаганите им с голи ръце и с проклятия!. . .

Но тия редки пламванета на кураж се губят вред всеобщото изплашване и безумен стаден страх на батачани, който се е равнявал само с безумно-зверски-стадната кръвожадност, която е прихванала тълпата на башибозуците. . .

Когато излязох из черквата, стражарят ми посочи едно дърво в двора: от него един ходжа подир сеча в черквата е изпял тържествен намаз[1] в благодарност богу, че помогнал за изтреблението на «каурите»!

Нещо преди четири века (на 1572 г.) един други ходжа в Рим, един папа, при известието за Вартоломейската нощ, беше отслужил благодарствен Te deum за изкалянето хугенотите във Франция.

Всемилостивият, вседобрият, всеблагият бог религията го правеше главен участник в най-зверските злодеяния, които са опозорили человеческия род!

Уви, трябваше ли историята с тая омерзителна точност да се повтаря подир четири столетия?!

Друг един ходжа на беглишките хармани (височина над Батак, отдето Ахмед ага е ръководил изтреблението му) от една дървена кошара, подир сеча, прогласил пред пленените жени и башибозуците, че «каурското се вече свършило, че по всичката земля на девлетя не останал ни един каурин и че поляната от бившето село Батак ще се посее с ечемик за конете на правоверните!»

Тъпоумният фанатик не знаеше, че от това кърваво пепелище щяло да изникне съвсем друго растение: от-

[1] Молитвата, която пеят от викалото на минаретата.

мъстителната сабля, която подсече навеки живота на отоманската империя. . .

. . . . . .

XXX

Два момента от българската история

В Пловдивското изложение (на връщане за София) аз видях великолепната картина на г. Пьотровски: Клането и пожарът на Батак. Аз проверих своите представления за тях с ония,които ни е дало на платно творчеството на живописеца, и още един път имах случай да се поклоня пред магията на изкуството. Освещението на нощния мрак от пламъците, в трепливи петна отразявани от вълните на Стара река, куповете голи и полуголи тела край нея със замръзнали от ужас лица и кървавите рани, които нощта прави черни, групата на убийците с лица покойно-зверски, наполовина и зловещо озарени от пожарите, които си делят плячката — всичко това е поразително живо, изразително, блестяще по съвършенството на замисъла и на изпълнението. То възбужда удивление заедно с едно безпределно чувство от жалост, скръб, негодувание. . . Но ужас — не. Ужасът се получава там, в самия Батак, когато стъпяш на земята и под краката ти се чини, че пращят кокали, когато гледаш черковните стени додека са изкъртени и знаеш, че дотам е все било трупове и кръв, и когато, като се запреш над Стара река, помислиш си, че тя е някога текла съвсем червена и е лъскала нощя от пламъците, които са изядвали два разкрача от тебе двеста живи хора, вред адски пращенета и виенета. . . О, там е ужасът, там настръхват космите и человек чувствува, че е унизен от това чувство на ужас,че е деградиран от него, че е лош, че става звяр. . .

До тая картина, и като pendant неин, виси друго едно платно, на г. Холарека, което изобразява ослепената Самуилова войска при Беласица (1015). Тия две страшни събития, които делят толкова века едно от друго, тука са тъй близки и сродни по своята трагичност! И

тъй различни и далеки по съдбоносните си сетнини — първото докарало освобождението на България, второто гибелта ѝ! . . . Уви, тая картина е също художествена, но аз се питам: защо виси там? Защо е донесена там тая картина, изражаваща най-трагическия и грозен момент в нашата стара история?! Каква идея е ръководила комисията на изложението по снабдяването картинния му отдел с тая ужасна картина? Защото тя само ужас може да вдъхне на зрителите. За щастие, сега малцина от тях знаят значението ѝ, за да могат да пропълят мравки под кожата им[1]. И по-добре. Аз не разбирам какво куманно и благо чувство, какво облагородяюще усещане могат да събудят в душата на българина подобни зрелища на човешка зверщина, освен безплодно настръхване, инстинкти за мъст и омраза и сляпо национално озлобление. Трябваше ли от толкова далеко (от Прага!) да се докара тая картина, която, ако там служи да порази на миг равнодушното любопитство на чужденеца, в Пловдив прави да се облива с кръв сърцето на българина? Каква полза да възсъздаваме в живи образи средновековните безчеловечни свирепости? Каква необходимост в нашето първо изложение най-голямата картина, която виси там, да представлява един наш национален позор, който е позор и за човечеството? Не стига ли, дето сме нещастни да го имаме в историята си (гърците се гордеят с него!), ами още да го гледаме с любов, възпроизвождан от изкуството?

Укорът ми се отнася еднакво към комисията на изложението, както и към г. Холарека. Талантливият художник е имал да си избере безброй сюжети из нашата стара история, която не е лишена от светли или покъртителни страници, но той предпочел най-черната и отвратителната. Защо? Човек неволно дири моралното или идейното побуждение на артиста, но мъчно може да го улови в ужаса на сюжета и неволно му хрумва мисълта, дали то не трябва да се дири в декадентското желание на художника да спекулира на нервите на зрителя? Ако би случайно това да е съблазнило художника, жаден за ефекти, чрез ужас, аз му бих посочил и

[1] По-после се запълни тоя пробел чрез прилепяне под картината хартийка с обяснението ѝ: Compelle intrare!

други сюжети от историята на Изток за картини, напр, пиршеството на влашкия войвода Рад Дракул, оглашавано от ревовете на триста пленници маджари, натъкнати на колове около пирующите, или акта на одирането в Цариград молдовския княз Бранкована! Или пък опичането жив, нанизан на ръжен като прасе, злочестия старец Трендафил Тошев Керелов при клането на Батак от барутинския Ахмед ага! «Нежните» средни векове, та и деветнадесетият, пазят богато съкровище за г. Холарека!

И платното на Пьотровски представлява най-грозната страница на новата ни история. Но впечатлението, което произвеждат неговите осветени от пожара трупове, на които смъртта е благодетелно прекратила страданията, е съвсем друго от онова на Холарековата картина, която изважда в ума ти образа на 15 000 българи в момента на най-лютите мъки[1]. . . Въображението ти се вледенява и душата се парализува от ужас! Там е дълбоко възмущение и тъга — тук е погнушение и настръх, какъвто усещаш във Винтеровия музей на инквизицията в Петербург!. . . Зрителят отминува с чувство на отвращение от низката жестокост на човешката природа и с гняв против художника, който посветил толкова талант, сила, изкуство и вдъхновение, за да я обезсмърти на това платно!. . .

Аз изказвам тук лично мнение на един профан. А познавачите от изкуството могат да се възторгват, колкото щат, от труда на г. Холарека, като го гледат през очите на специалиста; аз го гледам през душата на българина. . .[2]

[1] Художникът, види се, за да усили още ефекта, представил е шествието на ослепения отряд зимно време, в снежна фъртуна. Това обаче е една историческа несъобразност: пленението от Василия II Самуиловата войска е станало през юлия 1015 год., а изпращането ѝ ослепена при Самуил в Прилеп е станало в първите дни на септември, същата година, когато е още лято и никога, особено в една южна страна като Македония, не може да падне сняг и да има фъртуни така рано.

[2] Тая отвратителна картина, вместо да бъде захвърлена, по заслуга, е довлечена и турена на видно място в софийския музей! Само у нас, българите, може да се найде такава липса на етико-естетическо чувство и на национално самолюбие. . .

XXXI

Из пролома на Стара река. — Пещера

Един четвърт час на север от Батак Стара река се завира в пролома, който разсича до дъно родопската верига, и тутакси се скрива из неговите усойни завои. Само когато се озовах в них, ограден отвсякъде между техните високи стени, аз почувствувах повечко облекчение; зловещия призрак на окървавения Батак оставаше зад мене, като че спрян от невидим вардач при портата на пролома. Тоя затулен пролом действуваше успокоително на нервите ми. Може би и той знаеше някои кървави сцени от баташката драма, но за мене те бях неизвестни и нищо не го свързваше с Батак, освен реката, която сега влечеше безгрижно шумящите си бистри като сълза вълни към свободната долина на Марица.

Рядко съм виждал пролом по-див и по-величествен от този.

Две шеметно високи, прави, почти надвиснали урви, цели покрити с борики. Тия борики стърчат една над друга, едвам закрепени на отвесните стени, по които са озъбени страшни канари. А Стара река шуми лъкатушно и с безбройни пенести водопади из дълбокото си гранитно легло. Погледът, възхитен, хвърчи по зелените стени, чиито рунтави върхове се потапят нежно в небесната синина; него го поразяват все нови, все разни и все величави картини, що на всеки завой му представя пролома, цял ехтящ от ручението на реката.

Шосето върви край реката, като я минува на много места по добри мостове, но само то е ужасно лошо на повечето си пространство. Върлите му спускове и стръмнини, изровени от пороите и наострени с канари, правят вървежа на коня твърде мъчен, а на файтон — невъзможен. Само волските кола — едните, за които не съществува препятствие, защото аз видях другите им дори до върховете на всичките родопски бърда, по които минах — могат свободно да пълзят по тоя път, който има претенцията на шосе. Застигнах някои, които влачеха с едно адско скърцане предълги греди — по

една или по две; човек не знаеше от какво им е душата на бедните волове, разчекнати и мартиризирани под тежестта на тоя товар, утрояван от лошотата на пътя.

Вървяхме около три часа и половина все така. Някъде през пролуките на пролома виждах на север Пазарджишкото поле и зад него върхове от Средна гора. Когато заприближавахме към северния му край, скалите от сивожълт камък зачестиха да шарят стръмнините по твърде живописни начини. Някъде те изобразяваха някакви дълги зидове на криви линии или тераси, правилно подзидани, стотина метра високо над пропастта, по които се притискаха групи от кичести борики; тъмни дупки изведнаж се отваряха в някои стени, сякаш че бяха легловища на някои хвъркати чудовища; имаше някои съвсем с форма на врати. Тия дупки все повече се намножаваха по урвите и зловещо гледаха от непристъпните си височини. Това са прочутите пещери на градът Пещера, комуто са дали името си. Любопитно е, че това архибългарско название е дало възможност на гърци и турци да го преиначат — всеки в полза на своята националност: гърците са го променили в Περιστερά (гълъб), а турците — в Бешдере (пет реки). Тия многобройни пещери, които местното население нарича просто дупки (Ушатови дупки, Бакърджийски дупки, Шантова дупка, Страшинова дупка), са богати със сталактити, резултат на многовековната работа на водата, която капе от сводовете им. До самия град в планината има една изкуствена дупка, изкопана в скалата във вид на килийка, дето извира лековита вода, която в петък привлича болни отвред и от всички народности. Тя е свързана с едно предание, нелишено от мистическа поезия. Според него там живели някога двама калугери постници, свети хора. Някои злодейци ги убили и като се смесила кръвта с водата, направили я оттогава лековита. Който и днес идел твърде рано в тая дупка, можел да чуе таинствени гласове, които пеят черковно пение, и звук на клепало. . .

На едно по-голямо разстояние от града има рът, називаем Костена могила. Тя изобилва с человечески кости и произхождението им се обяснява, както и на ония на Костено поле, при Костенец, чрез битките на българите с турците при завоеванието. И тук, както в

мъчнодостъпния пролом на Искъра (при Урвич), Момина клисура и други горски усои, трябва да са имали място последните епизоди от агонията на погибающето Шишманово царство. Тия горски теснини не са били вече надеждни убежища на дребните уломки от политическата ни независимост, изчезнала най-напред от равнините. Природните твърдини са били слаби да защитят едни борци, които вече не се надявали на силата на меча си, сломен от стихийният напор на неудържимия азиатски нахлув. . .

Надвечер влязох в тесните, кални, постлани с лош калдъръм улици на Пещера, инак така живописно и спокойно разложена между полите на Родопите и ниски гористи хълмове от север, които я правят съвършено планински град. Беше пазарен ден и едвам си пробивах път между навалицата граждани и селяни— българи, турци, цънцари, каракачани, — що се тласкаше по улиците. Съвсем друг вид има тоя градец от оня, който оставих преди пет часа в недрата на планината — Батак. Тук виждиш навсякъде признаци от благосъстояние, интензивен живот и напредък. Никъде следи от опустошение. Пещера не е била ни най-малко покътната през времената на борбите и кланетата: тя е мирувала и е живувала добре с турците. Тя е видяла кръв само когато Стара река я докара от баташката касапница.

Влезнах в гостилница «Чепино». Гостилница доста прибрана и весела. Постелки, завивки чистички. Шум голям няма. Вид — към планината. Аз я препоръчвам на всеки турист, комуто падне път през Пещера.

Едвам се намерих в стаята си, изгладнял като вълк, премалял и разбит от самара и вървежа на помашкия кон, аз се търтих на леглото и спах три часа непробудно. Гладът можеше да чака, но сънят не. Разбудих се под шума на пороен дъжд, който с бяс тупаше по покрива и в прозорците всред нощната тъмнина. Понеже полудата за сънят не ми даде време да се разпоредя порано за вечеря, аз я приех, каквато се намери в гостилницата, на която дъждът сега бе пресякъл всяко съобщение с града.

Сутринта първата фигура, която се показа на вра-

тата ми, беше Медю, водачът ми. Той идеше да му броя осемте лева кирия от Лъджане дотука. Току подир него се яви друг турчин — файтонджия, и ми предложи да ме закара до пазарджишката станция. Като си обезпечих кола, поразходих се из града. Мисля, че ще ви кажа всичко, като ви кажа, че Пещера е турски град, както всичките турски градове. Те са неизменни и все същи — било, че се викат Пещера, било — Стамбул, било Коня — в Анадол, било Казан — при Волга, било Бахчесарай — в Крим. Можеш да вземеш чаршията на този последния и да я турищ наместо чаршията на Пещера, без да измениш нито на косъм типичната физиономия на града, без да се познае размяната.

В Бахчесарай, всред тесните му криви калдъръмлии улици, с ниски от два метра дюкенчета, с кепенци, прилепени на стряхата, с апатично спокойни мюсюлмани, коленичили пред столицата си — сарачи, седлари, табаци, сапунджии, люледжии, халваджии, дребни бакали, или — насядали на рогозки на пътя с чибучки в ръцете; със струпани къщички и мръсни ханчета, зад които се изтака високо и се белее тънката форма на излупено минаре — с всичкия тоя възточен колорит — аз си помислих на минута, че някой вълшебник ме е пренесъл в карловската чаршия — каквато я знаех в турско време. И трябва да си призная: странно мило и добре ми беше в тая обстановка, с която така близко са свикнати очите ни и сродени душите ни. Първи път в оня далечен предел, толкова чужд по всичкия свой битови строй, наредби, форми на живота за българина, аз се почувствувах сякаш в една своя, родна атмосфера, замириса ми на България при тия дюкенчета с кепенци, при тия аги, насядали на рогозки на улицата, с изути емении при тях, които разправяха важно същото онова, което техните деди преди четири века пак са разправяли на подобни рогозки — тук или при Златния рог — все едно. . .

По 9 часът колата ме носеха през зелената гориста бърдчина, от север, към равнината на Марица. Когато възлязох на върха на бърдото, аз се обърнах назад. Веригата на Родопите, грандиозна и лъснала от зеленина под блясъка на утринното слънце, затваряше кръгозора от юг; проломът и той беше затворен сега от един рът

на планината така, щото мъчно би отгадал човек, че там я просича дълбок канал до самите недра на Родопите.

И аз чувствувах добре, че вече съм вън от тях, от техните картини, поезия, тъмни борове и мрачни възпоминания, виждах, че е време да им кажа сбогом, както е време сега да го кажа и на читателя.

София, 11 октомври 1892

МУСАЛА

ИЗЛЕТ

И мен огромна
смути тревога:
в тоя миг, помна,
усетих бога. . .

НАГЛАСЯВАНЕ

Моят приятел, д-р М., велик ловец пред бога, страстен любител на пътуванията, на българските планини и на пъдпъдъците, не е още член на туристическото дружество «Алеко Константинов»; прочее, той не е вземàл участие нито в един от смелите му излети до Владая, до Черепишкия манастир или до Пловдив — по железницата, — обаждани тържествено от Български търговски вестник; нито пък — в шумните «екскурзии» на членовете от Славянска беседа до гората отсам Своге, придружени от тамбурашки оркестър и дамаджани с вино. Напразно ще търсите лика му в една от безчислените фотографически снимки на «туристи» и «екскурзионисти», увековечили по тоя начин възшествието си до някой Кремиковски манастир. . . Д-р М. не е слушал сказките за красотите на българската природа в пивница «Батенберг», а още по-малко му е хрумвало да ги опише в проза или в стихове — за които ръката му никога не е хващала перото, привикнала да държи само нещера и пушката.

Но я попитайте пътнишката му каскета де не е била и що не е видяла; де не е яла дъжд; кои балкански ветрове не са брулили знаменитата му руска брада, над кои чуки и върхове не се е рисувала тя победоносно в лазурното небе?

Истина, тия постоянни лутанета му са костували да остане назад от текущата политика, да губи болни и даже веднаж — да изтърве министерското кресло! — и със своите петдесет и пет години да притежава още младо,червендалесто лице и да не притежава нито благородно разстройство на желъдъка, нито аристокра-

тически ревматизъм, нито почтен бял косъм в меката свилена брада. И той не се срамува от това!

Един ден в градската градина д-р М., обиколен при една маса от неколцина души, гледаше в един лист хартия някакъв списък от имена. По сериозния и тържествен вид, който имаше лицето му в нея минута, би помислил човек, че списъкът съдържа възможните кандидати на бъдещия, всеки ден очакван нов кабинет.

Истина, това бяха кандидати, но не за министерски кресла, а за по-високо място:

За Мусала!

Докторът произнасяше натъртено и важно името на всеки охотник, изразил готовност да вземе участие в излета, устрояван от него.

Три имена обаче бяха заличени и докторът ги прескокна.

— Защо сте ги заличили? — попита един от присъствующите. — Отказаха ли се тия господа?

— Не се отказаха, а отказах им — отговори докторът; — единия е слабак, двамата са дебели. Мусала не обича такива хора, а аз не обичам да нося никого на гръб.

Докторът имаше право. Ние по-после видяхме какви силни мишци, какви здрави гърди, какви изпечени организми и леки нозе трябваха за ония урви и висове, които стоеха на пътя ни, и — оная борба с нагли атмосферни промени, които имаше да издържим, безнаказано, при възшествието си в своенравното планинско небе. . .

Устроител на излета, предводител на дружината, д-р М. с важността и решителния тон на един капитан, който се впуска в примеждливо морско плуване, прибави:

— Господа, всред лято сме, но не забравяйте да си вземете дрехи като за зима. Може да имаме хубаво време, може да имаме и сняг. Аз го ядох един път — сибирски — на Еленин връх, в края на юлия. Планините са капризни като жените и непостоянни като българската политика.

Войводата се нагърби и с приготвянето на естните припаси. Те трябваше да бъдат обилни и разнообразни — не говоря вкусни: нашите вълчи охоти в планината биха намерили вкусни и корените, които ядат гладующите индийци сега.

И ние, чрез силата на въображението, вече виждахме на тревата, край шумяще планинско поточе, под клоните на тъмни ели, тихо люлени от хладния, напоен със смолист дъх ветрец, горска трапеза, заобиколена от гладна и морна дружина, която бяхме ние.

Блян!

Още тука, на същия лист, докторът забележи едно по едно разядките и преядките на пътнишката ни сухоежбинска трапеза. Той бе предвидял всичко с прозорливостта на един Жул Верновв герой на път за полярното море. Имаше даже и чушки, и краставички!

От питиетата тури: ракия, коняк, вино и чай. (Представете си: чай да пиеш на връх Мусала!)

Докторът обади, че ще имаме и пъстърва като «деликатес».

— Отде ще я вземеш тука? — попитаха.

— Тя е сега в горна Марица, при Радуил.

— Браво!

— Докторе — казах аз, — ти забрави най-главното нещо.

Той ме погледна сепнато:

— Какво?

— Най-вкусното нещо, което е запретено в София от благоприличието, но което планината позволява да се яде безнаказано, и вероятно с него се хранят балканските самодиви. Отгадай!

— Кажи! — отвърна докторът.

— Чесън!

— Ура! — извикаха всичките.

Докторът се улови за брадата засрамен.

Аз приемах, смутен, поздравления от възхитените другари.

Подир това нагласихме пътя си.

Тръгване в понеделник (29 юли) по 11 часа през нощта, с железница, за станция Баня Костенец.

Оттам с кола — казаха, че по всяко време се намират при нея станция — до Долна баня, дето пристигаме призори.

На Долна баня хващаме коне — имало ги там ви-

наги на разположение, — яхаме и гоним Радуил, дето обядваме.

От Радуил гоним Чамкория, дето нощуваме — казаха, че винаги има на разположение легла в гостилницата.

На сутринта от Чамкория гоним горната бичкиджийница под изворите на Марица, дето спим.

По зори — на третия ден — възкачване на Мусала. Обед на върха му и пиене чай. Прелест! Ах, тоя чародеец д-р М.!

От Мусала спущане в долината на Бели Искър и нощуване в кулата при Демиркапия.

На четвъртия ден гоним Самоков, дето нощуваме.

На петия — пак в София.

Биде изразено желание да повикаме и фотограф, който да ни снеме на Мусала, именно на връх Мусала! Зер, подир толкова труд имахме право да завещаем на вековете спомена за подвига си.

Аз решително се възпротивих на такова снимане. Считах, че е едно кощунство да загрозяваме образа на великия Мусала с нашите. Исполинът би се унизил, намалил в една фотография, представен възседнат от някакви хора. Няма нищо по-противно от картина, дето дивото величие на природата е опошлено от пигмейското тщеславие на човека.

А този обичай у нас се е вкоренил. Аз видях в една Карастоянова фотография обезобразен величествения Костенецки водопад с накачените по скалите му, като маймуни, туристи. А един даже се е разкрачил на самия му връх, върху един камък, плискан от запенените вълни, по бели гащи — именно по бели гащи! Ужас!. . . Тия хора стоят там, като дрипи, окачени на един благороден паметник!

Така е фотографисан и гордият Юмрючал. Туристи са насядали по турски върху плешивия му лоб и са го закрили. Търсиш Юмрючал, а виждаш някакви глупави лица и големи крака в небесния свод!

Бях видял наскоро в същото срамотно положение и Мусала, в една фотография — единствената му: офицери и войници стоят на едно място и отдолу пише: «Мусала». Какъв Мусала! Истина, аз почитам бляскавите униформи и солдашките ботуши, и всичките емблеми на храбростта, но по обичам да видя великана в гордата си неприкосновеност и самотност. Сигурно величието му нищо няма да изгуби от липсата на казармени видения. . .

Тия доводи бяха убедителни и се прие моето мнение. Слава богу, аз щях да имам в кабинета си великана такъв, какъвто си е: величествен, безлюден, страшен, но не грозен!

В ЖЕЛЕЗНИЦАТА

По единайсет часа поклонниците за Мусала бяха на гарата.

Дружината не можа да се смести цяла в едно отделение на същия вагон. Понеже и другите отделения бяха пълни с пътници, аз и г. М-ч артисахме. Тогава минахме в купето на друг вагон, втори клас; то остана в пълно наше разположение дори до станцията Баня Костенец. Ако ние спечелихме в спокойство, то изгубихме от друга страна: веселото общество, събрано отвъд. А че то прекарваше весело, в това ни убеждаваха две обстоятелства: първо, то не можеше да спи поради теснотата; второ, там беше и г. С.

Тоя сподвижник, който не стоеше в знаменития списък на излетачите до Мусала, в последната минута беше се явил на софийската гара, за изненада и радост на всички ни. Лек и добър другар за подобни разходки, шегобиец, обладател на неизчерпаем запас от анекдоти, не всегда от целомудрен характер и голяма пресната, но винаги занимателни по начина, по който ги разказва, г. С. умее да изпълни с една атмосфера от веселост и една тъмница.

При това и песнопоец голям.

Но с туй не се изчерпват всичките качества на тоя достоен человек. Той обладава още едно изкуство, обработено до съвършенство: подражава гласа на животните. Слушаш до себе си, че излае сърдито овчарско псе, замучи бивол, заблее яре, загуца прасе — гледаш — няма никакво животно наоколо: само един С. хладнокръвен и сериозен. Понякога изреве мечка, същинска

жеравненска мечка — озърташ се безпокоен, па се сетиш. . . и се усмихнеш.

Решително, г. С. е побъркал призванието си: той бил роден за изкуството.

Вие по това разбирате колко завиждахме на дружината в другия вагон.

Тя се състоеше там още: от войводата, доктор по медицината и по лова; от знаменития наш геолог, професор З., чието чукче е клъцнало по всичките скали на България; от младичкия професор-правовед г. М.; от страстния ботаник г. Т., вечно странствующ с огромен зелен хербариум на гърба; от зиморлявия г. П., гимназиален учител, и от двама студенти. Вие виждате, че литературата и така би се намерила сирота и задушена сред толкова наука!

Моят другар принадлежи към дипломацията, в която е занимавал важно положение. Затова разговорът ни се въртеше около сериозни въпроси. Подир един час беседа по нашата външна политика, за Чемберленовата отговорност по бурската война, за династическия въпрос в Сърбия, за пъстървите в горна Марица, ние задрямахме на кадифените седалища, олюшквани приятно от тръскането на колата, под приспивателния шум на колелетата, който ту ни унасяше, ту ни разбуждаше.

Влакът следваше да гърми из нощта. Той плачеше, хъркаше, пухтеше, грухтеше под ушите ни. Приличаше на непознат чудовищен звяр, който, запъхтян и ядосан, ни носеше в недрата си, през бърда и долове, през реки и стръмнини. През сложния шум на влака ухото ми понякога схващаше ясно равномерните ритмически удари на буталките и тогава сякаш влакът пееше и повтаряше милиони пъти някой стих в анапест, еднообразно, неуморимо, отчаятелно равномерно и правилно.

Както повечето пътници, аз не мога да спя в железницата. Често се сепвах в полудрямката и погледвах из прозореца навън. Там смутно се очертаваха линиите на бърдата и височините в тъмното, засипано със звезди небе. Тогава ставаше и другарят ми, който никак не можеше да задреме. И ние разменяхме пак по някоя меланхолична дума.

След ихтиманската станция ние поклюмнахме пак,

приспани от не помня какъв дипломатически въпрос. . .

По едно време влакът изписка и спря и ние видяхме през прозореца светлина от фенери; помислихме, че сме стигнали, и хванахме да си прибираме вещите. Но излезе, че това било станцията Стамболово, предпоследната до Баня Костенец.

Станцията носи името на близкото село, което по-преди се е казвало Кабаплий.

Това прекръщаване има своята малка историйка, която отваря едно прозорче в психологията на българина.

През времето на покойния Стамболов кабаплийския кмет, за да спечели благоволението на всемогущия министър, дал официално на селото си неговото име. След Стамболовото падане друг кмет пусна платната по новия вятър и замени новото име на селото със старото. Стоилов обаче, било, че не щя да влезе в дребнавите видове на кмета, било по друга причина, не утвърди постановлението му. По тоя начин селото си остана Стамболово — и станцията с туй име.

Днес има села, носещи името на Стамболовите другари, все от онова време. Това не е голяма беда, когато едно звучно име на български големец замести турското название на селото. Работата е в побужденията на кръстниците: а тия побуждения повечето пъти не са родени нито от патриотически, нито от естетични потребности — а користта и любоугодството цъфтят еднакво под капелата на гражданина и на селското бунище. Често у нас те приемат форми най-нелепи, дори противни. Знам в Южна България един градец, който по тая част е неподражаем: общинските му управници са намерили възможност в променяването имената на училището си да открият един доходен извор за него, както и средство да засвидетелствуват предаността си към всичките управления.

Когато дойдоха русите, кметството на тоя градец тури надпис над школото: «Училище Александър II», веднага сменено с името на княза Дондукова, императорския комисар. Когато дойде първия главен управител на Източна Румелия и при обиколката си из областта мина и през казания градец, той с удоволствие съгледа над училищната врата голям над-

пис: «Училище Алеко Богориди». Подир Съединението Богориди биде изтъркано и заместено с Александър Батенберг. Днес това училище носи името на един член от княжеското семейство.

Естествено, че тия високи лица отплатиха за честта и симпатията с щедри парични пожертвуванета за училището, без да знаят през какви японски метаморфози е минало името му. Надявам се, че този инак симпатичен градец отдавна е помислил върху други извори за поддръжката на школото си.

Лека му пръст на Алеқа Константинов! Той ни даде в една незабравима дума определението на тая българска практичност. Без това ние не бихме знаели с какви съществителни и прилагателни да я означим.

На $2^1/_2$часа подир полунощ стигнахме.

УТРИН ХОД

Първата ни грижа, след като се изсипахме из вагоните, беше да се залутаме из тъмнината да хванем кола, три или четири за нас и една за багажа ни, за да идем в село Долна баня.

Едно първо разочарование: имаше само една кола. Сметката на войводата ни излезе погрешна. Натоварихме пъртушините и припасите на тая кола, а ние направихме, каквото би сторил всеки честен човек на наше място: тръгнахме апостолски, след като напразно молихме сънливия там ханджия да накладе огън и ни свари по едно кафе.

Осем километра път изминахме посред гъстия нощен мрак по едвам видимото шосе. Слушахме постоянно отдясно глухия ехтеж на Марица. Свежият нощен въздух изпълняше ни с благодатна бодрост. Околните бърда и родопския гребен, високо дигнат в звездното небе, образуваха един чер пояс около нас. Юпитер блещеше твърде ярко на небосвода. Природата почиваше в своя ненарушим покой под песента на еднообразния речен шум. Присъствувахме сякаш на едно велико и свето

тайнство на природата, под чаровната магия на необикновения час и на поезията на спящия свят.

Шосето, което изглеждаше много широко, ставаше все по-лошо, с дълбоки дируги, с локвици кал от валелия дъжд и с продънени мостове. Мидхат паша, който е правил това шосе, както и всичките други в Северна България, личи си по тяхната парясаност, че наистина е напуснал земята ни. . . При един такъв мост д-р М. ми разказа характерен анекдот за състоянието на руските пътища при Николая I. Един мужик, като видял катурването на един файтон в реката от един сломен мост, обърнал се към пътника и му казал: «Барин, не видя ли, че тука има мост? Защо не мина през реката?»

Ходът обаче в тоя предутрин час беше приятен. Аз усещах благотворното действие на движението и на леката умора, гърдите ми дишаха широко и пълно, мишците, нозете и целия организъм усещаха пробуждането на мощна пъргавина и топлота. Зад нас, на кръгозора, небето постепенно побеляваше и звездите мигаха все по-бледни. Разсъмването приближаваше неусетно и душата се проясняваше, колкото повече ставаха ясни предметите около нас. Ето, полека-лека, хвана да се отличава в дрезгавина тъмнозеления цвят на горите, формите на големите дървеса и на шубръчките край пътя, изпъкналостите и подробностите на нещата, които още спяха. И шумът на горна Марица ставаше поведър, по-звънлив. Изток се позлати от една тиха зара и хвърли въз челото на Родопите розов цвят. Звънтаха някъде в шумака гласове на ранобудни птици и огласиха с радост тихия утрин въздух.

Слънцето изгря над горите. Природата светна!

Долината лъсна в цялата си хубост, напъстрена от пожънатите нивя, високи кукурузи, зеленчукови градини, дърволяк, ливади; наоколо позлатените планини, в зелена премяна, гледаха празнично и весело. Празник и веселба беше и в душите ни. Чудна утрина.

Долна баня беше близко в един валог, под бърдото Ходжовица; само бялата ѝ мечет се виждаше красиво източена на зелено бърдо. Повечето от другарите бяха отишли напред; отзад остаяха само д-р М., професор З. и аз. На едно място се спряхме и гледахме на юг.

Далеч там в кръгозора, на дъното в небето, слънцето позлатяваше един родопски гол, заоблен връх.

Гледан оттука, той не стои много висок, но той е много висок.

Това е Мусала.

Мусала, гордият цар на всичките върхове, чалове, чуки, ридове, чукари, венци, купени, висове, що се къпят в небето на България!

Някога, когато пръв път го бях видял от София, подал се в небето зад Лозенската планина, аз го бях поздравил и един малък разговор беше станал между нас:

Високо възвишавай се,
о гордий великан,
надменно устремлявай се
в небесний океан!

Що гледаш там отгоре ти,
из хаосите там?
Що дириш в кръгозорите,
величествен и ням?

Висок си, не постигаш се:
но казал би човек —
на пръсти йощ повдигаш се —
да видиш по-далек.

— Защо ми искаш тайните? —
каза гиганта старий: —
изглеждам аз безкрайните
граници на България...

Скоро — по-други ден — и аз ще видя каквото види тоя левент, изкачен на челото му. Ще се намеря там на оня гол купен, над който плува някакво облаче сега, по-високо над всичко, над областта на бурите и светкавиците, над летежа на орлите...

И ние поздравихме Мусала.

Когато да минем дола, зад който е селото, видяхме сред него една каменна стара сграда, уединена. То беше банята. Бели облаци от пара се издигаха от топлите вирове извън. Аз попитах доктора не е ли добре да се окъпем.

— Не само че е добре, но е и задължително — каза той. — Когато някой отива на поклонение на една светиня, трябва да се очисти душевно и телесно от световните скверности. А Мусала е също една светиня, един от божиите престоли...

Иди вярвай, че имало такава чувствителна душа у един доктор!

Речено и свършено.

В банята има стая за съблечане: прашен под, кирливички чаршафи на политнали легла, дървенични стени и врати, надраскани с похабни думи и с имена на велики хора, никому непознати, всичко — много мило, много българско...

Водата в окропата има 64 градуса по Целзия, но една струйка студена вода из сопка прави я приятна за къпане.

След окъпването едно селянче момиче ни донесе кафето в стаята. Босичко, русокосо, със сухичко лице, което има правилни и нежни черти. Такива правилни и нежни черти имаха жените и в селото. Защото Долна баня се пада в ихтиманската окръжност, прочута по хубавия тип на жените. Тоя тип няма нищо славянско или татарско. Тежкият кърски живот, пекът, оскудията са загрубили лицата, без да разрушат красотата им. Как е попаднал в сърцето на България тоя остров от екзотическа хубост? Такъв е типът и в Костенец, и във Вакарелско, и в Пирдопско, а особено в Ихтиман, дето е развит до класическо изящество. Турците, варвари, груби, но познавачи на хубост, също бяха забележили това скъпо отличие на тъдявашния красен пол и имаха поговорка: «О д ю н я я д а д ж и х а н д а, б у н у н к и д е И х т и м а н д а!» (На оня свят в рая, на тоя в Ихтиман да живееш.) Виж сладострастни разбойници!... Чини ми се, че някой учен европеец обясняваше тая особеност със заселянето на някакви италиански колонии тъдява в средните векове... чрез кръстосването.

ОТ ДОЛНА БАНЯ ДО РАДУИЛ

Слънцето печеше вече добре, когато излязохме из банята.

Дружината ни чакаше в селото на един чардак на пътя, поставен над бистра вада, каквито прохлаждат обикновено припланинските села.

Тук ново разочарование: коне нямало. Всичките били по харманите, които тук наричат гумна. Войводата и тука смяташе на съдбата, и съдбата го излъга. Това породи недоволство и глухо роптане: крайно неприятно ни се видеше да вървим още десетина километра пеш и по жегата, която настаяше, а ние искахме да запазим силите си за върлите места,дето с кон не може да се върви. А ако и в Радуил не найдехме коне? На тоя въпрос д-р М. отговори хладнокръвно:

— Тогава ще тръгнем за Чамкория.

А на Чамкория никаква надежда нямаше да намерим коне! Как ще продължим нататък?

— Пеша пак — отговори докторът.

Ние се възмутихме. Очевидно, за тая важна страна никак не бе промислено, работата бе оставена на слепия случай. Да ми прости достойният ни войвода, но аз тука ще изповядам пред цялата вселена, че се разочаровах в организаторския му талант, който притежаваше до такава висока степен по интендантската част. . .

Един каракачанин ни обнадежди по едно време, че ще ни докара единайсет коня; но след като го чакахме три часа, той дойде да ни каже, че се помята.

Тогава се покорихме на орисницата си. Претоварихме багажа си на една талига и след лека закуска плюхме си на краката — моля, да не се взима това в буквален смисъл! — и тръгнахме за Радуил, из марициното усте. (Казвам «усте», а не «устие». У с т е простият народ нарича оная планинска теснина, която турците наричат б о а з, а учените хора у нас наричат д е ф и л е. . .)

Пътуването излезе твърде приятно. Още отвън селото оставихме шосето и хванахме пряка пътека през прекрасна дъбова гора, примесена с шубраки от трънки (pinus spinosa), от румени малини и лещаци със зрели плодове, които лакомо щурмувахме, и от радостни сенчести поляни. Марица шумеше отдясно, скрита зад

шумака, в полите на гористата Ходжовица, през която минува пътя от Долна баня за Самоков. Местността ставаше все по-разкошна и пътуването се обърна на весела разходка, с чести почивки на тревата под сенките, с бранè лешници, с песни. Г. С. дойде в превъзходно настроение: пътуването ни се огласяваше ту от веселите му истории, ту от кротките или свирепи гласове на разни четвероноги. Той се приказа по влашки и сприятели с една застигната дружина цигани и циганки и за да ги подиграе, обади им, че е техен еднородец, което те без труд повярваха, гледайки със съчувствие лицето му, носящe цвета, който дават великодушните лучи на индийското слънце. . .

Срещнахме хубави млади селянки с живописна носия, гиздосийно носейки червени плетени ръкавици от китките на ръцете до лакътя.

Край пътя, по слоговете на стърнищата и кукурузените ниви, по лъките, се усмихваха шарени редки цветя, които г. Т. събираше за ботаническата си колекция в огромния зелен хербариум, провесен на гърба му. Оня, който не знаеше безобидното му назначение, би го вземал за горско топче.

Минахме зашумоленото многоводно село Махалата. Устето постепенно се стесняваше. Планини отляво и дясно го пристискаха, стремейки се да се съберат на юг, дето стената им заграждаше небосклона. Тъкмо под нея, в едно възхитително чаровно кътче, потънало в зеленина и свежест, се гуши Радуил, село стегнатичко, с нова черкова, бялнала се красиво в тъмнозелените плещи на високия рид Герчовец. Влязохме в селото по обед. Картината наоколо имаше величествената омайност на планинския мир, от нея вееше поезията на колосалното и зеленото. Аз никъде в България не съм виждал село, загнездено в по-обайна местност, в по-разкошна уединеност при дооблачни висини, всред горските обятия!

Може би някои да намерят прекалени моите възхищения, и тука, и по-нататък, от нашите планински покрайнини; може би да ме заподозрат в преувеличение техните хубости и в усилване багрите на картините, които повече отбележвам, отколкото рисувам. Възможно е. Но аз съм искрен в предаването впечатленията си,

защото всичко, каквото съм виждал, аз съм го и чувствувал като българин. Всичко за мене е мило, прекрасно, величествено, а главно — мило. Пътувал съм и из Швейцария, гледал съм Алпите със сините езера, с вечните ледници на чуките им, възвисили челата си непостижимо високо в небесата. Но всичките тия чудеса на природата са ме поразявали, като са ме оставяли хладен. Те не са говорили и на сърцето ми със своите странни имена, странни кръгозори, странен език, що звучи там. Чужда ми е тая природа и аз съм чужденец ней. Дивил й съм се, но не съм я обичал. А България? Всичко ми е родно, близко до сърцето и душата. Всяка горичка, долинка, канара,- връх ми говорят на език понятен, чувствувам, че те са мои, наши, български, и аз съм техен, почти плът от тяхната плът, един въздух и едно слънце ни са хранили и отрастили. . . Всяка нейна красота ми е скъпа, всяко нейно величие е по-велико за мене и ме прави да се гордея. И чини ми се, че никоя земя на света не е тъй красна — може би и това да е една от причините на моята егоистична любов към нея. . . Но кой казва, че България не е много хубава, божествено хубава и величествена? Елате, елате, та погледайте!

В това честито селце и нам честта се усмихна: намериха се веднага нужните коне.

Успокоени така, ние седнахме да обядваме в хладовината на една кръчма, със студените си закуски, при остра охота и весело разположение, особено когато трапезата ни се украси и с животрепещуща пъстърва, и с пържени яйца със сланина, ястие чудно, плод на готварското изкуство на храбро запретнатия при огнището войвода. Ах, какъв славен човек тоя доктор! Подир това ние му простихме осемнайсетте километра път пешком.

Оттука за горната бичкиджийница, дето се нощуваше преди възлазянето на Мусала, има 2 пътя: един, по късият, върви из ждрелото на Марица и по него още днес можехме да стигнем бичкиджийницата; другият заобикаля надясно през Чамкория, но не може да се стигне в същия ден бичкиджийницата, та се преспива в Чамкория.

Подир едно късо съвещание изменихме първоначалния си план и решихме да гоним право горната бичкиджийница, за да спечелим време и път. Но когато си гласяхме конете, научихме от двама стражари за присъствието къде Мусала на шайка разбойници, за която още в София бяхме позачули. Тогава благоразумно се повърнахме на първия си план.

Преимуществото му състоеше в това, че щяхме да видим прочутата Чамкория, непозната на повечето от нас, и че оттам можехме да повикаме фотографина из Самоков и да поискаме стражари от околийския началник, на основание на открити листове.

Небето над нас се синееше безоблачно. Професорите погледнаха барометрите и обадиха, че днес ще имаме хубаво време. Но бай Пеню водача, когото си хванахме тука, не се съгласи с тях: той обърна вниманието ни върху пеенето на петлите, а това безвременно пеене значело, че ще има дъжд. Професорите съжалително погледнаха бай Пеня, който смееше да оборва науката и да се съмнява в пророчеството на барометъра. Но после излезе, че Пеню бил цял професор по народната метеорология. Като Соломона, легендарният, той разбираше гласа на домашните птици и летежа на дивите; той заключаваше по живота на водните и сухоземните животни и на растенията за състоянието на времето в едно близко или отдалечено бъдеще. От него узнахме, че зимата ще дойде рано, понеже лешниците са се много народили, кукувицата е млъкнала преди Петровден, а щъркелите са отлетели преди Макавей (1 август).

Голям куп радуилци, привлечени пред хана от редките гости, ни пожелаха приятелски «добър час» и всичката дружина тръгна, увеличена от двамата коняри и от водача радуилчанин.

ЧАМКОРИЯ

Радостно ехтяха звънците на единайсетте ни кираджийски коня из цветущата долина, в която се озовахме, щом минахме Марица. Ний яхахме на синджир, като светогорски поклонници, предвождани от войводата и от г. З. Професорът запя огнено с воинствени ръкомахането тропара:

„От юности моеѧ мнози борютъ мѧ страсти. Ненавидѧщїе Сїонапосрамѧтсѧ отъ Господа. Ѧко трава во огнѣ бꙋдꙋтъ Изсохше."

Под въодушевляющите звукове на тая марсейлеза ние отивахме в балканските дебри, изгубили всякакъв страх от разбойниците, приближавайки гористия рид, през който трябваше да минем. Скоро го стигнахме и влязохме в сенките му.

Завъзлазяхме по лоша пътека между широколистни дървета. От две страни се зеленееха букове, белокори брези, трепетлики, размесени с лещак, калини, къпини с рубинови зърна, образувайки непроходим гъстак. После хвойни дървеса завоеваха мястото: бели и червенокори ели, смърчове, мури, бяла борика: бяхме влезли в областта на Чамкория.

Вървяхме из гъста борова гора, сенчеста, хладна, глуха. Милиони островърхи ели, прави като свещи, редят се, като зелени стени, от двете страни на пътя. През някои пролуки на тая завеса се виждат дълбоки долове, покрити със същата гора. Екливо дрънкат из тишината на пущинака единайсетте звънци на конете ни, в нозете на които се преплитат трите кучета на кервана. Гората става все по-гъста, по-дива, по-чиста от всякакво друго листнато дърво; големи исполини, нападали от старост или от бурята, гният между стволовете на други исполини, като скелети на чудовища. Никаква птица не цвърчи, никакъв друг шум не се обажда в тия задрямали лесове, освен звънците и разговорите на кервана. Гора безконечна, истинска гора за хайдути. Ние се питаме как могат те да се открият в такъв непроницаем гъстак, в който цяла войска може да остане невидена на няколко крачки от пътя? От нас само войводата беше въоръжен с една пушка: неколцина носеха револвери — слаба защита от една възможна пусия из гъстака, ако разбойниците решеха да ни спрат за обир. Мигар да ги уплашеше артилерията на ботаника!

Тоя зелен горски мир докарва в лирическо настроение дружината и еква песента:

Заплакала е гората,
гората и планината. . . .

Г. С. намира най-сгодния час да извика силен ефект със своите гласови упражнения и лесът заехтява от сърдития рев на една мечка стръвница и туря в голямо безпокойство кучетата. . . Гората изглежда — че няма свършек. Но нам не омръзва из безконечните сенчести завои, дето гърдите ни поимат здравата борова миризма, напоила целия въздух. Само пътеката, издълбана от дъжда, просеяна с тинести коварни локви, измъчва нас и добитъците.

Най-после пътят стана шосе и ни изведе на по-открито място. Скоро зърнахме сградите на горското училище.

Слязохме от конете, за да се разходим.

От горското училище нататък се начева населената част на Чамкория, лятното местожителство на по-охолните софиянци, едни идещи за почивка, други за здраве, трети от снобизъм и от суета. . . Това е много привлекателно място: гиздави летни къщици, паянтова направа, със стил игрив, набагрени с ярки шарове, усмихват се приветливо в своята прелестна усамотеност посред боровия лес. Тия драгостни жилища действително ти говорят за почивка, за разтуха, за тиха съзерцателност, изгубени в прохладата на сенките, далеч от тревогите на градския живот. Като дава почивка на нервите, тая горска местност дава с благодетелния си смолист дъх сила на разслабените организми.

Доктор М. я намира обаче влажна малко, изложена на чести дъждове, които са обикновени по такива високи гористи места. Той не съветва на гръдоболните тоя въздух, наситен с теребентин, но с постоянна сирост, остър и раздражителен за дихателните органи. Изглежда, че прискръбни случаи от влошаване състоянието на такива болни тук му дават право. . . Чамкория ще е приятно местожителство, но само за здравите, когато тия здрави са и охолни. . .

По покана на г. Д-ни, ние посетихме вилата му. От чардака ѝ, издигнат високо над покрива, пред нашия смаян поглед се разкри една от най-възхитителните панорами: простираше се по вси страни безконечно, тъмнозелено, леко развълнувано море от борове, всред които тук-там се подаваха, като островчета, покривите

на вилите. Гората на юг се издигаше на стъпала по полите на Родопите, катереше се по хълбоците им. Показа ни се мястото там, на една висота, дето в скоро време ще застърчи над боровете летният чамкорийски княжески дворец. Родопския зид, в горната си част гол, скалист, се издигаше в облаците, стихийно величествен и див. В лазура се къпеха пирамидите на Маркуджик и, мисля, на Чадъртепе; между тях се зъбеше друг скалист равен чал, който аз тогава вземах за Мусала — Мусала оттук се не види. На запад се откриваше живописно Самоковското поле, във вълнистите вериги на Конявската, Верила и Плана планина — с колосалната Витоша в дъното, забулена с белезникава въздушна мрежа.

Ние стоехме в захлас, упити, пленени от чаровната картина. Дълго не дигахме очи от нея, додето внезапно вятър с дъжд не ни прогони от чардака.

След малко той престана и ние продължихме огледа на Чамкория из боровите алеи; но ето пак удари дъжд и ни повърна назад, да дирим някъде убежище.

Една неприятна изненада: в гостилниците нямаше свободно място за нощуване, всичките стаи бяха заети. Свечеряваше се, а дъждът все валеше. Това правеше още по-досадно положението на нас, морни и бездомни скитници. За щастие, един добър човек, директорът на горското училище, г. Милде, любезно ни предложи гостоприемство в празното сега, поради ваканцията, училище. Да е жив и здрав: без това повечето от нас не би имало де да си подслонят главата в тая дъждовна нощ.

Казвам: повечето — защото неколцина можеха в краен случай да се възползуват от милото гостоприемство на някои приятели тук и да нощуват във вилите им; но един път найдено място за всички, те предпочетоха да не затрудняват никого и да не се делят от веселата дружина.

Вечеряхме с кралимарковска ненаситност в широката училищна спалня, имайки на шумната си трапеза и приветливия домакин; имахме и професора Ш., който летуваше в гиздавата си вила — охотник по-рано за излета, а сега пометнал се, деморализуван от начумерения вид на планината — обаждам това за вечен негов срам!. . . След вечеря повечето се разположихме в

спалнята, други в стаи, та чрез съня да съберем нов запас сили за по-нататъшното пътуване.

В стаята, отредена за мене и за г. С., намерихме две легла с чисти бели чаршафи. с копринени юргани, разкош неочакван от нас бездомници в тоя планински край.

Около два часът се събудих и видях, че навън се святкаше. Сини отблески от мълния озаряваха мигновено стените. Значи, хубаво време ще имаме! Разбуди се и другаря ми. Отпочинали с първия сън, ние се заприказвахме от леглата си. Скоро тишината се наруши от кикотенета, защото шегобийското настроение намери г. С. и в тоя необикновен час. Анекдоти, смехории се нижеха, неизчерпаеми, по застрашителен начин.

После той разгърна книгата на миналото — а какво не помни и какво не е видял той! Между други възпоминания имаше и исторически. Едно се отнасяше до Раковски и Васил Друмев (митрополит Климент). Интересът му се освежава, поради неотдавна оплаканата загуба на знаменития архиерей, затова ще разкажа епизода.

Той се отнася към 1862 година, във времето на бомбардирането Белград от турците, когато Раковски създал «Българската легия» там. В нея имало българи, далматинци, поляци, черногорци, дошли там за идея или за приключения. Между българите били и другарят ми, Друмев, Левски, Караджата. Според г. С., Раковски бил лют, груб, сприхав, нетърпящ възражения, незнающ граници на неукротимите си страсти и прищевки.

Един ден, когато безжалостно биел за нещо си едно българче, негов подчинен, Друмев се застъпил за изтезавания и посъветвал почтително на Раковски снизхождение. Тая намеса разлютила воеводата и той извикал към легионерите:

— Тук има бунт! Убийте тогова! — и показал на Друмева.

Един поляк излязъл и насочил в гърдите на Друмева байонета си.

— С куршум или с байонета? — попитал полякът и чакал отговора на войводата.

Друмев скръстил ръце на гърди бледен и чакал мълчаливо, без молба, без съпротивление.

Тогава Стефан Караджата се спуснал към Раковски

и като му сочел там един куп стоварени цепеници, извикал му:

— Раковски, щом писне Васил, ще ти разбия главата с тая цепеница!

Това кипване на Караджата стреснало необуздания воевода и Друмев бил спасен.

Дълго траяха тия епизоди, докогато един нов сън не склопи клепките и на слушателя, и на разказвача. Навън беше се вече хубаво съмнало, когато воеводата — не Раковски, а д-р М. — влезе и ни разбуди да пием чая си.

В РОДОПСКИТЕ ДЕБРИ

Тая сутрин (1 август) небето беше заоблачено в поголемия шир си. Гребена на Родопите се губеше във вълнисти сиви облаци. Слънцето се не видеше. Професор З. обяви обаче, че ще имаме хубав ден, защото барометърът се качваше.

Но другия професор — не по правоведението, а по метеорологията — се усмихна и продума:

— Я кажи по-добре, господине: «ще бъде, каквото рече господ!»

И като изгледа небето, бай Пеню добави:

— Ще ядем хубав дъждец, но дано не ни застигне из пътя.

Трябва да призная, че подир вчерашния опит ние повече вярвахме на последния професор.

Закусихме набързо и потеглихме към югоизток. В бичкиджийницата смятахме да стигнем по-ранко, за да имат време докторът и г. Милде, който ни ставаше другар, да наловят пъстърва в Марица за обед и вечеря. Имаше от Чамкория по-пряк път за Мусала, по Бистрица, по който можехме да идем до върха и да се върнем вечерта тука. Но г. Милде ни каза, че е твърде лош и върл, та предпочетохме по-околният и по-малко мъчният. През бичкиджийницата губехме един ден, но ние не скъпяхме времето си, а при това — щяхме да видим повече планински картини до Мусала.

Освен г. Милде със зелената си тиролска шапка и

един негов ученик — горски стражар, дружината ни увеличиха един полицейски стражар и фотографът — извикани вчера още, телеграфически, из Самоков. Така ставахме всичко осемнайсет души — без трите псета. Казвам «трите псета», защото в това пътуване те бяха истински другари, верни, привързани, с които се свикнахме и в замяна на словото, техните разумни очи разбираха и изразяваха като човешките. Едното беше бяло голямо куче, прилично на малка лъвица, кротко на вид, свирепо по нрав; другото, Бàро — тъй му беше името, — шарено, барачесто, рунтаво, с увиснала козина, с дебел врат, с рязани уши и замислено наведена глава, наумяваше мечка, на която имаше и тежкия ход. То беше диво, отбягваше запознанство. На нашите любезности и подмилкванета със залъци, за да се сприятелим, да се остави да го погалим, то показваше зъбите си със злобно ръмжене, като че искаше да каже: «Господа, не ви знам кои сте и не искам да зная: вървете си из пътя!» Съвсем противоположно на суровия Бара беше третото куче — една черна хртка, игрива, гальовна, угодлива като куртизанка, чувствителна на милувките, които сама диреше, дълбоко признателна за храната, която лапваше из ръцете ни, или си подаваше за нея главата на трапезата между лактите ни, със същата свобода, с каквато лягаше нощя до гърбовете ни, на нашата постелка. Тя нямаше стопанин тука: тя го остави в Радуил и се беше прикомандировала сама към кервана, за да посети с нас заедно Мусала. Ето една хртка, любителка на излетите и на природното величие!

Над нас пак затъмняха високи ели, пак се озовахме в глухотата на горската природа, оглашавана от конските звънци. Нямаше такъв само ездатия кон на г. Милде, който яхаше все пред нас с тиролската си шапка и цигара в устата. Пътят се издигаше и слазяше по вълниста местност, между две стени иглолистни дървета, всред дивата планинска самотия. Небето се разведряше; слънчеви лучи запозлатяваха зелената одежда на гората и хвърляха светли петна във влажния сенчест път.

На една висока рудина с мъховити балвани, огряна от слънцето, отдето пак видяхме Самоковско поле,

отседнахме да починат конете и да попасат. Тук г. З. с чукче в ръка къртеше късове от гнайсовите скали за сбирките в института си и държеше лекция на двамата студенти за геологическото строение на тая част от Родопите; аз си допълнях в тефтерчето бележките за пътуването; г. Т. добросъвестно обогатяваше горския си топ с цветя и билки; професор М. отбелязваше по компаса-барометъра атмосферното налягане — за по-нататъшното измерение вишината на Мусала. Малко настрана, г. М-ч благоговейно внимаваше в устата на г. С., който му поверяваше романтически приключения от младините си в Прага; а до тях докторът и г. Милде бяха углъбени във важния разговор за предстоящия лов на пъстърва в горна Марица. . . Г. П. се печеше на слънце.

Спущането към Марица захващаше оттук по стръмнина, из каменлива пътека, през заглъхнал боров лес, задръстен с налягали исполини, сухи клонаци и сплъстена растителност. Шумът на Марица стигаше все по-силен из невидимото дълбочине. Вървяхме пеш. Дълго време се спущахме, додето видяхме зелените ѝ пенливи вълни, бучащи в дъното на ждрелото ѝ.

Тук я прегазихме с конете си.

Залазихме оттатък, пак пеш, по изсечена опустошена местност. Разхвърляни купове трески и дъски около една парясана бичкиджийница обясняваха това опустошение. Пътувахме вече по невъобразимо лоша пътека, заглъхнала във високи бурени, набучена с остри камъни, спъвайки се в преплетени сухи коренаци, или краката потъваха в дупки и трапове, невидими под тревата. Безчислени мъртви пънове стърчеха грозно по безотрадния този склон, увенчан с надвиснали карпи и зъбери.

Като да се увеличи грозотата по картината, и небето се покри с черни облаци и хвърли трагическа сянка въз тъжната и зловеща планинска пустиня. Едвам къде обед съзряхме горната бичкиджийница в един оголен валог край Марица.

Горната бичкиджийница е пак една парясана, полуразрушена барака. Оцелял е само улеят, от който пада шумно водата, без да кара никакво колело, и една зидана стаичка в нея.

Срещу бараката е една небрежно сглобена колиба, измазана с глина.

То е военна стража, с пет души войници.

Две големи вързани до дънера на една ела кучета яростно залаяха на нас, теглейки се да се откъснат и да се хвърлят въз неканените гости. Дебелите им вратове въоръжаваха гердани с железни бодили. Особено ги гневеше присъствието на нашите псета. Тия зли животни, озверени от дневния плен, нощя се пущат на воля и те са тогава защита на поста, много по-сигурна от войнишките пушки, нищо живо не смее наоколо да се покаже.

Додето се разтоваряха конете, едното, по-лютото, се изтърва и се хвърли право на Бара, на нашия сериозен Бара. Бялото ни куче се спусна на помощ на другаря си, но се ограничи да лае, спряло на почтено разстояние от полето на битката. Хрътката зад него напразно се мъчеше да бъде страшна с лая си. Всички чакахме с трепет да видим един кървав двубой между двата врага. Баро нито се наежи, като се изрънчи. Той само извърна рунтавата си глава и погледна противника си безстрастно с дълбокия си поглед. Той едвам си сгърчи муцуната. Нападателят се спря с настръхнала козина на гърба, с набърчен нос, с високо дръпнати устни, които откриха червена челюст и като клинци остри зъби, изръмжа сърдито, после подви опашка и се повърна назад, за да лае отдалеко: той угади, че у Бара има по-яки мишци и по-остри клинци, при безстрашно сърце. . . Баро го гледаше със спокойно пренебрежение, после хвана да се лиже.

Ах, храбрият наш Баро!

Антипатичен досега нам, поради своята суровщина и необщителен характер, той придоби веднага уважението ни и се подигна високо в мнението ни. Той даже стана хубав, въпреки мечата си външност! Такова е обаянието на мъжеството върху човешката душа.

Войниците вързаха пак пустошумния герой.

Миришеше на дъжд, облаците бързо се движеха по небето, въздуха изстина. Ние побързахме да обядваме и наслагахме закуските си на закованата в земята масичка извън поста. Но още непразполвили обеда си, заваля дъжд и ни прогони под стряхата на бичкиджийницата. Нашата мечта да обядваме на зелено и тук се осуети. Обещанията на барометърът излязоха лъжливи, като програмите на българските политически партии, а предсказанието на радуилския метеоролог пак се изпълни!

Забравих да кажа, че на тоя недовършен обед липсваха д-р М. и г. Милде. Те останаха долу при Марица, още когато я прегазихме, да ловят пъстърва, като си изпратиха с нас конете.

Дъждът плющеше. Долът потъмня. Влажният студ се усили. Постлахме си под стряхата на бараката и се завихме с палта и одеяла да се стоплим. Г. Т. накладе в една захвърлена там пробита тенекиева печка огън за чая, па и той си легна. От дъсчения покрив прокапа вода, която ни караше постоянно да си местим леглата. Конете отвън, навели тъжно глава към земята, стоеха неподвижно на дъжда, както и двете кучета, бодри техни пазители; хрътката се присламчи до г. Т. и легна на постелката му. Задружният шум на дъжда, на реката и на улея пълнеше дола с гръмовен ехтеж. Едно чувство на сиротливост и тъга притискаше душите ни. Ние тръпнехме от студ. Дъждът все валеше.

Подир три часа д-р М. се завърна измокрен като мишка. Обади ни с покъртен вид, че пъстървите не показали голямо желание да украсят вечерята ни и само пет имали учтивостта да кусnат на въдицата. Г. Милде бе останал да лови, напук на дъжда, решен, що по що, да хване още шест пъстърви, да има за всинца ни по една.

Докторът, преди да помисли да се изсуши при печката, помисли за останалите ни хора, които нямаха подслон. В няколко минути той сглоби от изоставена там грамада дъски, подпомаган от хората ни, една коническа, първобитна колиба, на подобие на хотентотските, в която скоро пламна голям огън. Пристигна и г. Милде с тиролската шапка, цял окъпан,с единайсет

пъстърви! Той нито помисли да се суши! Постопли се само с чаец, който сега ни се показа особено благодетелен.

Дъждът отслабна, па съвсем престана. През разкъсаните облаци слънцето се показа и осветли острия връх на запад, чието подножие се плиска от Марица. Мъглите се дигаха от всички околни висини, пред нас се откриваше сега нова планинска картина. С помощта на руската карта и на унтерофицера, началник на стражата, ние разбрахме, че осветления връх на запад е Чадъртепе, който тули Мусала. Отляво се дигаше друг връх, както и отпреде — една зелена, остра чука, Кичичукур. Между нея и Чадъртепе, в пълното с дивота ждрело, шумеше Марица, преди малко избикнала из езерата си по-горе. Ние бяхме в най-дълбоките, най-съкровените недра на Родопите.

Тоя унтерофицер беше черноок момък, с изгоряло от слънце и ветрове лице, развитичък, твърде услужлив и словоохотлив. Той тука е от три години и каза, че познава като петте си пръсти орографията на тая част от Родопите и на Рила. Направи ми даже удоволствието да ми каже, че е чел Великата рилска пустиня и «всичко е вярно описано», хвалба, която приятно ме смути. За жалост, по-после тя изгуби за мене доста от цената си, когато видяхме, че унтерофицеринът излезе невещ в тия планини: той ги беше изходил наистина, но названията на повечето невярно или никак не знаеше.

Това незнание учудва пътника и у други местни жители, дълго бродили из планините. При нашите запитванета те отговаряха неопределено, имаха смутно понятие за едно нещо, което почти не ги интересуваше. Това представлява голяма мъчнотия за географа и топографа, тръгнал да изучава орографията на България.

Тая мъчнотия трябва да е била още по-голяма за руските топографи — не познавайки ни хората, ни езика, които първи са дали подробна и възможно вярна карта на отечеството ни, възползувани от първия случай: техните корпуси са вървели подир корпусите на войските и всяка завоевана местност веднага е била снимана. Те първи ни откриха и Мусала, за съществу-

ването на който до Руско-турската война не знаехме! Тая карта на русите е грамадна услуга нам, тя е коствувала колосален труд и милиони. Без това ние и днес, и до сто години още, не бихме имали карта на България, каквато е петверстовата на руския генерален щаб. Тя служи и днес за едничко ръководство на нашия. Малките невярности в нея би могли да се поправят от нас, но и тая проверка още не е направена, защото е много мъчно и харчовито нещо. . .

Понеже остаяше още два часа до мръкване, неколцина от нас направиха кратък излет на изток, в подножието на Кичичукур, дето гърми един пенлив марицин приток. Скоро ни застигнаха в еловата гора четири войника, предвождани от унтерофицера, в цървули и с пушки на рамо, и ние продължихме с тях нагоре. Те бяха потеря против седем души разбойници от Македония — с тях един от Сестримо, — които вървуваха тъдява. Други двама войника отишли по-рано зад ближния чал, да пресечат пътя на шайката, преди да избяга зад границата. В тая планинска покрайнина никое лято не минува без разбойници и без потеря. Тя е българската Калабрия.

Преди месец тоя същи унтерофицер бе опушнал главатаря на една друга шайка — разбойници-контрабандисти, или контрабандисти-разбойници, — издебнат в гората, и който при заповедта: «Стой!» — ударил на бяг. Но другарите му се спасили.

— Когато го удари куршума — продължаваше разпалено унтерофицерът, като виждаше, че го слушаме с живо любопитство, той се спря и ми каза: «Не видиш ли, че момчетата са мирни?» — па се повали на земята Аз се затекох към него, но видях, че той си пак взе пушката от земята. Пратих му още два куршума и го промуших с байонета в гърдите. Умря. . .

После си оттикна фуражката назад, отри си челото от потта и прибави:

— Такава е службата ни, господа!

Звучеше нещо трагично в тия думи. . .

Няколко време още гледахме от полянката, дето слушахме тая история, белите фуражки на войниците, които потъваха в клековата гора на урвата, бързи, леки като сърни.

Слънцето се бе скрило зад чуките, пустинният дол с преспи на склона стоеше пред нас глух и страховит в своята мъртвешка безлюдност. Ние счетохме, че е излишно да остаяме по-дълго в това подозрително място, в съседство с турската граница, която пъплеше по срещното било, и се завърнахме в бичкиджийницата по мрачина.

Измокрената от дъжда почва не ни позволи да вечеряме под открито небе, нашият постоянен копнеж още от София. Вечеряхме на дъски, наслагани пред хотентотската колиба, като ни грееха пламъците на огъня й, дето пращяха купове изсъхнали дъски и борови върхари. Пиршеството, твърде шумно и весело, се завърши с вкусния дар на Марица — пъстървите — опечени на богатата жарава. Но веселбата се продължи още по-нататък. . .

Когато дойде време за лягане, г. С. и г. М-ч предпочетоха да нощуват в колибата, с хората ни, а останалите се напластихме в тясната стаичка на бичкиджийницата въз одеяла, хвърлени над борови клони, които образуваха дюшеците ни, а се завихме с палтата и шаловете.

Изгасихме свещта и настана тишина в стаичката. Всички заспаха или изглеждаше, че са заспали; аз обаче не можех да заспя, въпреки голямата си умора. Това ми се случва винаги при промяна на леглото. Из оставените в зидовете дупки за прозорчета, големи колкото кабинетен портрет, съзираше се непроницаемия мрак навън. Бученето на реката и водопада от улея ехтяха още погръмливо в нощната тишина. Сякаш че природата стенеше и плачеше. Аз се ослушвах в тоя шум и в тая тишина и намирах в тях нещо странно и тържествено. Мисълта, че нощувам в такова необикновено място, в един изгубен планински дол, отдалечен от живия свят чрез гигантски върхове, в царството на хищните зверове и на хайдуците, правеше ме да изпитвам непозната за мене тревога, смесена с неизразимо наслаждение, да, именно наслаждение. . . Не всякой ден може да нощува човек на такава постеля и на такова място!

Има нещо освежително в тая внезапна промяна на образа на живота. . . Хубаво е да се разделиш временно от привичките си и сгодите си, от мекото си легло, в което лежиш, от вестниците, които четеш, от прията-

лите, с които се ръкуваш, от градските нервозни развлечения и тревоги, от електрическия блясък на софийските улици—та да се пориш и почупиш по лоши планински пътеки, по урви и долове, дишайки острият и пресен горски въздух, бездомен скитник, причастен в таинствения живот на планинската природа, и да се озовеш, нощем сиротен, всред диви планини, простян въз легло от борови клони, при заглушителния гърмеж на балкански води. . .

Не, има страшна поезия в това ново ощущение!

Сегиз-тогиз се чуваха кучешки лаеве, после ускорени бесни джавканета, заглушающи писъци и виенета. Очевидно, ставаше война между псетата на стражата и на кервана, с чести ожесточени давченета. Понякога тоя раздирателен концерт от болезнени ревове дълго време не утихваше. Г.. Милде се пробуди и каза, че навън има мечка, против която са се съюзили псетата. . .

Колкото нощта напредваше, в стаята ставаше постудено. Дрямката ми беше неспокойна, аз усещах неприятни тръпки по снагата и зъзнех. Напразно хвърлях отгоре си нови дрехи: студът идеше не само отгоре, но и отдолу, през боровите върхари.

ПРИ ИЗВОРИТЕ НА МАРИЦА

Влажна, студена, мокра беше сутринта след тая безсънна нощ.

Небето се беше очистило от облаци; само разчесани парцали мъгли излазяха от ждрелото и се дигаха бавно нагоре по склоновете или пълзяха из валозите им. Ние треперехме от студ и под зимните си палта. Ръцете ни помръзваха, като се миехме в ледената вода на Марица. Зъзнейки, ние бързо закусихме с чай, който сега нямаше цена, натоварихме и потеглихме за Мусала преди изгрев слънце. Барометрите на професорите предвещаваха пак хубаво време. Mercі, в София можем да им вярваме, но тука не. . .

Дружината се увеличи и с унтерофицера, който доброволно прие да ни бъде полезен с вещината си. Той

току-що бе се завърнал от похода си. Обади ни, че шайката минала границата още вчера.

Хванахме надясно, в полите на Чадъртепе, пак из ждрелото на горна Марица, която преминахме по разглобения мост, та да излезем при изворите ѝ.

Пътят от бичкиджийницата дотам може да се очертае само с една дума: ужасен! Гората бе посеяна с черни дълбоки локви, в които затъваха до корема конете, напуснати от ездачите, от лъзгави мокри камъняци по върлината, от мочури и търсавища. Аз бях останал назад с неколцина другари. Лицата ни се удряха о надвисналите бодливи клоне на клековете, които ни заливаха със студена дъждовна роса.

Най-после измина се и областта на клековете, с които издъхва растителността, и картината, която ни се откри, богато ни възнагради за мъките на тоя съсипителен двучасов вървеж.

Пред нас се простря една дългована, яркозелена котловина, покрита с тучни пасбища, пресечена от ръмолящи кристални барици. Високи ридове заграждаха отвред котловината. Надясно се дигаше рид, който продължаваше Чадъртепе, гладък, зелен, озарен от утринното слънце. Канаристите зъбери по левия вис имаха чудати форми на хора, на развалени кули, рязко откроени в небесната синева. Ронливи сипеи, спущайки се от скалистия венец,картинно разломен и процепен, брездяха със своите свиви реки склона. Това бяха «Марицините чалове». На оня им край се лепяха няколко преспи, вечни, никога неразтопявани, както уверяваше унтерофицерът.

В дъното затваряше кръгозора един чудесен красив рид: Манчу. Той състоеше от две чуки във вид на правилни пирамиди, които рисуваха в небето разтегнато М, сякаш искаше да означи за незнающите, в съкратен вид, името на славната река, която се захваща от подножието му — и своето. Той е отвесен, гол, с ярове. Той се свързва с другите висове чрез високи преслапи (седловини), също отвесни ярове. В полите на тия ярове са и езерата на Марица, главата на голямата тракийска река, която, изскокнала на два потока, бистра като сълза, из височайшите урви на най-западните Родопи, подир дълга одисея през проломи, клисури, долини,

равнини, приемайки от две страни безбройни потоци и реки, се втича широка и мътна в сините вълни на Бяло море. Но сега, от точката, дето бяхме ние, езерата се не виждаха, затулени зад една изпъкналост на почвата. Едно неголямо пенесто водопадче белееше се и гърмеше весело из долината.

Дивна пустота и величественост вее от тая безлюдност. Картината беше много хубава, много възхитителна под чаровното осветление на лазурното небе и фотографът я сне.

На триста метра напред почиваше, очаквайки ни, другата половина на дружината, с която беше г. Милде, войводата и водачите. Когато я пристигнахме, узнахме зачудени за новото решение, което било взето: да оставим конете да минат през друго място за кулата при Демиркапия, а ние да продължим пеша. По никой начин не могло да се отиде горе със слабите и морни кираджийски коне, па и опасно — на самари. Като да подчертае думите на доктора, унтерофицерът показа урвата до нас, стръмна и недостъпна.

— Как? По тая урва ще вървим? — извикахме в ужас.

И г. Милде наричаше тоя път по-сложен? Благодарим.

Стана жива препирня, искахме да се водят и конете с нас, за да ги яздим, дето може. После, как ще изнесем без тях дрехите и провизията до върха?

— За жалост, трябва да се откажем от удоволствието да направим обеда си и да пием чая си на Мусала— отговори докторът. — Видяхте ли какви черни облаци има на него? Ако не ни окъпе, да му бъдем благодарни — и той посочи облаците, които се носеха, влакнести и тъмни, високо над главите ни.

Професорите обявиха, че барометърът пада.

Дявол ви взел барометърът! Той навярно сега няма да излъже.

И водачът ни, Пеню, потвърди това:

— Чувате ли как много бучи водата тука? Когато бучи много водата — ще има дъжд! — каза той, като се ослушваше в шума на Марица.

Но никой не мислеше да се върне назад. Трябваше да стигнем челото на великана, па дъжд, па град, па

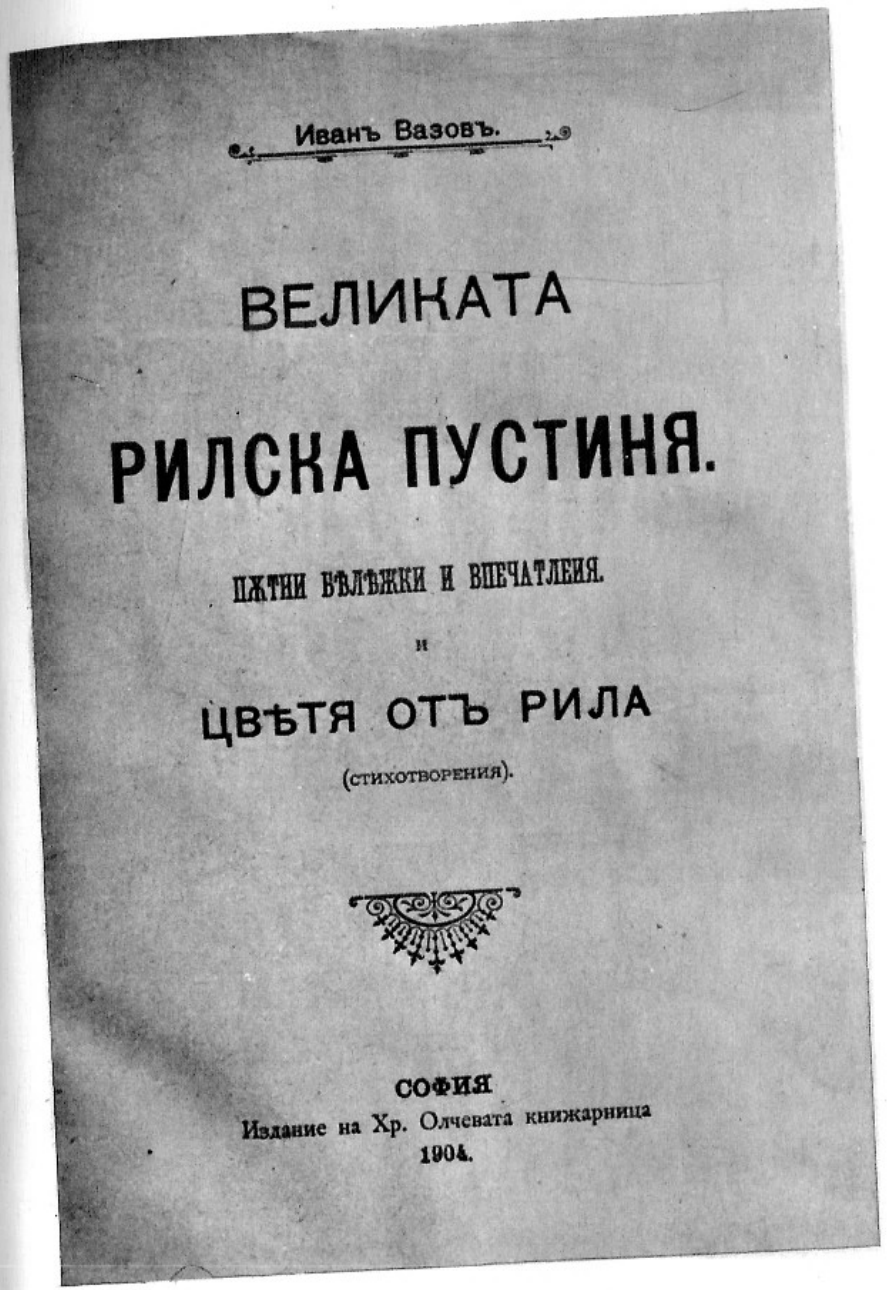

Корица на „Великата рилска пустиня“, 1904 г.
(първо самостоятелно издание)

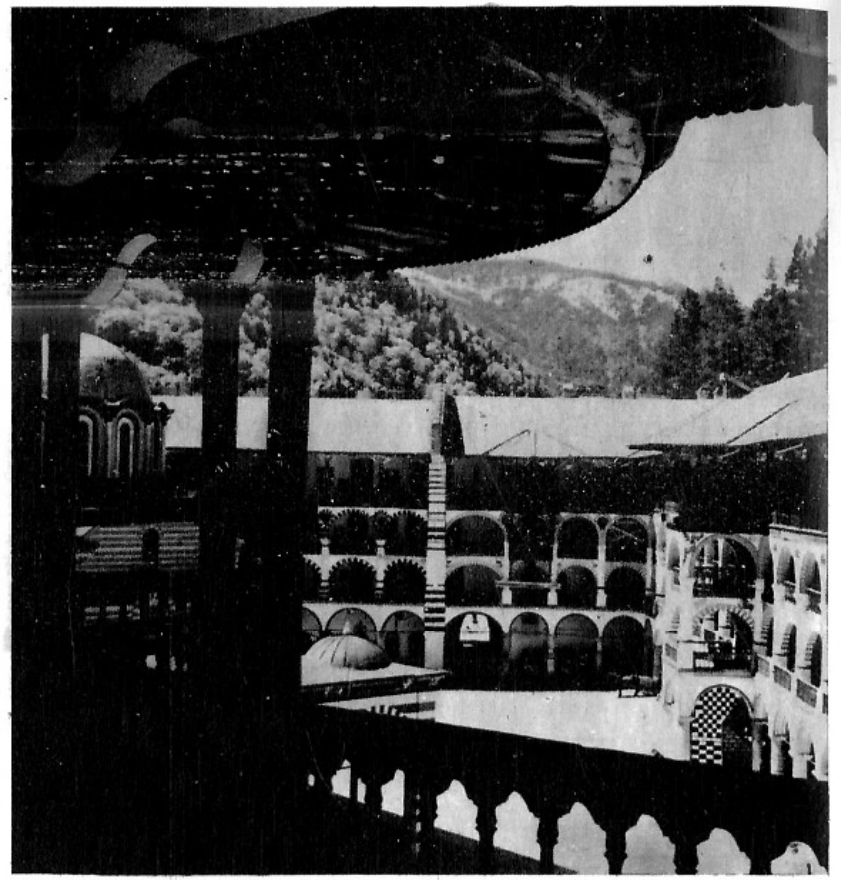

Рилският манастир

Иванъ Вазовъ.

ВЪ НѢДРАТА НА РОДОПИТѢ.

ПЪТНИ БѢЛѢЖКИ И ВПЕЧАТЛЕНИЯ.

СОФИЯ
Издание на Хр. Олчевата книжарница
1904.

Корица на „В недрата на Родопите“, 1904 г.

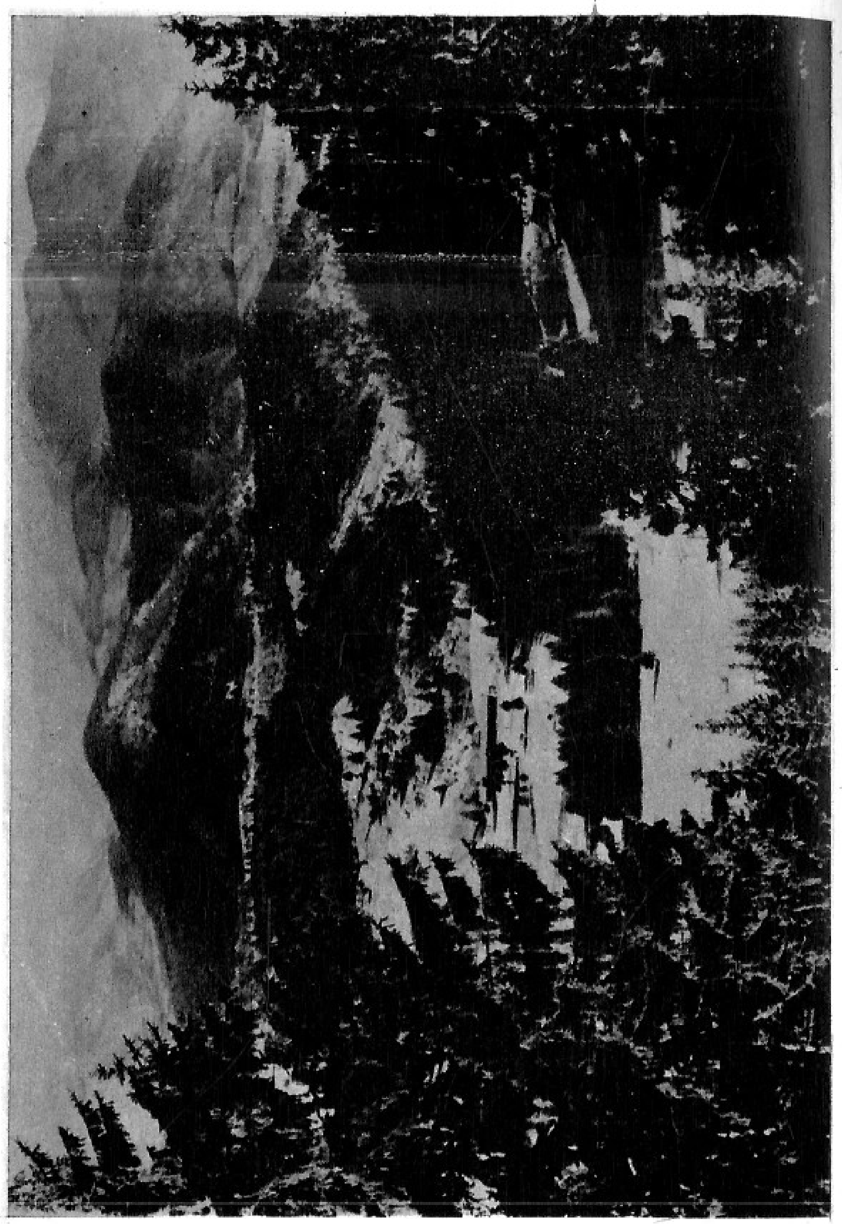

Изглед от Родопите

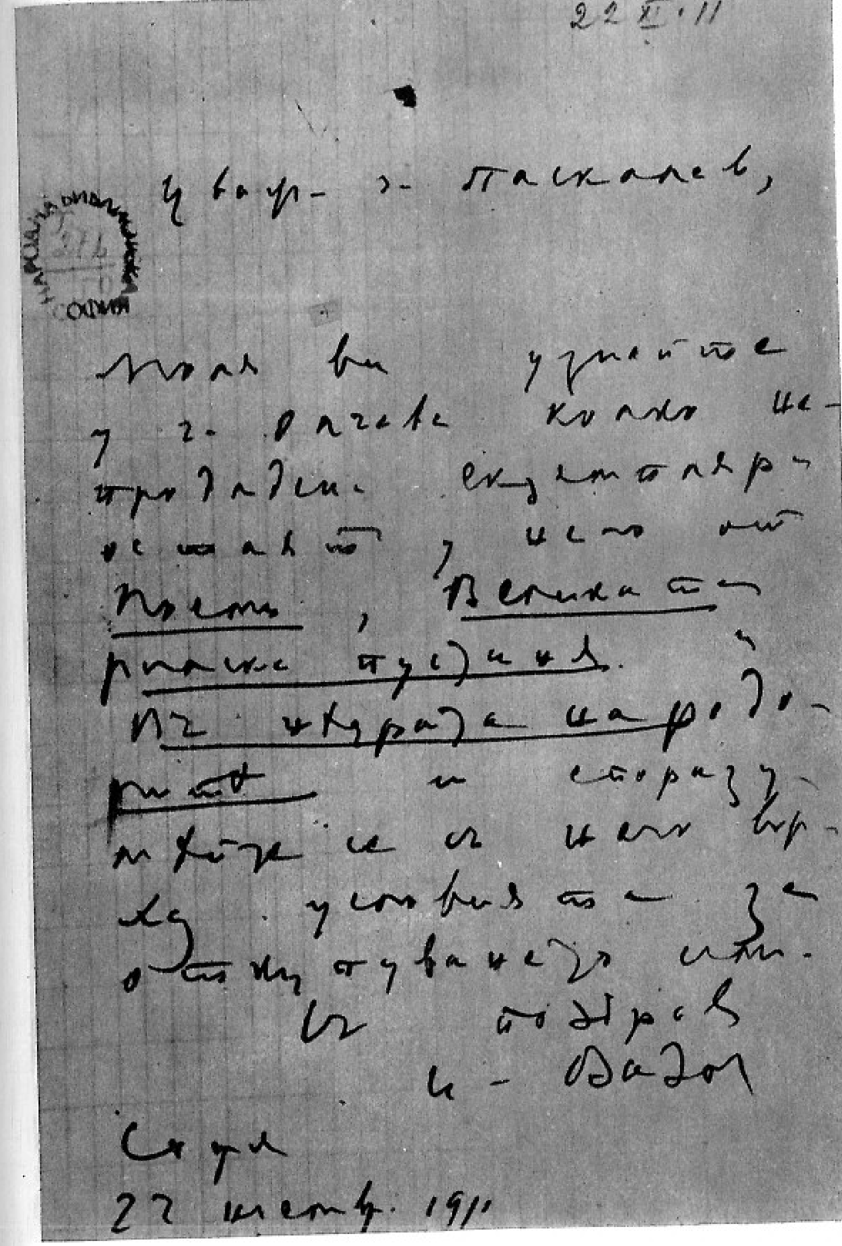

22 XI. 11

Уважаеми г-н Паскалев,

Моля ви узнайте у г. Рачева колко не-продадени екземпляри останаха у него от Песни, Великата рилска пустиня, Из недрата на родината и споразумейте се с него върху условията за отстъпването им.

Ви поздрав
И. Вазов

София
22 ноемв. 1911

Факсимиле от писмото на Ив. Вазов до Паскалев от 22. XI. 1911 г.

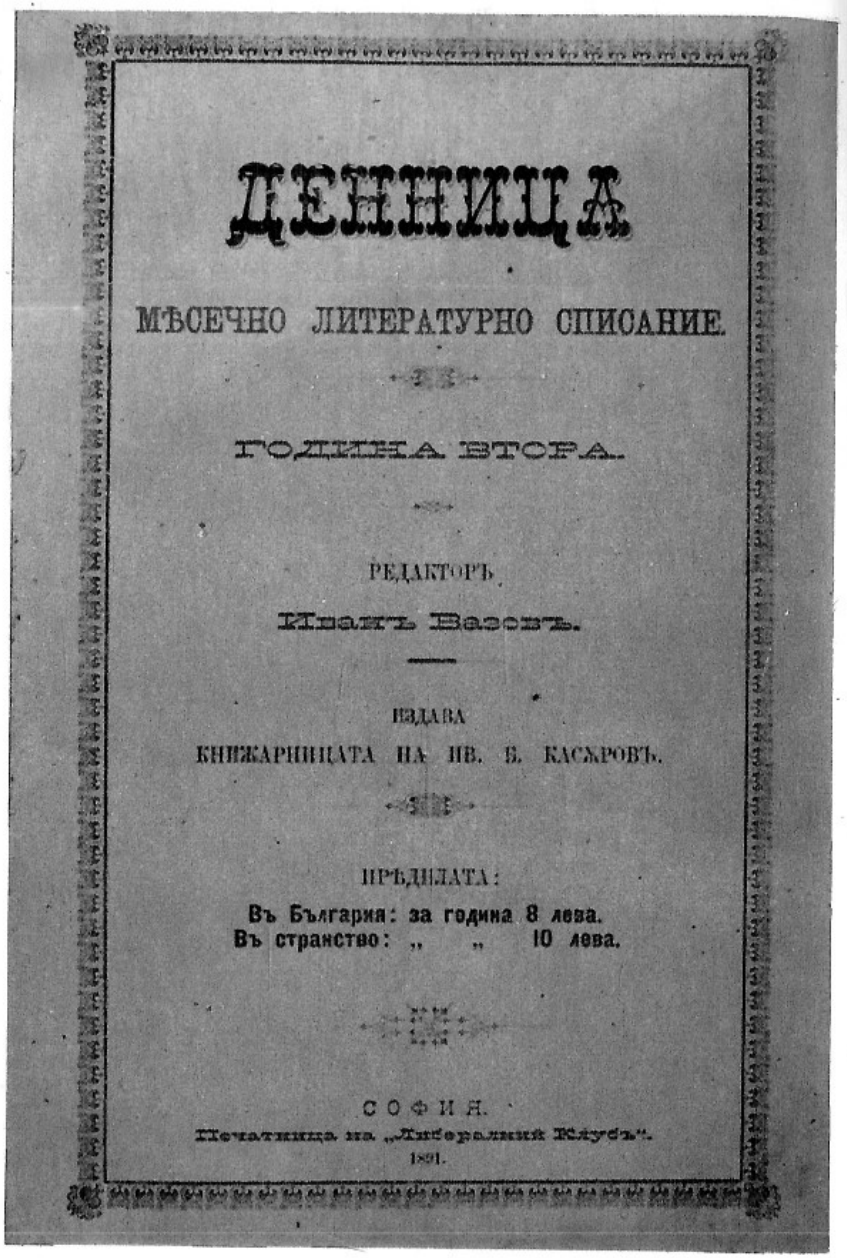

ДЕННИЦА

МѢСЕЧНО ЛИТЕРАТУРНО СПИСАНИЕ.

ГОДИНА ВТОРА.

РЕДАКТОРЪ
Иванъ Вазовъ.

ИЗДАВА
КНИЖАРНИЦАТА НА НВ. Б. КАСЪРОВЪ.

ПРѢДПЛАТА:
Въ България: за година 8 лева.
Въ странство: „ „ 10 лева.

СОФИЯ.
Печатница на „Либералний Клубъ".
1891.

Корица на сп. „Денница" — 1891 г., в което е поместен пътеписът на Вазов „Извън България"

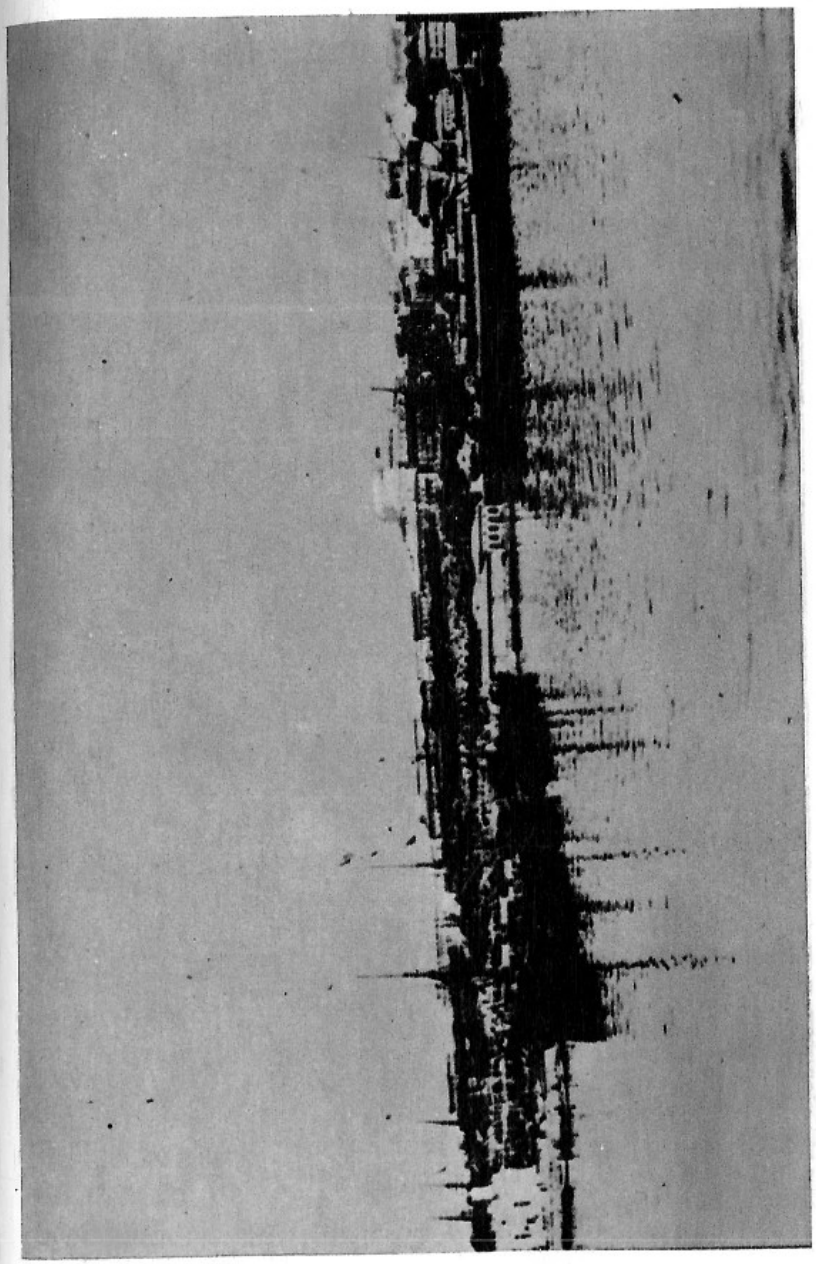

Одеското пристанище през 80-те години на миналия век

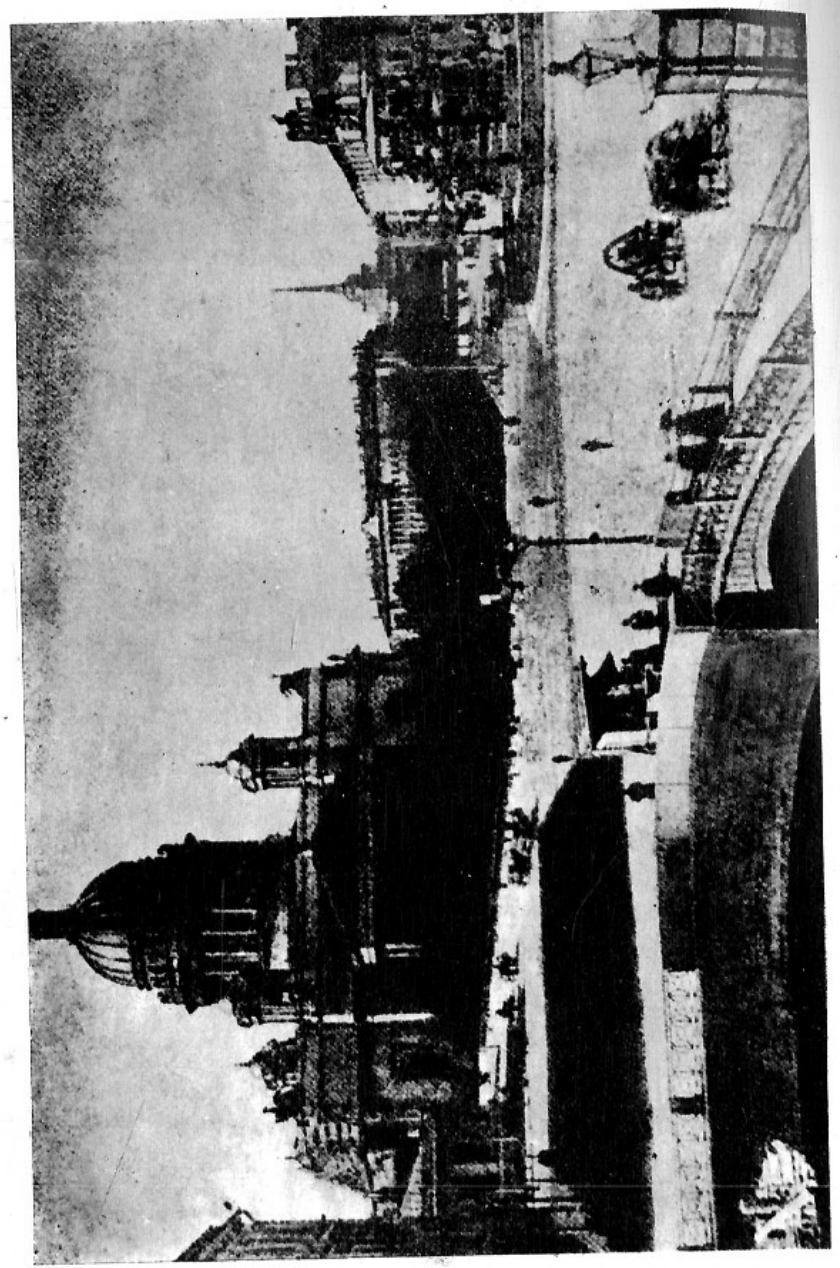

Изглед от стария Петербург

сняг ни бил там. Възможно беше и да се разсеят облаците — тука атмосферата е тъй променлива — и ние да погледаме на длъж и на шир от най-високия връх на България. Тая сладка надежда всеки галеше в душата си. . . Но от конете си трябваше да се откажем и от онова, което имаше на тях. Всеки вземà малко едене със себе си, за да похапнем горе, за подкрепление на силите си. Оставихме и дамаджаната с виното и чайните съдове — де остана нашия блян? — и дебелите си дрехи при конете. Напразно дирихме в торби и кошове последното неотворено стъкло с коняк — изчезнало беше. Предположихме, че хората ни са му направили чест . . .

Така ние бяхме осъдени днес на най-постна сухоежбина.

ОРФЕЕВАТА ДОЛИНА

Въоръжени с ново мъжество, ние тръгнахме.

Няколко време още вървяхме из котловината по брега на едно поточе от главата на Марица — на руската карта: Суха Марица, — после го прегазихме и хванахме урвата надясно, по следите на водачите. Урвата беше още от основите си стръмна, лъзгава и мъчнопристъпна. Качвахме се по нея на чупени линии. За да напредвам по върлинàта, без да се заморявам много, аз следвах правилото, което бях чел в някоя книга: бавно ходене, на криволици, стъпане с цялото ходило на кракът, не само на пръстите или на предната му част. Така се бях покачвал на гладкия купен на Амбарица — до по-високия, каменлив Юмрючал се стига ездешком.

На петдесетина метра високо налучихме, за голямо наше учудване, една нàскоро проправена, равна пътека, за съществуването на която унтерофицерът не знаеше! Сетихме, че тя ще е направена от войниците лани, когато бяха извличали с коне, за опит, до темето на Мусала една горска батарея от два топа. Въобразявахме си халът на бедните животни по тая Яковова стълба!

При честите почивки хвърляхме очаровани погледи на чудната котловина, на висовете, яровете, сипеите, що я заобикалят. Тя беше пленително хубава в дивотата си. Сега виждахме направо преспите в усоите на урвата, виждахме и езерата като две околчести светли огледала, едното по-високо, другото по-ниско; те се образуваха от отцеждането на преспите. В тихата им повърхност с тъмнозелен цвят в средата и с мътнозелен по краищата трептяха отраженията на урвите, преспите и небето; през тяхната бистрина се виждаха камънчетата по дъното им. Една вадичка съединяваше двете таинствени езера, които и образуваха изворите на Марица. Вадата, която изтичаше от долнотб, се наричаше вече «Марица»! Тя, още оттук, едвам избликнала из кристалните вирове, палава и луда, тичаше из зелената като смарагд котловина, оглашавайки я с младия си шум. Някъде трапове с тревясали дъна и с камъняк означаваха легла на други, изсушени езера. Трябва да са били ония, за които говори поетическата легенда. . . Защото нашата славна Марица има такива.

Нейните извори, известни още в най-старо време, са поразявали въображенията със своята таинственост и неприближимост. . . С тях са свързани много поетически спомени. Още Овидий в своите Х е р о и д и споменува за Hebrus (Марица), който изтича из стръмните голи стени на «ледовитите Родопи».

Qua patet umbrosum Rhodope glacialis ad Hemus
Et sacer admissas exigit Hebrus aquas.

Дубровничаните, които в XVI век пътували по търговия из Турция, разказвали, че намерили при главата на Марица седем топли извора, бистра вода, които Орфей чрез омаята на песните си изтеглил из земните недра на повърхността. И далматинският поет Гундулич споменува за тях в поемата си О с м а н. Според него, Орфей бил българин, създател на оня род мелодични песни в сръбските земи, които са известни там под името б у г а р к и н я и б у г а р щ и ц а. За марицините извори Гундулич пише следното:

Kažu Srblji i Bugari
bistre vode sedam rela,
koja probi i udari
na spevan'ja svâ vesela.

Възпял е марицините езера и хърватския поет Крижанич. . . Френския посланик Des Hay de Cormenin (1621 г.) разправя, че местните жители наричали тогава седемте марицини езера: «Седем извори Орфееви» («Sept fontaines d'Orphée»).[1] Поезията и легендата още от най-дълбоки старини са се надваряли да прославят тая местност, инак достойна за удивление по чаровността на гледката.

Ние гледахме в захлас чудната панорама. Вееше нещо тържествено и неземно от тоя тих зелен дол, с мълчаливите чуки в небето, с вечните снегове и със звънливия шум на бялото водопадче. Малки валма бели облачета се рееха тихо по склоновете или кацаха по чуките, сякаш почиваха, и пак заплувваха кротко. Сякаш витаеха още тука песните и мечтите на баснословния родопски поет. . . Чудно, чудно!. . . Ах, де живописец тук? Дека един влюбен в нашата прекрасна природа талант, един наш Corot да предаде, да одухотвори с вълшебната сила на четката тая романтична долина в недрата на Родопите? Една такава картина, която би я увековечила в изкуството, би обезсмъртила художника в потомството. Но де нашите живописци да видят какви извори за вдъхновението им пази свещената, божествена българска природа?

Но те не идат тука!

Безцветната снимка на фотографическия апарат е мъртва; тя не може да схване ни игрите на сенките и лучите, ни живота на формите, нито неуловимите съчетания и преливи на багрите, както е безсилно за възпроизвеждането им и перото. При все това ние пожелахме да имаме поне фотографическа снимка на котловината от тая висота, обхванатата цяла от погледа, с двете си езера. Но фотографът ни пъплеше още далеко долу, с машината, свита на гърба. Оставихме да стане това на връщане, за което твърде съжалявам.

[1] Б ъ л г а р с к о к н я ж е с т в о, от К. Иречек.

ВЪЗЛАЗЯНЕ НА МУСАЛА

Ние продължихме нагоре.

Вървяхме пръснати — едни от нас останали по-долу, други отишли доста високо. Ние с д-р М.вървяхме по средата. Трябва да кажа, че предните не бяха винаги от най-младите. Г. С. носеше леко на гърба си шейсетте си лазарника и пъргаво следваше шествието си към небето и напанагон имаше сила да пее! Понякога извикваше ековете. Той поздравляваше планината с «ура!» и тя му отговаряше с друг продължителен ек: ррраааа! Сякаш че ехтежът идеше откъм Рила. . . Екливостта на балкана в това място беше удивителна. Бях чел някъде за такава екливост в тиролските Алпи, при една разходка на Наполеона III и Франца Йосифа, която била турила в смущение последния. Аз разказах анекдота на доктора — той е кратък и весел,та може и тука да се каже.

За да поиграе с ека, френският император извикал:

—Napoléon trois!

—. . . roi! — отговорил екът.

Австрийският император извикал:

—Empereur d'Autriche!

—. . . triche! — отговорил екът.

Крал ли е на книги[1], неизвестно, но Франц Йосиф се силно смутил от тая невежливост на екът.

Наполеон, любезен и находчив като всеки французин, за да избави венценосния си другар от неловко положение пред свитите им, казал, че той чул: «riche!»

Всеки е свободен да повярва тоя анекдот или не. Ако е лъжлив — няма нищо: на път всичко се разказва, за да се не усеща умората.

Ние обаче добре я сещахме. Бяхме силно заморени и изплезили езици, когато стигнахме наравно с височината на преслапа, между Мусала и Манчу — зелена равна голина. От запад на преслапа се откриваше дълбоката клисура на Бели Искър.

Зад клисурата се издигаше един гребен на рилския масив, гледка величествена. Рила се изправяше като една гигантска права стена до облаците. Виждана в

[1] Trich на френски значи: краде книги.

в това положение, тя стоеше страшно висока. Тя поразяваше със своята могущественост, горделивост, необятно величие. Пред нас се редяха в лазура, по съвършено права черта, висовете: Шийковица, Прекорекските чалове, Драганица, Пчелин връх, Сакъндупка — грамади вековечни и дивни, с преспи,със зелени склонове, със сипеи, с канари, с пенливи потоци, стремящи се във вид на бели водопади. Тая гледка извика възторжени възклицания. Ние стоехме в благоговеен захлас. Поразени бяхме, унищожени от величието. Това не приличаше на действителност, а на видение, създание на фантазия в полуда, това беше един вкаменен блян! Нека дойде атеистът сега да каже: «Няма бог!» Той няма да каже това. . . Ние пак се питахме: Де са нашите художници?

Ние постоянно се възхищавахме, изгубили вече пътеката. Но ни тя, ни вървежа ми, по правилото на мъдрата книга, ни моята сравнителна изпеченост на ход не попречиха на бързото изнурение на силите ми. Ние пухтяхме като духала, с изплезени езици. Облени в горещ пот, сядахме често, изложени на планинския ветрец, без страх от настинка, защото ни остаяше още много да се потим във вървеж. Склонът бе съвършено гол; покриваше го само корава трева и ситен камъняк. На редки места ниски храсталаци от пълзяща смрика правеха тъмни петна по бледозелената голина. На една изпъкнатост, далеко по-горе от нас, стърчеха фигурите на напредналите другари, между тях тиролската шапка на г. Милде, по обичая си, все напред. Полицейският стражар по-долу водеше коня му, който с мъка се катереше по стръмнината.

През всичкото това време върхът на Мусала не видяхме, той стоеше скрит в мъгла. Тя обезпокоително се сгъстяваше там, разстилаше се нашироко, смъкваше се на прозрачни сиви талази по склона, завоеваваше небето. Околните чалове си наложиха дебели сиви гъжви; такива покриха и рилските плешиви глави. Завя студен вятър; ситни дъждовни капчици забиха лицата ни. Трима от другарите ни, които бяха най-горе, вече имаха в мъглата неопределен вид на призраци в един сън. Напразно г. С. ги викаше да чакат, за да не се заблудим из мъглата, защото там бяха и водачите ни:

гласът му умираше без ек в пространството. Талазите идеха към нас и ние отивахме към тях, скръбни и обезсърчени. Изгубихме и последната надежда, че непостоянството на тукашното небе може да ни изненада на върха с внезапно прояснение и ако не видим долния свят, то поне да се порадваме на рядкото зрелище на едно талазливо море от думан под нас, осветлено от слънцето, на каквото съм бил зрител от Амбарица и Бричебор.

Суетна надежда.

Горните ни другари съвсем се изгубиха. Скоро погъсти вълни от мъгла лъхнаха въз нас с влажното си дихание. Ние потънахме в нея и вървяхме из нея, все нагоре. Аз бях сломен. Яхнах коня на г. Милде, който бе отминал напреж, и заправих дълги зигзаги по лъзгавата трева на урвата: но скоро един пояс натъркалян големи скални блокове ме накара да слезна. Минахме камъняка с много мъки, бедствувайки на всеки скок да си счупим костите в острия гранит. Стражарят го избиколи далеко с коня по урвата. Ние продължавахме, под дъжд вече. На петдесетина метра по-горе видяхме изправени някакви човешки фигури, прилични в гъстата мъгла на скандинавски богове — единът с тиролска шапка.

Това бяха г. Милде, г. М-ч, бай Пеню и унтерофицерът.

Те стоеха на самото теме на Мусала.

Скоро и ние се озовахме там.

В МЪГЛАТА

Намирахме се в един океан от мъгла.

Дъждът ни биеше, не силен, но настойчив и досаден.

От Мусала ние виждахме само едно малко търкало: наклонната полянка, на която стоехме, пресечена на север от зъбери: венецът на чала. Под тия зъбери се спущаше някаква пропаст, невидима под сивите талази, които я пълнеха. Зъберите имаха вид на полукръг, обърнат с вгънатото към север. Те бяха ужасно разпо-

цепени, разломени, изгризани от зъбът на времето, от разрушителната работа на води, жеги и помръзляци през течение на безчислени векове. Издаден така из мъглата, тоя скалист полукръг приличаше на горната челюст на някое химерическо чудовище, зинало из хаоса да пие облаци. . .

През мъгливата мрежа можахме да видим, пребулена, само горната част от урвата на пропастта, с някаква пряспа. Ронливи отвесни сипеи, ярове, набучени с остри скали, балвани, едвам закрепени, пропукани или изсипани скалаци — предсказваха всичката грозота на ямата, над която надничахме настръхнали. Бутнатия камък в нея проваляваше се в мъглата с глух трясък, който увеличаваха свлечените от сътресението блокове и пясък. Напразно напрягахме взор да погледнем понадолу до дъното. Само веднаж, за няколко мигновения, като че се смили над нас, думанът се разреди в пропастта и ни остави да зърнем едно тъмно езеро; после пак нахлуха талазите и закриха виденията и вече се не махнаха.

Дъждът продължаваше да вали ситен, но гъст, из облака, сиреч из мъглата, в която бяхме. Той падаше над главите ни от десетина метра високо, безшумно, мокреше, квасеше, без почивка, без милост. Чадърът ми слабо ми бранеше главата и съвсем не бранеше снагата. По едно време дъждът се превърна в град, пак безшумен, който ни чукаше неприятно по лицата и по ръцете. Пропадна окончателно най-последната искрица от надежда! Нямаше да видим повече нищо от Мусала. Височайшият връх на България беше безжалостно негостоприемен за нас. Ние вече бяхме добре измокрени, помръзнали и зъзнехме от студ. Мусала ни гонеше. . . Но реч за слазяне нямаше. На злост отговаряхме с инат: ние стоехме. Не бяхме били три дена път — и какъв път? — за да дойдем тука и веднага да бягаме деморализувани от един дъжд и една градушка. Клекнахме да хапнем въз челото на Мусала. Ледни зърна ситно, ситно блъскаха ме по врата и по промръзналите ръце, чаткаха по капака на отворената сарделева кутия. . .

Ние свършихме бързия си обед под благословията на градушката, която пак отстъпи място само на дъж-

да, и се посветихме на учени занятия. Г. Т. сбираше билки за артилерията си, която изнесе дотук; професор М. проверяваше по указанията на барометъра си височината на Мусала; г. З. трошеше с чукчето късове от гранит по зъберите. Г. С. изпитваше силата на ека в мъглата, г. М-ч пущаше камъни в пропастта, за да си състави понятие за дълбочината ѝ. Бедният г. П. туряше на работа всичките си усилия,за да покрие с тънкия си шал зиморлявата си дръглива снага,когато унтерофицеринът тълкуваше на мене и на д-р М. названието на Мусала, което произлазяло от М о с т и А л л а х, сиреч мост между земята и небето! Де, де, дяволе!. . . Ние му хвърлихме филологията в пропастта. . . Не стоеше в бездействие и фотографът: той си приготвяше плаките, като изпущаше безнадеждни въздишки: явно бе, че Мусала не беше разположена да позира пред самоковския художник и да ни даде образа си за спомен! Тогава аз си взех за спомен от темето му едно камъче. Това камъче от сивочервеникав гранит на петна, избрано от самият геолог, сега, шлифовано във вид на «натискнѝкнига» (О, дядо Богоров!), стои на писмения ми стол с надпис:

М у с а л а, 2 а в г у с т 1901 г.

Тука г. З. даже ни държа една лекция под дъжда върху миналото и бъдещето на Мусала.

Според мнѐнието на нашия почтен професор, съгласено със заключенията на европейски учени геолози: Boué, Viquesnel, Toula, Parent, Hochstetter и пр., целият Балкански полуостров, до Карпатите, през всичките геологически епохи е останал един остров извън морските води — защото никакви следи от морски образувания не са били забележени по него. Тоя безкраен скалист остров, известен в палеонтологията под името «Източен континент», през последующите епохи, под действието на вътрешния земен огън и на морските вълни, е минувал постепенно през различни промени: ставали са дълбоки разпукванета и разкъсванета, отваряли са се проломи, долини, хлътванета на почвата, в които са намирали легла езерата и проходите на реките, додето най-после, подир безконечни конвулсии, балканският материк се закрепил и установил в сегашната си форма, без да е спрял обаче бавния процес на изменяването му.[1] През всичкото това време Рила и родопската верига са стояли неми зрители на тия геологически преврати, издигайки челото си до невъобразима височина в студеното небе. Професорът ни повърна назад в океана на вековете и ни накара да видим Мусала десет пъти по-висок, пред която височина днешните Монблан, Арарат, Давалагир, Чимборазо стоят като деца, но от разрушителното и постепенно действие на атмосферни сили дошел до днешното си положение (2930 метра). После със силата на пощурялото си въображение — у учените е най-пощуряло — тласна ни седем милиона години напред — това било точно изчислено! — когато Мусала, както и всички планини ще бъдат изчезнали и станали равни със земята!. . . Аз се вътрешно облажавах, че няма да доживея тъкмо до онова време, за да бъда зрител на ужасното еднообразие на света, предвестник на неминуемата му гибел. . .

Професор М. ни представи резултата от изчисленията си по барометровите наблюдения, събирани от три дни насам. Той ни хвърли в ужас: изкара Мусала двеста метра по-нисък! Това съвсем развенчаваше великана-цар, той остаяше по-нисък от васала си Чадър-тепе (2786 м). Професорите обаче прибързаха да признаят, че наглите промени на атмосферните налягането са забъркали компасите им и че измерението на руските топографи е вярното, понеже е било тригонометрическо, неспособно за лъжа.

Това ни направи да си отдъхнем.

Дъждът не попречи и на г. Т. в занятията му: той беше в истински възторг от намярата на самия връх на много красивата билка Saxifraga pseudoxanta и на още по-редкия вид S. Retusa — билки неизвестни още във флората на целия Балкански полуостров!

Радуилският водач, който беше гушав, поиска лек от ботаника за гушата си: той го взе за билерин!

. . . . . .

. . . . . : . . . . . , .

И така, ние нямахме чест да видим обширните кръ-

[1] За повече подробности виж: Ч е р т и и з п а л е о г р а ф и я т а н а Б ъ л г а р и я, а к а д е м и ч н а р е ч о т Г. З л а т а р с к и, 1897.

гозори, що се откриват от тоя връх. Не можахме да видим ни Юмрючал в Тракия, ни моята Амбарица с кралимарковската си легенда, ни Дунавската равнина, ни Дунава — за който г. Милде уверява, че се види в ясно време, при чиста от мараня атмосфера, ни прекрасния къжел на Еленин връх, ни островърхата Кадийница, ни пирамидата на Попова шапка, на Рила; нито величествения гребен на Пирин, в Македония, която особено копнеехме да поздравим. . . Не видяхме ни гордата грамада на Витоша и зад нея — нашата напета столица, потънала в златистата омара на летния ден. Вероятно, тя виждаше сега мъглите, в които се губехме, във вид на бял памук с лъскави сребристи краища! Лишени бяхме от утехата да видим поне съседните родопски великани, що окръжават смирено царят на всичките: Чадъртепе, Мусличал, Равничал, Белмекен, Сивриkая Граничарчал—нито пък седемте езера под Мусала!

Ние не можехме да се помирим с мисълта, че ще трябва по такъв позорен начин да напуснем височината; ние приличахме на изпъдени хора, на поклонници на един бог, прогонени от престола му.

Да беше имало тук каква-годе колиба, макар като хотентотската долу при бичкиджийницата, ние бихме се спрели да чакаме, даже пренощували бихме, доде мине гнева от намусеното чело на планинския цар.

Не би ли се намерили от обожателите на българската природа добри хора, които да съградят тук от изобилните камъни едно грубо подслонче, за да се укрият излетачите от вятър, дъжд, град — изненади тъй чести и внезапни в тая своенравна приоблачна област? Ето една благодарна задача, която се усмихва на нашите туристически дружества!

Сигурно против съграждането на такова человеколюбиво убежище на Мусала не би имал нищо сегашния му стопанин — защото Мусала сега е имот на н. ц.в. княза.

Една нова неприятност, която беше една мъка: обзе ни жажда след тоя уморителен вървеж с обилно потене и солените закуски. Но вода нямаше на тая висота, ни близо, ни далеко, както ни увериха водачите. Да слизаме в пропастта до езерото, стотини метри надолу в тоя дъжд и мъгли по плъзгавите и неизвестни ярове, и да се изкачваме пак цели часове назад, беше безумно, а до Белия Искър имаше да вървим часове още. . .

Между това, жаждата ме гореше. Дъждът все росеше ситен и постоянно ме наквасваше, но безсилен да ми прохлади устата.

Тогава ми дойде едно вдъхновение: да потърся в някоя трапчинка на балваните, що стоеха по-долу, водица, която се набира от дъжда, и да се напия от нея, както правят орлите по тези висоти.

Додето керванът се товареше, аз се спуснах към камъните да намеря такава спасителна локвица. И за щастие, намерих три, из които жадно изсмуках водата заедно с песъчинките на дъното им! Тогава подойдох на себе си и се повърнах към дружината.

Няколко време обаче трябваше да я търся из мъглата. Застигнах я, когато слизаше от друго място.

Моето откритие я зарадва. Когато напуснахме областта на думана, пред нас се озова пояса на скалните блокове. Заназъртаха всички внимателно по камъните, също и аз, който пак ожеднях, но без сполука. Тия скални, покрити с лишеи блокове, често твърде големи, разхвърляни в разни положения, с дълбоки пролуки между тях, представляваха сега големи мъчнотии за нас. Слазянето, или по-добре, скачането по тях беше съдружено на всеки миг с опасности да си продъним и счупим краката в дупка или да се подхлъзнем и паднем върху костоломния гранит. Такива области от каменни блокове съм срещал на гърба на Витоша и в долът на Златните мостове, под които бучат невидими потоци.

Ние щастливо преминахме това премеждливо място. Заслазяхме пак по стръмна голина, спущайки се към седловината, далеко долу пред нас. Спущане твърде уморително, почти толкова, колкото и възкачването. Растящата ни жажда увеличаваше физическото страда-

ние. Пред нас пак се вдигаше цял, чист от мъгли, чудният Манчу и чуките на марициниte чалове. Но Рила се криеше още.

Ненадейно г. М-ч - извика радостно:

— Я вижте колко вода! — и ни посочи един голям усамотен балван край нас. Ние нададохме тържествуващи викове: в широка вглъбнатина, прилична на копаня, видяхме едно бистро вирче с дъждовна вода. Наобиколихме го и запихме като сингери по троица-четворица едновременно. Утолили добре жаждата си, ние тръгнахме, като хвърлихме свидлив поглед на останалата вода. Съдбата поне в това отношение биде милостива към нас.

Кога се озовахме на седловината, от която щяхме да се спуснем към Бели Искър, нам се откри вълшебна гледка въз Орфеевата долина. Фотографът побърза да я снеме, но додето да нагласи апарата, мъглите се зададоха бързо на безшумни сиви талази откъм Бели Искър, минаха през преслапа и наводниха долината. Тя сега заприлича на развълнувано белезняво езеро, из което се подаваха като островчета върховете на чуките.

Докогато се вгледвахме учудени в тая нова и странна декорация наляво, гласът на г. С. извика зад нас:

— Гледайте, господа, гледайте!

Извърнахме се надясно и останахме прехласнати пред едно друго необикновено зрелище на природата:

Мъглите бяха освободили горната част на гребена на Рила, като затуляха с бялата си покривка долната му половина. Гребенът остаяше висящ, като една планина, плавающа из въздуха. По една оптическа измама тая фантастическа планина изглеждаше така високо в небесата, така непостижимо високо, щото замъгленото чело на Мусала ни се чинеше, че едвам стига до облачните й основи. Ние стоехме в недоумение, не вярвахме очите си. Гледката беше така вълшебна, невероятна, сякаш едно видение на въображението ни, един дивен мираж, който скоро ще се изпари и изчезне!. . .

Доста дълго гледахме как облаците се късаха и раздираха, образуваха пролуки, отваряха пещери в склона на Рила, пилееха се на големи парцали из клисурата и даваха друг образ на картината: Рила добиваше пак естественото си положение и размери — все величави.

Но Мусала продължаваше да тъне в облаци, сякаш

Олимп, който крие Юпитера от погледа на смъртните. Това имаше и своята добра страна, защото, ако се прояснеше челото му, надали бихме устояли на изкушението да се повърнем назад и после да изпитаме по урвата му онова, което ни слетя долу в реката. . .

От тая точка най-добре можеше да се види към коя система принадлежи Мусала: към рилската или родопската — въпрос, който занимаваше няколко пъти беседите ми с г. З. Повечето, които са писали за Мусала, прекарват го към първата; така е и в българските географии. Също и г. Иречек го счита рилски връх.

Погрешно мнение: Мусала е неотделна част от Родопите. Това бях видял още преди десетина години, гледайки го от Кадийница, на Рила[1]; сега това убеждение се утвърди у всички ни. Мусала изглеждаше едно продължение с родопската верига, която той завършваше на запад от колосалния си купен. Природата рязко го дели от масива на Рила с глъбочайшия и дълъг пролом на Бели Искър, който тръгва от подножието на Демиркапия и отива, по права линия, на север до Самоковското поле. Това е явно и на картата: Родопите се скачат с Рила само чрез тесния провлак на демиркапийското било, свързано с Мусала чрез Налбантчал, Вручкочал, Манчу. Някога, преди да се изрие пролома на Бели Искър, веригата от тия родопски чалове е била слята с Рила, та тя и Родопите са образували една планина — за това свидетелствува еднаквата им флора, фауна и геологически формации. Но днес географически Мусала с горните чалове принадлежи към Родопите. В това се е уверил и покойния професор Ст. Георгиев, който е ботанизувал по тия висове около един месец[2].

Името на тая планина повечето пишат и изговарят М у с а л а, мнозина — М у с а л л а х, както стои и на голямата Данова карта. По-рано и аз го тъй пишех, мислейки, че тая турска реч е съставена от М у с а (Мойсей) и а л л а х (бог) — Мойсеев бог! Но едвам сега, подир нарочна справка, аз видях, че първата фор-

[1] В е л и к а т а р и л с к а п у с т и н я, от Ивана Вазова. «Сборник на М-то на Народ. просвещение».

[2] Р и л с к а т а п л а н и н а и Р о д о п и т е и т я х н а т а р а с т и т е л н о с т, от Ст. Георгиев. «Сборник на Министерството на Народното просвещение».

ма на името е вярната, макар че с това то губи своето величествено значение и добива друго, доста строго. В турско-френския речник на Сани бей думата «Мусала» е обяснена тъй: «Place publique ou l'on fait la prière pendant l été. Piere, sur laquelle on pose le cercueil pendant qu' on prie pour le repos de l'âme du mort avant de l'enterrer»[1] Узнах, че при всяка джамия съществува такава плоча: «мусала таши», за слагане мъртвите. Във Варна даже мегдана пред една мечет се вика: Мусала.

С какво събитие от подобен род се свързва името, тъй меланхолически звучаще, на тоя планински великан — неизвестно. Вероятно, знаели са това едновремешните анадолски каракачани, овчари по тия планини, които са кръстниците им, както са кръстници и на другите покрити с паши чалове на България, по думите на г. Иречека[2].

Между това мъглите освобождаваха отляво част от Орфеевата долина; ние пак зърнахме широката сосна на урвата ѝ. Покойния професор Ст. Георгиев, който я посетил, казва, че видял по нея и по другите сосни тъдява червен прах. Простият народ суеверно нарича такива преспи «червясали». Професорът предполага, че червеният прах е навеян от околната почва. Не се съглеждаше обаче да е такъв цветът ѝ. . . Но има и едно друго обяснение, изказано от княза, когато минал край преспите на Мусала, по който се възкачил през юли

[1] Публично място, дето се молят през лятото: камък, въз който слагат гроба и опяват усопшия преди заравянето му.

[2] Най-високите върхове на българските планинки носят също турски названия: Чадъртепе на Родопите (2786 метра). Юмрючал на Ст. планина (2375 метра), Елтепе на Пирин (2681метър). Последният значи: Ветровит рът (от арабската дума е л —вятър, и турската т е п е — могила, рът). Етимологията на Юмрючал (прекръстен на 1889 г. от Калоферската община: Ф е р д и н а н д о в в р ъ х) остая и до днес тъмна. Някои си, между тях и г. Иречек, произвождат това название от гюмрюк. Уж там някога се взимало мито, или пък — обясняват други — някой крал мито! Друго филологическо мъдруване от родът на унтерофицеровото го изкарва от ю м р у к, божем чуката приличала на юмрук! Но местните турци не го изговарят Гюмрюк нито Юмрюкчал, а Ю м р ю ч а л. . . Рилските върхове имат преимуществено български названия: Попова шапка, Сейменски камък, Еленин връх, Бричебор, Царев връх, Маринковица, Драганица, Шийковица, Кадиин връх и пр.

1889 г. — из пропастта му: тая червенина трябва да е космически прах или прах, паднал от някой пролетял метеор. . .[1]

Понеже загазих неусетно в учената област, нека прибавя нещо и за флората на Мусала: по голините му се срещат изобилно: Alsine Gerardi, A. Recurva, Sibbaldia procumbes — растение ново за Балканския полуостров; Geum reptans, G. bulgaricum — и двете твърде красиви растения с хубави златожълти цветове; из канарите — разни видове Sedum u Sempervivum; на самия връх, както се каза, дребната, но много красива Saxifraga pseudoxanta и S. Retusa, който образува отделни бунища; по урвите Gnaphalium; Senecio transyilvanicus; Leontodon, който придава златист вид на местността, синьоцветна Veronica bellioides; туктам — Salis herbacea — най-ниската върба, която едвам достига няколко сантиметра — и тя е растение ново за Балканския полуостров. По ниските склонове — клек (Pinus montana), под който вирeят със стотини алпийски билки. . .

Богатството и разнообразието на флората щеше да се увеличи още повече в клисурата на Бели Искър, дето падат западните поли на Мусала. За щастие, горският топ беше доста голям, за да погълне всичките екземпляри от нея в утробата си. . . Г. Т. бе днес най-честитият смъртен!

За да не докривее на г. З., че забравям геологията, нека спомена, че всичките канари по Мусала състоят само от два вида камъни: гранит и гранит-гнайс, сив цвят.

Но ние не можехме по-дълго да остаяме тука. Пътят ни беше още дълъг до кулата при Демиркапия, почти при изворите на Бели Искър. Нови мъгли се трупаха по Рила и по околните бърда, а професорът по метеорологията пак каза, че много бучал Бели Искър!

Слава богу, дори и додолу нема дъжд. Но мъките на слазянето ни по ужасно стръмната западна урва на Мусала, която миеше Бели Искър, бяха тройно по-големи от мъките на качването, въпреки уверението на благо-

[1] Виж духовитото описание на З. Стоянов: Н. ц. в и с о ч е с т в о в п л а н и н и т е Р и л а, Р о д о п и т е и М у с а л а. В «Свобода» от 1889, юли, брой 279.

душния сръбски хуморист Ненадовича, че като се качил и слязъл по една могила, открил с удивление, че слизането е по-леко от качването!. . . Краката ни се подгъваха, сякаш че ставите и жилите на коленете ни бяха скъсани, та не можеха да държат снагата. Подир голата вратоломна стръмнина, предизвикала чести паданета, настана област от гъст, сплъстен клекаш с невидени трапове под тревата, дето на всяка минута можеше крак да се счупи; после тераси с оголени спускове и лъзганици по измокрената от неотдавнашния дъжд трева. По-голямата част от дружината, на отделни групи, бе слезнала вече долу. Аз с г. С. и г. М-ча бяхме остали най-назад. В самите поли на урвата гърмеше един пенлив, величествен водопад, по-голям от Костенецкия, по масата на водата и височината си. Решихме утре непременно да се фотографира. Но не бяхме се наситили още от гледката му — ето удари дъжд, силен, пороен.

ПАДАЛОТО НИ ПРИ ДЕМИРКАПИЯ

В няколко минути бяхме измокрени до риза. Залутахме се из дола за подслона, но никаква не намерихме. Дъждът ни заливаше и под елите, под които искахме да се скрием. Никаква следа от дружината, избягала някъде с водачите. Напразно г. С. тури на работа гръмовния си глас, за да получи ответ: гласът му глъхнеше в страшния гърмеж на дъжда, водопада и реката. Самички из еловата гора на тая пустинна клисура, ние не знаехме какво решение да вземем. Кулата беше дванайсет километра по-нагоре. От урвата бяхме съзрели някаква пуста воденица отвъд реката, но как се минуват сега пенестите стремителни вълни, придошли по-големи от дъжда? Не знаехме и пътеката за кулата; а през тая задръстена от дървета, пресечена, дива местност без пътека не се вървеше.

Ние се лутахме под поройния дъжд из необитаемата клисура: тя сега ставаше страшна със заглушителния си екот и шум. Дъждът се усиляше, безжалостно ручеше, като из ведро.Оквасен бях до кожа, краката ми жвакаха във вода в подгизналите обуща; треперех от

остър студ. Чадърът ми би ме колко-годе защитил, но бях го захвърлил по-горе, счупен при едно падане. Тука аз разбрах, че не ще ми мине безнаказано тоя злочест излет и не ще се избегне опасна простуда, може би и пневмония.

На едно място в гората на нашите нови викове се обади един друг вик. . . После се показа под клоните тиролската шапка на г. Милде. Той идеше от реката, дето ловял пъстърва! Обади ни, че дружината е тръгнала към кулата, и ни показа пътеката. Като видя жалкото ми състояние, предложи ми любезно коня си, що водеше стражарят, за да стигна по-скоро в кулата и се изсуша. Два часа яздих по отвратителна каменлива пътека, превърнала се на река, шибан и боден от надвисналите клони на елите, блъскан от дъжда. Той престана по едно време — тъкмо кога застигнах унтерофицера, фотографа и г. П., окъпани като мене. Аз завървях с тях заедно, защото конят се беше уморил, па и разговор ставаше там доста интересен.

Тоя разговор беше една препирня между фотографа и унтерофицера по един социален въпрос.

Касаеше се за военната повинност. Фотографът, който се улучи с демократически убеждения, осъждаше солдатщината като нещо грубо, тираническо и отживяло векът си.

Но унтерофицерът стоеше здраво на позицията си; той бранеше твърде разпалено честта на сабята и необходимостта на войската. С патетически тон той ми каза, като посочи на околните планини:

— Виж, тия планини са свободни, но те се крепят на тая сабя!

И той тупна сабята си.

Пред тая гороломна хипербола фотографът се смути и се усети притиснат до стената.

Той се озърна плахо; но веднага се повърна мъжеството му и попита унтерофицерина натъртено:

— Ти чел ли си какво пише граф Толстой?

Военният човек го изгледа в недоумение. . . Той никога не бе чул в родопските самоти името на философа от Ясная Поляна.

— Граф Толстой — продължи художникът — е казал, че съществуването на войската е признак на вар-

варщината на човешкия род, че когато всичките хора се съгласят да няма войска, няма да има и войни!

— Кои хора? Ами турците ще те послушат ли? — попита унтерофицерът.

Тук фотографът пак се смути.

Той се обърна към мене с поглед, в който имаше молба, да отговоря аз; но понеже аз само слушах, той погледна на г. П. за помощ. Но г. П. в тая минута водеше ожесточена война с един сух клек, който бе откачил от гърба му шала и не искаше да го пусне.

Тогава фотографът прибягна пак към авторитета на графа Толстой:

— Турците? Граф Толстой не прави разлика между турци и християни, за него има само человеци!

Унтерофицерът се намуси:

— Кой е този глупец?

— Ти наричаш «глупец» графа Толстоя! — разсърди се фотографът.

Началникът на военната стража го прекъсна:

— Тоя граф Толстой или Сухой — не го знам кой е — да ми паднеше в ръчицата, па да го хвана за ухото, па да му дам пушката в ръка и да му кажа: «Смирна! Марш!» — Па като се спря, каза троснато: — Той виждал ли е турци?. . .

Не чух какво отговори фотографът, защото отминах нататък.

Най-после излязох из гората и пред мене се откри една широка зелена поляна. Там се издигаше една двукатна кула.

Това беше военния пост при Демиркапия, нашето падало тая нощ.

Пред кулата видях и нашите коне, че пасяха. Също и трите ни псета. Хрътката, като ме видя, весело се затече към мене и заскача от радост. Тя беше също мокра.

Първата ми грижа беше да взема палтото си от коня: то беше вир-вода, както и запасните ми дрехи, що бяха в чантата ми: из една отзявка дъждът я налял!

Тоя военен пост при Демиркапия по нищо не прилича на нещастната колибка при горната бичкиджийница, в ждрелото на Марица. Той е здание здраво, стегнато, със стъклени прозорци, с балкон.

Скоро един голям огън пламна в оджака. Войниците от стражата се показаха услужливи и добри момчета и направиха каквото можеха, да ми помогнат. Пристигна и унтерофицерът — той бил началник и на двата поста — и направи още повече за мене: даде ми да се преоблека с негови чисти долни гащи и риза; даде ми и чорапи, даде ми и чехли! Но войнишките му панталони не ми се хванаха. . . Аз бях покъртен от тая услуга на сърдечния момък, толкова неочаквана, колкото и необходима. Постът стана сега «спасителен дом!»

Пристигна и дружината, на късове, като разбита войска, която очакваше буен огън за изсушаването ѝ.

Поради мокротата на земята вечеряхме пак под стряха. Вечерята, на която бе поканен и любезния унтерофицер, стана в широката стая на горния кат, украсена пак от Милдевите вкусни риби. Другарите, изсушени и починали, бяха в най-добро разположение. Скоро бидоха забравени във весели приказки преминатите митарства и благодатния сън въз борови върхари и на кревати — тук имаше и две железни легла! — склопи очите ни за укрепителна почивка.

ПРОЛОМЪТ НА БЕЛИ ИСКЪР

Едно чисто синьо небе светеше сутринта над прекрасната долинка. Слънцето златеше радостно върховете около нас. Белият Искър, близко тука до изворите си, шумеше многоводен с белите си пенести вълни, през бели камъни в бялата му матка. На тоя общ бял тон той дължи и названието си в пролома.

Ние бяхме в полите на Шийковица, на Налбантчал и на Демиркапия, между които протича младенецът-река. Демиркапия заграждаше от изток с отвесната си стена хоризонта и образуваше граница между Турция и България; една пътека из пролома на Бели Искър се прехвърля през билото му и слазя в Македония. Македония! Как желаех да я поздравя от Мусала!

Подир утрешния чай тръгнахме.

Преди нас беше вече тръгнал пеша г. Милде, по пъстърва в реката; той щеше да ни чака в митническата барака, петнайсет километра по-долу, дето щеше да бъде обедът ни. Сега щяхме да пропътуваме почти по цялата дължина на пролома, между Родопите и Рила.

Не съм видял в живота си пролом по-величествен от тоя.

От двете страни на белопенната река — високи урви, стигнали небето. Стремителни потоци се плъзгат по стръмните ребра във вид на бели водопади; елова гора и клекове се катерят по склоновете и пълнят въздуха с целебен аромат. Тъмночервени гранитни скали стърчат по стените, мрачни, навъсени, като че заплашват някого: някъде имат форми на къщици с покриви, врати и прозорци, на нашенски стари манастири, лепнати по планински хълбоци, на стари германски градовце, с пристиснати вехти, полинели, почернели от времето домове. Дълбоки пещери зеят по тия стени на непристъпна висота. По върховете стърчат чудати скали с прилика на неподвижни човеци и на останки от сгради. Някъде реки от сипеи между черни гори. Скалаци, зъбери! Колосални късове карпи, прилични на онния, които е хвърлял Крали Марко от една планина на друга, запречват пътя или реката, едни четвъртити като вагони, други купеновидни или валчести, които са оставили в стените на урвите дълбоки дупки. Всичко е велико, грамадно, страховито; все урви, стени, ридове, чуки!. . . Сега оттук се забележва вярно височината на Мусала, чието чело се не види в мъглявата си гъжва, и надмощието му над рилските върхове.

Понеже проломът от кулата до устието си е съвършено, геометрически прав, аз постоянно виждам отвора му към Самоковското поле и дъното му при Демиркапия, като се обърна. Той поразява с величието си, потиска, души с грамадността си; той е див, суров, мрачен, почти трагичен. Сякаш че е създаден само за страшни драми, които да се вършат невидимо в самотиите му,само за гиганти, които да живеят в тях и да се катерят по стръмнините му. Никаква следа от култура, от присъствие на деятелност. Той е ненаселен и необитаем. Кулата по-горе и бараката по-долу са едничките, които наумяват за живота, за човека. Искърският пролом

в Стара планина, който намирах твърде див и негостоприемен, е една идилия при тоя. Няколкото дървени моста и лошата пътека не отнимаха нищо от дивотата на тая безлюдност. На едно място подковите на конете ни зачаткаха по големи изтрити плочи, правилно постлани: това беше древен римски друм, както ни обади г. З. Значи, и тук ръката на римляните, в тия изгубени усои, е оставила в зодчество следи от тяхното всевластие, от техния политически и културен гений!

Бидейки въз пъргавия г. Милдев кон, аз бях отминал малко напред, в другарство с хрътката. Пътят ми бе задръстен от клек и водни ели и други видове иглолистни дървета, от балвани и скалаци. Из пукнатините на канарите се подават: папрат, копитяк, здравец (Geranium) в изобилие, модри Campanula rotundiflore; виреят Gnaphalium sylvaticum, Sulena, Cardus, разни видове Viola, Ajuga и пр. Цялото дъно на клисурата е една ботаническа градина.

Стигнах на мястото, дето гърмеше големия водопад, при който вчера слязохме. Отседнах и намирам посгодно място под сянката на стройна ела за съзерцаване величествения скок, над който се вдига урвата на Мусала. Мисля, че оттука можеше да бъде най-добре фотографисан. И като очаквам кервана, седнал въз една карпа на зелената трева, която сладко хрупа коня, аз се вслушвам в смесения шум на водопада и Белия Искър, чиито снежни вълни блещят през завесата на елите.

Дълго време чакам напразно да чуя звънците. Кервана няма. Предполагам, че е спрял и почива на сянка някъде. Повеждам коня си назад из гората, да диря приятелите, и ето след малко какво виждам:

Една гола височинка пред водопада. На тая височинка е дружината в следното положение: войводата с ръка, опряна на пушката, стои прав, неподвижен, загледал се към рилската стена вторачено. В това воинствено положение и с голямата брада той прилича на бурски генерал. . . До него г. С., с рошави мустаци и извънредно сърдит и навъсен поглед, гледа също към Рила, в същата точка. Геологът гледа неподвижен в същата посока: в белите си конопени дрехи той съвършено прилича на мраморна статуя, която никой не би взел за Аполонова или Нарцисова. . . Ботаникът с

артилерията на гърба, с каскета, чапкънски накривена, гледа внимателно в същата посока — застанал до високата фигура на дипломата, който от една канара гледа през очилата си в същата посока, с една ръка мушната в жилета, в легендарната поза на Наполеона въз скалата на Света Елена. Унтерофицерът, седнал пред увития с шала г. П., с манлихерка, юнашки опряна на коляното, и с фуражка, оттикната назад, гледа вторачено към моя страна, вижда ме, но не прави никакво движение. До него метеорологът и стражарят също в благоговейно положение.

Тия замръзнали на местата си хора приличат на истукани, преобърнати на такива чрез магията на някой вълшебник в тия планини; те наумяват преданието на Ноя и фамилията му, вкаменени пред пламъците на Содом и Гомора!

Но какво правеха там? Що стоеха така вкаменени?

И аз приближих в недоумение към тях. Какво да видя? Ах, славолюбците! Те стоеха пред машината на фотографа! Те увековечаваха егоистически на плаката образите си в тая планина. Исполинските канари с белоснежния водопад и Мусала зад тях служеха за фон на картината, играеха декоративна роля само! Това беше възпиюще нарушение на условието ни да фотографисаме природата без нас си, извършено крадешком, в мое отсъствие!

Но нямаше полза от сърдня и възмущение. Напротив, ние се смяхме всички. . .

Тук се разпростихме с услужливия унтерофицер, който се върна към кулата.

Стигнахме по обед на бараката, наглеждана от двама стражари. Там бяхме предварени вече от войводата, когото заварихме, че се къпе в студените, почти ледени вълни на Бели Искър!

Тоя човек имаше организма на полярна мечка!

Г. Милде тоя път бе по-щастлив в лова си: той бе уловил тройно повече пъстърви, отколкото по-преди. Има и за хората ни да се поосладят.

На поляната пред бараката ние сложихме обеда си. Пръв път сядахме да обядваме спокойно на зелено от пет дена насам!

Но планинския бог се пак подигра с нас: пукна един

напращял с вода облак въз главите ни и ние се спасихме под стряхата на бараката, дето си доядохме.

Щом свършихме обеда, дъждът престана и небето се разясни. Войводата в яд, за да си оттуши, изпразни пушката си в Рила. Продължителен екот се разнесе из клисурата, пролетя по урвите и отиде до Мусала, който все се пушеше.

Няколко километра по-нататък ние застигнахме една кола, натоварена с греди, карани от един селянин.

Това беше първия жив човек — извън нас и войниците на стражите, — когото зървахме от три дни насам из безлюдните пущинаци! Не бяхме зърнали никаква птица, освен два орела над Манчу, и никакъв дивеч или космат звяр, макар че бяхме слушали често гласовете им около себе си. . .

Ние бяхме забравили за света, за политиката, за цивилизацията през това вратоломно пътешествие из дивотиите и бяхме подивели даже; изкъсани, дрипави, изплескани, космати, оварварели, ние приличахме на дружината, която води Аспарух — в картината на Павловича. . .

Проломът, къде края си, снишава стените си, разширява се, голее, грознее — питомее: близкото присъствие на човека се чувствува.

В село Бели Искър, при устието на клисурата, дружината се почерпи в една кръчма и се раздели. Едни от нас, по-малкото, хванаха надясно пътя за Чамкория, останалите потеглихме за Самоков, да нощуваме там. С първите отиде и превъзходният г. Милде, чието добро сърце и внимателност няма да забравя, както няма да простя и на Мусала грубия му прием. . .

КЪМ СОФИЯ

Гладкото Самоковско поле изминахме къде заник слънце, оставяйки все по-далеч зад нас стените на Родопите и Рила. В това поле Белият Искър се съединява с Черния Искър, изтекъл из Рила, та двете реки носят вече общо название: Искър. В града стигнахме

по тъмно и огласихме със звънците на конете си запустелите вече улици.

След като се настанихме в гостилницата и вечеряхме и след един малък излет до едно café chantant и dansant, препълнено със свят — защото тая добра самоковска младеж обича веселбите, — ние си легнахме на пода: в стаята на гостилницата нямаше даже и двете легла на демиркапийската кула!. . .

Сутринта, преди да тръгнем, ние поискахме да видим Мусала поне оттука — той се види от Самоков, — но напразно: една широка тъсма мъгли забуляше върховете на Родопите и Рила. Можахме да видим само черния лес на Чамкория и цар Шишмановия връх, дето от седемте рани цареви станали седем извора. . .

Защото преданието за битка на Самоковско поле между последния български цар и Баязида, в която първият е загинал, е познато тука и на децата. В тая мила легенда, която хвърля такова лучезарно обаяние въз личността на цар Шишмана, самоковци фанатически и благоговейно вярват и никакви летописци и историци — ни турски, ни руски, ни румънски, ни германски — не могат да ги убедят, че Шишман е хванат роб от Баязида и обезглавен или умрял в тъмница!

Славният Паисий, който е родом от Самоков, в своя Царственик е обезсмъртил тая легенда и унищожава с авторитета си всичките настойчиви твърденета на историците. И една стара «народна песен», напечатана в Миладиновия сборник («Откак се е, мила майко ле, зора зазорила»), е дошла да подкрепи легендата за тоя епически самоковски бой. Чудното е, че и г. Иречек, като я привожда в своята Българска история, наричайки я «стара и прекрасна», показва вид, че вярва в нейната автентичност, въпреки явните признаци, че тя е съчинена, и несполучно съчинена, от някой родолюбив даскал. А може би прави това от една благочестива деликатност — да не наскърби чувството на българина![1]

[1] Тая «народна» песен например се свършва с такива стихове:

Кръв ще леем, мила майко ле, за Христово име,
Ще прославим(!), мила майко ле, християнска вяра.

Файтоните ни се търкаляха из дългнестата хубава долина на север от Самоков, отляво на Искъра. Ниските бърда от двете страни — на Ходжовица и на Плана — се протакат голи, с пустинен вид, без това да намали красотата на картината, осветлена от едно хубаво, приятно слънце. Често зърваме купища от сгурия — останки от желязна руда. Това са следи от цъфтящата тука в средните векове рударска промишленост на пъргавите дубровничани.

В замяна на тая изчезнала промишленост срещнахме по-нататък, като се изкачвахме по Лозенската планина, една нова промишленост: край пътя се редяха селяни и селянчета и простираха шапките си към нас. Помислихме най-напред смутени, че това са просяци! — но когато приближихме, видяхме с благодарение, че те ни продаваха лешници.

И добра търговия направиха: всичката им стока мина в джобовете ни.

От гърба на Лозенската планина пред нас се мярна на север чудното Софийско поле с хубавата ни млада столица, ала ние потърсихме на юг с очи Мусала. Но той все тънеше в облаци!

Тук ние дадохме вяра и клетва да го посетим пак идущето лято — ако е живот и здраве — и да видим каквото види той, като го издебнем в ясен ден, слушайки мъдрите съвети не на барометъра, а на радуилския метеоролог. . .

14 август 1901 год.

Книжността, изкуствеността в тия стихове е очевидна. Съчинителят ѝ, който от началото показва, че е запознат с духа на народната песен, на края не е издържал тона и се е издал.

ИЗВЪН БЪЛГАРИЯ

ПЪТНИ ЗАПИСКИ

I

Плуване по Черно море. Пристигане в Одеса. Руските журнали. Празникът на Пушкина. Надсон. Одеса

«Нахимов», един от големите параходи на руското параходно дружество, бързо плува към Одеса. Макар че сме още в зима — 20 януари, Черно море е гладко като огледало. Морската болест прочее беше отстранена и аз свободно можех да се наслаждавам на безкрайния вид на морето. Намирахме се тъкмо всред него. Отвсъде — едно небе. Погледът не можеше да се спре на никаква точка и да си почине. Само на изток, на самия хоризонт, като мираж в безкрайната водна пустиня, се мяркаше друг параход, той вероятно беше излязъл от някой азиатски порт и вървеше успоредно с нашия, като че беше сянката му. Еднообразието на гледката докарваше мъкотия. Мраморно море и Архипелаг със своите картинни брегове и разноформени острови, населени с класически възпоминания, услаждат зрението и душата на пътника и занимават постоянно любопитството му с нови видове. Черно море едничкото в света, с изключение на пясъчния насип пред устието на Дунава, който носи название Змийни острови, е без острови; то има шеметната безбрежност на океана или на вечността. Цели часове плуваме още така из тоя тайнствен воден кръг, на който нашия параход беше пъпа. Слънцето отиваше на заход. Аз инстинктивно впивах очи на север, давно зърна брегът на Русия, която приближавахме. Но сушата беше невидима. Само кога се смърчи, далеко на запад в хоризонта появи се червеникаво пламъче, което ту блеснеше, ту гаснеше. То беше фара на Змийни острови. Нощта скоро наста и растящата хладовина ме прогони в кабината ми. . .

Заранта, кога погледнах из прозорчето, нищо не видях. Гъста мъгла, паднала още през нощта, стоеше като непроницаема завеса. Параходът беше замедлил ходът си от страх да се не чукне от някой друг параход. Това ми причини силна досада. Аз не щях да мога да възприема върлото впечатление от първото виждане на Одеса. Излязох на палубата. Мъглата тясно обхващаше парахода. По-далеч от двайсет аршина не се виждаше. Бяхме потопени в безизходен хаос. Тръбата на всяка минута ревеше, за да предупреждава параходите, защото при наближаването на одеското пристанище опасността за сблъскване се увеличаваше. Но звукът на тръбата се губеше в буйната мъгла; капитанът хвана сериозно да се страхува от нещастие. Преди няколко време един английски параход, в такъв един случай, беше изкърмушил с носът си едно по друго два руски и като нарочно, както подозираха. Види се това предположение да беше основателно, защото капитанът на «Нахимов» именно от среща с английски параход се боеше. Джон Бул даже в мирно време воюваше с русите, и то даже в техните собствени води. Наконец, подир цели часове предпазливо лутане из непроницаемата влажност, параходът влезе благополучно в одеското пристанище.

След като се освободих от митарството на мрачния паспортен чиновник и на митницата, аз се качих на лека дрожка и тя ме понесе към гостилницата. Улиците застилаше гъста мъгла и аз, макар в Одеса, не я виждах още. Слязох в «Славянская гостинница». Първите лица, които ме намериха в тоя чужди за мене град, бяха българите студенти от университета. Твърде приятно ми беше запознаването с тия младежи. От тях можах да науча куп интересни сведения за Одеса и Русия, в която пръв път стъпях. Половината от тях се поддържат от българското съкровище. Всичките са около тридесет души. Въпреки ожиданието ми, узнах, че юристите не съставляват болшинството и положителните науки, специално математиката, са привлекли най-много охотници. Филологията имаше един само, колкото за цяр.

Една скоро спечелена настинка ме принуди да стоя около петнадесет дена затворен в стаята си. Благодаре-

ние обаче на любезността на някои от студентите, които ми донасяха книги и журнали из университетската библиотека, аз можах лесно и даже с полза да пренасям мъкотията на затвора си. Тук имах случай да се запозная харно с драмите на покойния Островски. Предмет на драмите му служи живота на руските помешчици. Неговите типове са начертани ярко и живо; малко хумор, но много художественост, съединени с необикновено наблюдателен талант. Повечето му произведения са печатани в «Отечествени записки». Русите считат голяма загуба за литературата си насилственото прекратяване на това списание, дето работеха най-даровити умове, като захванеш от Белински. Днес излазят в Русия няколко журнали още внушителни по обем и съдържание, като «Вестник Европы», «Северный вестник», «Русский вестник», «Дело» и пр. Руските периодически издания надминуват по достойнство подобните у западните народи и даже с успех се надварят със знаменитите английски review. Това се обяснява чрез осветения литературен обичай в Русия, по който творенията на първокласните писатели, преди да излязат на отделна книга, появяват се на страниците на журналите и така им увеличават интереса и читателите. Някои редакции даже правят мъничка експлоатация с общественото любопитство, като обнародват пестовно купеното съчинение, за да хване в повече броеве, и даже го оставят недовършено на края на годината, за да си обезпечат спомоществувателите и за другата. Наред с руските произведения там се печатат и много преводи на чуждестранни романи — преимуществено английски, французски, даже — полски. В тоя случай редакциите не се отнасят всегда критически към избора си. Така някои журнали често поднасят на читателите си превод на порнографически приказници, каквито се появяват само в стълповете на «Figaro» и,, Gil Blas». Това явление е дан на неразвития или преситения вкус на голяма част от руската читающа публика. Литературния отдел се допълня от критиката и поезията. И едната, и другата имат реалистическа подкладка. Един куп могуществени таланти подир Пушкина създадоха трезво възрение върху литературата и тя тръгна из свой, самобитен път и това рязко я отличава от западните литератури.

Одеса не е умствен център на Русия. С изключение на университета, руската мисъл не намира друго прибежище в кипящето движение на тоя чисто търговски град. Част от публичния печат е даже в ръцете на евреите, които имат и икономическото, а, чини ми се, и числено преобладание в Одеса. Ни един знаменит литературен талант не е бил отраснат в нейната прозаическа среда, ако не хващаме кратковременното неволно пребиваване на Пушкина, което не е било много весело за него:

Так я в Одессе жил поэтом
без дров зимой, без дрожек летом . . .

Одеса обаче се гордѝ с великия поет руски, счита го за свой гален син и с гордост още пази като светиня ветата къща на Пушкинска улица, дето поетът е написал някои глави от Евгения Онегин. Скоро тя имà сгода да прослави своя някогашен случаен гост. На 22 януари беше петдесетгодишния юбилей от смъртта на Пушкина. Него ден амвонът, катедрата, сцената се надваряха с печата в рвението да почетат, както подобава, паметта на славния син на Русия и да изобразят заслугите му към отечеството. Дъжд книжки с образа и биографията му се пръскаха и попаднаха в ръката на последния грамотен занаятчия. По причина на боледуването си аз, за голяма моя скръб, не можах да взема участие в тържеството и непосредствено да преживея всичките радостни вълнения, за които беше способна само една славянска душа. Това ликуване, тоя култ към човешката мисъл обхвана цяла Русия. Руското народно чувство пръв път може би изпитваше силно ощущение от една истинска народна слава, слава, която не е костувала ни една капка кръв, ни една вдовишка сълза. Отекът на това тържествуване цял месец още трая във всичкия руски печат. Безчетни статии, стихотворения, възпоминания, полемики, биографически изследвания, посветени на Пушкина — цяла литература, — осветлиха още по-добре нравствения му облик, гений и трагическа смърт. Книжарниците пуснаха евтини до баснословност издания на Пушкиновите творения, които се

разграбваха с десетки хиляди. Русия, официална и народна, всичките партии и литературни лагери в един хор припознаха Пушкина за най-велик руски поет и положиха въз бледното му чело венецът на безсмъртието.

В същото време, когато Одеса гърмеше от Пушкиновия юбилей, из улиците ѝ минуваше едно печално шествие — прекарваха тялото на един друг, рано покосен поет — Надсона. Той беше умрял наскоро в Ялта в Крим, дето се лекуваше от охтика, която го и хвърли в гроба на 22-та му година. Тая нова загуба за руската поезия немà на часът голям отек: Пушкиновия юбилей го заглушаваше. Но Надсон е нов поет и в малкото, което е написал, личи живия му поетически талант. Неговата поезия е меланхолическа и тъжна. В нея диша дълбоката тъга на една разочарована душа, рано сломена от живота. Тоя мрачен песимизъм е господствующа черта в съвременната руска поезия. Недоволството от настоящето, разочарование в непостигнати идеали, недоверие в бъдещето, съмнение в себе си: ето главния мотив на руската поезия. Явно е, че това е отражение на самата действителност, невесела, безцветна и противоречуща на надеждите и мечтите на новото поколение. Под гнета на това горчиво съзнание руската муза няма високи полети и прилича на човек с пречупен кръст. . . Цяла плеяда млади поети запяха песента на разочарованието и отрицанието, която от съвременна стана тенденциозна. Тенденциозността се вмъкна в руската поезия. Некрасов пръв внесе в нея като главен елемент гражданската скръб. Това явление си имà причината. Политическия и социалния строй в Русия породиха въпроси, на които литературата стана силен проводник в обществото. Един ред талантливи писатели станаха красноречиви защитници на свободата и свободолюбивите начала, които създадоха новата в руската литература либерална школа. Нейното влияние не беше безплодно. Тя постави задача на руската мисъл, разшири умствения кръгозор на руското общество и внесе в съзнанието му идеите за свободата, правдата и прогреса. Но както всяка школа, която е изражение на някакъв протест, и тая се увлече и падна в крайност. Великодушните начала, които ѝ дадоха живот, се смесиха с

политически доктрини и стесниха изкуството. Некрасовия гръмовит успех породи подражатели: те оставиха субективната почва, единствената,на която е възможен искренен, висок лиризъм. Фалшът погуби много млади дарования. За щастие, Надсоновото беше твърде силно и то можа да се прояви независимо и в самобитна форма. Но Надсон беше роден за поет-мечтател, а поиска да стане и обществен борец — и сбърка. Геният безнаказано не се пресиля.

Да свърша думата си за чествуванието Пушкина в Одеса и за самата нея. За да не остане назад от Москва и Петербург, и тя реши да въздигне паметник Пушкину.Сам Пушкин обаче не е бил твърде нежен към Одеса и тя помни от него не една бодлива епиграма. Така, някъде в «Евгений Онегин», той дума:

. . В Одессе пыльной я сказал;
в бы мог сказать: в Одессе грязной —
и тут бы, право, не солгал. . .

Види се, че тогава Одеса е имала много пудра, защото и руската поговорка казва: «Кто в Одессе не бывал, тот пыли не видал.» Но минаха не минаха и тридесет години, а Одеса се сдоби с чисти, широки постлани улици, обсадени с акации, хубави здания, градини, разходки, булевари, летни къщи на края, които я правят твърде приятна за живеене. Кацнала на морския бряг, тя се радва на чудесната панорама на Черно море. Самото пристанище, което зидове в морето делят на няколко прегради, по сгодността си е от първите в Европа. Параходите се долепят до самия бряг — изкуствен насип във водата, — а добрината на това могат да оценят само ония, които знаят пристанищата на Варна, Бургас и Цариград, дето само с ладии се съобщава парахода с брега. Цял лес кораби, враници, баркаси, натрупани гъсто, и параходи, които редовно посещават Александрия, Бомбай, Хонконг, Ню Йорк, Сан Франциско, отбележват голямото търговско движение на тоя черноморски порт.

Одеса е нов град. В края на миналия век на това място е стояло татарско село Ходжа бей. В недълъг относително срок тя напредна и цъфна и днес по многолюдност е от първите градове на Русия, а по търговското си значение се ударя със самия Петербург: тя е главен пазар на външната руска търговия. Населението ѝ е твърде пъстро и справедливо наричат Одеса космополитически град. Също по външен вид тя няма физиономия на възточен, още по-малко на руски град. Най-хубавата ѝ улица е Дерибасовската. На набрежието стои бронзовия паметник на графа Ришелье, първия градоначалник на Одеса, комуто много дължи за благоустройството си. Наблизо се възвишава величественото здание на новия театър, германски стил. За туриста обаче тук няма много голям интерес: като нов град, Одеса не притежава никакви исторически паметници или други забележителности. Но затова нейното благосъстояние напредва, а то е най-главното. Като новите градове в Северна Америка, които в няколко десетки години изникват, порастват и процъфтяват, тя има само една история: историята на своето обогатяване.

II

По̀ на север. Украйна. Киев. Днепър. Руските железници. Руските селяни. Зимен вид на Русия. Заточеници

. . Аз казах сбогом на гостолюбивата Одеса и куриерския влак ме понесе на север, през безкрайните полета към благодатната Украйна. Който не е пътувал из Русия, без друго си я представлява плоска и хоризонтална като тихо море. Измама, която лично опитах. Въобще, повърхността на Русия е вълнообразна; безконечен ред полегати възвишения захващат по-голямата ѝ част — средната. Само краечерноморските и прикаспийските страни са съвсем равни и голи. Въобще, думите безкрайно и грамадно са епитети повелителни, когато думата става за Русия. И наистина, главното, което поразява пресният чужденец в Русия, е безкрайността, грамадността на всичко, що я съставлява: степи безконечни, пространства необятни, кръгозори безпределни, планини гигантски (Кавказ), лесове безизходни, езера — моря, губернии — царства, реки велики и плавателни, средства неизтощими и сили богатирски. Колко

вярно е представена великата и всесъкрушающа сила на Русия в простонародната картина, която стои залепена на много стени у нас! Там един русин с кралимарковски ръст с една ръка мачка цяла войска солдати, с друга пъха в джеба си един укрепен град, с левия си чизъм стъпва въз някоя голяма река, която заприщя, с десния — закрива и смазва една планина като мишка. Человек неволно стои заплеснат пред тая алегорическа картина, създание на наивната руска народна фантазия...

Сутринта се озовахме вече в широките степи на Украйна. Тя сега спеше полумъртва и с нищо не наумяваше излюбената страна на руските поети. Но пролетес със своите разкошно зелени степи и богати паши, лазурно небе и упоителни аромати, които я правят пленително хубава, тя е вдъхнала ония чудни песни на Шевченка, Гоголя и Пушкина. . . Бурно минало е имала тая страна: цели векове борби, за да запази своята буйна воля; неведнаж меч и огън е минувал над нея като ангелът на смъртта и оставял следа от кървави порои и пожарища. В края на XV век тя попадна под поляците. Богдан Хмелницки, див юнак на степите, сломи ярема на Украйна и покърти завсегда полското могъщество. . . Украйна видя как се стопи в нейните равнини непобедимата армия на Карла XII. При Петра Велики тя се присъедини към Русия. Отдавна вече малоруситe от диви и юначни дружини се превърнаха в мирни земледелци. От рицарските черти съхранило се е у тях само отвращението към търговията, сега в ръцете на евреите, въдворени тука при някогашното полско владичество. Малоруситe са добри домакини, силно привързани на родното си място. Поезията им е задушевна и меланхолическа като българската, а наречието им стои много по-близо до нашето, отколкото руското. Украинците казват: д о б р е, х а р н о, н е м а, В е л и к д е н. На една станция чух следующата фраза в разговора на малоруситe; е г о н е м а д о м а; п и ш о л д а р а б о т а т! Това показва, че и граматическите форми са по-близки до нашите. Своеобразно в това наречие е твърде честото прехождане на буквите о и е в і: світ (свят), віл (вол), дівка (девица) и пр. Шевченко и Основяненко са написали прекрасни песни на малоруски език, с които оплакват миналото на родината си.

По обяд зърнахме Киев, старата столица на великите руски князе. Той е кацнал амфитеатрално на високия днепровски бряг, обиколен с богата растителност. Високите му звънарници и гигантски сини куполи на черквите се издигат гордо в небето, а позлатата им блясна заслепително на слънцето. Повечето от тия храмове, казват, са забележителни паметници на старото величие и благочестие на Киев. Най-знаменитата по богатствата и светините си е Киевопечерската лавра. Тя привлича богомолци от всичките краища на Русия. Между многото мощи там се пазят и останките на летописеца Нестора. . . Престоях само няколко часа в Киев и не можах почти нищо да видя. Аз със скръб го оставих, като си обещах друг път да погостувам няколко дни у него, и то през пролетта, когато разкошната му природа е в пълния си разцвет и синия Днепър разкъса ледените си окови.

Две версти извън града минахме по гигантския мост на Днепъра. Той е още замръзнал. Тая плавателна река, една от най-големите водни артерии на руската земя, е играла важна рол в историческия и икономическия живот на Южна Русия. По нея са тръгвали смелите дружини на Игоря и Светослава за далечните походи на юг. Един остров в нея, Хортиц, беше люлка на знаменитата Запорожка сеч. Гоголевата повест «Тарас Булба» изобразява безпокойните нрави на тия дръзки нехранимайковци. Но Днепър има един недостатък, който вреди силно на неговото търговско значение: по-долу от Екатеринослав се захващат прочутите му прагове — ниски надводни канари, протегнати шестдесет версти надлъж из реката. Те прекъсват насред път плаването на корабите, които носят произведенията от вътрешността към Черно море. На последно време правителството изхарчило милиони, за да просече път из тия камънаци, но както се види, малко е успяло.

Аз пък жалех, че не беше лятос, за да видя Днепър тъй величествен и поетически хубав, както го изобразява Гогол. Той сега се сливаше с полето, под бялата снежна завивка, хвърлена въз тях. Но бедните му русалки трябваше жестоко да зъзнат под това одеяло. Аз изглеждах през прозорчето неизгледните бели равнини

как се сменяваха една друга с шеметна бързина. Пътувах с московския куриерски поезд, който взимаше 50 верста в час. Вагоните на руските железници са извънредно сгодни и покойни. Комфортът намалява мъкарията на тридневното и тринощно пътуване през тия еднообразни полета. Макар че навън беше силен мраз, вътре във вагона имаше постоянна температура 18 градуса. Руските вагони се топлят с пара, прокарвана в тръби из стените и под пода. Строгостта на климата е научила русите най-майсторски да се предпазват от него. Който си има брада, има си и гребен. Всички домове имат двойни стъкла на прозорците, които са един или два най-много на стая, дебели стени, дебели врата, херметически затворени, огромни кирпични пещи, които дават продължителна и равна топлина с малко дърва. С такива удобства руската зима е почти най-приятното време на годината, те са общи и в градовете, и в селата. «Русская кость тепло любит» — има една руска дума. Само ние мръзнем зимно време в нашите къщя. Русинът такова нещо не знае. Грижливата природа, която е дала на руската земя северните мразовити вихри и дълготрайни зими, надарила я с такова богатство от гори, каквото никоя страна няма. Тия великолепни брезови и хвойни лесове покриват съвсем северната половина на Русия, закачи от Москва, та до Ледовити океан. Заедно с топливото те дават в грамадно количество скъпоценни зверски кожи, главен член в извозната руска търговия.

От Нежин нататък аз минах в третия клас, за да другарувам с един приятел студент, който също пътуваше за Москва. Обществото ни състоеше повече от руски селяни мужици, с които буквално беше натъпкан вагона. Тук се сещам, че досега говорих за Русия, за нейната природа и гражданска културност, но за руските селяни, сиреч за руския народ, почти не обелих уста. В тоя случай праведно могат да ме сравнят с «любопитния» в Криловата басня, който видял на пазара всякакви дреболии, а слона не видял. Но моя случай се обяснява чрез бързотата и средствата на пътуването ми — за да видиш руския народ, нужно е вместо релсовите да уловиш междуселските пътища, като се подрускаш на руските «кибитки», а да го опознаеш —

трябва да погостуваш повечко в глухата му «деревня». Такава не дотам лека и малко разнообразна разходка изисква, при другото, и голям запас от воля и търпеливост. Макензи Уолес, англичанинът, ги има: той преживя шест години из губерниите между простия народ, за да го изучи. Плод на тая английска упоритост е книгата му «Русия», вярна до строгост картина на руския бит във всичките му проявления.

Ние впрочем скоро се сприятелихме с неколцина поприказливи мужици. Отиваха в Ярославска и Московска губерния, за да търсят работа, занаятът им бе горосечение и зидарство, те съставляваха дружества — артели — с обща каса. Между тях някои се улучиха оставни солдати, воювали в България, за която захванахме да ги разпитваме, като им обадихме, че сме българи. Разговорът ни скоро събра цял куп любопитни; от кратките пояснения, които солдатите ни даваха, разбрахме, че България за тях е същата Русия и народът там е все «крещенный», и за доказателство посочиха нас. По-далеко не се простираха техните понятия за страната, в която проливаха кръвта си. Един ме попита боят ли се турците от «хенерала» Дондуков. Той го мислеше, че и днес управлява България! За политическите промени, които последваха руската окупация, нищо не бе стигнало до ушите на бедния работник, който и нищо не губеше от това, та и нямаше защо. Нямаше нищо чудно в това: селския народ помни само войните, които стават на негов гръб — политическите им резултати слабо му са известни, още по-малко — облагите им; даже мирови събития често остаят за него неизвестни, щом не внасят никаква промяна в многотрудния му живот. Когато Наполеон I се върнал от Елба във Франция, той попитал един селянин в Гренобълската планина: обича ли френския цар Наполеона. Селякът го погледнал в недоумение, па отговорил, че не е чувал за такъв цар и че във Франция си царува все цар Лудовик. Излязло, че до полудивия горец не бил стигнал шумът ни на революцията, ни на наполеоновските войни, ни на реставрацията!. . . Тежка плесница за Наполеоновото тщеславие.

Колкото отивахме на север, природата взимаше понамръщен вид. Зимата владееше в силата си. Поляните

стоеха мълчаливи и мъртви. Големите пространства, завити със снежна покривка, еднообразно се протакаха до сивия кръгозор. Додето погледът се простираше, снегът застилаше земята със студеното си халище и оставяше да угаждаш под белите му подпухвания неопределената форма на предметите, също както плащаницата покрива един мъртвец. Не съществуваха вече ни пътища, ни реки, ни никакви разграничения. Само едни леки релефи и вълнения на почвата във всеобщата белота. Не можеш да си представиш странното и тъжно величие на тая безкрайно бяла равнина, която представлява видът на пълен месец, гледан през телескопа. Чини ти се, че се намираш на една мъртва планета, вечно замръзнала. Въображението не иска да повярва, че това огромно натрупване от сняг ще се разтопи, ще се изпари и ще иде в морето с нараслите вълни на реките и че един ден пролетта ще раззелени и разцъфти тия монотонни пространства. Намусеното пепеляво небе прехлупваше ниско земята и придаваше още повече меланхолия на пейзажа. Замярваха се по-често гъсти «дремучи» лесове от брези и белокожи липи и между тях кичести големи села, обрасли в дървета, сега голи и безлистни. Природата спеше, реките глъхнеха под леда; дебелите лесове, гъстите високи гори гробно мълчеха. Освен влакът със своите черни облаци думан и гръмовито търкаляне, никакъв друг признак на живот не показваше, че минувахме през най-промишлената и населена част на Русия. Ни най-малък дъх от приближаващата пролет не беше пробудил още тия северни предели, но тоя пустинен и мрачен вид на просторите имаше нещо страшно и величествено в себе си. Аз с ненаситно любопитство впивах поглед в снежните равнини, по които тук-там се чернееха лесове, прилични на армии, които пъплят мълчаливо. За жалост, железниците, като дават толкова улеснения на пътника, имат една голяма несгода за туриста: лишават го от възможност да види местата, които преминува нощем. По тая причина аз не можах да видя харно големите руски градове на пътя за Москва. Още по видело влакът спря пред Курската гара. Там ме порази едно неприятно зрелище. Видях дванадесет вагони с осъдени на каторга, които откарваха в Сибир. През железните пръчки, които препречваха

прозорците на тия вагони-тъмници, се показваха бледните и жестоки лица на нещастниците, с половина обръснати глави — позорния белег, който замени жигът с нажежено желязо. Аз с любопитство, смесено с мъчително свиване на сърцето, изглеждах образите на затворниците. Не забележих обаче отчаяние или скръб в изражението им. Напротив, някои хвърляха иронически и дръзки погледи на публиката, която ги поглеждаше боязливо отдалече, или глумяха. Верига солдати пазеха пред вагоните, но една бабичка успя да подаде на един затворник нещо, китка ли беше или друга вещ — не съзрях. Види се, беше му майка.. . . Не можах да узная политически ли бяха тия престъпници, но заключавам по грубите им, лишени от интелигентност физиономии, че са обикновени злодейци. А може и да се лъжа. . . Както и да е, аз побързах да се отдалеча от това зрелище на човешки окаянства, теглен и от студента, който ми шепнеше, че не е благоразумно тука голямото любопитство. . . Аз с благодарение спомних, че България няма каторга в земята си, нито понятието ѝ в езика си, и желая винаги да пребъде в тая завидна бедност.

За самия Курск нищо не зная да кажа, освен че той се слави с отгледване сладкопойни славеи — «курские соловьи», — както и Орел, край който минах по-нататък — с благородните си коне «рысакѝ», които возят на препускаица петербургската аристокрация по Невский проспект и Английската набережня. Тулà, последния губернски град до Москва, е знаменит с оръжейните си фабрики и тополивници. Аз си купих в станцията му една чекийка, за да имам памет поне от него, тъй като от Орел никога боговете нямаше да ме снабдят с двойка огнени «рысакѝ».

Надвечер видяхме Москва, на която златните куполи отражаваха последните бледи лучи на слънцето.

III

Москва. Красная площадь. Василий Блажений. Кремъл и съкровищата му. Храм спасителя. Руското благочестие. Физиономия на Москва. Граф Лев Толстой

Москва! Как много в этом звуке
Для сердца русского слилось!
П у ш к и н

Надали има чужденец (от каквито чувства и да се въодушевлява спрямо Русия), който да е видял пръв път Москва, без да му не е забило сърцето от страшно вълнение. Името на Москва е свързано с такива велики исторически възпоминания, повдигнало е толкова пламенни ентусиазми и страшни ненависти, щото то е минало на цял руски народ и се е запечатало дълбоко в историята. Едно непонятно чувство от трепетно удивление, както кога влизаш в Рим или виждаш Ерусалим, обхваща душата. Чувствуваш, че се намираш пред градът на велики исторически съдбини. Москва е люлката на оная вълшебна мощ, която в няколко размаха порасте, укрепна, възмъжа, уголеми се до богатирски размери и подчини си половината от стария свят. Поставена между Азия и Европа, тя като един възвишен бор в пустинята привлече вихрушките на Възток и дочака ударите на Запад. И победи. Мамай се разби в нейните бронени гърди, Наполеон се стопи в нейния пожар. Но раните от тия епически блъсъци бяха много дълбоки и много славни. . . Великия Петър грубо я развенча. Той направи Петербург глава на Русия. Тя остана сърцето ѝ. Москва е стражът на светините и преданията на руския народ. Тя държи ключът на скрижалите от руската история и когато е потрябвало да се запише там някое голямо слово, то Москва го е произнасяла най-напред. Москва е пулсът, по който се познава радва ли се, или плаче руската земя. Руската поговорка казва: «Новгород — отец, Киев — мать, Петербург — голова, матушка Москва — сердце!» Отнемете на Русия Новгород, отнемете ѝ Киев, Черно море, даже Петербург, Русия ще остане само изуродована: тя и без тях е живяла. Отнемете ѝ Москва, тя умира.

Заедно с великото си историческо значение Москва е славна и по чудесния си и оригинален вид. Качете се на Воробиеви гори и погледнете на север: пред вас се разстила едно развълнувано море от живописни къщи с разноцветни покриви, а над тях цял лес от звънарници, позлатени куполи с блестящи кръстове, кули едни в готически стил, други във възточен, други съвсем фантастическа форма. Особено възхитителната група на кремлевските събори и кули. . . Всички блещят ярко на слънцето като шлемовете на една войска от гиганти, омайват погледа с хармоническия си безпорядък, добиват вид на феерия и те пренасят в някоя приказка на Шехерезаде.

Казват, че само индийския град Дели произвеждал подобно впечатление.

Всеки гост на Москва счита за първа своя длъжност да се поклони на Кремъл. Това направих и аз. Бях слязъл в гостилница «Большая Московская» тъкмо срещу Иверските врата. През тях влязох в «Красная площадь», която дели Китай-город от Кремъл. Тоя мегдан е служил някога за сборно място на московския народ и бояри при важни случаи. Три забележителни паметника украшават това място. Първият е бронзовите статуи на Минина и Пожарски, закрепени на гранитно подножие; вторият е лобното място — убивалището, насрещу Спаските врата. То е околчеста платформа, издигната над земята, дето са падали под секирата главите на държавните престъпници. Показаха ми до зидът на Кремъл параклисът, някога кьошче, от което Иван Грозни се е наслаждавал на кървавите зрелища — веселби на старите му години. Аз отвърнах очи от скръбния ешафод, за да изгледам третия монумент: чудния храм на Василия Блажений, рядко създание на зодческото въображение. Петте му великолепни с кромидообразни върхове куполи, издигнати стройно и величествено в небето, възхищават погледа с фантастичността на формите си и причудливата пъстрота на украшенията. Тая грациозна група стои вън от всеки стил. Трябва да я видиш лично, за да изпиташ обаянието ѝ. Тя прилича на изящна мозаична играчка в гигантски размер. Цял час гледаш заплеснат и не знаеш: византийски храм ли е пред тебе, готически кастел ли е, ми-

нарета ли са, будийска пагода ли е, феерия ли е? Един поетически сън вкаменен!

Самата черква е също образец на ексцентричност. Отвън тя е прилична на турска мечет и цяла е изписана с разноцветни арабески. Вътрешността ѝ е един лабиринт от прегради и тъмни олтарчета, в които можеш да се изгубиш. И тук стените са нашарени съвършено във възточен вкус. . .

Тоя храм е бил съграден на 1558 год. от Иван Грозний, в памет на покорението казанското царство. Според легендата, своенравния тиран повелил на някой си италиански архитект да направи черква, която по великолепие да няма подобна. Зодчият му построил Василия Блажений. Като се надивил и начудил на зданието, царят го попитал, може ли той да направи още по-хубава? На утвърдителния отговор на майстора Грозний веднага заповядал да го убият, за да не би другаде на земята да въздигне по-хубава черква от тая.

На 1812 год., когато Наполеоновата армия влезнала в Москва, френските солдати взели тоя храм за мечет и се спуснали да го разрушават. Наполеон запретил това, като забележил на свитата си: «Да не кътнат това чудо! Нека то свидетелствува, че съм водил война с Азия!»

При всичката си омраза против азиатщината, поиска обаче да я направи. Когато след малко изпразняше Москва, той заръча на генерала Мортиѐ да хвърли на въздух Кремъл — друго едно чудо. За щастие, избухът на лахъма повреди само част от него.

Кремъл — московският Акропол — сега е цял град, състоящ от черкви, манастири, дворци, арсенали, Оръжейна палата и музей, казарми, крепости и други здания. Кремъл е обиколен с високи зъбати стени, снабдени с много готически кули, колосални врати, бойници. Всичките храмове в него са паметници на исторически събития и хранилища на национални светини. В тях са мощите на патриарсите и на московските царе. Ако отвън тия черкви удивляват повече с големина, отколкото с архитектурно изящество, то вътре са кипнали в злато, сребро и драгоценности. Тук лежат от векове трупани съкровища, които просто зашеметяват ума. В Оръжейната палата, находяща се в Новия дворец,

стоят под стъкло царските шапки на руските господари — от Мономаховия каук до короната на Александра II — всичките буквално обсипани с елмази, диаманти, тюркоази, смарагди, сапфири и рубини от разни величини и изделие. Там са още престолите, оръжията, съдовете и покъщнините на царете — всичко злато, сребро, бронза и слонова кост. По стълповете висят снопове знамена — трофеи от двадесетина народи, с които е воювала Русия. Между многото забележителности вижда се и подвижното легло на Наполеона I; мраморната му статуя, която го представлява цял в тогата на римски цезар; каляската и лодката на Петра Велики и чизмите, които сам си е ушил; богатите оръжия на полските крале, изнесени из Варшава подир покорението ѝ. С една реч, цялата история руска, документ на цели векове от борба, успехи и растяще могъщество на руския държавен гений.

Грановитата палата, стар дворец, с червеникави стени, дава гостоприемството на руския император, кога дохожда да се коронясва в Кремъл — в Успенний собор. Видях и прочутото «Красное крыльцо», от което по предание новопомазания цар се показва на народа. То е широка каменна стълба пред входа на Грановитата палата. Срещу нея стърчат два дълги реда топове, взети от победените народи. Повече от тия топове носят французки надписи. Те са плячка от Наполеоновата армия. Начело стои колосалния Цар-пушка, който по големина и тежест навярно не бил назначаван да служи в бой. Близко стои друго едно чудовище — Цар-колокол. Тая исполинска камбана се била скъсала, като я вдигали, и паднала на земята. Един къс се откъртил от нея и през отвора се влазя като в една пещера. До Цар-колокол се издига камбанарията на Ивана Великий, най-високата кула в Москва: тя била съградена от Бориса Годунов, за да даде работа на народа в една гладна година. Аз се качих на върха ѝ и оттам видях Москва като на блюдо, във всичката ѝ живописност, окръжена от тъмни гори и бели поля на хоризонта. В това време зазвънтяха камбаните на Ивана Велики и на околните звънарници. Понеже бях над тях, звукът им дойде до мен гръмотевичен и заглушителен, като че се хвърляха топове и се тръсеше кулата. Въобразявам

си какво ще да е, когато в голям празник ударят хилядото камбани. Каква хаотическа хармония ще цепи въздушното пространство! Казах хиляда, трябва да са повече камбаните в Москва, дето само черкви има до 500 и всяка от тях има по няколко камбани. Никой град на света ги няма толкова много. И руската поговорка е забележила това: «Славится Москва невестами, колачами и колоколами» (Москва се слави със своите годеници, краваи и камбани).

Но най-първокласен както по архитектурно съвършенство, тъй и по величие на исторически възпоминания паметник е храмът на Христа спасителя извън Кремъл. Това монументално здание е довършено неотколе в памет на избавлението на Русия от Наполеона в 1812 г. Тая сграда е последното изражение, в най-съвършените й форми, на руската възточна архитектура. Големите белокаменни стени на храма са украсени с мраморни барелефи (изпъкнали фигури), които представляват сцени из черковната руска история и из библията. Лъскав финландски гранит, морав цвят, служи за подножие на храма. Купола, един и колосално голям, е облечен в златна броня. Той е херкулесът на московските архитектурни гиганти. Главата му пламти на слънцето и заслепява зрението. Вътре всичко: пол, стени, олтар, колони — е мрамор. Сводът е чудесна работа на живописът, както и иконите. По беломраморните стени на двете крила на храма със златни букви е написана цялата история на войната от 1812 год., с царските укази, имената на полководците и героите. Тая черква със своята грациозност, великолепие и красота произвежда шеметно впечатление, както Василий Блажений — със своята фантастичност. Московското благочестие буквално е насеяло Москва с богомолни домове, винаги пълни с православен народ, и всичките са пременени извътре със златни, сребърни, мраморни и бисерни украшения. Руските царе са давали съкровищата си и руския мужик копейката си да въздигнат тия светини. Освен черквите на улиците ще видиш на всеки ъгъл гиздави, малки, островърхи часовни (параклиси), дето се трупат богомолци да целуват образите. Минувачите също свалят шапки и се кръстят. Това става обезателно под арката на Спаските врата в Кремъл, през която из-

лязъл Наполеон, кога напуснал Москва. Ако някой пренебрегне или забрави да свали шапка, сваля му я веднага поставения там полицейски. Това се случва само с чужденците, незапознати още с местните обичаи. При всеки параклис стои кутийка, в която богомолецът пуща гривеникът си (десет копейки), който отива за поддържане други богоугодни и человеколюбиви учреждения. Часовнята на прочутата Иверская богоматерь привлича най-много поклонници. От сутрин до вечер навалица мъже и жени се натискат, за да целунат чудотворния образ; нощя той пътува по разни благочестиви домове, за да им пренесе благодатта си, и когато сутрин го донасят на часовнята, пред вратата й чакат вече цял рояк богомолци, дошли още в тъмно. Мнозина от тях нощуват на улицата, та с това усърдие да си обезпечат милостта на покровителницата на нещастните. Св. Богородица Иверская е прославена по цяла Русия и от всичките й краища, и от Сибир, идат поклонници да коленичат пред светия образ. Навред в къщите, в трактирите, в магазините, в лавките, в стаите на гостилниците, на стълбите им даже, виси иконка, пред която гори кандилце. Из улиците на всяка стъпка виждаш лавки, а понякъде цели чаршии със скъпоценни кръстове и икони — за продан. В това отношение Москва много наумява Рим. Това дълбоко религиозно чувство, което лежи в основанието на цялото руско мировъзрение, е било главния охранител на руския народ в многовековния му исторически живот. Вярата, с която е свързана предаността към царя, и днес е най-силната нравствена пружина, когато е потребно да се пробуди пословичния героизъм и самоотвержения на тоя велик народ. Една руска поговорка най-вярно изражава тая истина: «Русским богом и русским царем святорусская земля держится.»

Москва не се е съвсем оправила от гибелния пожар на 1812 год. Наистина, освен Кремъл и черковите, тя притежава няколко добри улици и много нови великолепни сгради, но по-голямата част от нея състои още от криви улици, прости дървени къщици, направени на бърза ръка, скоро подир пожара, широки запустели дворове, ниски и бедни лавки и гнили стобори. Всичката тая ветория е размесена с новите европейски по-

стройки. Тоя контраст дава на града полуевропейски, полуазиатски вид. При това матушка Москва има си още доста калчица и воница и други подобни антики, наследие от старомосковската култура. В дъжд или при топенето на снега в улиците протичат порои от тиня непроходима. Това силно опровергава поговорката: «Кто в Москве не бывал, тот красоты не видал.» Но даже и това я прави оригинална. Забележителен е силно развития вкус на московците към червения цвят: повечето къщи, стари и нови, са вапцани в червено, както и покривите. Белите здания се губят. Епитетът «белокаменная» не прилича на Москва, както другите й пет епитети. Кузнечний мост е най-добрата улица на Москва, както Тверския булевар — най-добрата разходка. На него се красува Пушкиновия паметник. Бронзовата статуя, огромен размер, на подножие от сердоболски чер мрамор и финландски гранит, представлява поета прав и мечтателно замислен. Москва му е давала дълго време нежно гостоприемство. Но тя е родила и галила не едного Пушкина: тя е била център на научна и литературна деятелност и цял куп таланти са излезли из нейната пазва.

Едничкия жив представител на тая плеяда и с който се гордее Москва, е — граф Лев Толстой. В Москва прочетох току-що излязлата му драма «Власть тмы». Сюжета й, взет от селския живот, е твърде мрачен. Младия селянин Никита, слуга при друг имотен и стар селянин, се залюбва с вертоглавата му жена, отравят стареца и се взимат. Никита наследва имотите на жертвата си, пропива се, бие жена си всеки ден и с нейното съгласие изнасилва едната й дъщеря. Момичето става родилка. Майка му, за да потули работата, кара Никита да убие детето и с това престъпление да прикрие първото. Той се опира, възмущава се. Най-после и майка му го пресиля и той послушва. Грабва детето от болната родилка и го ввира в изкопания трап в избата. Тогава туря дъска над нещастното създание, стъпва на нея, натиска и слуша настръхнал писъкът на детето и хрущенето на костите му. След няколко дена, като не може да понесе мъките от угризенията, изповядва се пред съселяните си и се предава в ръцете на властта.

Тая драма, написана със свойствения на Толстоя

талант и с аналитическия похват на Достоевски, повдигна шум в печата. Едни нападнаха и обвиниха писателя в несправедливост и в нарочно желание да окаля руския селянин. Други, напротив, възвисиха високо достойнството на произведението и реалната му правдивост. Те виждат в него още и красноречив отпор на крестянския култ в известна част от руската литература. Сега сме в разгара на пренията. Присъда окончателна въз «Власть тьмы» критиката ще даде по-после. Но тя отдавна се е произнесла вече над самия автор. В неговото лице Русия се покланя на един могуществен гений. Славата на графа Толстой расте и в Европа, дето романът му «Война и мир» се туря твърде високо. Граф Толстой е вече стар човек и твърде богат. Той живее усамотен в селото си Ясна поляна, близко до Москва. Там се занимава над разрешението на философско-религиозни въпроси. Целта на живота той намира във физическия труд и с него обусловя възможното щастие на земята. Той измисли и друго учение: Непротивление на злото. Христовите думи: «Не съдете, да не бъдете съдени», той приема в буквален и широк смисъл. Християнското смирение и покорство пред насилието трябва да се прилагат на дело в живота: тъй само могат да се намалят лошевините му.

Почитателите му, които отиват да го навестят, заварят графа в червената селашка риза, оцапан с кал и опрашен, че поправя килнатата колибка на бабичката, която му пази двора, или стяга плетът и дяла колци с теслата. На витрините на всичките книжарници в Одеса и Москва ще видиш една хубава картина, която представлява един стар руски мужик, че оре с два коня. Той е граф Толстой. Не ще съмнение, че тоя патриархално-философски живот на мнозина се вижда като чудатост на геният, а философските му умствувания — плод на мистическо настроение, свойствено на старостта.

IV

Търговското значение на Москва. Характеристика и нрави на москвичите. Трактири. Представители на старото време. Славянофилска партия. Аксаков. Катков

Ако Петербург взема първенството и главните умствени сили преляха в него, то Москва в икономическо отношение малко има да завижда на столицата. Големите търговски обрати и руските Ротчилдовци са в Москва — не в Петербург. Нейния City — Китай-город, е средоточие на грамадната московска търговия. Като се намира посред най-населената и промишлена част на Русия, Москва е влагалище на чуждестранните стоки, които разпраща по всички руски панаири и в Азия. Възточната търговия цяла е в нейни ръце. Благодарение на охранителната тарифна система развитието на манифактурната промишленост в Москва и губернията ѝ така се засили, щото сега има в тях няколко хиляди фабрики, които изкарват изделия на повече от 100 милиона рубли в година. Както казах, богатството на московските купци е пословично и с него се удря само щедростта им, като чуят позивът на отечеството. . .

«Кто хочет знать Россию — побывай в Москве», казал е Карамзин. Москва е в съкратен вид Русия. Москвичът обладава главните характерни черти на русинът и когато познаваш него — познаваш русите. А те имат свой особен, национален тип, който никакви исторически влияния не са изменили. Ние българите нямаме една определена типичност. Вземи чистокръвните руси: всички си приличат, като две капки вода: все тия открити добродушни лица, мънички сиви подвижни очи, малък нос, вирнат на края, руса мека коса, издадени брадички и къс врат. Тия общи очертания, често нащърбени у мъжете, още по-строго са запазени в лицата на рускините, които са хубавици. Както външно, така и вътрешно москвичът е завардил руската си природа. Той е радушен и гостоприемлив. Старото славянско хлебосолство се е запазило в най-висока степен в Москва. Всяко познанство, всяко ново приятелство, всяка радост москвичът я освещава с един обяд и не жали пари да го направи разкошен. Обядът, предшествуван от лакома закуска, обезателно се полива с кавказки или кримски вина, които разпущат сърцето и развързват езика. А москвичите и без това имат природна слабост към многоглаголането — враг на скуката. Москва, между многото си епитети, има и прикачката «словоохотливая». Коренния руснак обича да си весели душата с винце; в това той си остава верен на старото предание: «На Руси есть веселье пити, и без него не может быти» — казал е още преди девет века дядо Нестор, летописецът. Това благоразположение към ситния обяд (той в Москва под разни названия се повтаря пет пъти на денонощието) показва, че руския желъдък мели добре («В русском брюхе и золото сгниет»), а когато желъдъкът е доволен, и сърцето е добро. Русинът е милостив, великодушен и не гони мъст. Той сам казва за себе си: «Русский человек — добрый человек». . . Добротата и щедростта отиват до крайност и се равняват само с безгрижния му характер: той е способен да се разсипе в един час, без да му мисли. «Широкая русская натура», как вярно е казано това! В думата «ничего» състои всичката житейска философия на руснакът. Мнозина знаят за Бисмаркова пръстен с подписът «ничего». Москвичът казва еднакво равнодушно «ничего», когато си изгуби кърпата на улицата, както кога му изгорят Москва. . . Той е фаталист, както и турчинът. Тия основни черти в руския характер — добродетел и недостатки в същото време — се проявяват нагледно и в по-високата област на руския исторически живот.

Една от славите на Москва са трактирите (ресторантите), прочути по лакомите си блюда. Някои от тия заведения, като Ермитажът и трактирът на Большая Московская, по грамадност и великолепие са цели дворци! Във всякой такъв ресторант колосален орган разтреперва свода с гръмотевичните си звукове. Под тая заглушителна музика, която му свири късове от «Аида» и «Марта», москвичът яде по-сладко. В тия разкошни храмове на чревоугодието, вместо лакеи с черни фракове, шътат рояци красиви момчета, цели облечени в бяло, като анагности, което учудва странника. Простите московски трактири са тоже оригинални. Там вечер е пълно с тумби гости от по-бедната класа. Повечето

маси са захванати от семейства, които пият чай, после водка, додето се разпеят всичките, под басът на органа, който скърца като сто немазани кола. Викът, смеховете, димът, песните, бацканията по бузите, пияната оргия достигат до върха си къде полунощ. . . Въздухът е смраден и задушлив. Чиста струя от него не влиза през цялата зима в тия вонещи вертепи. Въобще, простия руснак е мръсен и не пази чистота. И в това отношение, и във въздържанието нашия селянин далеко стои от него. Големи грижи ще трябват още да се поправи нравствено простия руски народ.

Висшата класа съставляват богатите купци, които захващат мястото на изчезналото боярство, както и самото му гнездо — Замоскворечието. Като наследници на древното московско дворянство, купците пазят строго преданията и вехтите обичаи. Старите от тях още носят облекло, каквото са носили дедите им при Ивана Грозний и Василия Тъмний: чер, дълъг, широкопол и велик като Русия кожух, с вратник от соболева кожа, на главата огромна старовремска шапка от черно кадифе и бухнали боброви кожи. На тая им важна осанка дава още повече величественост бялата брада до пояса. Кога минуват из улицата тия строги и намусени старци, чини ти се, че те ще идат не в Китай-город, в складовете си, а в Кремъл — да присъствуват на някоя царска Дума.

Модата, своенравната мода, потърси новото в старото. Тая зима всички госпожи носеха кошурообразната «шапка на Мономаха». И как прелестно стоеше килната на кръглите златокоси главички на московските девойки!

Друго едно съсловие на Москва не е обаче дотам безобидно. Аз говоря за прочутите московски касапи. Тоя кръвожаден народ, консервативен до мозъка на костите, се мръщи на всяко нововведение и гледа накриво Петербург, отдето, според него, немците пущат всички злини в Русия. Московските касапи знаят, че «что русскому здорово, то немцу смерть». При една война с Германия ненавистта към немците може да доведе някоя вартоломейска нощ.

Москва е люлката на славянофилската партия, която е отпор на «западническата» в Петербург и понастоящем е един политически фактор в Русия. Тя брои в лагера си знаменити имена в политическия и литературния свят на страната. Славянофилите имат девиза — развитието на самостоятелна народна култура въз основание на народните руски понятия и православието. Това учение намери главен изразител в лицето на покойния москвич — Иван Аксакова. Той повдигна в органа си «Русь» жестока война против влиянието на либералните западни идеи, стремящи се да пресадят в руския господарствен и народен живот западната културност. Според Аксакова, тоя нов дух покъртяше в основата днешния държавен строй на Русия и православната вяра. А в тия две сили той виждаше залог за обединението на великата славянска челяд. Аксаков беше силен поборник на българското освобождение, което влиза в програмата на славянофилската партия. Въодушевения и незабравимия негов позив в полза на България през 1876 год. намери отклик в целия руски свят и направи популярна войната с турците, която ни даде политическо съществуване. Пловдивския преврат, извършен без знанието на Русия, смути Аксакова, но той подкрепи съединителното движение, при всичко, че то скоро, преплетено и с други обстоятелства, постави фатално България в явно враждебни отношения с Русия. . . На това отгоре дойде и нещастната сръбска война. Горещия славянофил умря скоро подир това, отровен от жестоки разочарования.

Още по-силна борба откри против немците Катков в органа си «Московские ведомости» и скоро името му стана плашило за германския печат. Той смело и жестоко нападна немската политика на Русия, осъди тройния съюз (между Германия, Австрия и Русия) като безполезен и пагубен за руските интереси и политическо обаяние. Всичките настоявания и ухищрения на княза Бисмарка да вкара изново Русия в съюза, чийто срок изтичаше на 1887 год., излязоха безуспешни: Катковият глас надтегна в съветите на руския цар и той категорически заяви, че желае да запази занапред свободата на действията си. . . Не с по-малка смелост издигна гласа си Катков и във времето на полското въстание на 1862 год., откогато и спечели славата на един важен руски деятел. Патриот горещ руски, Катков напоследък

сдоби голяма популярност и влияние. Доверието, на което се радва при царя, го направи най-силния човек в Русия и му спечели голямо значение в Европа. Петербург, дето открай време духа западен вятър, не обича Каткова. Тая омраза споделят и руските студенти. Те не могат да му простят ония университетски преобразования в охранителен дух, за които Катков даде съвет и съдействие на правителството. . . Петербург не обича и Москва за нейните славянски стремления. Една глуха вражда има между двете столици и тя се отражава в печата им, понякога твърде рязко. Така, на 1880 год., по случай убийството на царя Освободителя в Петербург, Аксаков в скръбта си произнесе проклятие на тоя «не руски град» и предложи да се пренесе трона в Кремъл.

V

Сбогом. Николаевската железница. Император Николай. Волга. Лесовете. Владайски планини. Приближаване Петербург

«Матушка Москва, белокаменная, златоглавая, хлебосольная, православная, словоохотливая!»

Тъй нежно, тъй простодушно-благоговейно руския мужик дума, като сваля шапка и се кръсти, кога види Москва отвръх Воробиеви гори. . .

С тия думи се прощавах и аз с Москва подир кратковременно гостуване в заветните ѝ огради, когато влакът ме понесе на север към нейния щастлив съперник — Петербург.

Гъсти високи гори захващат оттук нататък. От Москва до Петербург са 465 версти. Това страшно разстояние, преди постройката на железния път,се е изминувало за 12 дена с пощенски кола, за 24 — с частни. Разумява се, само лятно време. Зимъс от преспи, мразове и гад пътуването е било невъзможно. Сега тоя път се взима за 24 часа!Ако някъде железниците са благодат божия, то именно в пространна Русия. Николаевската линия, по която се носим сега, е първата направена в Русия по заповед на императора Николая, комуто носи

и името. В чертежът, който му бил представен от инженерите за одобрение, тя правила големи забикалки, за да избегне блатата, реките и другите естествени препятствия. Николай беше честен и обичаше във всичко прекия път. Той взима линейка и тегли права черта от Москва до Петербург. По нея стана и линията, както се види на картата. Рицарският характер на тоя извънреден човек и непобедимото му упорство и енергия са пословични в Русия. Да бяха послужили тия щастливи качества у един господар, съединени още с широк ум, на преобразователното дело, от което се нуждаеше Русия, тя щеше да има втори Петър Велики. Обстоятелствата в Европа обаче се сложиха тъй, щото увлякоха Николая в една реакционна посока. Славата на великите дела беше оставена на сина му Александра II. Николай посвети усилията си за запазване божественото право от революционния дух на епохата, политика, наследена от баща му Александра I. Подир потъпкването полското въстание на 1831 год. той разсипа маджарското при Вилагоша на 1849 год. Маджарите оттогава не могат да простят на Русия поражението си, Австрия не може да ѝ прости спасението си. Знайно е как му се отплати тя през Кримската война. Николай видя късно грешката си. Когато веднаж се изправи пред паметника на Ивана Собески, той каза на полския цар, който също беше спасил Вена преди 200 години: «Ти первый дурак, я второй!» При страшната му енергия безцелната Кримска война можеше да се завърши успешно, ако не липсваха бързи съобщения. Но той се положи напълно на беззаветното самопожертвуване на руския народ — за царя и отечеството. «Ако направя просто разпореждане, каза той на един посланик малко нещо преди войната, — ще имам тозчас двеста хиляди войника; ако заповядам — ще ми дойдат петстотин хиляди, а ако се помоля — Русия ще ми даде пет милиона.» Николай не беше взимал в сметка пространството на Русия, както първий Наполеон — стихиите ѝ. Войната се захвана и европейските флоти захвърляха молнии въз Севастопол. Големи пълчища от всички краища на Русия потеглиха към бойното поле и половината останаха на пътя. Николай се видя безсилен да даде крила на войниците си, както им даде желязна

дисциплина. Той почувствува близостта на разгрома и гордата му душа не можа да преживее унижението. Той умря при гръмовете на епическия севастополски сблъсък.

Къде Твер дрезгавата зимна нощ застла земята. Глухото гръмотене на железницата ме унасяше в сън и аз бях позадрямал. Внезапно железницата умали ходът си и някой запя тъговитата песен: «Вниз по матушке по Волге» и аз се стреснах. На прозорецът се трупаха пътниците и се взираха в полумрака. Узнах, че минуваме по моста на Волга. Станах да я повидя и аз.

Волга е гигантско дело на природата, както Москва — на историята. Тия две имена са цяла Русия. Без тях тя нямаше да съществува като европейско господарство. Без тях обединението на тия разнородни племена, езици, вери, широти би било немислимо. Въобще, реките служат за разграничение на народите — Волга послужи за сливането им. Погледнете Волга на картата. Тя извира на запад из прибалтийския край на Русия, напоява средната й част, оплодотворява източните й степи и свършва на юг, дето растат миндалите и гроздето. Без тоя исполински воден път Възточна Русия би била пустиня необитаема, както би бил Египет без Нил. Тя би остала Азия. Ненапразно народите са боготворили своите реки, ненапразно с тях са свързали главните си митологически вярвания. Руския народ има един истински култ към великата своя «Матушка Волга». Песента й не е проста песен, а химн, чиято мелодия се разлива на величествени, кристални, тихи вълни, като самата Волга, из пространната руска земя и пълни сладко душата с неясните образи на родното и безкрайното. . .

Дотука Волга, макар че е направила къс път, е вече плавателна река. Но белезнявия пояс, който видях от вагона, не беше Волга, а бронята на Волга: тя е още замръзнала.

Заранта влакът вървеше вече измежду два зида тъмни лесове. Тяхната глухота, мрачност и непроницаемост има дивашка хубост. Над тях се чумереше северното небе, лишено от живот като тях. Много часове влакът вървя все из тия пусти, гъсти, безконечни елови дъбрави, примесени с осен и белокожи липи. На места зидът се поразтваря и видиш на полянката сиво село, че се дими, и после — пак това черно море от гори, които вълнообразно се простират до кръгозора.

Минахме край Валдайските планини. Това гръмко име може да измами читателя. Валдайските планини не са нищо друго, а вълнообразна поляна, твърде гориста и езерна, дето са главите на много руски реки. Там се намира село Валдай, прочуто по звънчетата, които прави за руските тройки. Влакът летеше. Захванаха да се учестяват селата; мястото ставаше по-питомно. От двете страни на пътя замяркаха се в дъбравите приятни и красиви летни къщи, сега пусти. Още по-нататък разни фабрични постройки, високите комини, що димяха, и други знакове на живот показваха, че сме близо до Петербург. Той обаче се не виждаше по причина на лесовете. По $2^1/_2$ часа следобед аз слязох в гостилница «Медведь», на Невский проспект.

VI

Петербург. Ермитажът. Къщата на Петра Велики. Паметниците. Императорската публична библиотека

На мястото, дето е сега руската столица, преди сто и осемдесет и четири години е стояла нищо и никаква шведска крепост, Ниеншанц, която пазела устието на Нева. Околовръст било мрачно и безлюдно. Разхвърляните острови, обрасли с бодлива трева, храсталаци и хвойна гора, препълнени с блата и мочури, и диви зверове — в гъстаците. И природата, и человек биха осъдили това заглъхнало място на вечно запустение.

Петър Великий отдавна ламтял да пробие нейде на Балтийско море «прозорче към Европа» и да сближи Русия със западната образованост. Той видял тоя кът и гениална мисъл блеснала в умът му. Един ден той изпъжда зверовете и шведите и основава престолния си град.

Днес Петербург е една от първите столици в света. Императори и императрици, науката и изкуството на цяла Европа, златото и геният се надпреварваха да уголемят, украсят и прославят галеното дете на Петра. Съвършено прави и безукоризнено постлани улици за-

кръстосваха се с многобройни канали, обточени с бронзови пармаклъци; невските брегове се стегнаха с гранитна броня и скопчаха с гигантски мостове; дворци, великолепни частни домове, театри, монументи, черкви, музеи, разкошни хотели като от магия изникнаха на грамади, всички в стройно величествения стил на най-новото зодчество. Цели планини червен финландски гранит се пренесе за украшение на северната Палмира; белия италиански мрамор и бронзата облагородиха със статуи лицето на дворците и градините, и площадите. Нечуто богатство се изсипа, за да се издигне един вълшебен град в северните пустини. «Москва создана веками, Петербург — милионами», казва една руска пословица. Като създание на новото време, Петербург прилича на всичките големи столици. Отличава се от тях само по отсъствието на дири от старини: той няма ни легенди, ни буренясали развалини. Всичко в него е съвременно, стройно, грамадно, студено. Той има официалния вид на един блестящ гвардейски офицер на парада.

Не ще нито дума, че тая великолепна вънкашност, като прави Петербург най-европейски град, прави го най-малко руски. Да не бяха руските надписи по богатите магазини на Невския проспект, ти би могъл свободно да го вземеш за една първокласна улица в Берлин или Ню Йорк. Петербург е образец на необикновената възприемчивост на възточното славянство в усвоение плодовете на напредъка и цивилизацията и както Москва учудва странника със съхранените спомени на старата Русия, тъй Петербург още повече го поразява с успехите на новата. Петербург има няколко работи, с които би се гордяла всяка друга столица европейска. Университетът, Ермитажът и Императорската публична библиотека са такива богати складове от светлини на науката и от резултата на труда на човешкия гений, щото го правят голям умствен и културен център на безкрайната руска империя и му дават почетно място в другите.

Мисълта за основаването на Ермитажа, който да бъде хранилище на драгоценните произведения на изкуството, принадлежи на императора Николая. Той е великолепно, изящно здание, скачено със Зимния дворец, с фасад, украсен с бронзови статуи и подпиран от десет херкулеса, издялани от сив сердоболски мрамор.

Баснословни, луди пари са се похарчили, за да се украсят разкошните галерии с най-редки картини и статуи. Последните се смещат в долния кат, заедно с другите произведения от античния мир; многочислените зали на горния кат са захванати от образцовите създания на средния век и новото време: живописът държи най-лично място. Всяка школа занимава отделна зала. Тук можеш да се радваш на Рафаеловите мадони, на Тициановите, Микеланджеловите, Долчиевите библейски образи и на цяла плеяда още знаменити художници, които дадоха такъв блясък на италианската живопис. Безсмъртните картини на Мурильо пълнят испанската школа. Неговите богородици са кръглолики, чернооки и страстни испанки. Фламандската школа с картините на Рубенса, холандската, немската, френската блещят с висохудожествени произведения. Отделението на руската школа също е богато с тях. Тя брои вече знаменити художници, тема на повечето от тия платна служи историята и руската природа. Да посоча само на някои: «Последния ден на Помпея» от Брюлова; «Сусана в банята» от Бассини; грамадната картина на Бруно «Медный змей»; прекрасната «Буря в Черно море» на Айвазовски, който се отличава с морски изображения, и «Потопът»; картината «Русалки» от Маковски, чудно и прелестно произведение, на което се трупат най-много зрители. . . От знаменития Верешчагина картини още не бяха турени. Ермитажът по разположение на галериите си е в малък вид Ватикан, както и по разнообразието и редкостта на картинните сбирки; много от тях, за да се придобият, са костували страшни суми.

Много любопитно е там и отделението на Петра Велики, дето се пазят като светиня всичките скъпоценни неща, свързани с паметта на преобразователя, както и собствените му изделия. Там стоят важно и дубините (сопите), с които понякога Петър е галел велможите си. . . Русия с благоговейна грижа е спастрила и найдребните предмети, оцелели от великия человек. На Василевския остров, оттатък Нева, стои къщицата с мобилите на Петра. Цял ден тълпа от богомолци се трупа на молитва в параклисчето, направено до нея, с дълбока вяра, че самия цар ходатайствува на небето за тях. Тоя исполински лик изпъква навсякъде в Пе-

тербург. Петър Великий и днес живее в делото си, в мраморът и бронзата, които го възпроизвождат и увековечават. Най-величавия от петербургските паметници е неговият, поставен в Александровский сад пред Нева. Петър, облечен в туника и с лавров венец на глава, е яхнал разпален кон, изправен на задни крака въз една цяла скала, докарана с египетски мъки от Финландия. Конят смазва с един крак главата на огромна змия, а конникът показва към Нева, на запад, сиреч Европа. Тая бронзова алегория на Петровото възтържествуване и стремление напред била изработена по заповед на Екатерина Велика с надпис на скалата: Peter Primo Catherina Secunda (Петру Първому Екатерина Втора). Всички други градини и площади са украсени с паметници на Павла I, Кутузова, Барклея де Толли, Суворова, Николая I, Екатерина II, Пушкина, Крилова и пр. Статуята на последния в Летний сад е оригинална бронзова група. В подножието му са изваяни барелефни сцени из басните му. Децата на рояци се стичат да играят около «дедушка Крылова» и бронзовите животни. Затова и мястото се нарича «Детская площадь». Великолепно нещо е Александровската колона пред Зимния дворец, издигната в памет на изгонването французите на 1812 г. Тя прилича на Вандомската и е от зелено-червеникав гранит, с ангел на върха. На подножието има надпис: «Александру Первому благодарная Россия. . .»

Не можем да се не спрем и пред паметника на Екатерина Велика до Аничковий дворец. Това е една гигантска и импозантна черна група от бронза, в която в релеф е събрана епохата на Екатерининото царуване. Високо във въздуха се издига фигурата на руската царица; в подножието са наредени фигурите, пак от бронз изваяни, на съветниците, полководците, писателите, поетите, които окръжиха с такъв ореол името ѝ. Тоя монумент е поставен всред една градина, алеите на която от заранта до вечерта са пълни с разхождачи.

Като излезеш из градината, тъкмо пред паметника на Екатерина, ще видиш здание, украсено отвън с дорически колони и статуи на гръцките мъдреци. То е Императорската публична библиотека. По количеството на книгите и редкостта на ръкописите тя се счита

втора подир парижката. Основание ѝ е послужило пребогатата полска библиотека, донесена от Суворова из Варшава. Оттогава тя се допълни и обогати до безкрайност. Само един човек на науката или страстен библиофил може да оцени богатствата на това умствено съкровище. Многобройните отдели на библиотеката се украсяват от бюстовете на всички руски царе, писатели и поети. Там се вижда и прочутата мраморна статуя на Волтера от Гудона, в залата на богатата библиотека на философа, купена от Екатерина Велика. Тая статуя се счита едно от най-гениалните произведения на ваятелството. По устните на Волтера играе ироническата усмивка на съмнението, която отрови умовете на XVIII в. Между многочислените редки книжа ще видиш и молитвеника на Мария Стюарт, с който е възлязла на ешафода; Мазариновата библия, печатана от Гутенберга; един Мохамедов коран, донесен от Самарканд. Той е опръскан с кръв. Колекцията ръкописи от всички времена и народи е удивително богата. Много са любопитни автографите на историческите знаменитости на Европа и Русия, между които ръкописи от всички руски писатели и царе. Правописанието на тия последните до Александра I много или малко се бунтува против руската граматика. Но както казах, истинското богатство на библиотеката състои в книжовните ѝ съкровища. За да се предпази от огън, тя се топли с пневматическа машина. За още повече предпазливост по всички ъгли са наместени големи водохранилища с пожарни тръби. Свещ никога не се пали вътре и библиотеката се затваря рано.

VII

Исакиевския събор. Петербургската светиня. Гробът на Царя Освободителя, Петропавловската крепост. Нева. Островите. Наумяване за България

Онова, което съставлява най-грамадното украшение на Петербург, което прехласва чужденеца, е Исакиевската черква. Тя е едно чудо на християнското зодческо изкуство и подир римския «Свети апостол Петър»

тя най-много поразява със своите величествени размери, изящество и строго великолепие. Тя е построена недалеко от Нева и позлатеният ѝ купол надминува по величина всички сгради петербургски. Общия вид на храма е прост. Това е правоъгълен ковчег, над който стои куполът. От четири страни има по една класическа портика, а в основанието на куполът се върти коринтска колонада — и тя, и портиките от морав финландски гранит. Главната врата, най-великата, казват, в света, е от бронза с грамадни барелефи и статуи. Подобни украшения покриват и четирите фронтона на портиките и стрехите. Извътре храмът със сводове, подпирани от малахитови стълпове, е богато украсен със златни образи, фрески, мозайки, металически и мраморни изваяния, работи на най-знаменити майстори. Тоя чуден храм е съграден при императора Николая и е костувал близо 30 милиона рубли. Гордо царува той сега над великата столица и кога се отдалечаваме по морето от нея, тя полека-лека изчезва и съвършено потъва; само Исакиевския колосален купол дълго време още фантастически блещи между вълните и небесата.

Ако Исакиевската черква е гордостта на Петербург, то Петропавловската е светинята му. В разкошната ѝ вътрешност се съхраняват мощите и любопитни исторически възпоминания: изящен светилник от слонова кост, изработен от Петра Великий, с изображенията на всичките му победи; Суворовски вещи и ключът от Варшава, военните трофеи — от турските войни и пр. Тука са гробниците на императорските семейства от Петра I насам. Тия гробници, наредени около стените, са ковчегообразни, мраморни саркофаги. Над Екатеринината стои адмиралско знаме — взето в боя при Чешме. Тук видях и гробницата, дето почива светият прах на царя-мъченика, отецът на българската свобода. Денонощно гори светилник над гроба на покойника, всяка заран венец от пресни цветя се полага над главата му, цял ден върви народ да коленичи пред мраморния ковчег, който пази стар александровски солдатин, с гърди обременени с военни награди. На стената, под стъклена ракла, са изложени златните и сребърните венци, прощален поклон от руските градове, от царете и народите към покойния господар. Българския венец

не го намерих. Къде беше той? Хрумна ми ужасната мисъл, че България не е пратила на гроба на освободителя си венец! Но спомних този час, че тя изпраща,ако не се лъжа, по княза Александра, и се успокоих. Но де е венеца? Аз напразно търсех до сръбския и черногорския венец — българския!. . .

Дълго стоях неподвижен пред гробницата.

Пред мене се изправяха образи и картини от вчерашното минало, което ми се види като сън. . . Легиони юнаци, които с песни минуват Дунава и с песни се хвърлят в бойовете; петдесет хиляди кървави тела пред Плевен. . . Полкове в огъня, полкове в снежните вихри на Балкана. . . Полкове под цариградските стени. Те носят кърваво знаме и на него със слънчеви лучи са написани думите «Освобождение на България». И всичкия тоя исторически трус, който покърти вселената, беше дело на неговата воля, луча на неговата мисъл божествена и прекрасна. . . Да, тук лежеше великият, богоподобният цар, милостивият наш баща. . . И не зная защо, някакво срамно и мъчно чувство като угризение, като срам ме нападна; аз се боях да не би невидимата му сянка да ме оттласне грубо от гроба му и да почувствувам леденото дихание на гнева ѝ.

И коленичих, опрях чело до студения мрамор и се молих.

. . . . . .

Църквата «Св. апостол Петър и Павел» се намира в оградата на Петропавловската крепост, на десния бряг на Нева, изградена от Петра Великий. Мрачна и скръбна е тази ограда, отвсякъде обиколена с вода, в която се потапят нейните стари, червеникави грозни зидове; те са снабдени с бойници и с черни топове, насочени на всяка страна. Това е един малък Кремъл на Петербург. Високо над нея се издига в небето златната игла на черковния купол с ангел на върха. Забележителна е и звънарницата на «Св. Петър и Павел», камбаните на която, когато забият, запяват мотивът на химнът «Славься». Там се намира също монетния двор, държавната съкровищница, казарми и тъмници. В една от тях е бил умрял Писарев. . . Тежко чувство произвожда отвън на душата тая крепост, която мълчаливо и зловещо се огледва в шумящите води на Нева.

Едно от най-величавите украшения на руската столица и което не се дължи вече на човешката ръка, а на природата, е тая река. Не знам дали думата река е на мястото си тука. Нева е повече един пролив, един Босфор, който съединява Ладожко езеро — два пъти поголямо от Мраморно море — с Балтийско море. Тя има около 30 верста дължина и нейните дебели, соленогорчиви вълни, които се влачат бавно из широката си матка, не се различават от морските. Двата бряга на Нева са изградени от сив гранит и съединявани от няколко тежки колосални мостове. Надлъж по тях, по петербургската страна, се протакат превъзходната Английская и Дворцовая набережная (кé), дето са наредени най-аристократическите дворци и фамилии с една строга, импозантна и горда архитектура. Като съобщава Петербург с морето, Нева в същото време го дели на две големи части — Петербургская сторона и Выборгская сторона. Последната е подразделена от ръкавите на реката на няколко острови. Сега е месец май. Тия прелестни оазиси са плувнали в преспи зеленини, в горици, в разкошни градини, паркове, из които се нишат гиздави летни къщици (дачи) с увеселителни павилъони, с най-игрива и фантастическа архитектура. Човек не може да се нарадва и навъзхити на тия чаровни места, дето в горещините всичкия охолен Петербург бяга да дири покой и прохлада.

Две неща не се забележват тука, без които познаваш, че пролетуваш в съседството на полярния предел: няма цветя по градините и ароматите им, няма птички из въздуха и песните им. Скъпливите косвени лучи на слънцето такъв разкош не позволяват. А нашите тракийски долини са размирисали от трендафили и в градините ни благоухаят карамфили и пеят славейченца, и из клоните цвъртят весело хиляди птиченца и играят фантастически кадрили из благият въздух. О, отечество, колко си хубаво! Изкуството едва е засегнало твоята благодатна почва, човешкият гений и труд не са направили за тебе никакви чудеса, но ти само си чудо — божествено и неръкотворно, и всичките лъскави гранити на Финландия, и мрамори, и бронзи, и порфира на Петербург не могат го сравни по хубост с една твоя увиснала над потока балканска скала, из която стърчи киченица, благоуханна люляка и се полюшква. . .

VIII

Театри. Балет. Балагани. Простонародна книжнина. Столичното общество. Тежнение към Запад. Икономическа война. Аристокрацията. Пан Пшедуховский. Долната класа. Влияние на климата

Чугунът, в образа на Аврорините коне, кичи също челата на големите петербургски театри. През велики пости оперите са затворени. Подир Великден аз присъствувах в Мариинската на «Фауста», а после на феерическия балет «Жизел». Тук се беше стекъл целия петербургски beau monde, за да види грацията и изящните прасци на новата балетна звезда, прилетяла наскоро от Запад. Петербург обязателно има всяка година по една нова царица на операта или балета, на която се кланя. Баснословни възнаграждения се плащат на тия изгори. Това обяснява охотата на най-прочутите актриси да посещават Петербург. Петербург и Америка са рудниците им — Париж им дава дипломът. Главната балерина в «Жизел», мадмоазел Бессоне — играеше прелестно. Тя е кръглолика черноока хубавица, с доста пластически форми. Това отсъствие на ефирност, което ѝ спечели възторжени обожатели, начумери някои твърде изтънчени вкусове и на заранта печата хвърляше укори въз природата, защо не е дала повече въздушност на госпожица Бессоне. Казват, че балетът е най-новото изражение на драматическото изкуство и в него една изкусна играчка може да изобрази най-нежните, най-неуловимите движения на човешката душа — с краката си. Според мене, трябва да си надарен с много богата фантазия и добра воля, за да съзреш това нещо в тия пантерски скачания на полуголите деви, в тия дервишки въртения, котешко бягане, ходене по пръстите и хоризонтално вдигане на единия крак към публиката. . . Уверен съм, че голяма част от нея разбира толкова от красноречието на вдигането малките крачка, колкото и аз. Да забележа пътем, че по тая причина предните столове всякога са заловени от старците, като късогледи. . . Както казах, «Жизел» е феерия. Руския человек, като възточен, има и вкус та-

къв, и много бяга на чудесното. Затова вълшебните представления, феерии, привличат най-много публиката. За простия народ са построени нарочно балагани — грубо-шарени бараки — на Царицын луг, обикновено място на народните увеселения през света неделя. Аз посетих балаганите. Тук се дават зрелища за Еруслана Лазаревича, за Илия Муромец, за Суворова и други богатири на руските народни предания и история. Съвсем патриархални са театралните нрави, както в Англия по времето на Шекспира. Зрителите, с шапки, ядат мекици и пият на столовете, които нямат номера, и често се случва един чин, който побира 20 души, да побере и 40. Актьорите също не се стесняват много. Те не преправят лицата си и това ми науми нашите неотколешни любителски представления, дето Райна княгиня излазяше с пъдарски мустаки. . . Те приказват с приятелите си, що са на столовете, и се поправят на сцената ругателно и високо: «Егор, не смотри, болваном — твоя очередь. . .» «Миколай, ты запутал меня, проклятый!. . . » Публиката не показва учудване: може би мисли, че тия думи са в самата пиеса. Често тия представления имат притезание за поучителност. Такова беше «Пътешествието по Русия». То състоеше от ред големи картини, които постоянно се меняваха с нови, посредством макинизъм, както в панорамата. Един актьор отпред на сцената обажда названията на местностите. Понеже тоя учен човек стои гърбом към картините и не се обръща да ги погледне, той често прави грешки доста комически. Така, той вика «Светая Киево-печерская лавра!», а на сцената излазя град Казан, с татарски джамии; или обади: «Город Одесса и Черное море!», а зрителят гледа Кавказките планини.Впрочем, нему е все равно: той не е виждал ни едните, ни другите и няма защо да се сърди за тия малки географически неточности. Представлението се увенчава обикновено с апотеозата на Русия, при бенгалско осветление и казачок. На Царицын луг, който се преобръща на пъстър панаир, ще срещнеш и книжни лавки с простонародни книжки — лубочна литература, както ги наричат русите. Това са блудкави приказници с чудати названия и с фигурки на кориците за разни богатири, чудовища и страхотии, наивни създания на руска фантазия.

Тая умствена пища свидетелствува за ниската степен на развитието у простия народ. На някои у тях с удивление ще съгледаш името на графа Л. Толстой. Знаменития писател с един ред книжки, написани популярно, заляга напоследък да помами народът към по-трезвен прочит. Също и някои Пушкинови произведения и други повести, напечатани на евтина хартия и с нашарени корици, се въвират лукаво между легионът Еруслани Лазаревичи, Бова Королевичи, Ивани Царевичи, като предрешени възточни князове между пъстрата пазарска сган.

Но ако голямата маса от руския народ се намира още по своето умствено развитие в полуазиатския век на Ивана Грозни, то столичното общество е направило голям напредък в усвоение западната образованост. Петербуржецът постоянно има обърнат поглед към Западна Европа и неговите понятия, убеждения, вкусове се изработват под влиянието на европейския културен дух. Немската и английската философия ръководят умовете, както Париж—вкусовете на петербургското образовано общество. Това се отразява впрочем икономически вредно на страната. Петербуржците предпочитат чуждите сукна пред превъзходните руски, които, като не плащат мито, са значително по-евтини. Търговците се ползуват от тая слабост за европейски материи и прекарват и руските за такива, по високи цени. Вкусът за вънкашните произведения дохожда до комичност. Даже и бабичките, които продават печени семки от слънчоглед по улиците, препоръчват стоката си като з а г р а н и ч н а. «Подсолнечки откуда, бабушка?» «Заграничныя: из Тамбовской губернией, поддержите комерцию, барин» — отговаря тя. Но много руско злато се изнася навън още от навикът на богатите и аристократите да харчат милиони по разходка по Европа, нещо на мода. Там често се разсипват от безумно разкошен живот или в картофорство, или пък съблечени от французките очарователници. Руското разсипничество на Запад е станало за приказ: «Riche comme un boyard russe.» Златния сън на всяка парижка кокотка е да си намери един «руски княз». Руските богаташи, като разоряват себе си, обедняват и страната, която се намира в тежък финанциален кризис. Постоянното изна-

сяне навън руската книжна рубла повлече обезценяването ѝ в европейските борси. Руското правителство потърси какъв-годе лек за ограничението на злото в една финанциална мярка: обложи с нов данък заграничните паспорти (по 50 рубли за всяко тримесечно пребиваване извън Русия). Това не угоди на заинтересованите, а част от печата — либералния — осъди мярката като пречка, турена на прогреса. Едно от това, друго от по-силни влияния, види се, на тоя закон, както и на много други добри начинания, мина лисица път: налогът се намали до смешност. Тъй или инак, но това развали нервите на западните съседи на Русия, които я обвиниха в китайщина, а граф Бисмарк я наказа по-осезателно с увеличение налога въз руските стоки, които влазят в Прусия. Тоя удар има противоудар: Русия пък увеличи митото въз железните изделия, които идат преимуществено от германските фабрики. Тая охранителна мярка се прие с голямо удоволствие от руското общество, а печатът завърза люта препирня с германския, който бълва гущери и змии. Както се види, руското правителство е намислило да пристъпи към цял ред мероприятия за ограждане вътрешната промишленост от напора на немската конкуренция. Законът за увеличение митата се последва от нов — от политическа важност. С указ се запрещава на чужди поданици — а на евреите безусловно — да купуват или наимат недвижими имущества в западните губернии на Русия, наводнени от евреи и немци. Числото на тия последните нараства всяка година от нови пришелци и, като по-предприемчиви от коренното население, в бързо време ще вземат в свои ръце търговията и богатството, а в случай на война Русия ще намери в самите си предели враждебно население. На сръднята на немския печат руския забележи, че Бисмарк не преди много изпъди безчеловечно много хиляди руски поданици-поляци из Прусия и че възмездието на Русия е много по-великодушно от поменатата жестокост. Немското приятелство, на което Русия жертвува най-жизнени интереси, никога не е имало искрен характер. И сега, при всеки случай, се озъбват белите конци, с които го е кърпила дипломацията.

Загатнах по-горе нещо за петербургската аристо-

крация; нека кажа още няколко думи. Това съсловие, което някога си е стояло на кормилото на държавния живот и е играло първенствующа рол, сега е в упадък и линее, като всичко, що е отживяло века си. Това гордо съсловие, по предание, и днес се държи на почетно разстояние от останалото общество и не дава лесен достъп в средата си, даже на заслугата и дарованието. Впрочем, то се е изродило в бюрократическа и богаташка аристокрация. Старата, родовитата, наследствената аристокрация изветрява, повечето от членовете ѝ са успели да осиромашеят, а някои да достигнат до крайна бедност, много сиятелства да станат лакеи и швейцари (вратари). Такива превратности само в Русия ще срещне човек с големите родове и високи титли. Това е и с полската аристокрация. Швейцарят на къщата на Малая Садовая (улица), дето живеех, беше някой си «ясновелможний» пан Пшедуховский.

Той е петдесетгодишен човек, пусталяст, с четинести мустаки и сурово лице, всякога прихлупено от фуражката. Колчем мина из вратнята, аз го виждам, че седи в ъгълчето си и чете Мицкевича с вдълбочен и строг вид. Веднаж го попитах какво чете от любимия си поет. Види се, че не навреме наруших занятието му: той закри книгата, тупна я по масата, изгълча сърдито: «О, Мицкевич!» — и влезе в стаичката си. Аз останах слисан — това гордо възклицание имаше такъв смисъл: «Защо ме питаш, господине? Аз съм поляк и чета Мицкевича! Остави ме на покой! Всичко презирам. . .» Поне нещо близко до това значеше. Разпитах бабичката му, полякиня също, и узнах, че намусения старец бил «ясновелможний пан Пшедуховский», някогашен полски магнат, разорен съвършено. Подир това откритие мене ми ставаше неловко, колчем нощя, като ми отваряше портата, аз турях в ръката на пан Пшедуховский, според обичая, петнадесет копейки. Той приемаше навъсено, без да каже нещо. На Литейний проспект показаха ми в едно дюкянче като которка един кърпач на обувки. Той беше граф. Той е по-разговорлив и не роптае на съдбата, както пан Пшедуховский. Той забележи нашето удивление, смесено с чувство на състрадание, и прибърза да ни каже с достойнство: «Аз знам какво ви смущава. Не безпокойте се, честният труд никога не

може да обезчести един руски граф.» Друг един, барон или княз, изщукна ми из ума, чиито деди са играли голяма рол още при Петра Великий, пали печките сега в една от първите гостилници петербургски. Sic transit gloria mundi.

Запознаването с битът на противоположната класа, така да кажа, долния слой от петербургското общество, е нещо твърде лесно, защото тя населява кръчмите, трактирите, улиците и всички сборищни места. Скръбно впечатление произвежда всъду тая обезнаследена, безименна, сива сган на столиците. На какви мизерии тя е жертва! Какви страшни трагедии всеки ден се разиграват в средата ѝ, невидени и нечути от никого! Само вестниците на четвъртата страница, със ситни словца, всеки ден обявяват мрачни развезки на разбити съществувания: еди-коя бедна девица изяла фосфор от кибрит и се отровила; еди-кой легнал под колелетата на локомотива; други се хвърлил в Нева; други си уврял нож в гърдите, подир като заклал любовницата си — и цял ред самоубийства, извикани от гладът, от порокът, от пиянството и от отчаянието. Само Лондон може би да надминува Петербург с изобилие на подобни посягания въз живота. Но руския человек показва голямо презрение към живота. Тъжното, начумерено северно небе, което лежи като куршумен свод над главата му, трябва много да спомага за развитието на мрачното му настроение. И наистина, тоя безпощаден, болнав, влажен климат е способен да убие всяка организация, да внесе семето на отчаянието във всяка отпаднала душа. Тук няма ни пролет, ни лято, ни есен, а една постоянна мокрота, с която ветровете, мъглите и блатата напояват въздуха. Ето сега е 19 май и след кратковременна усмивка на пролетта настанаха дъждове, киши и студ, като че сме през ноември, и всичко това наситено с една гнила влажност, която отравя дробовете. Подир ще настанат пък, както ми казват, непрестанни тропически горещини и нажежените стени и улици ще направят града невъзможен за живеене. И действително, всеки, който може, бяга на дачите, в прохладните дъбрави извън столицата.

IX

Курсистки. Женски въпрос. Нравственост. Крайни явления в руския живот. Нихилисти. Покушение против царя. Литературата. Юбилея на Полонски. Георг Брандес

Когато вървиш из петербургските улици, често срещаш бледнолики стригани моми, с умно изражение в лицето, с отпуснат небрежен вървеж, небрежно облечени, с очила и с мъжки шапки, понякога с мъжки жакети: те са курсистките, студентките в Петербург.

Много гореща полемика повдигна на времето си въпроса за слушането висши курсове от девиците. Цяла литература изникна по тоя предмет, бляскави пера се явиха защитници на висшето женско образование. Либералната школа в предишното царствуване си постави за главна своя цел борбата за повдигането умствения уровен на рускинята, с което се обуславя по-нататъшния напредък на руското общество. Противните гласове не можаха дълго да възражават на тия великодушни принципи и университетите отвориха широко входа си на любознателните слушателки. Висшето женско образование има вече своя 25-летний юбилей. Но и днес още въпроса стои като неразяснен и в печата се явяват съждения и препирни, изникнали още в началото му. Подновяването на тия прения намира храна и оправдание в следующето важно обстоятелство: невъзможността за свършившите (за повечето) да приложат в действие познанията си, за които домашния кръг е твърде тесен; с други думи — опасността от учен женски пролетариат, при съществуващия вече мъжки. Времето и опитът извадиха наяве и тая истина: слушателките на висшите курсове не придобиха именно ония знания, които са необходими за практическия живот в семейната среда, дето природата им е назначила мястото. Уголения до ненужност научен багаж на девойката и безпределно разширеният ѝ кръгозор я правят сега да намира званието на съпруга и майка много обикновено, много ограничено и неотговорливо на нейните нови идеали. . . Тия съображения карат мислещите умо-

ве да се питат дали не много рано се повдигна женския въпрос в Русия и дали не му се даде неправилно решение в едно време, когато се чувствува липса от мъже с практически знания? Те гледат угрижени на резултатите.

Действително, ако жената в простия народ стои още в първобитното, полуробско отношение към мъжа, то в просветените слоеве женската еманципация направи голяма крачка, трябва да кажем — голям скок — напред. С това вратоломно движение рускинята от полумонахинския, полухаремския бит на т е р е м и т е изведнаж стигна и замина западната жена — по волномислие и романтически дух. . . Това волномислие и тоя романтически дух, като минаха на по-неразвития женски мир в градовете, имаха за резултат силно изпадане на нравите. Разпуснатостта на рускинята и леконравието ѝ, разслабването на семейните връзки и развратът, който яде като живеница руската фамилия и общество, плашат с размерите си. . . За чест на науката, бързам да кажа, че не учените и истинско образованите жени, които и сега са малко в Русия, а полуобразованите, само ц и в и л и з о в а н и т е, възпитаните на френски моди и романи съставляват главния елемент в тая обществена оргия, която носи хиляди нещастия в кръга на домашния живот. Съвременната руска градска жена —буржоазката — е същество разпасано, лекомислено и жедно за радости, които въобще се намират вън от семейния кръг. Да, рускинята направи голям скок, скок на кенгуру, каквито само Русия прави в болезненото си стремление да приеме западната цивилизация, а по-често — недъзите ѝ. Тя не един път е учудвала Европа с такива салтоморталски, ненормални скокове, които я хвърлят от една крайност в друга. Вземете Петра Великий: той с един юмрук в гърба тласна Русия от Азия в Европа и от това силно потресение тя още не може да дойде в равновесие. Немците, немската култура и немското влияние проникнаха в плътта и кръвта на руския живот и донейде си, като му дадоха обновителен импулс за бързо растене, превърнаха се, от друга страна, в един вид микроби в държавния руски организъм. И наистина, вземет е Русия от Петра Великий насам. Какво е била тя в про-

дължение на век и половина? Славянска държава, на която политиката водят немци, историята правят немци, нравите, речта, живота, мировъзрението формират немци; Русия захваща двадесетина войни да брани немски интереси, троши милиони руси, за да крепи немски престоли. Всичкото това немско наследие е плод от страшният прелом, който Петър Великий така нечаяно и без транзиция внесе в рускодържавния и обществен живот и без да се допита до руската многовековна вече история, традиции, самобитен дух и характер на руския человек. Славянофилската партия по тая причина се сърди на великия реформатор, и не съвсем без основание. Покойния Аксаков беше му посветил в «Р у с ь» твърде горчиви строфи и укори. . . Що е нихилизмът? Един фанатизъм, противопоставен на друг. Ужасно, конвулсивно движение на руския дух подир вековен натиск и застой. Тая нелогичност на умственото развитие у руския человек има начало логично. Политическия и социален строй на Русия породи въпроси, на които литературата стана силен проводник в обществото. Един ред талантливи писатели, като Писарев, Чернишевски, Герцен, Добролюбов, станаха красноречиви защитници на свободолюбивите начала, първенствующи в нинешния век, и ги препоръчаха да легнат в основата на руското държавно управление и създадоха руската либерална школа. Нейното влияние беше плодотворно. Тя постави задача на руската мисъл, разшири умствения кръгозор на руското общество и внесе в съзнанието му идеите на свободата, правдата и прогреса. Но както всяко учение, което е изражение на един протест и което среща силен отпор в охранителите на съществующия ред, и то се увлече и от отрицание падна в крайност: то се изроди в принципът си и във формата си. Нихилистите, великодушните, хуманните мечтатели на първото време (след Кримската война до 1865 год.), се преобърнаха на тайно дружество, което за цел си постави разрушението, за средство — динамитът. . . Бомбата, която разкъса най-идеалният руски цар, е последното изражение и аргумент на тоя отвратителен продукт на руския живот, който наричат «руски нихилизъм». В Русия няма компромиси — има крайности.

Руската столица се намира още под тежкото впечатление на едно ново покушение против живота на императора, което се случи преди няколко дни. Според уверенията на австрийския и даже нашия печат царят стои вечен затворник в двореца си в Гачино, от страх да не бъде убит от нихилисти. Истината е, че руския цар веднаж или дваж през неделята дохожда в Петербург от Гачино в открита кола, придружен от наследника, често и от царицата, и почти без свита. Той минува през най-многолюдната улица, Невский проспект, почива си в Аничков дворец, на същата улица, и до вечерта пак се връща в Гачино. Той е човек безстрашлив и презира опасностите, както и покойния му баща. Напоследък, току-що тръгваше за един парад, полицията улови в тълпата на пътя, дето щеше да мине царската кола, двама господиновци, които й се видяха подозрителни. Те държеха по един албум под мишниците си. Тия албуми пазели между дебелите си кори по един динамит. При разследването оказа се, че тия две лица, готови да направят покушение въз живота на царя, бяха единът русин, другият евреин, студенти от Петербургския университет. Откритието потопи в позор и срам това учреждение. Тутакси биде затворено. Негодующ глас от цяла Русия се издигна пак против университетите, срещу които се взеха още по-ограничени мерки. Въобще, посегателствата и политическите убийства в Русия винаги са имали съвсем противоположен резултат на оня, който са очаквали творците им и подготовителите им. Всеки подобен акт предизвиква по-безпощадни мерки и тласка в нова реакция политиката на руското правителство. Какво спечелиха нихилистите с убиването на Александра II, който даде на Русия двадесет и два милиона свободни граждани? Само зло за отечеството си. И ако настоящето царствуване стеснява или сменява полека-лека всичките либерални учреждения, създадени в по-предишното, то само терористите са криви. . . Тоя начин на действие не само че вреди на самата кауза, на която високонравствените родоначалници на нихилизмът са служили, а отнима поезията и обаянието на борбата им, на която в програмата на първо място стои: уличното убийство. . .

Петербург е умствен център на цялата Русия. В съв-

временната руска литература господствува реално направление. Но то не може да я повдигне, когато гениите липсват. Тя е в равновесие — все едно ако кажа в застой. Освен старите романисти и поети, още живи, като граф Толстой, Гончаров, Полонский, Майков, Фет, ни едно едро дарование от младите не взима господствующе положение в литературата. Не може да се каже обаче, че тя днес няма талантливи представители, но те имат да се борят, едно, с равнодушното настроение на руското общество, а друго — със сянката на измрелите гении, която егоистически им шепне: nec plus ultra! Ще бъде абсурдно да приемем, че извора на творческия дух руски се е изчерпал в творенията на Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Тургенева и графа Толстой! На руската мисъл предстои още широко поприще за развитие и за творческа деятелност; гигантските сили на могъществената нация не са се развъртели още. Тя има задачи благородни да гони в областта на духа, както и във всемирната история. . . Брандес мисли, че на руската литература е съдено да възроди западните — със своята трезвост и високо художествен реализъм. Шчедрин и Глеб Успенски продължават бляскаво в новата й форма руската сатира: куп даровити имена се появяват в белетристиката, между които печатът особено отбелязва Короленко, Чехова, Боборикина и пр. В лириката се подвизават най-талантливо младите поети Фофанов, Мережковски и др. Критиката се представлява от дълбокия Михаловский, който пише в «Северный вестник», и Буренина (фейлетонист на «Новое время»), и Скабичевски (фейлетонист на «Новости»). Първите двама са защитници на тенденциозната литература, която се косва до съвременни въпроси или ги възбужда; последният — Буренин — е за чистото изкуство и мисли, че литературата губи, щом се ограничи в работата на простата публицистика; тези критици са и изразителите на двете съществующи литературни течения в Русия; Буренин и Скабичевски, и двамата умове силни и убедени, водят страстни полемики във фейлетоните си и често в увлечението си излизат извън границите на приличния тон. Подобна разпалена препирня се води сега именно по повод на Надсона, умрял неотколе, и пръските от калта, която си хвърлят поле-

миците, пада и на името на злополучният поет. Твърде талантливо се подвизава на критическото поприще и Арсениев (във «Вестник Европы»). Той се отличава със силен аналитически дар и полемическа способност. Въобще, руската критика, при всичко че има днес даровити представители, очаква още свой втори Белински.

Тия дни се празнува в столицата 50-годишния юбилей на един от ветераните на руската поезия, Полонски. Главната черта на поезията му е тиха мечтателност, чужда от всеки нервни пориви, както и от всяка тенденциозност, главната черта на реалистическата школа. От всички краища на Русия, и даже от Европа, заваляха сърдечни поздравления на юбилея. Най-предните представители на руската мисъл прославиха радостта на мастития певец. Между тях присъствуваше един знаменит гост, Георг Брандес, датски критик.

Брандес беше дошел наскоро в Петербург из Финландия, дето беше чел лекции. Със същата цел той посещаваше и руската столица. Той не идеше тука като непознат. Знаменити критически съчинения, особено — «Литературната критика в XIX век», на която сам е главния представител, бяха му спечелили тука жежки поклонници. Той чете на френски петте си сказки в голямата зала на Имп. публ. библиотека. Първата лекция се отнасяше до руската литература, с която се е запознал чрез европейските преводи. Той припознава голямото ѝ значение за Русия и за Европа и преобразователното влияние, което ще има въз развитието на западните литератури. Той анализира Тургенева, Достоевски и Толстой и дохожда до заключение, че мистицизмът е преобладающия елемент в гения на повечето руски и полски писатели. Останалите лекции бяха посветени на френската литература, именно: на Жорж Занда, Алфред де Мюсе, Емил Зола и Сент Бьова. Тук Брандес се почувствува на твърда почва: той разви мисълта си с голяма свобода, логика и красноречие. Подир всяка сказка той приемаше най-шумни доказателства за съчувствие. Преди да тръгне за Москва, Брандес биде почетен с разкошен обяд от столичните литератори.

X

Славянското благотворително общество. Славянофилската партия за България. Годишно събрание на обществото. Сръбско-българската война пред русите

Близо до залата, дето Брандес даваше лекциите си, се събира петербургското Славянско благотворително общество. Подир затварянето московското то стана център на другите клонове в Русия. Това учреждение е еманация от славянофилската партия. Тя види великото призвание на Русия в духовното и политическо обединяване на славянството. Цял ред талантливи поети, излезли из средата на славянската партия: Хомяков, Майков, Розенгейм, Аксаков, Тютчев, са прокарвали тая идея в съзнанието на руския народ. Тяхната дълбока вяра в тая грандиозна мисия на Русия дохожда до мистицизъм. Известни са стиховете на Тютчева, който беше и философ:

Умом России не понять,
Аршином общим — не измерить;
У ней особенная стать: —
В Росию можно только верить.

Не мога да се одържа да не туря тука и пророческото възвание на Хомякова към Русия, в което ѝ посочва славното послание на земята:

Высоко ты гнездо поставил,
Славян полунощный орел.
Широко крылья ты расправил,
Глубоко в небо ты ушел. . .!
. . . . . .
И ждут окованные братья —
Когда же зов услышут твой,
Когда ты крылья, как обьятья,
Прострешь над слабой их главой.
О, вспомни их, орел полночи!
Пошли им звонкий твой привет
Да их утешит в рабской ночи
Твоей свободы яркий свет!

Пытай их пищей сил духовных,
Пытай надеждой лучших дней
И хлад сердец одинокровных
Любовью жадною согрей.

В стихотворението «Россия» същия поет й казва:

Тебя призвал на брань святую,
Тебя господь наш полюбил,
Тебя дал сылу роковую
Да сокрушишь ты волю злую
Слепых, безумных, диких сыл.
Восстань, страна моя родная,
За братьев! Бог тебя зовет
Чрез волны гневного Дуная. . .
. . . . . .
И бросься в пыль кровавых сеч,
Борись за братьев крепкой бранью;
Держи стяг божий крепкой дланью,
рази мечем — то божий меч!

С такива вдъхновени звукове славянофилските поети подготвяха в душите великата война за освобождението на България.

Петербургското Славянско благотворително общество е посветявало грижите си най-много на България и повечето от пожертвуванията на руския народ за славянството са отивали за делото на България, всегда галеното дете на Русия. През априлия се отвори тържественото годишно събрание на обществото и се казаха няколко речи. Речта на професора Миллера бе посветена на паметта на неотдавна умрелия, даровития славянофилски поет Розенгейма. Г. Василчиков, подпредседател на обществото, прочете отчет на по-ланското си пътуване из България. Той привлече внимание върху успехите на чуждите мисии в страната ни и посочи мерки за утвърждение православното чувство у нашия народ. За съвременните събития в България не стана дума. Русите избягват и да си ги напомнят. Нещастните ни отношения с Русия извикаха силно охлаждение към славянския въпрос въобще; те разклатиха дълбоко чувствата на най-добрите ни приятели и даже ги поста-

виха в твърде неловко положение. Те играят рол на хора измамени, като мамили и другите. Противниците им — либералите — злорадствуват и се ползуват от всеобщото разочарование, за да унизят великодушната идея на славянското обединение и самите славянолюбци. Това горко съзнание се изрази и в речта на знаменития професор Ореста Миллера.

Кървавия епизод на Сръбско-българската война от своя страна дойде да разклати вярата на славянофилите във възможността на славянското обединение. При разговорите, които се случи да имам, видях, че русите укоряват наравно и нас, и сърбите за тая братоубийствена война, те вярват, че тя беше извикана от съединителното ни движение. Измама. Сръбското нападение беше историческо—фатално, неминуемо. То висеше като дамоклев меч над нас. Две години преди Сливница, Брегово щеше да го свали въз главата ни или друго, най-слабо подухване на случая, по-после. За война всякога има́ предлози. Те са по-нищожни, колкото е по-несправедлива войната. Така беше и горепоменатия предлог. Защо това? Защото сме виновати, че побъркахме на някои сладки сънища на сръбското честолюбие. После: има една Македония на средата. Тая Македония сърбите не могат да ни я отстъпят, защото там някъде се пели цар Лазареви песни; ние не можем да я прежалим, защото там и хората, и горите, и камъните говорят и чувствуват по български. И сърбите ни не прощават това. Обладанието на Македония е преобладанието на полуострова. Това прави и идеята за балканска конфедерация мъчно осъществима; тя стана химера подир Сливница. Братски дележ наследието на турчина е още по-немислим. Само бойните полета на Македония ще решат кому да бъде тя. Може да иде тя съвсем другиму. Злата съдба на южното славянство е немилостива. . .

Печатния орган на обществото е месечното издание Славянские известия. То посветява стълповете си изключително на деятелността на Слав. благ. общество и на по-важните политически и културни явления у малките славянски народи. В последната книжка с особена жадност прочетох някои съждения по Сръбско-българската война, влезли в началото на една

критика върху «Сливница». Отзивът изобщо е благоприятен, но критикът е строг, колкото се касае за самата тема. Той казва с негодувание: авторът поднася народу си кървав поетически венец за тая война, вместо да я предаде на забвение. Това негодувание е предизвиквано от стихотворенията, в които е изказано радост за победата ни, одържана над сърбите. И тоя факт характеризува едностранчивия възглед на руското общество към нашето стълкновение със Сърбия. Тоя възглед от идеална и славянска точка зрение е верен; неправилен е — от историческа и естествена. Да съжаляваме за тая война — кой не съжалява? — е право; да я замълчаваме — е невъзможно: значи да свържем езика на историята. За да се забрави тая злощастна война — трябваше да не става. Сърбите са наши братя като човеци и като славяни. Но те изгубиха това качество, щом нападнаха огнищата ни: ние бихме неприятели, това ще каже и историята. Предаде ли на забвение руския народ и интелигенцията му Минина и Пожарски, защото прогониха поляците от Москва? За забвение ли говорят техните бронзови статуи на Красная площадь?

Колкото за мъмърът, че българската литература е изказвала радост за успехите на българското оръжие в онния моменти, той би бил справедлив, ако се отправяше към едно общество от безстрастни и ледни философи, а не към един млад и впечатлителен народ, който при Сливница хвърляше на зар своята чест, непокътнатост, може би и съществувание. Ако един български поет поискаше да бъде тогава моралист, а не българин — с българска кръв, душа и чувство, — той щеше да бъде фалшив и смешен. Цял свят ръкоплещеше на България, сиреч на тържеството на правото дело — камо ли българското сърце!. . . Но сърцето на България, като изливаше радостта си, лееше и кръв, и сълзи в широката ѝ струя. Един друг критик русин, г. Каплуновски, умя да съзре в същата книга и изражението на това болезнено чувство. За любопитство ние и цитираме някои от куплетите, които г. Каплуновски привежда из Сливница, в руски превод.

Не хочу я злого ликованья —
Дорог нам достался лавр! Не стану
Ликовать! Восторг зажжет страданья,
Как ножом, внесет мне в сердце рану.

Сколько слез мои мне песни стоют!. . .
Каждый клик восторга, это злоба!
Ей одной кумир безумно строют:
Каждый лавр — триумф у двери гроба.

Нет, нет, прочь от радости безумной—
Кровь, что льют, ведь наша, не чужая.
О, зачем вы ждете песни шумной:
Горе в ней живет не изсякая.

Шум борьбы в вас пробудил желанья.
Вас волнует славы луч блестящий,
А могилы, матерей рыданья —
Их сочтет один поэт всезрящий.

XI

Домовете, квартири. Моята на Малая Садовая. Една петербургска Гретхен. Съюз против Англия. Петербургските нощи

Ние, българите, които рядко имаме случай да навестим някой от големите европейски градища, си правим голяма илюзия относително щастието да го обитаваме. Ние, доморасляци, сме расли и живели в села и градчета, на които всяка къща има своето дворче и градинка с няколко сенчести овошки; на което всяко прозорче види най-малко половината от небесния син връшник, няколко планински върха, от които слазят водопади, или зелени долини с бистри речици и с клонести орешаци и брястове, и тополи; дето лучезарното слънце през всеки отвор и дупка пуща широка радостна струя от светлина. Ние нито си въобразяваме, че може да се живее и живеят милиони хора в жилища, на които всичкия кръгозор са няколко високи стени и които оставят да се вижда само късче от небето, като из дъ-

ното на един кладенец. Говоря за големите домове в столици, като петербургските, които побират по няколкостотин души жители. Тия грамадни петоетажни здания от двете страни на «проспектите», отвън тъй привлекателни и нагиздени с балкони, с корнизи, с гипсови барелефи, с дорически колони, често с мраморни статуи по фасадите и по покривите, имат два вида стаи: едни към улицата, широки и богато мобелирани за охолни хора, и други — към вътрешния двор — задницата— за бедните. Тясна, извита, тъмна стълба се върти из зданието като черво и води в тия стаички, направени за един човек, а често натъпкани с многобройна челяд сиромашка. Из прозорчето на тия скръбни и задушени стаички влиза скъпливо виделината и въздухът, заедно със смрадът и влажността, но никога почти — слънцето. Вечер, ако не бъде само силен дъжд, защото всяко друго време е добро за петербуржеца, обитателите на тия затвори излазят на улицата да подъхнат чист въздух и да се потласкат из тълпата. Там ще срещнеш рояци напети, нагиздени жени, изскокнали преди малко из горните мрачни вертепи, дето оскудната трапеза, оваляното легло, сиромашката покъщнина унизено поглеждат към непременно богатия гардероб. Гардеробът за столичните жителки е безценен чародей, който ги смеся и уравнява на улицата с княгините и графините и им отваря вратата на леките случайни удоволствия.

Моята стая на Малая Садовая гледа също към задния двор. Моят кръгозор се простира до срещната жълта висока стена, продупчена с много прозорци. Понеже повечето време се занимавам дома си, погледът ми неволно бяга из едничкия прозорец навън, на виделото, и среща все същата жълта стена, зад която живее цял свят, непознат за мене, все тия нечисти и мазни прозорци на кухните, все това дебело глупаво лице на една слугиня чухонка, която на всяка минута надниква из прозореца да види нещо на срещният. По нежно-телешките ѝ усмивки сещам, че тя има някой възлюблен, който ѝ хвърля купидоновски погледи от своя прозорец. По някой път тя любовно му маха с готварската лъжица. Аз съм чел за голямото изкуство на източните жени да изражават сърдечните си чувства по шарът на цветята, с които се кичат; чувал съм и за испанките, които

приказват на любовниците си чрез разни движения на веялото си, но никак не можах да схвана тайния смисъл на махането с лъжица. Това взаимно разменение на чувства, чрез погледи и разни сечива готварски, следва цял ден и мога да кажа — до среднощ, защото, когато по дванайсет часът, преди да си легна, дръпна завесата, аз пак виждам във виделата петербургска нощ влюбената чухонка, изправена мечтателно на прозореца като Маргарита във «Фауста».

Петостайната квартира, в която е моята стая, има и други любопитни страни. Тя е населена с космополитическо население. Шестте жители, които го съставляват, представляват шест разни народности в Европа. Бабичката хазяйка е ирландка, моят съсед, г. Кокс, е чистокръвен англичанин, младата съседка, гувернантка в една руска фамилия, французкиня, четвъртия жилец, т. е. моя милост, е българин, слугинята е рускиня, швейцарят долу е поляк. Бих могъл да приложа, че тоя космополитически дом прилича малко и на стълпотворение вавилонско, защото всеки народ знае само своят език, така щото твърде големи недоразумения стават особено между мене и ирландката. От най-напред тя се отнасяше към мене сопнато, почти неуважително, и ме изглеждаше с недоволно лице. Като се условихме посредством слугинята за наема, тя ме повика в стаята си и хвана да ми говори сърдито, като че ли четеше някаква нотация, както ми се стори. Не можах да схвана нищо от руският ѝ език, но съобразих, че тя желае да ѝ предплатя половината наем, както е обичая, а да я успокоя, аз ѝ предплатих целия. За мое учудване, тя се развика: нон, нон, нон, мосю! Тогава слугинята влезе и ми обясни, че хазяйката не е искала от мене предплата тозчас, но просто ми е давала наставления за реда, който съм длъжен да пазя в къщата. Ирландката счела за нужно да ми забележи това, защото преди мене живял в стаята друг един кавказец, от Грузия, твърде безпорядъчен человек. По някои южни черти тя взела и мене за такъв! Кога аз ѝ явих, че съм българин, лицето ѝ прие по-кротко изражение, тя даже с участие хвана да ме разпитва (слугинята беше тълмач) за кървавите русчушки събития през февруария, като възклицаваше трагически: «Бедно pauvre Bulgarien!»

От тия три думи едната приличаше на руска, другата беше френска, третята английска. Като ирландска патриотка, тя ненавиждаше всичките англичани (с изключение на Гладстона и на г.-Кокса) и, наопаки, обичаше Русия, като неприятелка на Англия. От Русия политическите й симпатии падаха естествено и на българите. Тия чувства споделяше и Аграфевна, слугинята. От тоя ден як тройствен съюз се заключи между Ирландия, Русия и България против коварната Англия. С гордост мога да кажа, че и до тоя час нашата опасна за британското могъщество коалиция цъфти, без да подозира нещо бедният г. Кокс. Не е паднал случай още, а то разпалената парнелистка би привлякла и Франция, т. е. гувернантката, в съюза, за да го засили. Надявам се обаче скоро да имаме и нея в съвещанията си. . .

Г. Кокс, който нищо не знае, почти всяка вечер ми иде на гости. Той говори английски превъзходно, френски — криво-ляво, руски — горе-долу. Аз говоря български добре, руски иди-доди, френски — през куп за грош. Прочее, да се разберем, ние употребяваме и петте езика. Г. Кокс, макар и англичанин, не притежава в характера си ония несимпатически черти, които съотечествениците му разнасят по цял свят. Напротив, той е общителен, приказлив, говори даже много, ако и безцветно; но твърде често се прозява. Това действува заразително на мен и аз хващам да си отварям още по-застрашително устата. Захваща се небивал досега конкурс — на прозяване. Но Англия не може да търпи никакво съперничество и заотваря така отчаяно устата си, щото ми се чини, че ще лапне цялата Русия — залепена на стената. Разговорът между прозевките се касае повече за тая държава и скоро се обръща на гореща препирня, която всеки път се свършва все със същия резултат: г. Кокс излазя тържествующ на своето мнение, аз остаям победоносен — на моето.

За шестия обитател, полякът — пан Пшедуховский, говорих по-рано.

Казах по-горе нещо за нощта — в Петербург няма почти нощи по това време. Това е крайно любопитно явление и учудва един южен човек. Петербургските нощи са видели, като един облачен ден или като дрезгаво утро, и фенери съвсем се не палят сега на улиците.

Едвам къде 12 часът се постъмни и подир половина час съмва вече! По тоя начин може да се каже, че денят на север лятно време трае шест месеца. Тук нагледно изпитах верността на Пушкиновите стихове в «Медный всадник», с които се обръща към Петербург:

Люблю тебя, Петра творенье.
. . . . . .
Твоих задумчивых ночей
Прозрачный сумрак, блеск безлунный,
Когда я в комнате моей
Пишу, читаю без лампады. . .
И, не пуская тьму ночную
На золотые небеса,
Одна заря сменит другую
Спешит, дав ночи полчаса. . .

Разумява се, че осталите шест месеца, есента и зимата, в тия северни облачни предели трябва да приличат на непрекъсната нощ.

Това е дало и повод на някой френски остроумец, мисля Волтер беше, да пише, че русите спят девет месеца през годината.

XII

Финския залив. Кронщад. На прага на Финландия. Плуване към Ладожко езеро. Александровски канал. Шлиселбургска крепост. Ладожко езеро

През малкото добри дни на май направих няколко кратки пътешествия извън Петербург. Първото беше по Финския залив до остров Кронщад. Нарочни параходи до Кронщад тръгват няколко пъти през деня по Нева. Скоро минахме край цял ред корабостроителници, варки, фабрики, броненосци на якор и влязохме в морето. Времето стана ветровито. Талазите наголемяваха, колкото отивахме навътре. Техните бели гриви покриваха водното равнище, което побеля от тях. Омир ги нарича «морското стадо на Нептуна» и няма по-вярно сравнение. Отляво и дясно се чернееха ниски брегове, покри-

ти с лесове. Над нас се грамадяха пепеляви облаци. Това северно небе, което и когато е ясен ден, не е много весело, сега даваше още по-строг и бездушен вид на тая природа, която застилаше с тъмен мрак. Чувствуваш, че се намираш в обезнаследени предели, в които царува не животворящия гений на южното слънце, а мъртвящето дихание на Борея. Само това небе е могло да даде рождение на суровата митология скандинавска. Тук сме в скандинавския мир — с неговия намусен рай, дето праведниците минуват времето си във вечни битки из мъглата. . .

Между това Петербург зад нас потъваше в бездна. Скоро изчезнаха далечните звънарници и адмиралтейската, и петропавловската игла. Само един исакиевский купол остаяше на хоризонта, като скала или морски фар. В замяна на Петербург показа се Кронщад.

Остров Кронщад е стражата на Петербург, вечно будният часовой, въоръжен от глава до крака, който пази входа му. Петър Велики от пръв поглед съзнал голямата стратегическа важност на това място и когато заложил първия камък в основата на Петербург, той заложил два в темеля на Кронщадската крепост. Благодарение на това пътят за Петербург биде здраво заварден. Той от всички континентални столици един остана девица и ще остане такъв навярно и в бъдеще. Откъм запад островът е въоръжен със страшен ред батареи, а разстоянието между него и бреговете на Финландия и Естландия е посипано с ред фортове на изкуствени островчета. Крепостта на Петра Велики е порасла в голям цветущ град с пристанище, оживлено от търговски и флотски кораби. В Кронщад е морската академия.

Направих една разходка до Финландия, границата на която е близко до Петербург. Ако да бях един от ония туристи, които само с въображение са видели страните, които казват, че са посетили, аз можех да разкажа за хилядите езера на Финландия, в кристалните вълни на които се огледват червени гранитни скали; за прочутият ѝ водопад Иматра; за вечно зелените ѝ лесове, за многобройните ѝ канали, за трудолюбивият и мирния живот на жителите ѝ; за конституцията ѝ, напредъка ѝ и образоваността ѝ, които я правят най-щастливата

страна не само в Русия, но и в Европа. Но аз четох тия работи само в книгите; а Финландия видях само половина час, и то от прозорците на вагона, а финландците — пак във вагона. Те са хора добродушни и мирни, но с много неприятна фигура, изпити, бледни и хлътнали, и по тях не можеш да заключиш за благоденствие. Езикът им е крайно неблагозвучен. Макар че едвам бяхме стъпили във Финландия, всичко измени характера си като по вълшебство: чиновници в железницата се появиха финландци, обявленията и правилниците във вагоните на финландски език, който стана и господствующия, названията на станциите финландски, вестниците, що се продаваха там — финландски, и ни едно руско слово вече се не чуеше. Сякаш че се намирахме в Америка, а не в Русия и пред вратата на Петербург!

Разходката на Ладожко езеро беше по-любопитна. В един великолепно хубав ден аз се качих с няколко приятели на парахода, който ни понесе нагоре към Нева. След три часа плаване между зелени брегове, туктам окичени с горици и селца, ние стигнахме Шлиселбург. Той стои на брега на езерото, при самото начало на Нева. Нямаше какво любопитно да гледаме в тоя глух и задрямал град и побързахме да се качим на друг параход, който отиваше в Ладога, важно пристанище на Ладожко езеро. Параходът забълва гъсти облаци пушек и тръгна, като разпени вълните. Аз се вече готвех да се любувам с гледката на безкрайното езеро, което никога в живота си не бях мислил, че ще видя, и което още в първия клас на училището аз с мъка намирах на картата и често го смесвах с Аралско море, в Тюркестаг. Заедно с възрастта у мене се появи наклонност към природните видове и постепенно това чувство мина в слабост за пътешествия. Сега тя у мене е страст, и доволно едностранчива. Един скалист и див горски връх, една усойна долина, едно кътче от синьото море, видено измежду два палата в града, една гола и безплодна пустиня, един дълбок, глух лес, засипан със снегове, даже една тревясала развалина накрай някой цветущ град, винаги подкупуват погледа ми и го отвличат от най-изящните произведения на зодческия гений. Това показва, че съм лош турист. На атинския Акрополис кога бях, взорът ми оставяше мраморните харити на

Фидиаса и величавата грамада на Партенон и бягаше по голите и изгорели плещи на планина Химет или се спущаше в сините вълни на Фалерно. В Рим най-много ме възхищаваше пущинашката до страхотия Campa'gna di Roma и Колизеят. Колизеят не е вече човешко създание: той е скелет от един умрял свят, свят, който. петнадесет века са посипали с прахът и бурена си, . .

Сега щях да видя Ладожкото езеро, тая дива красота на северна Русия. Нови картини и нови впечатления. Слънцето печеше силно. Въздухът дремеше. Параходът пъплеше полека, като Езоповите кораби, из някаква тясна река с изгладени брегове, из която, естествено, трябваше да влезе в езерото. Но напразно очаквахме да се лъсне неговият син простор. Доста време измина и все тая тясна ивица вода с два високи бряга. Нетърпението ни растеше заедно с монотонията на пътуването. Имахме другари още един русин с жена си. Макар че говорехме по български, той разбра недоумението ни.

— Напразно, не се вижда оттука езерото — каза той.

— А кога ще влезем в него?

— Няма да влезем, тоя параход отива за Ладога по канала — поясни русинът.

Ние останахме смаяни! Излезе, че трябва да пътуваме шестдесет и пет верста в тоя параход, който върве-ше с бързината на костенурка, в тая страшна мараня и задуха из еднообразния като олук канал, доде достигнем Ладожко езеро, което в Шлиселбург беше под носа ни. Разходката ни взимаше съвсем неприятен характер. Тя не беше вече разходка, а едно изгнание! Подир това печално откритие тоя параход ни стана още по-несносен и еднообразните високи насипи на канала още по-противни. Ние зашумяхме страшно. Рускинята примираше от смях, кога разбра измамата ни. Що по що трябваше да се съкрати това наказание. Но на нашите отчаяни вопли капитанът се само ухили и отговори равнодушно, че трябва да чакаме най-близкото пристанище, дето ще спре парахода, та там да излезем и да нощуваме. Аз не бях противен да опитам гостоприемството на чухонската колиба, но другарите ми силно въстанаха против тая мисъл. Една от тях, Д., викаше, че той е дошел да дири по-силни ощуще-

ния, а не да прави познанство с чухонците. Капитанът излезе човек благороден. Той взема във внимание молбата ни и ни изкара на северния насип. Подир това параходът зави и се изгуби из канала. Ние останахме самички на това пусто място, като нови Робинзоновци. Изкачихме се на върха на насипа и видяхме, възхитени, безкрайното езеро, гладко и лъскаво като огледало. От изток и запад се зеленееха ниски брегове, а от север то се сливаше с небето. Ние не можехме да се нагледаме на тая велика панорама на северната природа. Всичко беше пусто, мълчаливо и грандиозно в нея, никакво платно не се мяркаше по задрямалите вълни. Само скали стърчеха по края, като скелети от някои огромни животни. Тия скали са твърде опасни в буря, а тя тука е честа. Бесни северни ветрове ненадейно избухват и разиграват спящите вълни. Тогава те, тласкани и гонени от веявицата, с голяма бързина достигат противоположния бряг, удрят се, връщат се още по-силни, сблъскват се с новите талази в страшна шумотевица. Завчас Ладожко езеро заприличва на един котел, който кипи и клока над силен огън. Тогава за кораба няма спасение: той без друго ще бъде натъкнат на някоя скала. Петър Велики се намерил веднаж в такава буря,вятърът строшил мачтата, вълните нахлули в ладията. Кормчият и хората му обезумели от страх, гибелта била неизбежна. Петър се показал и тук велик: опасността, която унищожава дребните души, укрепява великите. Десетгодишното чиракуване у холандците го направило добър моряк: той с невероятни усилия и вещина спасява ладията в устието на река Свир. Кога излязъл на брега, царят заплашил с бича си вълните: «Высечь надо.» Ксеркс някога беше заповядал да вържат егейските. . . Тая Петрова борба със стихията е минала в легенда, а картината ѝ ще срещнеш навсякъде в Русия.

За да се избегне тоя бурлив път, изкопал се при покойния цар Александър II каналът, с който се запознахме тъй неожидано.

Ние вървяхме няколко време по насипа на канала, който го дели от езерото, додето зърнахме една лодка която ни прекара в Шлиселбург. Пладнешката жега беше силна. Градът съвсем оглушал. Ние влезнахме в един вид трактирна градинка, осенена с няколко бедни

дръвчета, и обядвахме криво-ляво, каквото ни поднесе трактиршчикът. Но целта на нашето пътешествие остаяше недостигната. Ние повикахме един стар лодкар. Той свали шапка и заяви, че е готов да ни вози по езерото. Един от другарите ми го попита здрава ли е ладията му. — Кренка, ваше благородие, с парусом. — А что, плавать по озере опасно? — Ничего, не бойтесь. . . — А если буря будет? — Не извольте думать этого, ваше благородие. Не утонем, ручаюсь. — Если ручаетесь, хорошо. Сколько требуете за двухчасовую прогулку по озере? — Не буду торговаться, стыдно мне, ваше высокоблагородие. — Нет, скажи сколько хочешь? — Я на вашу совесть. . . — Нет, скажи, мы можем тебя обидеть. — Не обидите старика, ваше высокоблагородие. . . Раз благородные люди — и благородное сердце. — С тия чародейски думи хитрият старец ни поведе към брега при ладията си. Тя беше големичка и доста окърпена. По направа тя приличаше на своите прародители при Петра Велики, така щото имаше класическа прелест. Ние се нагуркахме в нея, старецът седна на носа да гребе, момчето му, с гуреливо, но живо лице, седна на кърмата. По примера на лодкарят всички се прекръстихме и ладията се понесе към коварните вълни, из които изтича Нева. На входа на езерото, въз островче, стои Шлиселбургската крепост, която приема гости от Петропавловската — вечните затворници.

Тежки мисли събуждат тия крепки стени, които затулят от света толкова човешки страдания. Над тях се вдига високо, като над гроб, кръста на крепостната черква, дето божието милосердие никога не слазя. Вълните издават плачевен стон в подножието на крепостта. Аз си наумих Шильонския замък на Байрона. Тая скръбна гледка загрозява и така скръбния вид на безлюдната околност. Сякаш че над портата на крепостта се четяха думите: «Lasciate ogni speranza.» Лодкарят поглеждаше боязливо и крадешком към островчето и ни климаше състрадателно. На нашите запитвания той хвана да ни разказва някои трагически епизоди. . . Но момчето му направи знак, като ме видя, че бележа нещо в портфейла си, и той веднага се стресна и ми каза с глас уплашен:

— Не погубите, барин, я человек семейный!

Ние го успокоихме, но остахме под удара на тежкото чувство, като човек, който е срещнал погребално шествие.

Скоро лодката отмина нататък. . . Славоохотливия старец хем гребеше, хем разказваше разни истории по ловът на дивите патки в това езеро. Между другото — и за една страшна буря, която хвърляла лодката му, в която лежал пиян, три деня и три нощи по разярените талази. До едно място езерото бе гладко и с кристална повърхност, хвана да се къдри и бърчи, ветерц повея и наду силно платното. На северния край на езерото затъмня нещо, прилично на вихрушка в полето. «Ничего, ваше благородие, это параход» — забележи ни лодкарят, като загреба в направление към брега. Но нас ни безпокоеше мъглявото нещо, което никак нямаше прилика на параход. . . «Ничего, не бойтесь» — повтори старецът,па предложи да ни изкара на доста близкия бряг, който се зеленееше весело. Па без да чака съгласието ни, обърна ладията право към брега. Очевидно онова, що се мъглееше, не сгряваше и стареца. Между нас и брега стърчеха из водата сини камънаци, измежду които извиваше ладията. Изведнаж страшен трясък. Корема на ладията се удари в подводна канара, която едвам я не извърна. Дъното се пропука и вода заблика под нозете ни. Опасността беше очевидна. За да избегнем Сцила, налетяхме на Харибда. «Ничего!» — извика гръмогласно старецът, като напипваше с лопатата подводните камъни. Пак «ничего»? Мене ми дойде на ум «ничегото» на Бисмарка. . . Ние се развикахме какак — да ни изкара на пустия бряг, че ще потънем. За голямо наше смайване, старецът свали паруса и удари навътре из разиграните вълни, за да се върне назад. Той беше силно развълнуван и често поглеждаше мъглата, която наголемяваше. Ладията попадна в течението, което я понесе надолу като една черупка. Водата шумеше и правеше белогривести могилки, из които ладията се люшкаше като патарок. Вълните, като помирисаха, че тя дава гостоприемство отдолу, хванаха да се прехвърлят и отгоре и прохладиха гърба ни. Зароси и небето и намерихме се като в душ. Локвата стана вече блато, а блатото стана езеро, а за да не стане море,

ние всички загребахме трудолюбиво с шепи водата. Г. Д., който търсеше силни ощущения, не можеше да се оплаква сега. . . Той показа най-голямо усърдие и употреби капелата си за водохвъргателна толумба: тя ще пази вечно спомена на тая неожидана служба. Наконец, благодарение на тия усилия и на жилавите мищци на лодкаря, ние се изсулихме из лоното на бедоносното езеро и влязохме в тихата Нева. Зад нас вече езерото кипеше и беснееше. Целия хоризонт се замрачи и въздухът стенеше жално от първите писъци на бурята. Лодкарят се прекръсти.

— Я вам говорил, что не утонем — каза той.

Ние му забележихме, че благодарение на неговата безгрижност малко остана да станем и ние, и той жертва на бездната.

— Наплевать! — каза той лаконически.

Тая дума изражаваше цяла философия. Аз я записах в портфейла си. Старецът се обърна към мене неволно:

— Ваше благородие, запишите и мое имя и отпечатать велите в Питере. Я Егор Димитров (той произнесе именно Д и м и т р о в съвсем по български), служил тридцать лет дворецким у господ, у князей Боровецких: теперь с сыном Игнаткой зарабативаем свой хлеб на Ладожском и везем благородных господ. Пишите: Егор Димитров, из Непомяки, добрый русский человек и православный!

Аз му се врекох да напечатам рекламата му и изпълням обещанието си — тука.

XIII

Оставяне Петербург. Лунната нощ на север. Нови изгледи. Второ прощаване с Москва

Тъй и тъй излязохме из Петербург, нека да не връщам читателя в нажежените му улици със смрадна атмосфера — защото май е сезонът на чистенето улиците и стоковете (гиризите) на руската столица, а да го поведа с мене през зелените и свободни лесове, в които се озовах на 28 май, като напуснах столицата. Аз

отивах пак за Москва, отдето трябваше да се упътя към руската граница.

Влакът летеше сега из зелени лесове, често из прекрасни кадифени поляни и ливади, посеяни от гиздави летни къщици, по които се е пръснало охолното петербургско общество. Те поглеждаха весело из градинките си; рояци жени и моми в живописен руски народен костюм и със Зола в ръце се трупаха по станциите, за да причакват своите домашни или обожателите си. Нощта беше видела. Изгря и месечина и под нейното електрическо освещение картините придобиха нов, фантастически вид. Лунната нощ на север има особена хубост от нашите южни ароматни нощи, които изпущат поетически въздишки; таз ти шепне таинствени легенди. Ти се намираш в светът на привиденията и на въздушните елфи и неволно погледът ти дири да зърне през дърветата някакво хоро от русалки, полуосветлени от синьото сияние на месеца, защото то е синьо. Това се забележва особено на север. Френците приписват Виктору Хюго откритието на синия цвят на лунните зари; те не знаят, че преди него друг руски поет беше казал:

В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сиянье голубом. . .

Скоро се сипна и зората на възток, хоризонтът пламна и хвърли млечна виделина по небето и земята. Подаде се слънцето и заля всичко с потоп светлина: природата блесна в най-ясна зеленина. Картините, които минуваха пред нас, станаха очарователно хубави. Как беше скръбен и грозен тоя път, когато минувах преди два месеца! Чародеецът май бе извършил чудеса и в тия северни краища. Аз не дръпвах очи от девствените стройни елови лесове, тая благодат и красота на Русия. У нас растат само тук-там ели по непристъпните урви на Стара планина, дето българския топор не може да достигне. Тук тия прекрасни величествени гори покриват хиляди версти от равнината и при всичко, че от векове снабдяват Русия с топливо и градиво — не се нащърбяват, благодарение на разумната експлоатация.

Въобразявах си какво нещо ще бъде, ако една от тия гори, по магия, минеше в голите плевенски поляни на

България! Пресъхналите рекички щяха да потечат, кичести села щяха да изникнат, спор и благословия божия щяха да направят рай тия придунавски пустини, най-грозните в цяла Европа. А тая магия може да се направи... И от нас зависи... Уви, а това е невъзможно като поетическа мечта.

Цял ден вървим из една безконечна листната алея, на която не може да се нарадва окото. Тук-там се отваря място и се зеленеят великолепни паши и при тях красиви селца с горделиви куполи и звънарници...На места се откриват широки ниви от вълнующа се зелена ръж. Надвечер се показаха в хоризонта безчислените кули на Москва, дето стигнах по мръкнало. В тая южна широта има вече сериозно мръкване и съмване. В Москва се забавих три дни. Поисках да се възползувам от случая да посетя графа Толстой. Но току да тръгнем (аз бях придружен от студента Т.) за селото му Ясная Поляна, научихме се, че той бил излязъл някъде и го нямало в селото му. Прочее нямахме щастие да се поклоним на мъдреца от Ясная Поляна, с която цел идат нарочно туристи от Америка. Купих си тогава една позлатена малка куничка от Китай-город и една червена селска риза от Замоскворечието, за да си наумявам златния и червения цвят на Москва, сърцето на Русия, която скоро напущах.

БЕЛЕЖКИ

СЪКРАЩЕНИЯ

ВНР — В недрата на Родопите. Пътни бележки и впечатления. Иван Вазов. Издание на Хр. Олчевата книжарница. София, 1904.

ВРП — Великата рилска пустиня. Пътни бележки и впечатления. Иван Вазов. Издание на Хр. Олчевата книжарница. София, 1904.

ВЧ — Видено и чуто. Разкази, спомени и пътешествия. Иван Вазов. Издание на Хр. Олчевата книжарница. София, 1901.

Д — Денница. Месечно литературно списание. Издава книжарницата на Ив. Б. Касъров. Редактор Ив. Вазов. София, год. II, 1891.

СбНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, книга VII и VIII. Издава Министерството на народното просвещение. София, Държавна печатница, 1892.

С — Съчинения. Иван Вазов. Книгоиздателство Ал. Паскалев — София, 1921.

*

Началото на Вазовите пътеписи почти съвпада с началото на художествената му проза изобщо. Първите му прозаични работи — «Неотдавна» и «Митрофан» — се появяват в «Наука» през 1881 г., първият му пътепис — и един от най-хубавите — излиза в същото списание през 1882 г.: «Един кът от Стара планина». Оттогава до края на своята плодовита дейност Иван Вазов обикаля родната земя и предава впечатленията си в пътни бележки, изпълнени с богато съдържание и стоплени от истинско поетическо вдъхновение.

Към своите пътеписи Вазов пристъпва подготвен всестранно. Тук влизат не само преките наблюдения, не само личните впечат-

ления — което, разбира се, е основното. Тук влизат и сведения от най-различен характер. Авторът иска да опознае във всяко отношение местността, която посещава — и да ни запознае цялостно с нея. Той прави често справки у Иречек, от когото се влияе («Пътувания по България», 1899), използува проучванията на различни наши учени, предава показанията на местни лица. Изказва се по строежа на скалите, по флората и фауната, взема отношение по спорове между географи, какъвто е случаят с границата между Рила и Родопите, разсъждава за бита, историята, политиката, езика и т. н.

Но в своите пътеписи Вазов проявява и идейни слабости, които се дължат на противоречивия му светоглед. Такива са идеализацията на някои български царе, неотделянето на руския народ от руския монархизъм, неправилното му отношение към социализма, твърдението му, че красотата в природата била най-необоримото доказателство за съществуването на бога и др. п. Това обаче са само отделни незначителни неща в огромната галерия от разкошни платна, в които е предадена в живописни картини красотата на българската природа, редки дисонанси всред многото реалистични сцени от живота, в които са изразени демократизмът на автора и преклонението му пред патриотичния подвиг.

В изданието на Ал. Паскалев от 1921 (*С*) Вазов е подредил пътеписите си, без да спазва хронологията, като се е ръководил от наложени му технически съображения — да ги помести в три тома с приблизително еднакви размери под общо заглавие «Живописна България»: XV, XVI, XVII. Ние намерихме за по-правилно — без да се отклоняваме много от принципа на автора — да отделим най-големите пътеписи — «Великата рилска пустиня», «В недрата на Родопите», «Мусала» и «Пътувания Извън България» — в един том (XI), а всички останали — в друг том (XII).

ВЕЛИКАТА РИЛСКА ПУСТИНЯ

(Стр. 5)

Тоя пътепис е обнародван най-напред в *СбНУ*, кн. VII, 1892, с подзаглавие в скоби Пътни бележки и впечатления. Той е плод на едно пътешествие до Рилския манастир, който поетът посетил с майка си и жена си през юли 1891 (*Шишм.*, 83). Като отделна книга пътеписът излиза едва след 12 години: Иван Вазов. Великата рилска пустиня. Пътни бележки и

впечатления. Издание на Хр. Олчевата книжарница. София, 1904.

В *СбНУ* отделните глави нямат заглавия — заглавията са въведени във *ВРП* (1904).

Съществените поправки и преработки на текста са направени в изданието от 1904 (*ВРП*). Текстът от *ВРП* (1904) е препечатан в *С* (1921), т. XV, със съвсем незначителни промени.

Печата се в настоящия том със следните поправки:

Стр. 15, р. 27: «от другата страна» вм. «от друга страна» (по *СбНУ* и *ВРП*).

Стр. 16, р. 16—17: «без да те мокри» вм. «без да го мокри» (по *СбНУ*).

Стр. 20, р. 33: «многонотен» вм. «монотонен» (по *СбНУ*).

Стр. 23, р. 4: «многокатни чардаци» вм. «многократни чардаци» (по *СбНУ* и *ВРП*).

Стр. 31, р. 7: «отсъствие на истина» вм. «отсъствие на истината» (по *СбНУ*).

Стр. 32, р. 41: «зографии на светци» вм. «зографии и светци» (по *СбНУ* и *ВРП*).

Стр. 34, р. 2—3: «Калугер по звание и син на едно време» вм. «Калугер по звание и на едно време» (по *СбНУ* и *ВРП*).

Стр. 38, р. 12: «озаряват» вм. «означават» (по *СбНУ*).

Стр. 40, р. 5: «в зида» вм. «със зида» (по *СбНУ*).

Стр. 50, р. 38: «правите гиганти» вм. «първите гиганти» (по *СбНУ* и *ВРП*).

Стр. 52, р. 15: «хармоничната съвкупност» вм. «ароматичната съвкупност» (по *ВРП*).

Стр. 52, р. 29: «отца Йоасафа» вм. «отца Йосифа» (по смисъл).

Стр. 53, р. 18—19: «изпатил» вм. «изпитал» (по *СбНУ*).

Стр. 62, р. 34—35: «бор, смръч; клекът и букът, а след тях — дъбът, липата, тополата, яворът; ясиката, брезата» вм. «бор, смръч; ясиката, брезата» (по *СбНУ*).

Стр. 62, р. 40: «храбър експлоратор» вм. «храбър експлоататор» (по *СбНУ*).

Стр. 65, р. 7: «е по̀ на изток» вм. «и по̀ на изток» (по *СбНУ* и *ВРП*).

Стр. 68, р. 32: «не вдигах очи» вм. «не вдигнах очи» (по *СбНУ*).

Стр. 71, р. 24: «сякак изрязани» вм. «сякаш изрязани» (по *СбНУ* и *ВРП*).

Стр. 78, р.10: «нейното назначение» вм. «нейно назначение» (по *СбНУ*).

Стр. 79, р. 18: «най-малко» вм. «най-много» (по *СбНУ* и *ВРП*).

Стр. 87, р. 12: «ту мъглата ми разкриваше» вм. «ту ми разкриваше» (по *СбНУ*).

Стр. 90, р. 2: «благородното» вм. «благородно» (по *СбНУ*).

Стр. 91, р. 4: «прегънали» вместо «прегърнали» (по *СбНУ* и *ВРП*).

Стр. 101, р. 39: «за таланта» вм. «на таланта» (по *СбНУ*).

Стр. 107, р. 1: «пълна тъмнина» вм. «пълна тишина» (по *СбНУ*).

Варианти в *СбНУ* (и *ВРП*)

Стр. 8, р. 25: с грамадната си и могуществена снага /с грамадния си и могуществен корпус* р.35: цяла и отчасти /цяла или отчасти* р. 37: да й се радваш/ да й се любуваш *

Стр. 9, р. 4: Към тая порта /Към тая порта (на 3 юлий 1891 г.) * р. 6—7: откъм югоизток /към Юго-изток *

Стр. 9, р. 39 — стр. 10, р. 1: по билото на Осоговска планина /по билото на отсамния клон на планината Осоговска * р. 2: Тия стражарници/ Тие бели стражарници * р. 12: Входа на Рила все повече /Рила повече и повече * р. 36: сещам да кипи/ сещам че кипи (и *ВРП*) * р. 40: току-що тръгнах/ току-що тръгвах *

Стр. 11, р. 23—24: големи бърда/ големи планини *

Стр. 12, р. 1: дълги векове /много векове * р. 30: г. И. Карастоянова/ г. Карастоянова *

Стр. 13, р. 16: беше изрекъл афоризма/ беше изрекъл аксиомата * р. 23—24: стават все по-рунтави/ стават сѐ по-космати, сѐ по-рунтави * р. 29: *след* «буки» *следва:* които непрекъснато се издигат нагоре във вид на гъст лес, вече внушителен * р. 31: *след* «кладенец» *следва ново изречение:* Самотията и уединението стават почти страшни *

Стр. 14, р. 11: девствени гори /девствени зелени гори * р.16: Витоша и голяма част от Стара планина/ Витоша и Стара-Планина * р. 18: от топора/ от българския топор * р. 23: да се радваме/ да се любуваме * р. 39: почти строгия/ почти траурен *

Стр. 16,р. 4: Според завоите /Според зигзагите * р. 23: сред неспирната/ сред неумълкаемата * р. 26: *след* «в небето»: темето му, което е голо и валчесто, като диня, ще се види само от манастиря. При всичко това, аз с любов и с благоговейно възхищение впивах поглед в богатата му зелена * р. 34: зашумено/ затулено*

Стр. 17, р. 3: с изражение /с изражението * р. 42: Какъв може/ Какъв можеше *

Стр. 18, р. 13: една папироса/ една папироска * р. 33: по отношение/ в отношение (и *ВРП*)*

Стр. 19, р. 11: която после видяхме /която отминахме * р. 21: около шейсетгодишен/ около петдесетгодишен *

Стр. 20, р. 11—12: срещу една кула — кулата на Тодора/ срещу една кула * р. 12: дето река Рила/ дето линията на река Рила *р. 23: че тая местност е била от памтивека шарена/ че тоя край е бил от памтивека шарен * р. 32: вършето си/ върхищата си*

Стр. 21, р. 1—2: само реката / едната река *р. 3: кой знае какво разстояние/ кой знай какви разстояния * р. 14: изясненото небе/ изясненото пак небе * р. 20—21: мрежата на листата/ мрежата на листака *р. 34: *след* «букова гора»: Но ето вече тук-там през завесата ѝ се мяркат бели зидове и кубета, твърде наблизо, на една тясна полянка, и мисълта тича преди тебе, за да стигне в старовременния скит, който дава из пръв път илюзията на един вълшебен замък, хвърлен сам в тие безлюдни усои на тайнствената Рилска планина *

Стр. 22, р. 10—11: да възприема в пълнота онова наивно и блажено чувство/ да възприема онова наивно-трогателно и блажено чувство * р. 22—23: не толкоз за неговите чудотворства/ не за неговите чудотворства * р. 24: скъпоценна ракла/ скъпоценен ковчег * р. 25: дава на ония, що/ дава на всички, що *

Стр. 23, р. 10—11: Чучурите на кладенците звънливо шуртяха/ Чучурите звънливо и монотонно шуртяха * р. 17: изпълнен с тишина/ изпълнен със сладка тишина * р. 29: аз разбирам/ аз разбирах * р. 41: недостатъчно видела/ недостатъчно светла * р. 41: Аз помолих /Аз попросих * р. 43: дето се показахме/ дето се показваме *

Стр. 24, р. 6: трясъка на файтона /трясъка на колата * р. 10: ни прие/ ме прие * р. 11: По просбата ни/ По просбата ми * р. 16: *след* «дойдоха» *следва ново изречение на нов ред:* Аз показах удивление, защото бях се научил, че през тоя сезон е най-оживено посещението на мънастиря * р. 16: — Знайте — продължи той/ — Знайте, каза игуменът с едно намръщане на лицето * р. 25: И отец Йоасаф/ И отец Амвросий * р. 32: и сега излазя/ и сега се оказва *

Стр. 25, р. 1: в лявата ръка/ в лява ръка (и *ВРП*)* р. 35: хубав вид/ чудесен вид *

Стр. 26, р. 6—7: без да са си донесли за толкова време провизия/ без да си са донесли почти никаква провизия * р. 15: на-

божно приношение/ набожно приношени (и *ВРП*) * р. 24 : аз мога да се уверя/ аз мога да видя * р. 28: Като излезеш от стаята/ Като излезеш от вратата на стаята *

Стр. 27, р. 3—4: стърчат безбройните /стърчат като зъбци безбройните *

Стр. 28, р. 13: това място се видяло/ това място се оказало* р.19:*след* «реката Рила» *следва:* Това, види се, да е последвало още при царуването на Петра *

Стр. 30, р. 14: не ми се показаха/ не ми се указаха. Не стига това, ами нейните почернели, благородни, излизани от пламъците стени са облепени с някакви си дрипави постройки, които значително закриват стройния стан на тая горделива сграда — едничката стара в мънастиря! * р. 23: заобиколено с аркада/ заобиколено с елегантна аркада *

Стр. 31, р. 25—26: се достигат понякога ефекти от бляскавост и хубост/ се достигат понякога великолепни ефекти от бляскавост и богатство *

Стр. 32, р. 8—9: и на главата с обезателната за послушниците манастирска скуфа/ и на главата си вместо шапка носи обязателната за послушниците манастирска скуфа. Тя има формата на един фес без пюскюл, изтъкан от черна плъст * р. 35—36: посрещна ни уродливата фигура на един кирлив калугер/ посрещна ни фигурата на един кирлив калугер, с оттласкателни белези на заздравели рани по лицето *

Стр. 33, р. 11: съвсем просто и късо /съвсем незамисловато и късо * р. 16: желанието на внука/ желанието на племенника *

Стр. 34, р. 4—5: нови възгледи /смели възгледи * р. 10: повдигал обаянието/ повдигал престижа * р. 16—17: благородни пориви у един дух, жаден за светлина/ благородни и честни пориви за доброто у един дух, жеден за правдата * р. 26: Ето Старата постница под скалата си. Тя е целта/ Ето Старата Постница. Тя е и целта *

Стр. 35, р. 4: като напр. /както напр. *

Стр. 36, р. 13: което му се видяло /което се оказало *

Стр. 37, р. 27: (1082 год.) /(1182 год.) *

Стр. 38, р.8: на брой три-четири/ на брой всички три-четири* р.9: *след* «житието»: При това, всичките упорно установяват тие два факта: че св. Иван бил говедар (едно сказание дума, че бил син на царски болярин) и че бил ненавиден и гонен от съселяните си, скринчане[1], като магесник. Като легенди * р. 17: блещи с фантазия/ блещят с драматизъм * р. 26: *след* «добре» *следва следният текст*: Но тие приказки са пак любопитни, и аз ти излагам накратко, като ги освобождавам от някои забърканости, вмъкнати в тях през течение на времената.

[1] Околните селяни и днес казват на скринци: «скринци-светогонци». Тоя прякор скринци считат твърде оскърбителен за себе си.

Едната от тях разказва, че св. Иван, остал от малък сираче, станал говедар на един скринчанин. Еднъж, придошла голяма, реката, а той трябвало да прекара една крава и телето през нея; но това не било възможно. Тогава светото момче, на което господ помагал, съблякло дрехата си (доламата), турило я на водата и тя тръгнала като лодка и пренесла едно по друго на брега него и животните. Като узнал това, още същия ден господарят му го отпуснал и му подарил теленцето. Момчето се изгубило. Веднъж в гората няколко изгладнели ловци нашли в една пещера един белобрад старец и му поискали хлебец. Старецът (това било св. Иван, който се преправил на старец) им сложил на един камък комат хляб и сол; но ловците, при всичко, че се наяли добре, с удивление забележили, че коматят сѣ си стои цял. Когато съобщили в Скрино това чудо, селяните съобразили, че имат работа с дявол, и се спуснали да го гонят, кой с каквото оръжие допипал, в гората. Като ги видял, св. Иван си повел шарения вол и побягнал. Кога дошли до «Доброва», той казал на вола си: «Шарко, тука е д о б р о място да се заселим»; понеже потерята приближава, той пак фукнал и стигнали до «М р ъ д и щ а» и рекъл на вола: «м ъ р д а й, в о л е, д а м ъ р д а м е»! При «Околище» го застигнали и го обиколили вече, той казал на вола: «О б и к о л и х а н и, в о л е!» Тогава станал орел, литнал и кацнал на «Орлица» (голямата скала при входа на Рила). От него време гарван там не прехвръква. Най-после скринчане след време успели да му уловят вола, насекли го, разделили си го и секи си понесъл дела в торбата. Но при «Смръделивица»[1] забележили, че месото се осмърдило, та го изхвърлили там. За това сега в «Смърделивица» има много гущери, змии, смоци и жеби.

Другата приказка в началото си е една вариация, но по-стъкмена при сцената на реката, разказана в горнята приказка. Така, там се обяснява, че св. Иван, като седнал на хабата си, хванал ѝ с две ръце ръкава, който да му служи като кърмило при плуването. . . Тя се отдалечава от нея в по-нататъшното си развитие, за да се сближат пак към края. Св. Иван, подир като го

[1] Всички тие собствени имена принадлежат на местности около селата Бобошево и Скрино. Очевидно, легендата се домогва и хитрува да обясни произхождението на тие названия.

отпуснал господарят му с едно теле, като заплата за слугуването му, хванал се говедар в селото. Тука той облагодетелствовал много сиромаси, на които умрели говедата, като им отстъпвал вола си да орат и засяват. За чудо, нивите им дали извънредно изобилна жътва. Това повдигнало завистта на скринчане и те се не забавили да обяснят небиваното плодородие чрез някаква магийска сила на вола на св. Ивана, но не посмели да го безпокоят. На втората година, същото се повторило, на третята — пак тъй; св. Иван се принудил тоя път да избяга в планината от гнева на ожесточените селяни. Те го погнали, но той се спасил на един непристъпен камък; само волчето му хванали, заклали го и го разделили между себе си. Св. Иван видял това от камъка си и когато тръгнали да си идат, той извикал: «Да даде господ месото на волчето ми да стане на змии и гущери, пак да не можете да го ядете!» Скоро осетили селяните, че месото им мърда в торбите. Изведнъж се изсипали из тях и пропълзели змии и гущери и ги погнали. В голям страх селяните едвам се спасили в селото си.

Третята приказка възпроизвожда с малки изменения легендата за св. Лука, която по-преди знаем.

Останалата приказка е съвсем нова и в нея вече св. Иван има работа не с лошите скринчани, а с дявола. Задрямал веднъж св. Иван на високия си камък, под който е пещерата му. Дяволът, който отдавна търсил случай да му напакости, възползувал се сега, приближил дебнишком до спящия, бутнал го и го струполил от камъка. Св. Иван зле се убил от паданието, но станал, прекръстил се, помолил се богу и казал: «Господи, ако това зло е от дявола, да ми помогнеш да възляза пак на върха на камъка, без да забикалям!» Тогава в скалата се отворила дупка отдолу, из която светецът се възкачил и излязъл на върха, като през тунел. От това ново тържество на божия угодник дяволът се пукнал Дупката в камъка, през която се проврял св. Иван, и сега седи.. Сички поклонници на Рилския мънастир идат да се провират през нея — едно за здравие, друго — да познаят грешни ли са или праведни, по народното вярвание. Праведните лесно минуват през тясната дупка; но грешните ги притиска камъка; само като се обещаят да направят някоя добрина, камъкът им дава свободен проход.

За пълнота, нека посоча още легендата, която чух при куриловския мънастир при Стара планина, който е посветен на св. Ивана.[1] Според тая легенда св. Иван веднъж като бягал през Искър, пак в качество на гонен говедар, понеже нямал ладия, заповядал на канаристия бряг да тръгне и го пренесе от среща, с което насмалко щяло да се заприще Искърът и да издави Софийско поле. . .*

Стр. 38, р. 31—33: черквата, на каквато е превърната постницата на св. Ивана. В тая черква/ черквата на св. Ивана. В тая черква *

Стр. 39, р. 18: мъжества и упорство/ мъжество и стойкост * р. 21—25: През тая дупка ~ не може да мине! / *липсва. Същата мисъл се съдържа в съкратения текст от края на глава седма.* *

Стр. 40, р. 6: Човек се стряска/ Човек настръхва * р. 8—9: излязох отгоре на свободен въздух/ излязох отгоре * р. 17: скалата е плоска, но/ скалата се издига значително, но * р. 19—20: на края на тясната площ/ на края на възвишението, на тясната площ *

Стр. 40, р. 36 — стр. 42, р. 32 *се намира в СбНУ в глава II след израза,* «с която легендата свързва тоя връх». *Продължението на легендата от ред 33 на стр. 42 до ред 32 на стр. 43 в СбНУ се намира в глава VII след израза:* «които наситил по един чуден начин». *Във ВРП и С авторът е съединил в едно двете части на легендата и ги е пренесъл тук, в глава VIII.*

Стр. 41, р. 3—4: от друга страна на един южен връх (Царев връх), та поне/ от друга страна до върха на тая планина, та поне * р. 6: на скалата над пещерата/ на една скала пред пещерата * р. 22: умилителен светлик/ трогателен светлик *

Стр. 42, р. 37: царския сан. Това писмо изобличава/ царския сан. Няма причини да се подозира подлинността на поменатото писмо, а то изобличава * р. 39—40: И по своя откъслечен, прост и благороден слог то се много отличава/ И по своя отривочен, прост и благороден стил то се съвсем отличава *

Стр. 46, р. 14: опърпан храсталак/ крастав храсталак *

Стр. 47, р. 7: външните сгради на манастира/ външните постройки на мънастиря * р. 27—28: единият с една преносна/ единът, ако се не лъжа, с една преносна * р. 30—31: прогони мъката/ прогони скуката *

Стр. 48, р. 19: вода за чучурите/ вода за чешмите * р. 24: планинска клисура/ планииста клисура (и *ВРП*) * р. 31: листи на лупена/ листи на лупена (репий) *

Стр. 49, р. 39: стоеше над главата ми/ тъмнееше над главата ми *

[1] Вижд «Расходка до Искър» в сп. Денница, год. I.

Стр. 50, р. 1: решение/ смело решение * р. 4: *след* «дива коза»: от която от много години са отвикнали * р. 5—6: След малко ~ скрита под/ Урвата, съвсем отвесна и покрита до началото на гората си, с тлъста трева и със сухи лъзгави листа, представяше слаби точки за опора в неравностите на връхнината си, във фиданите и в жилки от корени. Аз се повдигах по права линия. Ръцете ми работеха толкова, колкото и краката — това беше едно пълзение. Тоягата ми не служеше вече, често кракът се подхлъзваше, но ръката държеше корена, а когато тя се откопчаваше от почвата, кракът задържаше тежестта на корпуса ми с едно какво-годе допиране до почвата. При подобни примежливи възкачвания, в целия организъм на човека се събужда небивала будност и пъргавина, ръцете и краката добиват инстинкта и ловкостта на животните. Когато се докопах до жилестия корен на едно от предните дървета на гората, аз се спрях да отдъхна. Под мене дълбоко бучеше Друшлявица, под * р. 14: Големите стволове/ Големите стъбла * р. 17: от самотията/ от самотията на гората * р. 22—23: на суровост и непроницаема таинственост/ на суровостта и непроницаемата тайнственост * р. 34: белокори стволове/ белокори стъбла *

Стр. 51,р. 7: заглъхнал и тъмен и неволно/ заглъхнал и мрачен — неволно * р. 17—24: съзрях трески ~ Еленин връх/ съзрях пък трески от дялани клони. Тия трески и тоя разхвърлян мъх ми повърнаха бодростта — значи, питомният живот е оставил дири тук и не е далеко. Аз само после в мънастиря узнах, че разхвърляния мъх, който срещнах, е било работа на мечка, която обича това забавление. . .

Тая гора, облякла склона на бърдото, тука не тъй високо, се свършва до голия му гръб, но тя ми се стори твърде голяма, защото пътуването ми отиваше бавно нагоре въз урвата. Най-после видях небето и голотата на урвата между стволовете на горделивите дъбове, с което се завръшваше гората. Самият връх на бърдото е остър скалист ръб. Той се продължава и повдига сѐ на север до облаците, сѐ гол и стръмен. *р. 26: манастирът се гледа/ мънастирят се види: *-р. 36: склонове и чалове на Бричебор, Еленин връх, Царев връх/ склонове на чаловете на изток и запад *

Стр. 52, р. 11: *след* «звуковете» *следва:* Погледът приятно се лъзга по гладкостта на северната урва, на която едната пола се къпи в Друшлявица, под моя прозорец, и пак се изкачва до рамото ѝ, до гребена ѝ, гладко и плавно изрязан в синьото небе, там дето някакви облачни островчета неподвижно плуват. Какъв

суров контраст с острите начумерени скали на Еленин връх!» * р. 11—12: Чувствуваш колко е мъчно, колко невъзможно/ Чувствувам колко е мъчно, колко е невъзможно *р. 23: *след* «букове» *следва:* И шумът на Рила, като иде отдълбоко, пристига величествен и странно хармоничен * р. 27: *след* «да ги не усетиш»: Но тоя кьошк сякаш че е назначен по-малко за четене, отколкото за разговор, и то разговор любовен — никакъв други. Всяка друга тема би дизармонизирала с тая поетическа обстановка. Челяшкото сърце само тука най-живо чувствува усамотението си, копнее да повери някому съдържанието си, да излее въздишките си на друго любящо сърце, под стошумния концерт на тая дива природа, в тая атмосфера напоена с дъха на здравеца и на горската нега и поезия. . .

Разбира се, че това са мечти непостижими за наша скромност. Затова фантазията неволно лети в едно лазурно минало, за да донесе тука онова, което ми отказва сивото ми настояще, . .

В действителност идат към мене * р. 29: С отца Йоасафа/ С отца Амвросия * р. 36—37: библиотекаря ~ който/ *липсва* *

Стр. 53, р. 1—2: за върховете ѝ, за важните пътешественици/ за върховете ѝ, езерата ѝ, за важните пътешественици * р. 4: и на моите излети/ и на моите екскурзии * р. 5: неусетно пада/ несъзнателно пада * р. 16: да изрисуват/ да ми изрисуват (и *ВРП*) *

Стр. 54, р. 11: за излет/ за екскурзията * р. 21: *след* «чалове»: и неизразима радост пълнеше душата ми. . .

Стр. 55, р. 2: *след* «на коня»: Аз слушах веселото чаткане на подковите му долу на двора и пръхането му на утренния въздух * р. 24: до колене в сняг! — разправи Михал/ до колене в сняг! * р. 27: *след* «Серапион»: — Ба, добро ще бъде, джанъм, каза успокоително Михал, като се взираше в Бричебор; после прибави: — ако имаме — облаци ще имаме, дъжд не вярвам * р. 39: при друг излет/ при друга екскурзия * р. 40—41: и прав като стена/ но прав като стена *

Стр. 56, р. 11—12: подобни на тесни пирамиди, стоят милиони една до друга/ подобни на пирамиди — широки долу, островръхи горе, поддържани на съвсем прави стволове; по тие стволове стърчат безчислени къси изсъхнали изданки от клони, съвсем хоризонтално — мислиш, че някой нарочно е набивал клечки по тях * р. 14: иглистите им корави листа/ игловидните им корави листа * р. 18: мълчаливост и тържественост/ мълчаливост и тържествена меланхолия * р. 18—19: Затова тука пък/ Затова пък * р. 23: Безчислените завои/ Безчислените зигзаги * р.

24—25: два реда тъмнозелени ели/ два реда зелени пирамидовидни ели * р. 25: като солдати/ като пруски солдати * р.28: своенравно/ капризно * р. 29—30: с китайска вдървеност/ с китайска упоритост * р. 31—32: граниво-червен цвят/ жълто-чървен цвят * р. 32: придава нещо ново/ хвърля нещо ново * р. 34: *след* «живите»: и векове още ще стоят тъй * р. 35: *подир* «легнат» *на нов ред*: Михал крачи напред, на известно разстояние от коня. Уморителният път сѐ повдига нагоре;той е засипан с дебел пласт сухи игли и шишарки, нападали от клоните; на места пътеката става твърде тежка и наклонна и едвам личи, по свежите следи от копитата на кон или говедо * р. 35: гората се спуща/ гората се разтваря около нас или се спуща *

Стр. 57, р. 1—2: стволове, прилични на дорически колони от необикновена висота/ стъбла, прилични на венециански колони от титанически размер * р. 7: по едно бойно поле/ на едно бойно поле * р. 8: тия борове/ тие великани * р. 11: високи дънери/ високи стъбла *р. 15: неволно ми наумява/ неволно ме навежда* р. 21: по-дълбоко в земята?/ по-дълбоко в почвата? * р. 27: нелогичност/ иллогичност * р. 36: противоречие, безсмисленост/ противоречие и безсмисленост *

Стр.59 ,р. 11—13: Но по-нататък ~ пространството/ Тоя дол до едно място също има покрити с гора стръмнините си. Оттатъшната, като излиза от линията на лесовете, възвишава се гола нагоре, но де се свършва не можах да видя: сивобял пласт облаци лежаха въз гребена на бърдото и застилаха го цял заедно с Царев връх на запад, принадлежащ на същото бърдо. Отзаде ни, през боровата гора и през пространството * р. 17: вълнисти краища/ вълнисти очъртания *

Стр. 60, р. 4—5: дървена сопка / дървено улейче* р.11—12: руско умалително на Михал/ (страх ме е, че бяха а д а ш и) * р. 18: кекави пътници/ кекави туристи * р. 24—30: Тя се простира ~ на България/ Неизвестно защо на картите, руски, както и австрийски, с това название се означава само оня куп планини, който от юг и изток обикаля се от Рилската река, седловината на Кобилино бранище, и горньото течение на Левия Искър, а от север и запад — от Черния Искър и реката Джерман; когато в същност, областта на Рила отива на изток до долината на Белия Искър — от изворите му при Демир капия до точката на съединяването му с Левия и Черния Искър — а на юг тя обхваща планинската верига, що се захваща от връха Ай Гедик и свърша на запад до стария градец Стоп, в полите ѝ, миена от Рила река и Илина река от север, и от македонската Бистрица от юг. Турската

граница върви по билото на тая рилска верига, така щото само северният ѝ склон принадлежи на България. *В тоя текст към думите* «Черния Искър» *има бележка, която намираме и във ВРП и С, дето само* «Левия Искър» *е променен на* «Черния Искър» *

Стр. 61, р. 9—10: сърдито от северна страна, от южната се спущат/ сърдито от една страна, от другата се спущат* р. 20—21: на които хълбоците са покрити/ които почти всичките са покрити * р. 37: са разпръснати/ са разхвърляни * р. 37—38: по северна и източната част/ по среднята и източната част* р. 39: образувани от преспите/ образувани от снежните преспи *

Стр. 62, р. 4: който се захваща с Бричебор/ който носи общо име Бричебор * р. 28: в зоологическата градина/ в княжеската градина *

Стр. 63, р. 18: сякаш сънльовци/ сякаш че сънливци * р. 19: добросъвестен водач/ добросъвестен чичероне *

Стр. 64, р. 6—7: нито Мусала/ нито масива на Мусала * р. 10: един час пъплахме/ един час пъплим * р.25: все приближава/ сѐ приближава, сѐ приближава * р. 40: вълнующия се хаос/ вълнующия се хаос на облаците *

Стр. 65, р. 9: да налетят/ да се хвърлят * р. 38: шурти ручей, шумлив/ блика извор, шумлив *

Стр. 66, р. 3: пак на гребена/ пак на гребена на Бричебор *

Стр. 67, р. 5: ги сърдеше страшно/ ги сърдеше странно * р. 22: Робинзона на острова си/ на Робинзона в острова си (и *ВРП*) * р. 31: с розова ивица/ с червеникава ивица * р.32: се докопах до нея / се докопвам до нея (и *ВРП*) * р. 37: резенчетата от сланината/) резенчета от сланината(и *ВРП*) *

Стр. 68, р. 8: гибелно за него и за мене/ гибелно и за него и за мене * р. 30—31: пълно е с пъстърва/ пълно е с риба пестърва * р. 33: и се вгледвах/ и се любувах *

Стр. 69, р. 2: и щеше/ та щеше * р.7: целесъобразна обиколка/ целесъобразна екскурзия * р. 34—36: И Мишка ~ същото!. . .*/ липсва* *

Стр. 70, р. 17: твърде оригинален/ много по-оригинален* р. 20: *сяед* «планина»: и той се нарича Бричебор * р. 20: а жителите са/ а жителите му са * р. 22: мълчалив пущинак/ глух пущинак * р. 28: двуевърха планина/ троевърха планина * р. 30—31: тия два върха/ тие три върха * р. 32: Отсамният връх/ Средният връх *

Стр. 71, р. 3: около 700 метра/ около 600 метра * р. 15—16: Ние се упътихме/ Ние се упътвахме (и *ВРП*) * р. 18: излазяше, че/ оказваше се, че *

Стр. 72, р. 7: *след* «тъмнозелен» *стои:* И за това аз бих нарекъл това езеро вместо Смрадливо — Смарагдово * р 29: Смрадлив чал върхът, който/«Смрадлив чал» и противоположният на Джендема връх, който * р. 42: човешки ръста/ човешки боя *

Стр. 73,р.22: *след* «катеренета» *стои:* по прохълмените върхнини на урвата * р. 32: като зееха/ като зеят * р. 33: *след* «път» *стои:* и неволен страх ни идеше от там* р. 36: буци гнел/ буци трева *

Стр. 74, р. 17—18: Крива река се влива в Рила река/ Крива река се влива в реката, която се спуща от Сухото езеро (Рила) *

Стр. 75,р. 7—8: сливаха в тъмнината/ сливаха с тъмните празнини * р. 14: *след* «хаос» *на нов ред следва пасажът:* Това ново положение ме очароваваше, аз се оставях да плувам тъжа из тъмнината, в сънлива мечтателност. Исках това фантастическо пътуване да се продължи без край, тая роля на нощен дух ми се ревнеше. Аз даже мижах, за да изпитам по-добре странното чувство на небитието, додето някой клон ме плюшнеше по лицето и ме приведеше в действителността * р. 29: на някой балван ли възседнеш/ на някой балван ли се качиш *

Стр. 76, р. 8: в манастира/ при мънастиря (и *ВРП*) * р. 34: в дебела стена/ на дебела стена * р. 41—42: на която се пишат/ на каквото се пишат *

Стр. 77, р. 34: дарове от патриарси/ подаръци от патриарси *

Стр. 78, р. 4: Той е обвесен/ Както казах той е обвесен * р. 9: Кулата има/ Тя има * р. 26: Жално е само/ Жално само * р.26: че с махването на зъбците/ че с зъбците * р. 27—28: старовремското зодчество/ старовремското военно зодчество *

Стр. 79, р. 7: да му четат/ за да му четат * р. 22: не може/ не можеше * р. 28: *след* «Офелия» *на нов ред следва разказ:* Тая съща тъмница пази един зловещ спомен от въстанието през 1875 г. Тук се е самоубил поп Стоян, от Малешевско. Аз разпитах пандурина, тогавашния вратар-калугер (той сега е ослепял) и другите очевидци на тая тъмна драма. Поп Стоян, заедно с една четица, предвождана от двамата му сина, избягали от селото си, дето въстанието им било помазано от башибозуците, прехвърлили се през Кадиин гроб, минали през горите на Илина река и дошли над букака, който е над самия мънастир.Тамо четицата получила тайно хляб от мънастиря и продължила пътя си нататък. Поп Стоян, като стар, не можал да ги последва и предпочел да дири убежище в самия мънастир, пазен от един пост турци заптиета. Той се спуснал из Друшлявица и влезнал през Самоковската порта. При сичкото си предпазване обаче, попът бил забележен

от турците из прозореца на Чирпанската стая, дето живели. Тоз час турили под изпит калугерите, кой е бил и де се е дянал непознатият, който скоро бил допипан и затворен в тая тъмница. Оръжие на него не намерили, но облеклото, видът му, държанието му го издали твърде хубаво какъв е. Понеже било късно, турците решили на сутринта да го отведат в Дупница и да го предадат в ръцете на тамошните власти. По дрезгаво сутринта чул се един гръм в тъмницата. Кога я отворили, нашли попа плувнал в кръв и мъртав. Ръката му още стискала един револвер. Това оръжие нещастният стар борец имал скрито в чизъма си, дето се недосетили да тършуват турците. Това наумява трагическия конец на Каблешкова. . .

Същата заран синовете му с четата си, като узнали за арестуването на баща си, причаквали в гората край пътя, за да нападнат ненадейно конвоя и да освободят стареца. Но напразно чакали. Старият пандурин (който ми разказва своето участие в тая жална история) отишъл и съобщил на синовете му какво се случило.

— По-добре стана, че ако го не отървяхме, щяха да го мъчат и да изкаже може би други хора, казал единият му син спокойно и повел четата си нататък.

Синовете на поп Стояна Малешевеца са живи сега; единият (горният) е депутат.

Аз попитах де е гробът на покойника, за да ида да му се поклоня. Казаха ми, че гроб няма, но е закопан извън мънастиря нейде, долу при к о с т н и ц а т а * р. 29: и друго скръбно място: костницата. Тя се намира/ и това скръбно място. Костницата се намира *

Стр. 80, р. 24: *преди* «Аз пак поглеждам» *на нов ред:* Секи може да каже тие думи, и да ги мисли, като гледа черепите, но колцина са, които могат да сторят това с пълнейша душевна ясност и тишина? *

Стр. 81, р. 4: като се спуща от небето/ като се спуща полегато от небето * р. 9—10: Тая му непостижимост раздразня/Тая му невидимост и тайнственост притурят към обаянията му, раздразнят.* р. 16—17: введе в гора/ введе в гората, що облича полата ѝ към Рила * р. 22: *подир* «минат гора» *следва:* Умората на възлизянието по тоя начин захваща от първите стъпки, пътникът се запъхтява и спира всяка минута и с страх поглежда на върлата стръмнина, по която му предстои още цели часове да лази. Тая несгода се увеличава от отсъствието на отъпкана пътека, която да избави крака от набождането по остри камъняци, както и от

лъзганието по тревата, по-горе. Една добра пътека до Еленин връх е необходима, и мънастирят отдавна трябаше да земе грижата да я направи, нещо лесно при стотината му ратаи, с които разполага. Така щеше да принесе голямо улеснение за многото пътуващи към Еленин връх, които щяха да благославят предвидливостта на светите братия. Това би ободрило и много нерешителни туристи да се впуснат в това въздушно пътешествие към сравнително близкия, но най-величествен и с такова поетическо име връх на Рила * р. 35: както казва Любен Каравелов/ както казва Каравелов *

Стр. 82, р. 3: твърде сръчен/ твърде ловък *

Стр. 83, р. 22—23: област на небето/ сфера на небето * р. 26: *след* «към нея. . .» *следват стиховете:*

Не, не си ти птичка —
ти си дух чудесен,
що в въздушний хаос
лее сладка песен
и разнася химни в синий свод небесен.

Като светла сянка
от земя се вдигаш,
носиш се високо,
във небето стигаш
и разливаш в него сребърно гласенце.

В запад позлатений
от зори съличеви,
в облаците светли —
там скиталец вечни —
ти безгрижно пееш, чужд на всичко земно. . .

След стиховете в СбНУ започва глава XIX, в която влиза текстът от стр. 83, р. 27 («На изток от мен. . .) *до стр. 84, р. 23* («от руските топографи») * р. 38—39: от подножието на върха/ от подножието на Еленин връх *

Стр. 84, р. 4: Тая ивица сякаш/ Тая ивица, сега отвред обиколена с бялата бездна на мъглите, сякаш * р. 5: *след* «облаците» *следва:* Това ново положение имаше известна прелест за мене, но мене ме човъркаше безпокойството да не би да ни загащи и на върха мъглата. То хвана да се оправдава, за жалост. Мъглата вабули * р. 11: Един безмълвен/ Гъстата мъгла застилаше сичко,

един безмълвен * р. 13: Михал, премрежен/ Михал, премрежен в мъглата * р. 22—23: това беше тригонометрически знак, оставен от руските топографи/ това беше знак, оставен от руските офицери в време на топографическите им етюди на Рила * р. 37: *след репликата следва:*

— Камък? попита той очуден.

— Да, един голям бял камък под мишца носеше. *

Стр. 85, р. 9: На издадена плоча/ На една издадена плоча * р. 10: топка сняг/ буцата сняг * р. 29: на н. ц. височество княза/ На Н. Ц. Височество *

Стр. 86, р. 8: само островчето/ само едно островче * р. 27—28: една безбрежна река/ една голяма разляна река *

Стр. 87, р. 16—17: подвижният свод се раздираше/ подвижният свод се раздигаше * р. 18: златистите отливи/ златистите преливи * р. 26: После пак мъглата падаше/ После пак се сменяваха с тъжни интервали — еднообразният свод на мъглата падаше * р. 30: променливите картини/ променливите картини от радост и непроницаема мъгла * р. 38—39: изчезна в думана/ изчезна под мъглата * р. 41—42: от чертата на клековете/ от района на клековете *

Стр. 88, р. 3: бодрият страж/ бодрият часовой * р. 17: лъщяха снеговете/ сега лъщяха снеговете * р. 24: като с гъжва/ като с чалма * р. 25—26: безполезно ожидание/ безполезно стоение в мъглата, като скандинавските богове * р. 35: беше чакал/ беше ме подушвал и чакал *

Стр. 89, р. 9: доста първобитно средство/ доста първобитни средства * р. 32: за литература, поезия. . ./ за литература, критика * р. 33: *подир* «въдица» *има запетая и изречението продължава:* слушахме от Х. цитати от Шекспира и Лесинга, които никому не трябаха тука, за да се възхищава от Рила планина, какъвто З. да каже най-голямата лъжа, която може — а З. не си поплюва на пръстите за такава работа, — заплашвахме М., че не ще може да се провре през дупката на пещерата — той знае защо, — С. декламираше своите каламбури за св. Ивана Рилски, а Рила река зимаше участие в сичките тия разговори, като смееше в тях своята вечна музика * р. 35: новия си излет/ новата си екскурзия *

Стр. 90, р. 10: Г. З. постоянно бъбреше/ З. постоянно бъбреше * р. 13—14: доста ограничено число/ твърде ограничено число * р. 31: няколко ствола/ няколко стъбла * р. 33: всеки ствол/ всяко стъбло *

Стр. 91, р. 6—7: който заслон ги пази/ който ги пази * р.

10—11: борба жестока и немилосърдна/еднакво жестока и немилосърдна * р. 27: през река Рила/ през Рила река * р. 40—41: Сега тук върви бай Тодор/ Сега тук върви напред бай Тодор *

Стр. 92, р. 9: който се случи/ който се улучи * р. 10: беше, дядо Илю съсече/ беше дето Илю съсече * р. 23: както излезе/ както се оказа * р. 29: в господството си/ в господарството си * р. 39: докрай да понасяме/ до край да снесем *

Стр. 93, р. 1—2: от клонове и зеленина стволове/ от клонове и зеленина стъбла * р. 4—5: овъглени дънерите/ овъглени стъблата * р. 13: както вида на тая умряла гора/ както на тая умряла гора * р. 23: *след* «изтребителя!. . .» *на нов ред следва:* Не далеко от това място, ми се случи едно сериозно премеждие, за което загатвàх и по-горе. Пътеката ни, която лазеше по стръмнината, ненадейно дойде пред една остра и наклонна скала, по зъберите на която с труд минуваше. Види се, за това пътниците бяха отпкали нова пътека, която се спущаше надолу и забикаляше от юг скалата по край една пропаст, за да се съедини пак оттатък с първата. Но сега, на самата точка дето завиваше между камъка и пропастта, пътеката беше изсипана и пропаднала на разстояние повече от един метър, вследствие на порои, и следователно, водеше в зиналата яма. З.беше преди мене, и мина по старата пътека, а Мишка, отдавна нетърпелив да излезе напред, побърза да се възползува от новата пътека, да забиколи камъка и превари З., без да съгледа опасността. Моите отчаяни усилия да го одържа бяха напразно вече: по лошата стръмнина,нито той можеше да се повърне, нито аз да сляза, а той, като теглен от някоя фатална сила, наваляше към точката, дето се пресичаше пътеката. Когато Мишка видя пропастта под предните си крака беше вече късно. Отляво се свършаше и висеше края на скалата, но така стръмна и гладка, щото беше немислимо да се закрепи конско петало на нея. Конят мигновено се спря ужасѐн от опасността, както и аз; аз го усетих, че трепери цял под мене, и че се готви да направи някакво отчаяно движение. Изведнаж ушите му щръкнаха, гривата му настръхна, тялото му се сгърчи и той се хвърли напред! Аз замижах и, мисля, че извиках нещо в безнадежност. Няма да забравя ужасния миг, когато се почувствувах над празното. Тутакси усетих, че аз съм на здрава почва: конят бе прескокнал пропастта! Другарите ми, също уплашени, ми разправиха после, че преди да скокне, Мишка сбрал и четирите си крака на едно и свил се, като топка. Тая чудесна пъргавина и безстрашливост на Мишка спаси ме от глупава смърт. Аз на връщане пак видях това място и пак настръхнах при спомена за страшното премеждие.

Водачите препречиха коварната пътека с камъни, за да се не измами и други добитък * р. 28: елова гора/ борова гора *

Стр. 94, р. 17: на чатала/ в четала * р. 21—22: висят от клоните/ висят от пространите клони * р. 23: *след* «самодивски коси»: Аз вярвам, че и народът тъй ще ги нарича, макар че З. по секи начин искаше да задържи за себе си авторското право. Но тие * р. 27: Такива великани/ Тие великани * р. 39: *след* «паразитът живее» *на нов ред:* Ние на сяка крачка се спирахме пред нови любопитни явления от живота на природата. Ние отдавна вече бяхме остали само двама в гората. Защото керванът ни беше се простpял нещо на един километър в нея. Михал идеше след нас, доста изотзад останал. Напред бяха излезли осталите троица с три коня (аз и З. ги отстъпихме още от Владичина ливада на нашите — до Крастава лъка). Забравих да кажа по-рано, че през сичкото ни вървение през гората З. държеше на тоягата си шапката на бай Тодора, като един трофей. Един клон я бутна от главата на бай Тодора, още в началото, когато той минуваше под бука; но понеже не му се щеше да слазя от коня и да бъде отминат макар и минутно от другите — той се обърна и з а п о в е д à на З. да я прибере, и продължи нататък гологлав. Ах, тоя прекрасен бай Тодор, как се чувствуваше той в елемента си тука! Той сега не беше водач, а предводител! * р. 41: вървяхме все направо/ вървяхме сѐ на равно * р. 42: *след* «гола и върла»: Ние само тука почувствувахме отсъствието на добитъците си, които отдавна се бяха изгубили с ездачите си *

Стр. 95, р. 3: *след* «Крастава лъка»: сички благополучно, т. е. Михал, аз, З. и шапката на бай Тодора* р. 6 —7: Тя е оклеветена ~ много хубава/ *липсва* * р. 9: безлюдно място/ пусто място * р. 20—21: се виждаше/ се вече виждаше * р. 21: стърчеше в хоризонта/ стърчеше в дъното на дола * р. 23: тя се спуща/ тя се спущаше* р.24: *след* «Караомерица»:и излазя из езерото наливаемо Сини гьол *

Стр. 96, р. 1: направи еднообразни/ направи монотонни * р. 2—3: чудна величавост/ дива величавост * р. 11: от Разлога/ от Разложко * р. 14—16: Както рекох ~ само/ Кадиин връх има еднаква форма с чуката на Еленин връх. Той се отличава само с съвършената заостреност на своята, но като него е ограден от пропасти и само * р. 18—19: т. е. откъм ~ водоразделът/ *липсва* * р. 34—35: В качеството ~ яздеше кон/ Безполезно е да ви кажа, че той и по урвата яздеше кон *

Стр. 97, р. 6: широка поляна/ широчка поляна (и *ВРП*) * р. 13: скръбно було/ тъжно було * р. 17: над Батак. Показа ми/

над Батак (2082м). Показва ми * р. 35: накарали турците/ заставили турците *

Стр. 98, р. 9: ми разказва/ ми разправя * р. 19: в цяла Европа може би/ в цяла Европа * р. 35: се е бранил с четата си/ се е бранил * р. 38: кървава драма според картата/ кървава драма * р. 39: от Кадиин връх/ от Кадийният *

Стр. 99, р. 29: да си дърпаме ръката/ да се дръпаме * р. 35: и приемат подарките/ и да приемат подарките * р. 36—37: едното момче знаеше/ едното знаеше * р. 42: и се наричат/ и себе си наричат*

Стр. 100, р. 12: болнава цивилизация. . ./ блазирана цивилизация. . . * р. 20: излезе непрактичен/ се оказа непрактичен * р. 21—22: на едного ~ да пие/ на К. да пие * р. 23—24: стана нужна ~ глътне винце/ стана нужна помощта на един от юруците, за да може да дръпне няколко глътки другарят ни * р. 33: напред по чуката/ напред въз полата на чуката *

Стр. 101, р. 23—24: сладострастно се реят/ сладострастно се клатят * р. 27—28: един султан/ един азиятски император *

Стр. 102, р. 2: рояк от идеолози/ рояк от Дон Кихоти* р. 3: чрез заучени фрази/ чрез няколко изучени изуст фрази * р. 22: *след* «от нея» *следва стихотворението* «Въз Кадиин връх» *с нагоден за случая първи стих:*

Да, има поезия висока
и в чудната природа; да, тя е там навред:
в гората и в полето, в мълвата на потока
и в пиленцето пойно, и в благовонний цвет;

във облаците леки, в летежът на орлите,
във бляскът на лазура, и в тие планини —
грамади вековечни, творенья страховити —
издигнати до бога замръзнали вълни;

и в техний мир дълбоки и езера кристални,
що дремят в небесата, и в тайний небосклон,
в стихийното диханье и сили колосални
на тоя мир гранитен, до божий близко трон.

И ти, омаян, слисан, пред гледка безконечна,
обръщаш се на арфа, на песен, на крила. . .
О, има поезия във таз природа вечна —
нали тъй, рилски орли? Нали, о Мусала?!

р. 27: ще го побутне/ ще го потрогне *

Стр. 103, р. 13: и ще се озовеш в някоя планина у нас/ и ти ще се озовеш в някоя планина! * р. 39: запазва човека/ завардва човека *

Стр. 104, р. 23: *след* «река» *следва*: и да нощуваме на Крастава лъка, при сеносъбирачите, а на сутринта, с нови сили, да се лутнем на някъде пак *

Стр. 105, р. 25—26: боровини с яснозелени листа, с червени чушки на върховете/ боровини с червени чушки, на върховете с яснозелени листа *

Стр. 106, р. 21—22: Но нам ~ манастира/ Едно нищо и никакво обстоятелство, но важно в тоя случай, ни накара изново да изменим решението си за утре: оказа се, че на двата коня бяха паднали петалата, и трябаше да се подковат в мънастиря, за да могат да ни носят по планините! Следователно, и пренощуването в Крастава лъка губеше вече смисълта си. Тогава не губихме време и потеглихме за към мънастиря * р. 35—37: При Митницата ~ на манастира/ Преди да стигнем изгорялата гора, минахме край брега, от който щяхме днес да се провалим с Мишка. З. забележи, че ако да се беше сбъднало това, то тоя бряг щеше да обезсмърти моето име, а историческите възпоминания в бай Тодоровото царство щяха да се увеличат. Зловеща шега, която щеше насмалко да се оправдае по-нататък на негова сметка: конят му се препъна при друга една пропаст и З. я избягна само чрез навременната помощ на едного от другарите. Тъмнината постоянно се сгъстяваше под свода на листата. Ний замръкнахме още в реката, от това пътуването ставаше премежливо по бреговития ни път. Когато дойдохме при Митницата, беше съвсем тъмно. З. остана да спи в Митницата с бай Тодора, осталата дружина продължи пътя си.

Керванът ни така, от шест души спадна на четворица. След като минахме моста ние ударихме на север по десния бряг на Рилската река. Известната алея се захвана тоз час. Ние се озовахме в пълна тъмнина, кога се намерихме под свода ѝ *

Стр. 107, р. 6—7: все по-ниско от нас/ сѐ по-ниско и по-ниско от нас * р. 9: да се сгромоляса/ да се сгромолясаме * р. 11—12: знаех, че/ Аз знаях, че* р. 16: която мълчеше/ която мрачно мълчеше * р. 20: пълна нощ/ абсолютна нощ * р. 32—33: видяхме звездите/ видяхме пак звездите *р. 37: нощната мърчина/ нощната дрезгавица * р. 40: Нашият излет/ Нашата екскурзия *

Стр. 108, р. 1: Тоя излет/ Тая екскурзия *р. 8: ми остаят/ ми оставя * р. 31—32: величието му/ света *

Стр. 7. *Превод на мотото:* «Обърнал си гръб на света и си вдигнал очи към планината. . .» Част от трета песен от канона на Иван Рилски, написан от старобългарския писател Димитър Кантакузин и известен под заглавие«Канон молебный к преподобному и богоносному отцу нашему Иоанну Рылскому чудотворцу». Вазов цитира текста по второто издание на следната книга, подготвена за печат от Неофит Рилски: «Книга сия содержащая службы с житием преподобнаго и богоноснаго отца нашего Иоанна Рылскаго чудотворца. . .» (Белград, 1870, лист 53 б; в първото издание на същата книга, издадена в Белград през 1836 г., текстът се намира на л. 56 а).

Стр. 8. *«С изключение на Мусала, тя [Рила] е по-висока от всички други наши планини»* — като част от Рило-Родопския масив Рила и Родопите са така тясно свързани помежду си, че определянето граница между тях дълго време е създавало грижи. Вследствие на това в течение на времето се обособили няколко мнения за границата между Рила и Родопите, която постепенно се е измествала на изток и югоизток, все за сметка на Родопите. Едно от тези мнения, което поддържа и Вазов, е следното: За граница между Рила и Родопите се е вземала долината на Бели Искър и седловината Демиркапия. Тя се е поддържала от проф. С. Георгиев, проф. Г. Бончев, С. Попов и др. По всяка вероятност те са били повлияни и от руската карта, на която името «Рилска планина» е нанесено на запад от Бели Искър, а на югоизток и изток от нея е поставен надписът «Родопски планини». Днес границата между двете планини се определя от долината на р. Яденица и по долината на Черна Места достига долината на Места.

Стр. 9. *Златарски* — Георги Н. Златарски (1854—1909) — първият български геолог, професор по геология и палеонтология в Софийския университет.

Стр. 12. *Метериз* (пер.-тур.) — бойница, дупка на крепостен зид, отдето се стреля.

Стр. 12. *Coupe gorge* (фр.) — разбойническо свърталище.

Стр. 13. *Заповедно* — място, в което е забранено да се сече гората, запазено място.

Стр. 13. *Троглодит* — пещерен човек.

Стр. 18. *Оферна* (диал. от гр.) — чиста.

Стр. 20. *Мазгал* (тур.) — бойница на крепостна стена.

Стр. 22. *Присният* (цсл.) — всегдашният, вечният.

Стр. 39. *Елемент* — природна стихия.

Стр. 41—42. *„Като се научих ~ на своя сласти"*. — Цитираният текст е новобългарски превод на част от житието на Иван Рилски от Евтимий Търновски. Вазов е превел текста от второто издание на следната книга, подготвена за печат от Неофит Рилски: «Книга сия, содержащая службы с житием преподобнаго и богоноснаго отца нашего Иоанна Рилскаго чудотвореца. . .» (Белград, 1870). По всичко личи, че той е познавал новобългарския превод на Евтимиевото житие на Иван Рилски, направен по-рано от П. Р. Славейков и поместен в изданието на Софрониевия Неделник (Нови Сад, 1856, стр. 327—340; съответният пасаж се намира на стр. 355). Заслужава обаче да се отбележи, че Вазов е предал текста на Евтимий много по-изразително, отколкото това е направил П. Р. Славейков.

Стр. 42—43. *Превод на старобългарския текст:* «До благочестивия цар Петър, самодържец на българския скиптър — от убогия Йоан. Не е полезно за нас да изпълним цялата ти молба, но заради твоята вяра и усърдието ти изпълняваме онова, което ни подобава: приемам прочее постническите храни. А златото си задръж сам, защото такива неща са много вредни за иночествуващите и най-вече за онези, които пребивават в пусти и безутешни места. А и защо ли ще са нужни на онези, които никога не ядат хляб, за да се наситят, нито пият вода, за да погасят жаждата си? Тези неща са прочее потребни на твоята държава и на такива като тебе. Но дори и ти, който си увенчан с корона, не трябва да се наслаждаваш от тях. Защото е речено: «Ако се увеличава богатството, не привързвай сърце [към него].Макар и да е писано «богатството е сила за царя», но то трябва да се изразходва не за свое удоволствие, а за оръжие и войска, и най-вече за убогите и сиромасите, за голите и бездомните. Затова, ако искаш да наследиш, заедно със земното царство и небесното — бъди щедър, както е щедър и нашият небесен отец. Не се надявай на неправдата и не пожелавай да грабиш. Бъди кротък, тих и благ към всички, като обръщаш внимание на всички. Над всички да се излива елеят на твоята милост. Да не узнае левицата ти какво върши десницата ти. Бедните да излизат радостни от твоя дворец. Князете ти да носят на езика си похвала [за тебе]. Да сияе със светлината на добродетелите твоята багреница. Споменът за смъртта да посещава винаги твоят ум, мисълта ти да мечтае неуморно за бъдещото царство. Валяй се под нозете на твоята майка църквата. . . та царят на царете и господарят на господарите, като види това твое усърдие, да ти въздаде блага, които око не е виждало, ухо не е чувало и в сърцето на човека не са влизали.»

Старобългарският текст е от Евтимиевото житие на Иван Рилски по цитираната по-горе книга, подготвена от Неофит Рилски (л. 25б—26а).

Стр. 46. *Стефан Георгиев* (1859—1900) — професор по ботаника във Висшето училище в София, основател на Ботаническата градина при Софийския университет. Заглавието на цитирания от Вазов труд е: «Родопите и Рилската планина и нихната растителност» (1881).

Стр. 47—48. «. . . *Рѣка по-малка ~ священный монастыр.*» — Цитираният текст е от книгата «Описаніе Болгарскаго священнаго монастыря рылскаго. Составил іеромонахъ Неофитъ Рылецъ. Издава Рыльскій монастырь. София, Скоропечатница на Янко С. Ковачев. 1879».

Стр. 59. *Станлея* — Джон Рауланд Станлей (1841—1904) — английски журналист и изследвач на Африка.

Стр. 60. . . . *до дълбокия пролом на Черни Искър и купена на Мусала*. . . — По недоглеждане или печатна грешка вместо Бели Искър е отбелязано Черни Искър. Същата грешка е повторена и в забележката под линия. В очерка «Мусала» обаче, стр. 269, е правилно — Бели Искър.

Стр. 76. *Пантагрюелска готварница* — готварница, в която всичко е великанско, в огромни размери — по името на Пантагрюел, герой от романа на френския сатирик Франсоа Рабле (1494—1553) «Гаргантюа и Пантагрюел». Още като дете Пантагрюел изсмуквал всяка сутрин млякото на 4600 крави.

Стр. 77. *Утвари* (църк.) — църковни богослужебни съдове.

Стр. 78. *Алексей Толстой* — Алексей Константинович Толстой (1817—1875) — руски писател, автор на драматическа трилогия из руската история, в която идеализира феодална Русия и болярството, на много балади. В сатиричните си произведения осмива царската бюрокрация и монарсите.

Стр. 78. *Чекма* (диал. от тур.) — издадена част на постройка.

Стр. 80. *Нирвана* (санскр.) — освобождаване от всички жизнени грижи и стремежи, състояние на висше «блаженство», при което ставало сливане с «божествената основа» на вселената — мистично учение в будистката религия.

Стр. 83. *Шели* — вж. бел. в т. 5, стр. 581. Първите три строфи от стихотворението «На чучулигата» са цитирани в СбНУ — с известни промени (вж. тук, стр. 368).

Стр. 85. *Vergiß mein nicht* (нем). — не ме забравяй, незабравка.

Стр. 94. *Иподрома в Цариград* — хиподром (гр.) — място, оградено и специално устроено за спортни игри и надбягвания с коне.

Стр. 95. *Шенбрун* — Шьонбрун — дворцово-парков ансамбъл в околностите на Виена, построен през XVII — XVIII в. по подражание на Версайския дворец за лятна резиденция на Хабсбургите.

Стр. 105. *Огюст Дозон* (1822—1891) — френски литератор, френски консул в Солун, Янина, Пловдив и Белград; фолклорист, издал между другото сборника «Български народни песни — неиздадени», Париж, 1875.

В НЕДРАТА НА РОДОПИТЕ

(Стр. 109)

Тоя пътепис е обнародван най-напред в *СбНУ*, кн. VIII, 1892, в раздела «Книжовен отдел», стр. 3 — с подзаглавие П ъ т н и б е л е ж к и и в п е ч а т л е н и я. Той е резултат на една «разходка» до Чепино, описанието на която авторът напечатал, за да запознае — както сам се изразява — «читателя със своите впечатления и възхищения от величествената природа и от българската земя и история» (*Шишм*, 83). Като говори за стихотворението си «Родопите», Вазов прибавя: «Много обичах Родопите, които после, от София, хубаво изходих и описах във «В недрата на Родопите» (*Шишм*, 206). Отначало той е мислел да назове своя пътепис «Обиколка из Родопите», което научаваме от едно негово писмо до Атанас Илиев в Стара Загора. «Захванал съм — пише той на Илиев на 27 юли 1892 г. — «Обиколката из Родопите» и доста съм написал (около 30 страници). Ако мислиш това за удобно, пиши тука [т. е. в София — бел. моя — Г. Ц.] дето трябва, за да го дам да се реди — така по̀ ми се поддържа енергията и охотата да пиша. Впрочем, ако не мислиш, че това е още потребно — и тъй бива — аз ще продължавам пак» (И в а н В а в о в. Непубликувани писма. Изд. на БАН, София, 1955, стр. 35). Втори път пътеписът излиза в отделна книга: И в а н В а в о в. В недрата на Родопите. Пътни бележки и впечатления. Издание на Хр. Олчевата книжарница. София, 1904.

Основните поправки и преработки на текста — както и при «Великата рилска пустиня» — са направени в изданието от 1904 (*ВНР*). Текстът от *ВНР* (1904) е препечатан в *С* (1921), т. XVI, със съвсем дребни промени.

В *С* подзаглавието е изхвърлено.

Тук текстът се печата по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 112, р. 14: «чети» вм. «части» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 119, р. 25: «зарити в земята» вм. «затрити в земята» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 120, р. 10: «дърветата се разредили» вм. «дърветата се разделили» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 129, р. 42: «са често благодетелни» вм. «са чисто благодетелни» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 134, р. 28: «поразтревожен» вм. «по-разтревожен» (по *СбНУ* и *ВНР*)

Стр. 144, р. 18: «издигната» вм. «издигнат» (по *СбНУ*).

Стр. 145, р. 6: «на изкуствената човешка книга» вм. «от изкуствената човешка книга» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 145, р. 40: «до петите» вм. «по петите»(по *СбНУ* и *ВНР*)

Стр. 149, р. 22: «за или от банята» вм. «или от банята» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 155, р. 3: този стих липсва в *С*. Възстановяваме го по *СбНУ*.

Стр. 157, р. 17: «се проявява» вм. «се проявяват»(по смисъл).

Стр. 165, р. 4: «льон», «често», «горото» вм. «льон», «горото» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 171, р. 34: «заразен от миазмите» вм. «заразени от миазмите» (по *СбНУ*).

Стр. 178, р. 32:«засенян» вм. «засеян» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 180, р. 30; «току по заник слънце» вм. «току-що заник слънце» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 196, р. 10: «воденичната вада» вм. «воденичната вода» (по *СбНУ*).

Стр. 202, р. 32: «по полегатия склон» вм. «на полегатия склон» (по *ВНР*).

Стр. 206, р. 29: «като задължено преобразование» вм. «както задължителното преобразование» (по *СбНУ*).

Стр. 208, р. 6: «съзнанието за нещата» вм. «съзнанието на нещата» (по *СбНУ*).

Стр. 210, р. 29: «неприспособено за защита» вм. «приспособено за защита» (по *СбНУ* и *ВНР*).

Стр. 213, р. 9—10: «е търсила» вм. «е търсило» (по смисъл).

Стр. 223, р. 16: «прилепени на стряхата» вм. «прилепени на тяхната» (по *СбНУ*).

Варианти в *СБНУ* и (*ВНР*)

Стр. 111, р. 27:С такива думи преди години/С такива думи на 1882 г. февруария 18 * р. 28: ги завършва/ ги свърша *

Стр. 112, р. 12: Истина ~ беше/ Истина — и това тряба да кажа с риск да ме укорят за много животолюбив човек — тогава беше * р. 13—14: неуловимите рицари/ неукротимите рицари * р. 16: за туристите. . ./ за кожата на туристите * р. 17: Но това лято, през юния, аз/ Но това лято аз * р. 20, *подзаглавието:* Родопите. — Съдба на нашата южна граница/ Поглед за Родопите. — Костено-поле. — Момина-Клисура. — Две цивилизации * р. 27: там население/ им население *

Стр. 113, р. 4: тяхната вътрешност/тяхната тайнствена вътрешност * р. 5—6: в границата/ в границите * р. 7: Берлинският договор/ Берлинският трактат * р. 7—8: турско-българският/ турско-българският договор * р. 12—13: до билото ~ Пловдив/ до билото на главния родопски гребен, от дето се вижда Марица и Пловдив * р. 15: историческа орисия/ историческа фаталност * р. 18—19: според променливото щастие/ според изменливото щастие * р. 21: както ясно става/ както явно става * р. 25—26: е най-величествената/ е най-грандиозната * р. 27: една красота/ една рядка красота * р. 28—29: Мусала — подир Олимп и Шар, най-високия колос в целия/ Мусаллах, един от първите великани в целия * р. 30—35: Аз тръгнах ~ Белово/ Но, в пътя си. На 21 Юний по 12 1/2 часа аз тръгнах от столичната гара за Голямо Белово * р. 36—37: скрито в полите/ скрито в една дипла на полите *

Стр. 114, р. 1: още когато приближавах станцията/ още когато стигнах на станцията * р. 2: снежните висове/ снежните още висове * р. 8: както видът и на морето/ както и морето * р. 9—10: поглъщах в гърдите си/ поглъщах сладко в гърдите си * р. 13: схващам/ схващах * р. 16: *след* «Мусала» *на нов ред следва текстът:* Аз пращах и нему възхитени погледи. Оттука гледан, в едно косвено положение, каквото му дава завоят на планините, той стои някак си сплескан и като че бяга в хоризонта; неговата величественост значително се губи при по-насамните, гледани в лице, родопски великани: Муста-Чал, Белмекен, Сиври-Чал, Четал-Чукур, които се редят високо над Костенецката долина, като някакви чудовищни и безформени гърбове. В гористите шеметно стръмни хълбоци на последния,в дълбокия дол отляво на Соколовец, се крият пенливите скокове от гранитни скали на Костенецкия водопад. Сѐ татък са Пленщица и Помочница, мест-

ности свързани с преданието за падането на българското царство. Това жално предание аз няма да ви разкажа сега; ние ще ги срещнем такива още на сяка стъпка в планината и дори в най-дълбоките ѝ кътове. Аз не искам да замрачавам картината на пътуването си с зловещи чърти още в самото начало; това не е ни в плана ми, ни в природата ми. Археолозите нека да ровят и да четат в сяка развалина полузаличени редове от историята на едно трагическо минало. България е насеяна с подобни остатки; нейният многостолетен политически живот ни е оставил само жални следи от своето изгасване. Ето и долината, из която бяга железницата, носи в народното предание едно трагическо име: К о с т е н о п о л е! защото то е засипано от купища кости на последните борци на умиращата България. . . Не, историческите спомени са много злокобни и черни тука. Нека гледаме природата, сѐ засмяна, сѐ приветлива и в дивотата, и в величието си; трясъкът на мировите катастрофи не е засегнал нейния невъзмутим покой, нито е смутил вечната песен на реките, на горите, на птичките ѝ. Да, нека гледаме природата.

А тя тук е особено хубава. , .

Но железницата се вмъква в Момина-Клисура. Стисната ,между последните гористи рътове на Средня-Гора и разлатите поли на Родопите, Момина-Клисура не е нито като пролома на Рила-река хубава, нито като Пещерския пролом на Стара-река, грандиозна с провалната си дълбочина; но аз винаги с ново наслаждение съм минувал из красивите ѝ завои, в които шуми и лъкатуши Марица из каменно легло. От двете страни рътовете ту се снишават и отдалечават с зелената си мантия от нисък габър, ту порасват и се приближават и, сякаш, стремят се да притиснат влака и реката, които се носят паралелно и смешат шума си в един общ ек, пълнящ усоята. Често, зелената кадрава пола на Родопите, доста бухнала, та ми скрива главния им. гребен, надниква в самите прозорци на вагоните, като контрольор, и хвърля вътре прохладна сянка; по-нататък средногорските рътове изведнъж настръхват с диви и червеникави канари, които напразно искат да се огледат в руйните вълни на Марица. Понякога зигзагите на клисурата отварят ти отпреж възхитителни и моментални гледки въз Родопите и наумяват някои от най-хубавите швейцарски видове.

Заедно с бега на влака — и растителността, и зеленината стават сѐ по-богати; лозята красиво вече се катерят по полегатите склонове, природата очигледно се изменява; чувствуваш добре сладострастно лъхане от мекия и благодатен климат на Тракия, в

която извожда Момина-Клисура. От тук действително се захваща Южна-България, тук е физическата ѝ граница. Тая разлика, това бързо изменение климата и природата се чувствува, особено през марта, когато пътникът,подир заспалата още под снежна пелена Софийска котловина, дето пролетта не буди още никакъв живот, като прехвърли Вакарелските и Ихтиманските височини, изведнъж се озовава в друга, разбудена, раззеленяла и стоплена природа и поима в гърдите си струи от нагрения и животворен въздух на долината на Тракия. Преходът е твърде внезапен от зимата в пролетта, като че по действието на някой вълшебник си пренесен съвсем в друга, южна широта.

Тая клисура сега е главният друм, който съобщава цяла Западна България с Тракия; едно време, преди направата на железницата, за такъв служеше Ихтиманският проход с върлите си стръмнини и спускове, между гъстаци, любим театър на разбойничеството. Из Момина-Клисура боравяха само местните селяни и хората на барон Хиршовата компания; тя беше глуха, затворена и безлюдна. И сега още стои тогавашният път; той извива долу, по левия бряг на Марица, по изхълменото подножие на урвите. Как жалки се видят там, като пъплят с бавността на желва, ония волски кола! Ето селякът се спира и с зяпнали уста и очудени очи взира се в нашия влак, който като крилато черно чудовище, лети през долове, през брегове, през ями и оставя сиви облаци дим по себе си. Тоя селяк се чуди на тоя влак, вероятно не първи път, и доде умре няма да престане да се чуди и няма да си го обясни. . . Какъв контраст между тия две средства за превоз: едното представляюще едно от най-чудните изражения на силата на човешкия дух,другото — неговата първобитна убогост! Тоя брат селяк кара същите ония кола сега, които преди единайсет столетия са докарали от Волга в Добруджа многобройните челяди на дядовата Аспарухова дружина. Тая парна железница и тия волски кола, които едновременно вървят из тая клисура и се срещат, като чужденци, без да се поздравят и без да се разбират, това са две съвсем отдалечени една от друга епохи, две съвсем противоположни цивилизации: едната завладяла вече гороломната мощ на елементите, другата е —зàтрата детинство на една замръзнала в първите си стъпки още култура.И мене неволно ми иде на ума Виктор Хюговата фаталистическа фраза: «cecі tuera celà . . .» [едното ще убие другото — б. р.]. Е добре, аз мъчно мога да не благоговея пред едното, като се удивлявам на другото. Тая железница, която ни сега носи с невидимите си крила, е нещо величествено, но нейната благодат остая да чакаме зана-

пред, а тоя селяк и тия волски кола с жабешкия си вървеж са изнесли до сега здрави и читави двайсет и пет поколения из тъмнината на вековете;грубото рало на тоя селянин е избраздило, както зефирът повърхността на едно езеро, българските полета от Дунава до Пинд, отгледало-е, откърмило е тия двайсет и пет поколения. Чини ми се, че същето прави и с нас, гордите синове на века на великите открития и прогреси, сичкият бляскав сонм на които не би ни спасил от гладна смърт, ако тоя селянин и неговото рало би я поискали!

След тоя текст в СбНУ започва II глава със заглавие: «Покрай Яденица. — Голямо Белово. — Гостолюбие. — Заник-слънце в Голямо Белово» * р. 17—20: По 3 1/2 часа ~ подир тях/ Локомотивът изпищя и напълни с екот сичкия дол на Момина-Клисура. Пътниците заставаха и засваляха багажите си от полиците в вагона, защото стигнахме на Беловската станция; тука става премещане в други влак — линията на българските държавни железници се свърша и захваща Хиршовата.

Едвам спряхме пред станцията, няколко хамали нахълтаха в вагона да поимат вещи. Аз предадох моите и поръчах да ме заведат към «хотелите», натрупани надясно от станцията. Минах покрай складове, дъски и дървета, които запълнят цялата площад там — както е известно, Беловската станция е главно стоварище на градивото, що се изнася из недрата на Родопите — и по дирята на хамалина си дойдох в една кръчма. Беше тъкмо 3 $^1/_2$ часа подир пладне, най-големия припек. Няколко минути постоях в кръчмата да се прохладя и да събера нужните сведения за продължаване пътуването си из местност, съвсем нова за мене. Двама жандарми, които се улучиха там, ми дадоха необходимите указания: до Голямо Белово има-няма половина час; там ще намеря кон или муле да ме занесе през планината до Чепино, до дето има 4—5 часа. . . Те разбраха, че аз още днес ще тръгна за Чепино, а аз не счетох за нужно да им казвам, че ще преспя в Белово. Аз реших да тръгна за него.

Но кола не се намериха, както секи други път, по причина, че беше неделя. Принудих се да дам вещите си на два хлапака и тръгнах подир тях * р. 23: на Родопите, минувайки през/ на Родопите, из високата котловина Юндол, и минува през * р. 28: успоредно на юг/ паралелно на юг * р. 30—32: с гори ~ влязох в Белово/ с гори; дъбе и борики се катерят от полите до самия гребен, дето красиво открояват набраздените си върхове в лазурното небе. Аз поседнах малко на гредите на една изоставена бичкийница, под сянката на дъба и при шума на реката, която бучеше

под мене. Тук вече напълно съзнавах, че съм «в недрата на Родопите»: от сякъде диви върхове, шума, скали, вълни, пустота. Отзади ми пъпли белият прашен път, който иде от Белово. Няколко селяни, конници и пешаци, минуват за към станцията; вероятно, те гонят влака, който се бави около половина час там. Минуват и няколко феслии — аз ги мисля, че са турци, но хлапакът ми казва, че са българи, които идат от Македония.

След малко влязох в Белово * р. 36: и кръчми/ ханища и кръчми *

Стр. 114, р. 38 — стр. 115, р. 14: последните, дето ми казаха ~ излезе/ Тя е пълна. Беловски селяни, от които някои носят полугражданско рухо,черпят се,викат,пазаряват се нещо; дружина италиянци-работници,около една маса, покрита с винени чеши, пеят дружно и се дърлят до бога: цялата кръчма е заглушена от този пиян концерт и улицата ехти. Кръчмарят е така занят с сичкия този шумен народ,щото чаках дълго време за да обърне внимание и на мене. Най-после се удостоявам с тая чест. Искам му една стаичка да пренощувам само тая нощ. Казва ми, че няма стая. Хлапаците се разтичват да дирят по другите ханища, аз стоя да пазя вещите си. Връщат се — няма пак. Кръчмарят вече не ме поглежда. Аз го прося да ми отдели някое кътче, но той отговаря отрицателно. Моля го тогава да има надзор на вещите ми и аз сам отивам да търся прибежище. На сякъде ми казват, че нямат място за спане. Моето удивление е голямо, как в такъв важен и оживен пункт да няма място за пренощуване на случайно закъснели пътници! На моето недоумение ми отговарят и беловци с недоумение: защо не съм остал да спя в хотелите при станцията, които са толкова многочислени и удобни? Пътниците, като ваша милост, казват ми те, що идат от станцията или от планината, гонят там; никой не остая тука. — И съветват ме да се върна назад, па утре да дойда на гости в Белово. Но за такова нещо и аз не желая да мисля даже: в тоя пек пак да пътувам за станцията, да плащам на хора да ми връщат вещите и утре пак да дохаждам на Белово и тепърва да хващам добитък, варди ми се и досадно, и глупаво. В една друга механа, пак набита с гости, дето втори път отивам, ступанинът, подир като направям трогателен апел на неговото християнско чувство, се омилостиви и ми обявява, че имал горе на д и в а н и н а т а празно място; там мога да пренощувам, но той постелка и завивка няма. Аз с благодарност приемам предложението му, заръчам да ми донесат вещите и се качвам на горния кат, по него. Той ми посочва голите дъски на одъра, който заграждат отляво и дясно стан, а към улицата стена с два про-

зорци и врата, която излазя на балкон. Аз изглеждам пола, дето смятам да си постеля леката покривка и на нея, облечен, да стоя през нощта, за щастие, кратка.

Между това, ступанът седна на столче и ме разпитва любопитно и втори път от де ида, какъв съм и каква ми е целта. Моите обстоятелни обяснения, а може би и друго нещо в мене, му вдъхнаха повече доверие или съжаление: той стана, отвори вратата на едната стая и ми я посочи:

— Можеш, ваша милост, ако щеш и тука да лежиш.

Аз изгледах стаята, която беше празна, широка, видела. Тя беше гола; на миндерите имаше само прашни кеневиреви сламеници. В един кът бяха наслагани голям куп черги, килими и възглавници. Очевидно, това беше гостната стая, която се постилаше само в празнични дни. По стените имаше налепени руски лубочни картини. Две зайчета плашливо се гушеха до миндерите и виряха очудено дългите си ушици.

Аз обявих, че с благодарение предпочитам стаята, която притежаваше и сламеници.

— Да кажа да извадат зайчетата и да пометат, каза той.

Ние седнахме пак на столчета на одъра. Ступанинът залови с мене нов разговор, който приличаше на учтиво изследване: ами как тъй сам съм тръгнал през Балкана, инжинерин ли съм, пръв път ли ходя по тия места. . . Но аз виждах, че сичките мои отговори, колкото положителни и ясни да бяха, не удовлетворяваха любознанието на моя гостоприемлив беловчанин. На устата му висеше друг въпрос, който той се свеняваше да ми направи, а вместо него, той ме засипваше с куп косвени питанета, които се въртяха сѐ около по-точното установление моята личност. Аз сетих, че сичката работа беше да научи моето име, и за да избавя и него, и мене от стеснително положение, аз се назвах. Моето име му каза толкова нещо, колкото и неговото на мене; но той ме изгледа с удовлетворението на човек, който е научил нещо, което му оставаше да знае. Поприказвахме още за пътя до Чепино, за въпроса на добитъка, който той любезно се обеща да ми намери, в кое село там и в коя гостилница да спра, па си слезна в кръчмата пак.

Аз останах и разгърнах картата, за да се запозная с топографията на местностите, през които беше пътят ми сутринта. Той излазяше по едно бърдо отдясно на Яденица и се премяташе през самия гребен на Родопите на една висота около хилядо и петстотин метра над морето и от там се спущаше по хълбоците на стръмни урви при реката Ели-Дере, при Корово, и по нея отива-

ше в Лъджене, селото, което гонях в Чепенската долина. Аз избирах прочее най-върлия път до Чепино. По-после узнах, че съществували още два по-сгодни пътища, които тръгвали от Баткун през Каркария, и от Пазарджик през Пещера, но аз и сега не жаля тая погрешка, защото тя ми даде възможност да видя удивително хубави и грандиозни картини на родопската природа *

Стр. 115, р. 30—31: като горните и казва/ като горните, и вместо захождането и изгряването казва * р. 31—32: и з г р е в ~ и з г р е в /*липсва* * р. 34—36: а бъде ли ~ и пр./. . . р ѐ в о т вместо ревание, п ò ч и в вместо почивание, в а л е ж вместо валение и пр. и пр.; а когато не е намерил подобни кратки форми за изражението на подобни действия, той на драго сърце ги заменя с глаголи. Той казва, например: п у к а ш е з о р а, кога тръгнах, или: т о к у п р и п у к в а ш е з о р а т а, което му иде много по-лесно и естествено, нежели: тръгнах при пукването на зората! Това е една характерна чърта в нашия език, която граматиците и филолозите ни още къснеят да отбележат.

Употребява народът и глаголното съществително, но в такъв вид: даване, връщане, спане, тръгване, ходене, казване; никога обаче той не завърша тия речи с нашето книжовно и е: в р ъ щ а н и е, мръкван и е, ходен и е, спан и е и пр., което е руска или славянска форма. От пет почти милиона българи ни е д и н до днес не е произнесъл така тия думи. Даже в множествено число той остая последователен и казва: дàването, хòдената и пр. Нашето правописание е на половина фонетическо: защо се не съобразим в тоя случай с народния говор, чрез което писменият ни език, като остая близък на говоримия, печели още в късота и благозвучие? * р. 37: Г-н Н. (стопанът) пак дойде/ Г-н Н. пак дойде * р. 39: с една топлота, на която/ с една добродушна развязност и топлота, на които * р. 41—42: със светлочервени цветя/ с светлочървени букети *

Стр. 116, р. 2—3: каза ми той/ каза ми бай Н. * р. 8—9: приятен ветрец/ сладострастен ветрец * р. 12—13: а в падините остаяха/ в падините на които остаяха * р. 18: стаята/ стаята ми * р. 28: да не бъда чувствителен/ да не бъда трогнат *р. 33—34: недоверието му ~ победих. . ./ недоверието му, резултат на негова исторически живот, през много векове угнетяван и злоупотребяван в сичките си добри проявления *

Стр. 117, р. 8: показали храбро/ оказали храбро * р. 22: и други тегоби/ и от други тегоби * р. 29: поменатите местности/ поменатите села * р. 36: *след* «тука» *на нов ред следва текстът:* Аз и сега гледам от балкона си селяните, които минуват на ули-

цата. Какви изпечени и груби лица, какви жилясти членове, какви едри, измършавели, силни станове! Ето един беловчанин, висок като един бук, с овча плитка, озобена шапка, с физиономия почерняла от слънцето и от ветровете, твърде дрипав, дори страшен.

Бай Н. го извика и той дигна глава и впери в нас големи очи, с насмихнато-упорит и безпечен поглед. При сичките си дрипи, той ни изглеждаше с надменността на един испански хидалго и хвърли към балкона, заедно с една струя от чеснова миризма, гороломното:

— Що кеш?

— Атанасе, някое муле тука имаш ли?

— Ха, има, има. . . Защо?

— Да закараш утре тоя господар до Лъджене. Щеш ли?

— Хокю, хокю! Ке дойдем после малко. . .

И Атанас отмина нататък с едри и бавни крачки. Той беше от рядко осталите беловчани, които още употребяват своеобразен език.

— Не го гледай, той така си приказва, аджаип; но Атанас е добър. Знае пътеките и планината. За което го попиташ, ще ти даде отговор. . . Той ще и да ви пее из пътя, каза ми Н., като ми подаваше чашката.

На калната и тясна улица вече попритъмняваше, и в дола се вцаряваше един ран полумрак, който правеше контраст с ближните върхове на планината, ясно озарени от последните златорумени пламъци на западния хоризонт * р. 37: и ми каза/ и каза ми * р. 41: гола/ гола, само с сламениците * р. 42: с нови постелки/ с новите постелки *

Стр. 118, р. 4: ми се мярнаха/ ми се мяркаха * р. 7: третия клас/ втория клас * р. 10: добър прием/ ласкав прием * р. 11: отечеството на Орфея/ отечество на Орфея * р. 19: Децата на природата/ *липсва* * р. 22: Дори до изгрев/ Дори до изгрев слънце * р. 23: гърмеж на реката/ гърмеж на водата * р. 26: *след* «действителността» *следва текстът:* Понеже прозорците бяха обърнати на запад, бавно и полека влазяше утрешната дрезгавина в стаята ми. Още в мрака аз дръпнах завесата от единия и дълго се взирах в задрямалата природа навън, в срещния висок бряг, чийто тъмен връх, с набраздени скали, се открояваше вече доста ясно в бледосинето утренно небе. — Подир петлите, заобаждаха се и редки кучешки лаеве, а след тях и тропотенето на конски подкови из улицата, и скърцането на кола, и хлопот на врати — първият шум на пробуждающето се село * р. 27: (кираджият) ~

сноши/ *липсва* * р. 31: източния човек/ ориенталния човек * р. 36: *след* «шетаме»: Гора такава е. . . И той направи движение с ръцете си отдолу нагоре, за да изобрази гора *

Стр. 119, р. 4: яхна кираджият/ яхна водачът * р. 32: става по-съхранена/ е повечко съхранена * р. 40—41: с безброй забикалки/ с хилядо забикалки *

Стр. 120, р. 2: тия, израснали/ тия дървета, израснали * р. 34—35: да скратиш времето/ да скратиш времето на една скука *

Стр. 121, р. 5—6: все тъй широк и сгоден/ доста широк е и сгоден * р. 31: димлива мъглица/ димлива ведрина * р. 40: обял връх/ разлат връх *

Стр. 122, р. 2: се виждал/ се види * р. 4: за някой негов съсед/ за някоя пирамида на Пирин * р. 12: се вие в чудесната гора/ се вие в най-картинна обстановка *

Стр. 124, р. 21, *подзаглавието в СбНУ*: Алабак. — Изгледи.— При Бялата вода. — Орфей * р. 22—23: Алабак ~ долина/ Алабак е точката на билото на планината през дето се прехвърля Беловският път по южния склон, та слазя в Чепинската долина *

Стр. 125, р. 3—4: Последното се шири/ Последнето се ниши * р. 9: друга от юг — които/ друга от юг — Стражата и Бусакът — които * р. 10—11: другата част на долината/ друга една подобна ивица * р. 12: *след* «съглеждат»: Тя се съединява с отсамнината чрез дългата равнина, останала между казаните бърчини * р. 13—14: планини ~ разтегнато Н./ планини Чепинската долина изображава причудлива форма, която много прилича на разтегнато Н. * р. 17: хубава долина/ чудна долина * р.19—20: достойно за възхищаване/ достойно за любуване * р. 24: се рисуват/ се открояват * р. 25: Бели грамади/ Бели стада * р. 35: в небето ~ черни лесове/ в небето, с малка тъсма полянка на него и с шеметно стръмни склонове, настръхнали с черни борови лесове * р. 38: Куп по-малки рътове/ Сума по-малки рътове * р. 41—42: Баташкият карлък/ Баташкият Карлък (2082 м) *

Стр. 126, р. 18: такива височини/ ефирните височини * р. 26: безграмотни хора/ безграмотни и прости хора * р. 30: са запознати с назначението/ са запознати вече с назначението * р. 32: натиска реката Елидере/ натиска линията на Ели-Дере * р. 34—35: нали е то Елидере?/ нали е то реката. . . Ели-Дере? *

Стр. 127, р. 3: *след* «Локат» *следва:* и съставлява северния край на Стражата * р. 6: във вътрешността им/ Ако по своето геологическо устройство и по флората те си приличат, то в топографията си те въобще представляват големи противоположности

* р. 9: *след* «на дъното» *стои:* Такива сърдити чуки могат още да се видят в съседството на Мусала, на неустановената още граница на двете високи планини[1] * р. 17: гористи проломи/ диви проломи * р.19: тържествена поема/ монотонна поема * р. 22: *оттук в СбНУ не започва нова глава — продължава глава IV* * р. 32: Оттука пътят/ Оттука коларският път *

Стр. 128, р. 9: в пропастта/ в провалата * р. 28: *след* «родили» *следва:* Заедно с напущането небесната област и постепенното приближаване към земята, сякаш че на гърба ми пак лягаше товара на грижите ѝ и безпокойствата ѝ; мъглите на житейските смутове полека-лека изгоняха из душата тихата и прозрачна ясност на надземното — преходът е почти тъй неприятно ощутителен, както от сладките блянове на съня в действителността * р. 29—30: безлюдните пустотии на вечно мълчащите чалове, по които/ безлюдните и непристъпни пустотии на вечно мълчащите хълмове, по които * р. 34: *след* «душите»: закона на който психологията се чувствува в пълна невъзможност да проникне и обясни, и бай Атанас * р. 36: *след* «попита»: като отвори табакерата да си увие цигаро *

Стр. 129, р. 12: позатъмни от тъга/ позатъмни от някаква вътрешна тъга * р. 19—20: на св. Ивана Рилски/ на св. Ивана. Ако да беше просветен човек, аз му бих посъветвал това пътешествие главно да се разходи до сърцето на най-хубавата ни планина, за да се освежат чувствата му, да се възвиси душата му над житейското блато при съзерцанието на великите картини на природата. Но на бай Атанас аз го посъветвах именно за целта, която той ми изказа * р. 40: душевно здраве/ душевното здраве *

Стр. 130, р. 7—8: носи една болка/ носи в себе си една болка* р. 23: и се подкрепим/ и подкрепим * р. 26: Не, Бяла вода била по-нататък!/ Не, Бяла вода е по-нататък. Направяме още няколко завоя — друга полянка се мярва — и тя не е. Нови завои, нови полянки — пак същото. Слънцето пече силно. А Бяла вода не се намира. Долът на Ели-Дере сякаш че потъва по-дълбоко, колкото слазяме. От една височина Атанас ми посочва широка зелена поляна, на един хвърлей с камък. То е Бялата вода! Напред! Но дълбоките гъвки на склона, които карат пътя да се чупи ту надясно, ту наляво, са безконечни и удесетяват разстоянието до заветната поляна * р. 29: *в СбНУ продължава описанието, без да започва нова глава* * р. 33: *след* «извор»: дето турих стъклото с виното да изстива *

Стр. 131, р. 10: горски пилета ~ зарупали/ горски пилета, мулетата апетитно зарупали * р. 13: фавни и дриади/ фавни и голи дриади * р. 26: една покривка/ една пелена * р. 28: пленява с лирата си/ пленява с свирката си * р. 29—30: при звука на лирата му/ при звука на свирката на славния маестро *

Стр. 132,р. 6—7: била изхвърлена от вълните/ била изхвърлена * р. 23—24: на лирата му/ на свирката му * р. 30—32: заедно със ~ красоти!. . ./ заедно с тайнствения шум, заедно с жизнерадостната тишина на окръжающия го мир от диви неръкотворни, божествени красоти! * р. 36: Те ~ участие/ Те седнаха до нас на дебелата трева и на поканата ми зеха, макар и слабо, участие * р. 38: с викове и възторг/ с викове от възторг *

Стр. 133, р. 2—3: чашата с вино на мене/ чашата на мене * * р. 14: *след* «политика»: Аз бих предпочел обаче да знаеше по-добре да чете, от колкото да политикува * р. 23: *след* «планина!»: Долу политиката в Орфеевата планина! *

Стр. 134, р. 28: *след* «поразтревожен»: Аз погледнах към дружината на помаците, но никой българин християнин не видях.

— Де е той? попитах. Атанас ми посочи * р. 33: тучната трева/ сочната трева (и във *ВНР*) *

Стр. 135, р. 10: *след* «дрямка»: нещо естествено подир умората и ситния обед * р. 15: *подзаглавието в СбНУ е*: При Ели-Дере. — Корова. — «Фатана» * р. 17: през гора/ през дъбова гора * р. 17—18: немилостиво дружени/ немилостиво придружавани* р. 35: *след* «долина»: те се сбират в две по-едри, за да се слеят надалеко на юг от Корова в едно течение, което носи името Ели-Дере, до самия Пазарджик *

Стр. 136, р. 5: *след* «Лакъта» *иде текстът:* Тук-там тая каменита висота, отдавна изсечена, се зеленее с ленови ниви, които не могат да развеселят нейното голо еднообразие. Тя се вдава дълбоко в долината, в която хвърля един тъжен дисонанс и стои като вечен обвинител на неразбраната опустошителност на ту-

[1] Географите и туристите — чужденци и наши — които са писали за Рила и Родопите, разноречат в определението гранична чърта между двете планини. Едни я теглят на изток от масивът Мусала, та по тоя начин го причисляват към върховете на Рила, а други го смятат за връх на Родопите, с който те се захващат на запад. Самото местно населенне няма ясно понятие за гранична чърта; често то нарича Рила гребенът отсам Мусала, та, види се, по тая причина и Захариев погрешно докарва Рила до Пещерския пролом, успоред с Пазарджик. Според нас, Мусала географически принадлежи на родопската верига, с която е непрекъснато свързан и най-естествена гранична чърта може да се земе най-горнето течение на Бели Искър, както и другаде споменувахме («Великата Рилска пустиня»).

кашното население. По-после аз се изкачвах на тоя рът, който се протака вълнообразен до самото Дорково, и го намерих сѐ тъй гол и запустял, с сума пресъхнали легла на поточета и негоден за обработване. На североизточният му край се мяркат още развалините на прочутата стара крепост «Чепино». Тия исторически останки местното население нарича «Метоят».

Пътуването тук, покрай реката, е твърде приятно. Тя постоянно мами погледа с своите глухо шумящи мътни вълни, които приемат най-разнообразни извивки между брегове повечето обрасли с големи върби. Често те я съвсем покриват с сянката си и тогава тя става тъмна. Някъде тя се раздвоява и пак събира, та образува прекрасни островчета; на едно от тях аз очуден съзирам няколко вола. Недоумявам какво ги е заставило да преплуват дълбоките вълни и да се заточат там. Но скоро отгатвам това: няколко воловарчета от тоя бряг с викове и с камъни ги принуждават пак да напуснат острова и да заплуват по другия ръкав към оттатъшния бряг. Оттам пък други хлапаци, сѐ по същия начин, ги оттласкват пак в водата и бедните животни се повръщат насам. Пропъдени и от острова, те заплуват по отсамния ръкав. Само главите и част от гърба им се видат сред мътния бързей. . . А помачетата отсам с нови викове и маханета обаждат им да се върнат. Детинско и доста идиотско развлечение на послободнелите хлапетни * р. 23—24: от основните свойства/ от основните свойства чърти * р. 30—31: пътникът от Алабак/ пътникът от Белово *

Стр. 137, р. 1: тая промишленост/ тая индустрия * р. 16: планински бърда/ планински гребени * р. 25: те спират/ те опират * р. 39—40: «каурите» (гявурите)/ «каурите» *

Стр. 138, р. 9—10: останалите помаци тук/ сичките останали помаци в Чепинско * р. 27: *след* «изселят»: Тук няма ни един още емигрирал помак, когато от другите села вече са изчезнали десетки семейства * р. 28—29: своите единородци/ техните единородци *

Стр. 139, р. 1: силно смущава/ силно шокира * р. 6: в новата си карта/ на новата си карта * р. 23: от нагонно чувство/ от инстинктивно чувство * р. 36: която осветлява/ която илюструва *р. 37: любопитна битова черта/ любопитна от битовите чърти*

Стр. 140, р. 4—5: достойнство и чест/ достойнство и престиж * р. 13: *след* «Айша» *следва пасажът:* Ако да познаваше тайните от задкулисния живот на столицата, бай Атанас навярно би се отнесъл повече снизходително към лекомислието на селенките си. . . * р. 14—15: на това място/ на тоя рът * р. 15: не е тъй

картинен/ не е тъй хубав * р. 20: разстоянието и далечината/ разстоянието и перспективата * р. 22—23: гледана понякога само/ гледана само * р. 33: се показа/ се показва * р. 33: едно подпухване/ едно надпухване *

Стр. 141, р. 2: *след* «Рила планино»: Той заменя последната с «Стара-Планино» * р. 9: мургави тела/ мургави бюстове * р. 24: от ртлината Илийн връх/ от засмения хълм Илийн връх * р. 26: *след* «гора»: от подножията на които иде Луковица * р. 27: го обикаля венецът планини,що видяхме/ го обикаля същият пак венец планини, които видяхме* р. 34: *след* «селото»: От Лъджане до тия две села разстоянието е по двайсетина минути* р. 34: От Лъджане/ През Лъджане *

Стр. 142, р. 16: *подир* «бъдеще» *следват два пасажа:* Но то има два силни съперника в своите съседки: Каменица и Баня, с които се намира в натегнати отношения. И трите водят постоянна борба помежду си за първенство; сяко има претенция да бъде център на господарствените учреждения, като я подкрепя — Каменица с своята по-висока културност[1], исторически минало и чисто българско население, Баня — с своето по-голямо население, икономически напредък и прекрасно горско местоположение. И трите еднакво имат минерални води, но за сега Лъджанските са най-добре устроени. Централното правителство от постоянните им просби и главоболия са е видяло в чудо и за да задоволи сичките, отредило е на сяко едно село да бъде седалище на някоя власт или учреждение: Баня — на пограничен полицейски пристав, на надзирателя на помашките училища и на наместника на пазарджишкия мюфтия; Каменица — на централното българо-мохамеданско училище, дето доскоро ходяха и лъджанчета да се учат, и кмет, който управлява и Лъджане[2]; Лъджане — на митническия пункт и телеграфо-пощенската станция и на ветеринарния околийски врач.

При все това, антагонизмът не престая и сяко село гледа с завистливо око на съседа си и маневрира сякак, да привлече в себе си сичките учреждения, в което вижда условие за по-бързо въздигане. Административно и съдебно сичките Чепински села зависят от Пещера, околийски град на Пазарджишкия окръг. Няма съмнение, че и трите села щяха да бъдат, благодарение на водите си и на естествените си красоти, любими и цветущи места

---

1 Тя има едно голямо училище, посещавано от двестемина ученици — момчета и момичета.

2 В Лъджане живее само помощникът на кмета, местен помак.

за разходки, да бяха по-лесно достъпни. Сега само с кон може да се дойде до тях от долината на Марица, през върли и мъчнопроходими места. Шосето, което е решила отскоро Пазарджишката окръжна комисия да направи из пролома на Ели дере, надлъж по реката до тук, ще отвори на цяла България тая райска долина, а за самата нея — нова ера на процъфтяване и опитомяване * р. 18: по-голямо число/ по-голямата маса * р. 20: *след* «слушал»: енергията и предприимчивия дух у човеците, от които зависеше съдбата ми, подир дълготрайната дрямка на бездействието, не бяха се още добре разбудили * р. 34: през пребиването ми в нея/ през десетодневното ми пребиване в нея * р. 35—36: първа длъжност/ първа обязаност *

Стр. 143, р. 13: който тука наричат «окропа»/ *липсва* * р. 19: около окропата/ около басейна * р. 23: *след* «тях». . .»/ Често водата става гъста и почернява от множеството мръсотии! * р. 23—24: Узнах, че /Оказа се, че* р. 27—28: да сторят какво-годе подобрение/ да турят какво-годе улучшение * р. 31: *след* «баните»: което би повдигнало престижа им * р. 40—41: недовършеното здание до мъжката баня/ недовършеното здание *

Стр. 144, р. 3—4: в каква омразна форма враждуването между двете села/ в каква противна форма тесният антагонизъм между двете села * р. 23: *след* «осталото» *на нов ред:* И тука дохождат много семейства да се къпят; после обядват и се търкалят на зелено под сенките на върбите, до шуртящата река.

Из тая хубава долина далеко навътре се продължават нивите и ливадите на Лъджане. Последните се зеленеят между Луковица, обрасла с дървеса, и друма, който води в дъното на долината, за да се изкачи на водораздела на Доспат и да се прехвърли в Македония. Сега ливадите бяха твърде оживени, защото бе сенокос. Българи и помаци и от двата пола работяха пъргаво и събираха сеното, от което миришеше въздуха. Тук там чуваха се песни на невести и девойки. Някъде и нивята бяха поченати, но всеобща жетва настая от Петровден. Тая година тя е необикновено богата: нивята в тая част на долината бяха великолепни — аз се закривах от техните талазливи класове, когато минувах край дървената ограда, каквито имат тук сичките ниви и лъки. Тия имущества постоянно минуват в ръцете на българи, защото от това село най-много се изселят помаците. — Българската вълна нахлува тука от своя страна и завоевава почвата. Не след дълго време тука ще остане само спомен от помаците. . . От икономическа точка може това да е скръбно, но от културна и политическа това изчезване на един враждебно настроен и неподвижен

елемент представлява се не до там голяма беда. Аз ще се спра на-татък по-дължко на помаците в Чепинско * р. 26—27 в *СбНУ е гл. VIII* * р. 32: в ръка/ в ръката * р. 36—37: гористите чуки/ гористи чуки *

Стр. 145, р. 4: *след* «преспи»: сняг по плещите * р. 9: философска реч/ дълбока философска реч (и *ВНР*) * р. 11—12: обръщаше листата/ обръщаше капризно листата * р. 24: обхващат те в/ обхващат те, поглъщат те в * р. 26: за да хванеш/ за да схванеш * р. 28: *след* «себе си» *на нов ред*: После, има друго едно чувство, което вълнува душата ти в тия Родопски планински пустини, чувство сладостно-трепетно — чувството на усамотението и страха. Да, страхът. В тия гори, обиколени от жестоко и полудиво население,можеш да очакваш опасността на сяка минута и от сякой кът. Тук е областта на тъмните скитници и на разбойничеството. Никой градски жител по работа или за разходка не се престрашава да иде на такива глухи върхове, без другарството на един два стражара. Аз намирах сега, не знам под какво изключително настроение, известно наслаждение в тревогата на това безпокойно чувство, прилично много на онова, което изпитваш от викалото на едно минаре, дето чувствоваш, че почвата под краката ти виси и трепери над бездната. Разликата е само, че викалото никога не пада, а тука опасността е възможна на секи час. Хайтите от Бабешките колиби и приграничните турски балкани нямат друго пристанище, кога се проврат между цепта на нашите погранични постове.

Но колко е хубаво да се луташ, да се изгубваш из тия гори! Не знам, дали природно влечение, или голотата от гори на местата в България, които съм обитавал до днес, са пробудили в мене тая жажда за тях и добиват таквази чаровност, когато ги видя у нас — големи, девствени, величествени. Подир Рила, ето Родопите ми дават гора. Но Рила я има по хълбоците само на своите исполински гребени, които са назъбени с скали и покрити с безкрайни паши, а Родопите ми представляват цели вериги, гребени, върхове, облечени от темето до полите с гъсти високи лесове, в които яйце да хвърлиш няма де да падне — да си послужим с народната фигура. И аз усещам истински възторг при мисълта да се намеря сам в тяхната глуха пазва, да се промуша из мрачната им дивотия и непристъпност, да видя тайните на горския мир и да се слея с мълчанието му между мъховитите дънери на буковете, в тайнствената гъстота на черните борики. Ето, пред мене си видя върха Арап-чал. Името му го показва: той е чер от своите борове. Още от първия ден той ме страшно изкушаваше с тия

мрачни лесове, покриващи отвесните му, като стени, диви склонове и двете му бърда. Ходил ли е някой до тях — с а м о да ги види? — Съмнявам се. А аз ходих * р. 35: *след* «вълни»: как са отражавали в себе надвисналите черни клони на бориките, които са покривали сега оголените брегове на Стражата * р. 35—36: тия сини вълни/ вълните му *

Стр. 146, р. 1—2: от скала на скала край него/ от скала на скала * р. 3: сурово непосолено месо/ сурово и пепосолено месо (и *ВНР*) * р. 11:на тоя безкраен вир/ на това езеро * р. 19: верига векове/ дълга верига векове *

Стр. 147, р. 2: *подзаглавието в СбНУ е*: Баня село. — Жителите му. — Клисурата. — Баните. — Банянки. — Тепавиците * р. 6: Ч е п и н с к а т а б а н я/ Ч е п и н с к а - Б а н я * р.14: та забъркват/ та озадачават * р. 22: весело изпъкват/ весело се изтакат * р. 24: едно от най-приятните/ от най-приятните * р. 32: дърварство/ дърводелство * р. 37: *след* «Батак»: Тук се е бил раздухал техният фанатизъм и станал нàговорът с другите мохамеданци за изтреблението на Батак *

Стр. 148,р.23: бях извикан/ бях повикан * р.26:отвъд селото/ към селото * р. 32: излезе/ оказа се * р. 38—39: през румелийско време/ през румелийското време*.

Стр. 149, р. 2: братски отношения/ братствени отношения * р. 4: беше вежлив/ се оказа вежлив * р. 11: край полите/ край голите поли * р. 16—17: в хладните си сенки/ в прохладните си сенки *р. 31: взаимната неприязненост/ взаимния антагонизъм * р. 32: владеел отдавна/ владеял отдавна време * р. 33—34: не се допущал/ се не допущал * р. 40: селска черкова/ селска черковка * р. 41: С горделив вид/ С импозантен вид * р. 42: над обширна окропа/ над обширен басейн *

Стр. 150, р. 4: в една стена/ в едната стена * р. 11: при хубавото си местоположение/ при красивото си местоположение * р. 18: из водата/ под вадата * р. 30; с гръмливите тежки/ с гръмливите и тежки *

Стр. 151, р. 2—4: *Подзаглавието в СбНУ е*: Един бръз поглед към миналото на Родопите. — Летописът на поп Методия Драгинов. — Кръвта вода не става * р. 29: разните гребени/ разните северни гребени * р. 35: Ред самостоятелни/ Маса самостоятелни *

Стр. 152, р. 1: деспот Слав/ войводата Слав * р. 12: е показало/ е оказало * р. 16: едни от чепинци/ едни от четите * р. 24: при Мурада I/ при Мурада *

Стр. 153, р. 28: за Солун/ в Солун *

Стр. 154, р. 18: с което успели/ с което са успели * р. 19—20: християнски храмове и светини!/ християнски храмове! *

Стр. 155, р. 13: *след ред 12 в СбНУ разказът продължава, без да се започва нова глава* * р. 16: по националното/ за националното * р. 31: българското държавно/ българското господарствено * р. 32—33: силно мъжко помашко население в Родопите/ силно помашко население в нашите Родопи *

Стр. 156, р. 24: При това, излезе, че е мъчно/ При това, оказа се мъчно *

Стр. 157, р. 1: дълги години/ дълги векове (и *ВНР*) * р. 23: ги спогнал някой си/ ги спогнали някои си * р. 30: та да иска извинение/ та искал извинение*

Стр. 158, р. 6: се причинява/ се причинява още (и *ВНР*) * р. 29: чергарският живот/ номадският живот * р. 41: родопски планини/ планини родопски * р. 41—42: с малки изключения/ с нищожни изключения *

Стр. 159, р. 7—8: *Подзаглавието в СбНУ гласи:* Гюреш. — Физиономия на помаците. — Сватбарски обичаи. — Обществен бит * р. 13: нашия интерес/ симпатичен интерес * р. 22—23: то последните, гюрешите/ то последните * р. 26: Накрай селото, сред голямо търкало/ На западния край на селото, на полянката, сред голямо търкало *

Стр. 160, р. 1—2: се преструва/ симулира * р. 2: че му е мъчно/ че му е трудно * р. 10: се изплъзва като риба/ се измъква като змия * р. 18: *над* «Ахъ» *в СбНУ има индекс 1 и под линия е обяснено:* Неправилно го пишат у нас: А х ъ р-Челеби, което е безсмислено, вместо А х ъ-Челеби. А х ъ е турско име * р. 27—28: На срещния край седят по-първите/ На срещния край, дето поляната се поиздува, седи купът на по-първите * р. 30—34: Намирам в тях ~ задаваш въпроса/ Сичките тие физиономии имат нещо типично и общо; не казвам българско. Днешният българин е едно амалгамиране на разни народи и племена, на които вълната е заливала през тринайсет векове Балканский полуостров. Сега ще намериш в българите от една и съща местност чърти принадлежащи на народи разни и от разни широти. Чужденците, които притезяват, че са схванали характерните външни чърти на българите и ги рисуват магистрално — или обобщават частности, или са жертва на самоизлъгване. За помаците обаче може да се каже това само, че у тях общий сбор на физиономиите представлява несравнено по-голямо еднообразие, отколкото у българите християни по другите покрайнини. Общността и еднаквостта на чъртите, които дават на помаците собствено племенна,

или по-право, родова типичност, са: правата, некъдравата коса, дългнесто мурго лице с умерено издадени бузни кости (скули), преимуществено слепнато в долнята част, малко, право чело, едричък прав нос, уста повече големи, без развити бърни, и снага обикновено висока и едра, с правилни размери и силни мускули — за косата не казвам нищо: тя е и черна, и кестенява, и съвсем руса. Аз правя с известна боязливост това очъртание на помака, по причини, които горе представих.

При сичко това, ако не можах да открия една явна осезаема господствующа чърта в физиономиите на присъствующите помаци, то намирам в тях много такива, които имат физиономиите на други познати мен българи; някои лица тука така силно наумяват други видени другаде, така поразително пазат сбрани в едно тебе познати чърти, изражения, изрези, сглоб, щото неволно си задаваш въпроса * р. 37—38: фигура, дълголик, с тъмна брада/ фигура с дългнеста и тясна форма, с тъмна брада * р. 39: с поглед ~ на лицето/ с поглед благодушен, но хитър, малко мечтателен * р. 40: поразително повтаря/ поразително, непобедимо повтаря * р. 42: впивам очи/ впивам ненаситни очи *

Стр. 161, р. 3: в пълен произвол/ на пълен произвол * р. 3—4: аз бих ~ стиснал/ аз без друго бих се спуснал към купа и бих стиснал * р. 8: *след* «народ» *продължава:* Читателят помни, че значителна част от чепинските българи, които се спасили с бягство от потурчването, като се завърнали подир няколко време, заселили се не далеко от първите си жилища, остали вече на потурчените им съжители и роднини, та основали село Батево (Батак) при Стара-Река * р. 13—14: дели-канлии/ дели-канлии из тръкалòто * р. 24—25: Един път ~ задирят/ Един път залюбят ли се момата и момъкът — често те се залюбват много млади — от 12 до 15-та си година—започват да се з а д и р я т нагоре надолу *р. 25—26: кога ~ на реката/ на вода, кога отива тя да налее, на реката *

Стр. 162, р. 2—3: е несполучлива/ е несполучила * р. 10: дружки и роднини/ дружките и роднините * р. 11—12: за да ѝ се учудват на хубостта/ за да ѝ се любуват *

Стр. 163, р. 4: добра черта/ симпатична чърта * р. 9: *след* «къщи»: нещо неизвестно между нашите селене * р. 12: *след* «падне» *следват два пасажа:* Както сватбата, така и байрямът, така и сюнетът на децата се отпразнуват с препускане на коне, гюреши, тъпани, зурли, пушканета и в тия тържества зима участие цялото село.

Преденките-седенките са главния театр на з а д и р я н и-

я т а, на любовните срещи на девойките и момците[1] * р. 18: трагически край/ трагически епизод * р. 36: *към* «месеца» *има индекс и под линия:* «Чепино» от Хр. Константинов в Сборника нар. умотв., наука и книжнина *

Стр. 163, р. 38 — стр. 164, р. 28: Те пеят ~ по-гиздаво!/ Помакините в Чепино на сватби, на тлъки, на сборище пеят български песни. До сега това секи знаеше, но какви са тия песни, с какъв дух, съдържание и творческа сила — слабо беше известно — ни една не беше печатана — поради мъчнотията на записването им от българин. Пръв път се появиха в печат женски песни от Чепинско на 1890 г., слушани от устата на помакини и предадени от две помачета: Мехмед Тумбев и Юсуф Синапов[2]. Тия няколко случайни песни, крадишком изтеглени от богатото и скрито още за нас съкровище от народна поезия в прекрасната Чепинска долина, са повечето лирически, главната им тема е любовта и женитбата. По фантазия, по фигуралност те не падат подолу от другите ни лирически песни. Аз няма да отегча читателя, ако му приведа тука при по-напрежните две, още три кратки от тях, без да се боя, че ще му дам само варианти на известни вече песни:[3]

I

Девойче, моме, девойче,
девойче, жива раздяла,
как щем се ние разделим?
На сърце ми си легнàло,
като две мог'ли[4] на поле,
като две чешми на дервенк,
като две звезди на небо.
Девойче, моме, девойче.
излезни вонка на двора,
да думам да се надумам,
да гледам, да се нагледам. . .

---

[1] Г. Хр. Константинов е дал доста любопитни сведения за семейния живот на чепинските помаци в «Сборника за народни умотворения, наука и книжнина», книга IV.

[2] «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», книга II.

[3] Тук освобождавам тие песни от фонетическите им особености за да облекча прочитането им, тъй като целта ми е да ги представя само от поетическа страна, не и от езиковата.

[4] Могили.

II

Три овна давам, моме ле,
лю[1] да те срещна, моме ле,
долу под село, моме ле,
в тесни сукаци, моме ле.
— И да ме срещниш, аго ле,
що ще ми сториш, аго ле?
Не съм аз китка, аго ле,
да ме затъкнеш, аго ле,
не съм чаша вино, аго ле,
да ме изпиеш, аго ле. . .

III

Мехмеде ле, мили синко,
камо ти е дълъг чибук,
дълъг чибук, ален бениш?
— Не питай ме, майко[2], за чубука,
за чубука, за бениша,
'ми ме питай за войската:
отишъл съм със щестстотин,
та съм дошъл със шестина!
И тие са яралие,
яралие, болни лежат;
и ази съм яралия,
яралия, болен лежа,
болен лежа, щъ да умра.
Яне, Яне, стара майко,
ела, ела да те питам,
колко годин ще ме жалиш?
Ще ме жалиш, ще ме тъжиш?
Па тя си му отговаря:
— Йой ми сино, мили сино,
щъ те жалим, щъ те тъжа,
дорде дойда при тебе-ка,
при тебе-ка в черна земя!

Дойде буба да ме види.
Не кайдисах да го питам,

[1] Токо, само.
[2] Тая дума: майко, се повтаря в средата на всякой стих; ние я изоставихме за краткост.

колко годин ще ме жали. . .
А баща ми отговаря:
— Щъ те жала, щъ те тъжа,
дорде гарван побелее,
дорде сухар филиз пусне!
Дойде сестра да ме види,
не кайдисах да я питам,
колко годин ще ме жали.
Па сестра ми отговаря:
— Щъ те жала, братко мили,
до три годин дорде рода,
дорде рода мъжко дете,
да го зова на тебе-ка,
на тебе-ка — Мехмед Али.
Дойде либе да ме види,
не кайдисах да я питам,
колко годин ще ме жали,
ще ме жали, ще ме тъжи,
Па либето отговаря:
— Щъ те жала, щъ те тъжа,
щъ те тъжа ден до пладне,
дорде вляза в градината,
да набера росна китка,
да завтъкна на две бузи,
да изляза на две порти,
да залиба друго либе,
друго либе по-хубаво,
по-хубаво, по-гиздаво!

Няма съмнение, че в чепинските села се пази богат склад от произведения на народно творчество. Българската етнография и филология имат много интересен материал още да изчерпват. Помашкият бит, язик са се запазили и днес такива, каквито са биле преди векове; сума важни национални черти, изчезнали, или които изчезват веке от другите местности на отечеството ни, тука остаят неначети. Духът на нашето време и на напредъка, който се изражава главно в сменение старото с ново, най-малко е проникнал в тие затънтени местности. Не казвам — никак. В турско време те бяха съвършено затворени за българския свят, той нямаше с тях никакво непосредствено съприкосновение, за да може да упражни какво-годе влияние. Но от освобождението насам, благодарение на свободата и на несравнено по-голямата сигур-

ност на съобщенията, те отвориха вратата си на нахлувът на една вънкашна вълна. Сега помашкото Чепинско е полугяурско. Съседството с нов елемент, при сичката им упорита самозатвореност и фанатическа нетърпимост, внесе в умствения мир на помаците значителна промяна. Влиянието е очевидно, макар че то е в ущърб на тяхната запазена оригиналност. Ако то още не е се коснало до по-вътрешните сфери на техний живот, до домашните нрави, до религиозната съвест и до политическото им и социално мировъзрение, то се е отразило вече доста силно на езика им. Помашкия диалект в Чепинско сега вече по-рядко ще го срещнеш в неговата предишна цялост и неначетост. Той е доста изменен, и секи ден се изменява при постоянните сношения с новите пришълци и гости българе — той се приближава несъзнателно към обще-българския говор, чието въздействие става неотразимо вред дето проникне. В Лъджане туристът напразно би искал да чуе първия помашки диалект в устата на осталите помаци и на помощника на кмета. Двамата лъдженски помаци, които ми служеха за водачи из Родопите, и с които имах дълги разговори, рядко, и като по погрешка, произнасяха някои думи по помашкия изговор. Единият, особено, кехаята, употребляваше по-често това произношение. Но аз с очудване забележих, че къде края на пътуването ни той вече произнасяше думите така, както ги беше чул от мене случайно през разговора. Очевидно, той се стараеше да приравни езика си към моя, и несъзнателно. Тая подражателност, забележена и у неговите тук единоверци, не подир много години ще въдвори в чепинската долина наречието, което владее в долината на Марица, и образци от помашкий диалект, филолозите трябва да търсат в другите родопски покрайнини. Впрочем, и селяните българохристияне, които тука са смес и пришълци от разни крайща на България и Македония, приближават диалектите си към общобългарския. Това е факт безпрекословен. Втората стаичка, дето ме постави дядо Даскал, е тъкмо над бакалницата му, и полът ѝ обладава същата тънкост и прозрачност, както и полът на прежнята ми стая — над фурната. Така щото, аз мога да шпионувам добре бакалницата и да не пропущам нито една нейна думица. В часовете до полунощ, когато адската ѝ врявка не ме оставя да заспа, аз намирам едничко и неволно развлечение да се вслушвам в нея. Е харно, аз с удивление чух в устата на полупияните или скарани селяни сума думи и фрази, кой знае как прилетели до тоя планински ъгъл и добили вече право на гражданство. За мене беше голяма изненада да чуя: «заявление», «правителство», «подадох апелативна жалба», «партия» и куп още термини от съдебно-административно-политический

язик. Въобще администрацията е силен проводник и в най-заглъхналите крайща на общеприетия господарствен, и ако щещ, литературен язик. Администрацията, заедно с училищата, са главните цивилизаторски агенти в селската маса — заедно с новите работи, с новите понятия, се внасят и новите думи в нея, фамилиарни вече на по-културната част от народа. По тоя начин с намаляването местните диалектически разници, усиля се духовната свръзка на селото и града, което е един прогрес.

Може да се сърдят господа пуристите, че тая духовна свръзка е сплетена от думи, които не са съществували в язика ни, но те не могат да ни дадат други, нито тия пък могат да унищожат. Вмъкването новизните и чуждиците в държавния и литературен език, не са резултат на една прищявка, или случайност, а на силата на работите, на една историческа необходимост. Но тези новизни и чуждици са такива, до когато времето им даде право на гражданство. А времето с съвкупното сътрудничество на опита, критиката, требователността на просветения ум и на добрия вкус, ще изхвърли на купището много непотребни заимствования, но ще задържи настойчиво много други от тях, необходими, и ще ги наложи. Минали през това сито, те са вече свещени и неприкосновени. Кой ще се помъчи днес да употреби филологическата си лопата на думи, като: свобода, отечество, правителство, конституция, политика, история и хиляда още подобни, чрез които ни се откри цял мир от нови понятия, неизвестни на язика ни и на съзнанието ни? Да, имаше едно време такива разпалени чистители, но школата на г. Богорова успя да даде само няколко смехурии на разговорите ни, но внесе много малко свое в естественото развитие и формация на езика ни. Г. Богоров ограничаваше се да заменя една дума, приета вече, с друга, под предлог, че последнята е по-българска от първата. Знаем, колко малко успя. Днес, при другото, нам трябат още в езика ни думи-нюанси, думи-полутонове, немотията от които прави така гола, сиромашка, лишена от деликатни движения нашата поетическа реч. Има нужда езикът ни от доктори, които да излечат някои негови органически кусури, като липсата от неопределено наклонение, причастия, форми, без които стилът ни има неприятна тежчина. Но, ако първото остая да сполучим с времето, за второто дали не е късно? И езиците имат своя период на нагли и решителни нововведения, но тия периоди са в началото на тяхното литературно развитие. Нашият книжовен език за радикални изменения е имал такива благоприятни периоди от Софрония до Славейкова. Делото обаче на неговото о б л а г о р о д я в а н е — забележете,

че не казвам — п р е ч и с т я н е — пречистването е често оси-
ромашяване — тепърва предстои, като важна задача на нашата
писателска интелигенция. *Тук свършва в СбНУ гл. XII* * р.
29—30: Да кажа ~ Чепино/ *липсва* * р. 30 — стр. 165, р. 17:
Наречието ~ интерес/ *представлява началото на глава XII* *
р. 32—33: Забелязва се тая/ Забележих тая * р. 34: на българ-
ски/ по български *

Стр. 165, р. 2—3: ъ, ѫ, а и е на/ ъ, ѫ, а и е (кога пада на тях
ударение) на * р. 4—5: г о р о т о ~ вместо/ г о р о т о вместо
* р. 6: често ~ кое? / често, гората * р. 6—9: По ~ общегерман-
ското/ По твърдия си изговор това наречие е спрямо общебългар-
ския язик, както баварското спрямо общегерманския * р. 9—13:
Срещнах ~ и пр./ *липсва* * р. 16—17: туй наречие/ то * р. 17:
след «интерес»: по своята оригинална особеност от другите *
р. 18—19: XIV. Каменица/ XIII. Към Арабъ-Чал. — Каменица.—
Една автономна черкова в Родопите * р. 20—21: за Арапчал, на
кон/ за Арап-Чал * р. 23—27: Дивашкият ~ слободия!. . ./
Той, заедно с по-ниския рът, Илийн-Връх, по-насам от него,
завършва широкия горист родопски клон, който от Алабак тръг-
ва право на юг, та пълни сичкото пространство между Яденица,
Ели-Дере и Луковица. Той е и главната област на експлоатацията
на барон Хиршовата компания преди, и сега — на нашите тър-
говци с дърва, които го заместиха. Той представлява най-голяма
сгодност за експлоатация както по богатството си с борове, така
и по сравнителната леснотия на превоза им до Алабак. Това зна-
чи, че тоя клон до няколко години съвсем ще оголее, както Кар-
кария, вопреки надзора за редовността на сечението, надзор впро-
чем твърде недостатъчен; защото една гора, която постоянно се
сече без да се сади с нови дръвета, най-после трябва да оголее
*р. 34—35: зад мен, с пушка на гърба, за целта/ зад мене, за цел-
та *

Стр. 166, р. 25: Тогава част от бежанците/ Една част от бе-
жанците * р. 28: местност/ рътлина * р. 33: та сградаха/ та осно-
ваха[3] (*заб. под линия:*[3] Чини ми се, че тая дума ще принадлежи
на записвача, а не на певачката) *

Стр. 167, р. 35: *след* «долина»: В него е бил пръв учител г.
Докумов, развит и енергичен человек, основателят на «Друже-
ството на светата идея» *

Стр. 168, р. 5: из кои ~ губя. . ./ *липсва* * р. 14:
след «господ» *продължава:* В това подробно излагане
маршрутата ми се криеше една зловеща мисъл, която
секи би имал на мое място. . . * р. 20: Чепинките са/ Въобще, че-
пинките са * р. 23—24: от векове/ от вековете * р. 33—34: показа

се ~ запрети/ показа се черковен скандал обаче на Екзархията *
р. 33—34: *след* «Екзархията» *следва:* Пловдивската митрополия,
по настояването на печата, строго смъмрà каменский свещеник
поп Илия, дето венчавал роднини, с което правял грубо наруше-
ние на един от важните черковни канони. Поп Илия се опита да
отблъсне тая намеса на митрополията, като се опираше, първо:
на давността на обичая на подобни бракове, извикан и поддържан
от необходимостта, а второ: на черковната автономия, на която
се радва Чепинско, още от времето на турското завоевание.

Тая привилегия до скоро беше ревниво охранявана от камен-
ските свещéници, които предаваха защитата ѝ от баща на син.
Само чепинските българи от цял български народ, никога не са
се подчинявали на ведомството на гръцкия патриарх и не са пла-
щали владичнина! Тая невинна и без голямо значение привилегия
стана обаче причина за съдбоносни исторически произшествия.
На 1656 година пловдивский митрополит Гавриил, в озлоблението
си, наклеветил пред турската власт чепинските българи, че имат
намерение да дигат бунт. Фанариотинът сам тряба да се е смаял
после, когато е видял страшното следствие на своята интрига:
принудителното изтурчване на Чепинско. Тая ужасна жертва
правеше още по-скъпа за Каменци едничката почти оцеляла от
потопа на ислямизмът, историческа правдина, завещана тям от
дедите им. . . Но най-после, турен под силния натиск на българ-
ската митрополия в Пловдив, поп Илия се принуди да се отрече
от вековната черковна автономия, на която беше наследствено
пазител, и да се покори на заповедите на митрополита. Правото
за издаване вули мина в нейни ръце. Сега чепинската автономия
остая само един спомен, но обичая, който тя беше узаконила:
женењето между роднини — не така лесно може да се изкорени.
Роднини пак се земат, защото инак няма възможност да се женят
хората. В Ракитово двама млади, без да обърнат внимание на но-
вото положение, се зели. Митрополията им отказва позволителен
билет за венчане — обаче те и днес си живеят невенчани. Аз мис-
ля, че черковата греши, като не зима в внимание историческите
местни условия на чепинските българи; нейната строгост би била
полезна другаде, но в тоя случай, тя само ще послужи да докаже
безсѝлието ѝ. Никоя държавна, нито черковна власт не са в със-
тояние да накарат полчанките да се женят за чепинци, или пък
чепинци да зимат за жени полчанки. Съществуват обичаи, които
законът не може да отмени без да направи едно насилие на обще-
ствената съвест *

Стр. 169, р. 2: *подзаглавието в СбНУ е:* Илийн връх. — За-

куска. — Алю. — Арап-Чал. — През Кладакът. — Котловината Юндол * р. 6: по-ниско рамо на върха/ по-ниско бърдо * р. 13: *след* «св. Илия»: Преди години Каменчане са излизали редовно тука на Илин-ден да се черкуват и да ядат курбани. Сега черковището е съвсем запустяло; само овчар може-би някога се изтяга под сянката на китката. Китки нарѝчат в родопските планини сичките подобни * р. 17—18: панорама/ диорама * р. 20—21: две чаши вино/ две чеши от превъзходното шварцово вино, което си носях от София *

Стр. 170, р. 5: пие ракия и вино/ пие шварцовото вино * р. 9: Фанатизъм нелеп/ Фанатизъм абсурден * р. 16: добродушен/ ресигниран * р. 19: *след* «гърлото. . .»: Една неприятна изненада ми направи Алю, когато му предложих да гръмне пушката си — едничкото оръжие, което бе зел с себе си.

— Йок, не е полна.

— Как, защо я не напълни? Нямаш ли патрони?

— Мойата пушка и патроните ми, сѐто оста в кощата.

И той ми обясни, че от вечерта не му било съобщено, както се бях разпоредил, че ще ме води из балкана, така щото, когато тая сутрен дошъл в кръчмата на дяда Даскала и узнал, че аз го очаквам, той се затекъл до един българин и зел неговата праздна пушка — да я носи, колкото за очи.

И той щракна оръжието, което слабо иззвека.

— Развален е мамецът, каза той като ѝ гледаше машината.

— Какво е това «мамец»?

— Яйо. У нас таков прѝкор има.

— Ами защо не зема своята пушка и патроните? Забрави ли?

— Не забурѝх ес, ами булѝота беше отишла на лйонот, па земала ключѝ сас себе си. . . Па лйоно си е далечко. . . Другаде нямаше време да троса. . . Ама не бой се. . . В горота няма нищо сегйо. . .

— Альо, какво е това там?—попитах бързо, като видях нещо, което шаваше из тревата.

— Койѝ?. . . А! зѝйме!— извика той, като надникна близко; но после се завърна и седна при мене.

— Защо я не пребийш?

— Зойме върви ли си из пъкйот — не закàчи я, каза сентенциозно Алю.

Малката влечуга полека лека си отмина нататък, без да подозира, че длъжи живота си на милосърдното сърце на един може-би участник в баташкото клане. . . * р. 38: с преспи/ с бели преспи * р. 39: *подир* «възхищение» *следва:* Четката на художника се разтреперва от нетърпение тука да улови на платното с няколко творчески движения тоя магически свят. Де се крият нашите живописци?

Действително, за да се види в сичката си хубост Чепинската долина, няма по-добра точка от Илийн връх. Той не е толкоз далеко от нея, щото да се смесат в един общ тон краските ѝ и релйефите ѝ, а е доста високо над нея, за да отнеме грубостите и некрасивите грапавини, свойствени на сяка почва, и което разваля илюзията за пътника, който я гледа твърде от близо *

Стр. 171, р. 1: и се озовахме/ която ни въведе * р. 1: елова гора/ борова гора * р. 27: отблъснати от/ повърнати от * р. 28: мрежа сухи клони/ мрежа от сухи клони * р. 34—35: *след* «гнилост» *продължава:* и недостъпен за освежающия лъх на балканския вятър * р. 38: един на друг, и на грамади/ един на друг, често образующи купове * р. 40: град на гиганти/ азиатски град * р. 41: на чумата/ на холерата. Макар че се изкачихме доста високо на тая урва, ние видяхме на горе под увисналите тъжни ветви на боровете, че урвата отива още много на високо и потъва в дива гора, но сѐ така гъсто напречена с нападали дънери и настръхнали с изгнил клонак. Пътешествието при такива условия ставаше отвратително. Ние спирахме пред секи легнал дънер който ни се изпречваше, като една крепост, която трябаше или да щурмуваме, или да избиколим *

Стр. 172, р. 2—3: без крайна необходимост/ без крайна и неотвратима необходимост * р. 3: на добитък/ на добитъшки крак * р. 4: *след* «стръмнина» *продължава:* засипана с изгнилите борови игли и шишарки * р. 5: Това място ~ «Кладакът» / *липсва* * р. 5: *след* «Кладакът» *следват репликите:*

— Това място му зòват«Кладàкът»—каза Алю при едно ново спиране, като поимахме и двама силно, сякаш две духала.

— Защо го викат Кладак?

— Прѝкор таков му дали людете. . . заради че дровѐто са много накладени тузѝ — от бурята. * р. 10—11: намерената и едва познаваемата/ едва познаваемата * р. 33: навред/ на гъсто навред *

Стр. 173, р. 36: Борун — бърдчѝна/ Борун — барчѝна[1]. *Под линий:*[1] Връх — трябва да произхожда или от бърдо — бърдчѝна или от турското баир — баирчина *

Стр. 174, р. 5: непроницаеми/ непроходими * р. 7: «Стара мандра»/ «Старата мандра» * р. 10: долинка/ долина * р. 12: *новият ред започва с изречението:* Тая дългнеста котловина на шир петнайсет минути ход, а на дължина — един час, се про-

така от юг към север * р.13—14: долинка/ долина * *след* «душата» *се намира текстът:* Дългото ѝ дъно, равно в средата, към крайщата се издига постепенно и неусетно, за да се слее чрез една приятна крива линия с полите на окръжаващите височини: това дава на долината форма на корито * р. 21—22: юрушки. Над западния склон се подава/ юрушки. Срещния склон, както и този, е покрит с млада елова гора. Той се нарича «Женската Бърдчина». Над него се подава * р. 23: *след* «Балабаница»: Южната бърдчина на Юндол носи название «Шейтанка» * р. 24: облечени/ разкошно облечени * р. 32: *след* «Доспат»: Но тя заслужва да бъде посетена от секи турист в Родопите, който желае да се наслади от сичкото разнообразие на тяхната неначета природа *

Стр. 175, р. 3: Обядвахме ~ дрема/При него обядвахме. После, додето Алю дрема около един час * р. 6: родопско кътче/ родопска котловина * р. 12: *подзаглавието в СбНУ е:* Юруците. — Едно свободно Родопско княжество. — По течението на Луковица.—Каменната буля * р. 22—24: Алю ~ хайти. . ./ *липсва* * р. 25—27: и той ~ дърветата/ каза помакът, като ми хвана стремето на коня.

Но юруците тоз час потънаха в гората *р. 28: *след* «спокойството си. . .»: Посбърюването на юруците му се видя злокобно *р. 29: по юруците/ по дирите им * р. 35—36: планински гръб/ планински гребен *

Стр. 176, р. 40: отговаряше ~ цар/ отговаряше гордо, като Темистокл на Ксеркса *

Стр. 177, р. 3: се намери/ се оказа * р. 23: шайка/ чета * р. 32: *след* «места»: от които аз сега даже безгрижно се любувах на неопитомената родопска природа, беше * р. 38: шайка/ чета *

Стр. 178, р. 8: установи/ констатира * р. 26: *в СбНУ описанието продължава, без да започва нова глава* * р. 36—37: многовековните/ многовековни *

Стр. 179, р. 2—4: ставаха грозни ~ Два часа/ ставаха страшни. Аз забележих, че Алю беше съсредоточен, безпокоен. . . Два часа * р. 10: но излезе/ но оказа се * р. 13: злокобно/ зловещо *

Стр. 180, р. 1: долина/ разлата долина * р. 7—8: големите рътове/ голите рътове * р. 9: със зъбчати скали/ с венец зъбчати скали * р. 10—11: Тая ~ вид на/ Тя имаше формата на * р. 13: изваяна/ изкуствена * р. 24: *подзаглавието в СбНУ е:* Г. Верковић в Лъджане. — Habent sua fata libeli. — Един нашенски Омир *

Стр. 181, р. 8: учените /специалистите*р. 10—11: на филолозите в мира на филолозите*

Стр. 182, р. 2—3: нравствено/ морално * р. 10: най-разумно/ най-рационално * р. 17: препирните/ полемиките * р. 40; пред такава/ против такава*

Стр. 183, р. 14: направи/ оказва * р. 41: и още/ той още* р. 42: (той е бошнак)/ *липсва* *

Стр. 184, р. 11: а г. Г-нов/ а е г. Г-нов * р. 16: Г. Г-нов/ Г. Гологанов * р. 38: не помислил/ не се досетил *

Стр. 185, р. 29: и патриотизъм/ и малко патриотизъм *

Стр. 186, р. 1: не е друго, ами/ не е друго освен * р. 13: крупно/ едро * р. 37: родливата/ разпасаната *

Стр. 187, р. 1—2: *в СбНУ е глава XVII със заглавие:* Разходки. — Напущане Лъджане. — Към южния край на дясната вертикална чърта на чепинското Н. — Медю. — Иванчо. — Една Троянска война в Чепинско. — Бусакът * р. 12: разкошът/ луксът * р. 22: бочен/ хълбочен * р. 27—28: от гълчът ~ стаята ми/ от оная на Героолувата лантерна. . . *

Стр. 188, р. 12: играта на багрите/ играта на краските * р. 15: облаци, утринни и вечерни/ облаци, утрени, вечери * р. 24—25: багрите ~ на свода/ краските за декорацията за земята* р. 23: *в СбНУ не започва нова глава* * р. 29—32: единият ~ Пещера/ единият, който — по-напред на изток, а по-после, от Костандово на север из Чепинската долина — минува през Дорково, дето е дъното на северния залив на възточната част на долината, покатерва се тозчас по Каркария и пъпли на изток по гребена ѝ додето се спусне по северният ѝ склон при Пещера, отдето едно шосе в два часа вътре завожда в Пазарджик: тоя път е конски път само и е по-късият; другият тоже тръгва на изток по долината, а подир мълко възвива на югоизток, за да се прехвърли през една незначителна възвишеност в селото Ракитово, сиреч в дъното на южния залив на същата част от долината, а оттам право на юг се покачва по високото бърдо Бусак, което разделя Чепинската долина от Баташкото поле, минува през това поле и през Батак и от там удря право на север по течението на баташката Стара река до Пещера *

Стр. 189, р. 5: кобно име/ страшно име * р. 6: видения/ кошмари * р. 15: лежаща ~ а особено/ лежаща повече в едно свойство, лежаща в темперамента на повечето люде, а специално * р. 20: недозараслите/ недозаварените*р. 39: и там бяха ужасни и кървави/ не бяха по-малко кървави от баташката *

Стр. 190, р. 6—7: на Батак състои/ на Батак пред Стара Загора, Сопот, Карлово, Калофер, Клисура състои * р. 12: обаянието/ престижа * р. 16—17: неприятен ~ книгата/ неприятен

и нехармоничен контраст, който свидетелствува за отсъствие на верен вкус у нашите печатари.

Книгата си остана тъй и не разрязана на масата ми * р. 34: искрена патриотическа скръб/ топло чувство и искрена патриотическа скръб * р. 34: не е лоша/ не е лошо написана * р. 36: психическата енервираност/ психическото енервирано състояние *

Стр. 191, р. 1: *в СбНУ разказът продължава, без да започва нова глава* * р. 5: посеви/ нивя * р. 7: равнина/ ивица * р. 12: ридове/ силуети * р. 18—19: Научавам се ~ богат/ Той се оказва богат * р. 26: и да чисти/ и чисти * р. 30: три-четири лири/ юч дьорт лира * р. 34: с немарение/ с презрително немарение * р. 39: сгради/ постройки *

Стр. 192, р. 3: *след* «поддържат» в *СбНУ се намира на нов ред текстът* от р. 26—29: На Ракитово ~ долината * р. 4: Из пътя към нас/ Близо до него към нас * р. 13—14: за който то слушало/ за който е слушало * р. 17: незначителни/ банални * р. 19: разговорът ~ интереси / разговорът с голямо увлечение се пренесе на почва на местните земеделско-ступански въпроси * р.25: *след* «кираджия» *на нов ред следва:* През сред Ракитово нагазихме една речка. Тая речка е станала причина на един вид троянска война и смъртна омраза между Ракитово и съседното село Костандово. Медю ми разказа подробно тая разпра, която беше застрастила цялото Чепинско. Тая река от стари още години изтичала из Баташкото поле и вливала се в Голяма Мътница, като минувала, отдолу под Ракитово, през Костандово. Но по разрешението на някой си богат турчин подрядчик на хаби за турската войска, ракитовчане отбили реката на Баташкото поле в самата Ракитовска река, за да имат достаточна вода да извалят хабите, както им наложил турчинът да работят ангария, както и на другите чепински села. След изработването на хабите ракитовци усвоили водата, която беше увеличила тяхната река, и не допуснали костандовци да я отбият вече на Баташкото поле в своята Голяма Мътница. Три скъпи и продължителни процеси в турско време, и един в българско, поради нея, паднаха като тежко бреме и на двете села, но Ракитово най-после остана победител: то спечели съдбата. Но съдбата преди да я реши съдилището, беше вече решена от самата природа: спорната вода, привикнала един път да се влива в Ракитовската река, не можала вече да се повърне из стария си път и да се влее в Мътница, при всичките усилия на костандовци да я измамят.

Медю ме увличаше така в интересите на Чепинско, когато

ние * р. 30: и през много/ по която чрез много * р. 32—33: гребена ~ част/ величествения гребен на Родопите, Алабак, Милева скала, проломът на Ели дере и цялата възточна част * р. 39—40: могат да се определят. Ние продължавахме/ определят. На юг от нас,се протакаше веригата на Пашино бърдо, която гъста девствена борова гора обличаше от полите до върха, без да остави нито една педица зелена рудинка на тъмната си покривка. Ние *

Стр. 193, р. 3: *след* «път»: който разквася с водицата си * р. 12—13: чудно ~ Баташкото/ чудноезеленият и безкраен килим на равното Баташко поле * р. 15: *в СбНУ гл. XVIII със заглавие:* Баташкото поле. — Блатото. — Един х а м а м в Баташкото блато. — Любовта към Родопите * р. 21: немалко/ твърде голямо * р. 22—23: във въображението вида им и при виждането/ в въображението, основан само на произволни и фантастически догадки, най-определен образ за тях и при виждането * р. 24: до какъв размер/ до какъв размер, в каква степен * р. 28: будно/ тревожно *

Стр. 194, р. 1: не беше хубаво/ беше нехубаво * р. 6: Е добре/ Е добре, никак не *р. 6: долина/ широка равна долина * р. 10: *след* «равнина». . . А блатото? Нищо не наумяваше за неговото присъствие. Батак? Той се не видеше никъде! Защото блатото беше именно тая зелена равнина, а Батак се съвсем тулеше на изток зад един рът * р. 13: зелените/ гладките * р. 15: *след* «ниско»: по полите на Пашино бърдо, Семиза и Семере-алан * р. 17: *след* «хоризонта»: но не като остър конус, а повече като една разтегната, правилна пирамида * р. 19—22: Според ~ долу/ които отнимаха релйефността на неговата височина. С една реч, картината много малко приличаше на въображаемата.

Измамата беше пълна, но затова Баташкото поле беше много хубаво.

Трябва да ви кажа, че потулеността на Батак даваше ми възможност да се отдавам свободно на възхищението си от тая великолепна Родопска долина, чини ми се — по-хубава и от Чепинската, — без да се намеша в възторга ми сянката на мрачния спомен, който би ми пращало присъствието на Батак. Той се е скрил, като нарочно, в долът си, с своите развалини, с своите грозни съсипни и дири от ужасната катастрофа, и голият зелен хълм отсам него запазва хармоничността на невинната идилическа прелест на тая родопска природа.

Когато се спуснахме в самото поле, аз пак потърсих да видя отблизко какъв-годе признак на обширното Баташко блато. Но нищо няма * р. 23: на блатото/ на полето * р. 24: широко поле/

широко * р. 24—25: със зелена сочна/ с висока зелена сочна * р. 28: излазя, че е/ се оказва * р. 31; плоскостта/ дъното * р. 42: от безпокоенето на/ от безпокойството на * планини, скрива/ планини[1], коварно скрива (*бележката под линия:*[1] Блатото само на северозападний си край има един оток, от който се образува реката, що минува през Дорково) *

Стр. 195, р. 9: нещастия/ катастрофи *р. 30: на блатото/ на полето*

Стр. 196, р. 1: в *СбНУ разказът продължава, без да има нова глава* * р. 7: Областното й събрание/ *липсва* * р. 8: в прения-та/ в прениятa на областните представители * р. 9: на обвинението/ едно обвинение * р. 20: разнородни/ хетерогенни * р. 20: калибър/ калибър и формация * р. 22: духовита/ пикантна *

Стр. 197, р. 7: Друг оратор/ Същият оратор * р. 11: един депутат грък/ един от тях * р. 35: мисълта/ смисълта * р. 40: когато писал/ когато е писал *

Стр. 198, р. 5: дори п е ч а л н о!/ дори и п е ч а л н о! * р. 10: *подир* «хохот» *на нов ред следва:* Тоя същи, имаше слабост да употреблява думи чужди или литературни български, на които значението често превратно разбираше, за голямо удоволствие на готовите да кискат. Така, например, почтеният този депутат и до край време не можа да разбере разликата между п р е ж д е б и в ш и й и п р е ж д е в р е м е н н и й., които той употребяваше, като синоними. Това даде повод за голямо сконфузване на един току-що назначен директор, от неговата партия. Ораторът, дързък толкова колкото и н е д а л е к, нападаше за нещо падналия директор и заменяваше името му, по ораторски прием, с «преждебившия директор», но казваше п р е ж д е в р е м е н н и я, сред гръмлив смях и ръкопляскане на Събранието, вперило погледи в новия директор, цял почървенял от смущение * р. 11: от П./ от Z * р. 15: При разискване закона за данъка/ При разискването данъкът * р. 16: що се налага/ който се налага * р. 17: всички/ всичките * р. 27: дядо Ф./ дядо * * * р. 28: оратор Н./ оратор * * * * р. 28—29: по внесения законопроект за филоксерата/ по филоксерата * р. 36:-*оттук в СбНУ пътеписът след един ред точки продължава, без да започва нова глава* *

Стр. 199, р. 18: съселяните си/ земляците си * р. 24: твърде романтични/ поразително романтични *

Стр. 200, р. 16: на седлото си/ на коня си * р. 21: от кметската длъжност/ от тая длъжност * р. 27: галбите и целувките си/ галбите си и цалувките си (и *ВНР*) *

Стр. 201, р. 16: от Лъджане/ в Лъджане (и *ВНР*) * р. 20:

уязвена любов и на самолюбие. . ./ оязвеното чувство на любовта и на самолюбието * р. 26: на народната/ в народната (и *ВНР*)* р. 28: двигател/ интимен двигател * р. 32: *в СбНУ подзаглавието:* Една българска Голгота. — Старото гробе. — Епопеята на една изчезнала къща и на един отвлечен мост * р. 35: А в дола и по урвите/ а по урвите * р. 37: по-горе зад тях/ отгоре над тях (във *ВНР* — по отгоре зад тях) *

Стр. 202, р. 32—33: към дола ~ хълма/ по полегатий склон на хълма към дола *

Стр. 203, р. 3: потребност/ потребността (и *ВНР*) * р. 19: в Батак/ на Батак (и *ВНР*) * р. 19: навярно ще/ вероятно да (*ВНР*: вероятно ще/ *р. 26: плахи/ уплашени *

Стр. 204, р. 1: нагони/ инстинкти * р. 4: от слободията/ от луксусът * р. 7: мъжки, груби лица/ мъжки лица * р. 12—13: някои стари/ някои и по-възрастни (*ВНР*: някои и стари) *р. 20: *в СбНУ разказът продължава без нова глава* *

Стр. 205, р. 10: стражар/ жандарин * р. 12: и ми казва/ и ва щастие, оказва се *

Стр. 206, р. 1: на позициите/ за позициите * р. 9:нагони/ инстинкти * р. 12—13: мюсюлманите/ турците * р. 22: ставало нужно/ е ставало нужно (и *ВНР*)*

Стр. 207, р. 14—15: събличали голи/ съличали до голо * р. 21: *след* «Мак Гахан»: Той би трябвало да се запази също, за да предава по-нагледно на потомството споменът за един от най-кървавите актове на баташката трагедия *

Стр. 208, р. 5—6: чувствата/ чувствителността * р. 22—23: мъжете и жените — последните/ и мъжете и жените, които си имали * р. 32: които са им отговаряли/ които им са отговаряли (и *ВНР*) *

Стр. 209, р. 1: е вдървявало/ е вцепенявало * р. 17: нема̀ла кураж/ нема̀ кураж * р. 18: и се обесила / и се убеси * р. 19—20: *в СбНУ е глава XX със заглавие:* Училището. — Черквата. —Има имена, които тряба да спомена. — Te Deum. — Два момента от българската история в Пловдивското изложение * р. 35: души на децата/ души на тие деца*

Стр. 210, р. 10: светиня/ слава * р. 13—14: *след* «поклонение»: Каквито успехи умствени и економически (уви, твърде проблематично нещо!) и да направи Батак, неговото значение за нас, неговото право за почит и благоговение от пътниците ще лежи не в новите му сгради, а в останките, в развалините на прежните, в следите на кръвта и на пушака по тях и в спомените, които живеят в тях *

Стр. 212, р. 1—2: *разказът в СбНУ продължава без нова*

глава * р. 18: В двор, заграден с невисок/ Заградена с невисок * р. 19: проломи/ дупки * р. 20—21: *след* «обсадените»: в черковната ограда батачане * р. 23: Там надничат/ из който надничат *

Стр. 213, р. 12—13: дворски и вътрешни/ външни и вътрешни * р. 29: накарат/ заставят * р. 32—33: Тия взверени/ Тие взверясали *

Стр. 214, р. 18: *в СбНУ над* «ръцете» *има индекс 1 и забележка под линия:*[1] Читателите ще прочетат подробно за Баташкото клане и в 3-та част на З. Стояновите З а п и с к и п о б ъ л г а р с к и т е в ъ с т а н и я, която скоро излазя от печат. Като се съглашават в главните факти на това събитие, двата разказа обаче си разноречат в много съществени подробности. Но това не пречи на общото впечатление, което и от двата се получава по̀тресно и настръхвателно * р. 22: бледави/ бледави и баналнн * р. 28: Та и по-добре/ тях трябва или да ги видиш или да си ги въобразиш, а най-желателното е да не можеш да сториш ни едното, ни другото, най-желателното е да могат съвсем да се забравят — защото * р. 40: да се запази мирът/ да се запазят британските интереси *

Стр. 215, р. 1—2: *в СбНУ липсва нова глава и заглавие* * р. 39: сполучва/ сполучила (и *ВНР*)* р. 40: Лоза/Л а з а * р. 40: горда героиня/ сюблимна героиня *

Стр. 216, р. 18: излязох/ излязохме *

Стр. 217, р. 4—5: *в СбНУ не започва нова глава* * р. 6: (на връщане за София)/ *липсва* * р. 10—11: да се поклоня/ да се поклоня в захлас * р. 20: удивление/ адмирация* р. 32: *след* «звяр» *на нов ред:* О, изкуството няма това призвание, то облагородява ощущенията, като идеализира живота. Благословено да бъде то! * р. 35: при Беласица (1015) /след Беласица * р. 35 — стр. 218, р. 6: Тия две ~ история?!/ Художественото достойнство и на тая картина стои вън от сяка критика, тя е произведение образцово на чехския артист[1]. Аз и няма да се спирам на това. Ще кажа само, че виждам някаква недогадливост, ако не коравина на сърцето, в избора на тая картина, изражающа най-трагически грозния момент в нашата стара история * р. 8: Защото тя/ Защото тая картина * р. 16 от толкова далеко (от Прага!)/ от толкова далеко * р. 17: ако там/ ако в Прага * р. 22—23: най-голямата/ най-капиталната * р. 26: *текстът в скобите липсва* * р. 35—36: хрумва мисълта/ хрумва несправедливата мисъл * р. 36—37: да се дири ~ да спекулира/ да се дири главно в желанието на артиста да спекулира *

[1] Чини ми се, че може да се направи само една забележка: шествието на ослепений отряд става зимно време, в снежна фъртуна. Като усилва ефекта, това обаче е една историческа несъобразност: пленението от Василия II Самуиловата войска е станало през юлия 1015 г., а изпращането и ослепена при Самуила в Прилеп е станало в п ъ р в и т е д н и н а с е п т е м в р и я, същата година, когато е още лято, и никога, а особено в една южна страна, като Македония, не може да падне сняг така рано.

Стр. 219, р. 17: *бележката под линия към* «мъки» *с малки изменения е отнесена в СбНУ към «артист»* (*вж. стр. 99*)* р. 23: и с гняв/ и с досада * р. 23: посветил/ е посветил * р. 28: от труда/ от сюжета * р. 30: *в СбНУ липсва бележката под линия към* «българина» *

Стр. 220, р. 1—2: *в СбНУ е глава XIX със заглавие:* Към долината на Марица * р. 17: Рядко съм виждал/ Не зная * р. 19: Две/ Под двете * р. 21—24: стени ~ легло/ стени — тук там озъбени с страшни канари, шуми лъкатушно и с безбройни пенясти водопади из дълбокото си гранитно легло Стара река * р. 25—26: него ~ все разни/ поразяван от новите, сѐ разни * р. 29: Шосето върви край реката/ Шосето върви хълмообразно край нея * р. 32: *след* «канари»: открити пак от тях*

Стр. 221, р. 8: сивожълт камък/ сивожлът гранит * р. 33—37: свети хора ~ клепало /свети хора, които някои злодейци убили, и като се смесила кръвта им с водата, направили я оттогава лековита. Който и днес иде твърде рано в тая дупка, може да чуе тайнствени гласове, които пеят черковно пение, и звукът на клепало. . .

Стр. 222, р. 26: Влезнах/ Слезнах *

Стр. 223, р. 2: от Лъджане дотука/ от Батак до тука * р. 29: наредби, форми/ наредби, стил, форми *

Стр. 112. *Караискакевата и Маламовата чети. Тъмръшката република.*—След Берлинския конгрес (1878) у нас стават големи вълнения и протести против него. Турското правителство, за да си създаде опора в Източна Румелия, насърчава избягалите турци да се върнат. Подкрепяни от английското правителство, турците с надежда, че ще компрометират руските власти, организират въстание в Родопите, начело на което застава англичанинът Сенклер. В това въстание взема дейно участие Ахмед ага, който господствувал по-рано над тъмръшките села. След потушаването на въстанието Ахмед ага задържа 21 родопски села, като образува така наречената «Тъмръшка република», която няколко години не се подчинява на българските власти. Това положение улеснява и появата на разбойнически групи в Родопската област, за които намеква тук Вазов. Румелийското правителство през 1882 г. издава нещо като закон против разбойничеството,

Стр. 114. *Барон Хиршовия трион*— Турското правителство преди Освобождението сключило договор с барон Хирш, германски капиталист, за постройка на железопътна линия от Цариград през Одрин до Белово. Хирш основал две дружества за постройка и експлоатиране на железопътни линии. В дружествата влизали представители на английски, австрийски и други западноевропейски банки и дружества. Само до Освобождението Хирш изнесъл дървен материал за 80 000 000-гроша.

Стр. 124. *Аллах бак* (тур.) — гледай бога.

Стр. 132. Превод на цитираните стихове: «А ти, Марице, получаваш главата и лирата [му]; о чудо — докато лирата се носи посред вълните, не зная как тя издава плачевни звуци, безжизненият език нашепва плачевни звуци, отговарят с плачевни звуци бреговете.»

«Проплакали върховете на Родопите!»

Във *ВРП* и *С* над «acres» е сложена звездичка — очевидно, за да се даде под линия превод или да се посочи отде е взет цитатът. Това обаче не е направено.

Стр. 134. *Кужѐ-мижѐ* (диал.) — детска игра криеница.

Стр. 146. *Захариев Стефан* (ок. 1810—1871) — български археолог, събирач на монети, надписи и ръкописи. Роден в с. Сестримо, Пазарджишки окръг.

Стр. 147. *Константинов Христо* (1858—1899) — български стенограф и книжовник. Роден в с. Петково, Смолянски окръг. По-важните му съчинения засягат живота на българите в Родопите.

Стр. 148. *Топрак бастъѐ ичин* (тур.) — понеже е стъпил на земята [им].

Стр. 152. *Лала-Шахин паша* — пръв наместник на султана в Тракия през XIV век (вж. бел., т. 10, стр. 536).

Стр. 154. АХ. — 1600 (датата е погрешна).

Стр. 156. *Манчовите «Бащини езици»* — Д. В. Манчов, книжар и издател. В. «Народен глас», както и много от книгите на Вазов са негови издания. Той е автор и издател на много учебници по български език, които носят общо заглавие «Бащин език»: «Бащин език за малки деца. Книжка I. Азбуки и първи уроци за четене и писане». «Бащин език за малки деца. Книжка II. Първа книга за учене след буквара». И т. н. Вж. и бел., т. 9, стр. 537.

Стр. 160. *Сындардисан* (ост. от тур.) — смутен, омаломощен.

Стр. 161. *Деликанлия* (тур.) — младеж, лудо-младо.

Стр. 162. *Никях* (остар. от ар.-тур.) — откуп, който младоженецът плаща на бащата на невестата.

Стр. 162. *Дюлбер, дилбер* (пер.-тур.) — хубав, пленителен.

Стр. 162. *Месте* (местеви, местови, местьове) (диал. от ар.-тур.) — кожени чехли.

Стр. 167. *«Чан чалънмаз, азан окунур»* — камбаната не се бие сега (когато ходжата вика мохамеданите на молитва).

Стр. 173. *Стълбата на Якова* — Яков, библейско лице, сънувал стъба, която се издигала от земята до небето.

Стр. 177. *Когато избухна 6 септември* — датата на Съединението.

Стр. 177. *Fait accompli* (фр.) — свършен факт.

Стр. 180. *Habent sua fata libelli* (лат.) -книгите имат своя съдба.

Стр. 180. *Ст. Веркович* (1827—1894) — босненски сърбин, археолог, събирач на художествени старини, дългогодишен учител в Македония. Издал в Белград през 1860 г. книгата «Народне песме македонски бугара». Станал особено известен с издадения от него злополучен сборник «Веда словена» в два тома: първият, излязъл в Белград (1874), съдържа «български народни песни от предисторическо и предхристиянско време», открити в Тракия и Македония; вторият, излязъл в Петербург (1881), обхваща «обрядни песни от езическо време, запазени чрез устно предание у македонско-родопските българо-помаци». Тия големи епически песни, уж от дълбока древност, се посрещат още от началото с възторг от някои слависти и със съмнение от други. Наскоро се доказва, че те представляват груба мистификация: съчинени били с користна цел от Иван Гологанов, учител в с. Крушево, Демирхисарско. (Вазов го пише: «Г-нов»). Веркович му плащал богато да събира и да му изпраща «стари» песни. По разкриването на тая мистификация е написал няколко статии и проф. Ив. Д. Шишманов.

Стр. 181. *Гайтлер* — Леополд Гайтлер (1847—1885) — чешки езиковед, специалист по славянско езикознание.

Стр. 181. *Ходзко* — Александър Ходзко (1804—1891) — полски литературовед, професор по славянска литература във Френския колеж в Париж.

Стр. 181. *Дринов* — Марин Дринов (1838—1906) — български учен, историк, свършил в Русия и останал професор в Харков. Има големи заслуги в изучаване на българската история.

Стр. 181. *Пипин* — Александър Николаевич Пипин (1833—1904) — руски литератор, историк на руската и славянските литератури, фолклорист. Един от най-крупните представители на

културно-историческия метод в литературознанието, с което са свързани слабостите в делото му. Неговите работи по история на славянските литератури за времето си са имали прогресивно значение.

Стр. 181. *Славейков* — Петко Р. Славейков.

Стр. 182. *Наука* — «Наука» — българско месечно научно-литературно списание, орган на Научното книжовно дружество в Пловдив. Излиза в Пловдив (1881—1883) с редактор Ив. Вазов. Сътрудници: К. Величков, П. Р. Славейков, С. С. Бобчев и др.

Стр. 186. *Рамаяна* — голяма староиндийска епическа поема на санскритски език. Началото ѝ е създадено в IV в., а сегашната си форма е получила през IV до II в. преди н. е.

Стр. 188. *Теокрит* (ок. 300 г. пр. н. е. — неизв.) — древногръцки поет, виден представител на елинистическата поезия. Известен с буколическите си стихотворения («Идилии»).

Стр. 195. *«Les Misèrables»* — «Клетниците».

Стр. 195. *Ланди* — от Lande — степ, пущинак, необработена земя.

Стр. 196. *White Hall* — Белият дом (White House) — резиденция на президента на САЩ във Вашингтон.

Стр. 200. *Чиямполи* — Джовани Батиста Чиамполи (1589—1643) — италиански писател.

Стр. 200. *Кабахат* (диал. от ар.-тур.) — вина, провинение.

Стр. 200. *Ръз* (остар. от ар.-тур.) — чест.

Стр. 202. *Мисолунги* — град в Гърция, оказал героична съпротива на турците през освободителната борба (1822—1823). Участта му била трагична след поражението в 1825 год.

Стр. 202. *Гладстон Уйлям* (1809—1898) — английски държавен деец. Първоначално член на Консервативната партия. През 1855 преминава в Лейбъристката партия и от 1865 е неин лидер. В зависимост от интересите на Лейбъристката партия водил противоречива политика. Тъй като след потушаването на Априлското въстание Лейбъристката партия е била в опозиция, той се обявява в защита на българския народ. С брошури и речи във и извън парламента порицавал зверствата на турското правителство и външната политика на английското консервативно правителство.

Стр. 202. *Б ъ л г а р с к и у ж а с и* — «Българските ужаси и източният въпрос», брошура от У. Гладстон.

Стр. 202. *вто я — пръв път има случай. . .* — през 1876 г., избран за сенатор, големият френски писател В. Юго произнася пламенна реч в защита на българите срещу жестокостите на турците при потушаването на Априлското въстание.

Стр. 202. *Наполеон III* —Луи Наполеон — Бонапарт (1808—1873) — племенник на Наполеон I. Политически авантюрист, след Февруарската революция, 1848 г., той се връща във Франция, използува политическото положение и бива избран за депутат, а после и за председател на Втората република. Поддържан от едрата буржоазия, чиито интереси защищава, и от католическата църква, на 2 декември 1851 г. той извършва държавен преврат против републиката. В предговора към второто издание на «Осемнайсетия брюмер на Луи Бонапарта» Маркс го нарича «посредствен и смешен персонаж».

Стр. 202. *«Les Châtiments»* — вж. бел. в т. 7, стр. 362.

Стр. 202. *«Cette nuit-là»* — оная нощ; превод на двата стиха под линия: «Шефовете чакаха, пушейки своите пури.
О, казаци! шофьори! велосипедисти! българи!»

Стр. 205. *Мак Гахан* — вж. бел. към т. 1, стр. 368.

Стр. 205. *Едуард Скайлер* — един от официалните анкетьори на турските зверства през Априлското въстание. По време на въстанието той е американски генерален консул в Цариград.

Стр. 212. *Леди Странгфорд* — вж. ст. «На леди Странгфорд» т. 1, стр. 82.

Стр. 214. *Жиг* (книж. остар.) — печат на позора.

Стр. 216. *Te deum* (лат.)— тебе господи — тържествена песен за възхвала на бога (у католиците).

Стр. 216. *Хугеноти* — привърженици на калвинистката (протестантска) религия във Франция, представители главно на буржоазните и занаятчийски кръгове. Между тях и католиците през XVI в. се водили в продължение на 30 години войни (така наречените Хугенотски войни). На 24 август 1572 г. през нощта срещу празника на св. Вартоломей католиците извършили масово клане на хугеноти, организирано от кралицата-майка Екатерина Медичи и католишката партия. Това е Вартоломеевата нощ.

Стр. 217. *Pendant* — предмет, сходен с друг и симетрично с него разположен.

Стр. 218. *Compello intrare* — принудително влизане (цитат от евангелието).

МУСАЛА

(Стр. 225)

Тоя пътепис е печатан най-напред в сборника «Видено и чуто», разкази, спомени и пътешествия, издание на Хр. Олчевата книжарница. София, 1901. След това излиза в *С*, т. XV.

Според едно писмо на Ив. Вазов до проф. И. Д. Шишманов от 29 юли 1901 г. участници в излета били д-р Моллов, професор по медицина (наричан в пътеписа «д-р М.» или «докторът»), Г. Златарски, професор по геология («професор З.»), д-р Минчович («г. М-ч») и др. В писмото се каня и Шишманов (*Шишм*, 262). Между излетниците бил и Васил Д. Стоянов (*Шишм*, 249) — един от основателите на Българското книжовно дружество в Браила и редактор на Периодическо списание при излизането му в Браила и след подновяването му в София. В пътеписа е означен с буква С.

Мотото е от Вазовото стихотворение «На Черни връх» (сбирка «Звукове» т. 3, стр. 125).

В *С* (т. XV) пътеписът «Мусала» се препечатва почти без поправки, ако изключим осъвременяването на форми като: тие — тия, оние—ония, горня—горна, приимах — приемах, последня — последна, династический — династическия, очъртаваха — очертаваха, пайтон — файтон, язик — език, нърав — нрав, влакняст — влакнести, пола — пода, еки—яки, бичкийница — бичкиджийница, забикаля — заобикаля, камънлива — каменлива и др.

Няколко промени, които не може да се каже, че са грешки, отбелязваме като варианти.

Печатаме текста по *С* със следните поправки по *ВЧ*:

Стр. 228, р. 32: «в примеждливо» вм. «в примеждливото».

Стр. 229, р. 32: «се улови за брадата» вм. «се улови за главата».

Стр. 230, р. 14: «пак в София» вм. «пак София».

Стр. 231, р. 5: «тия доводи» вм. «тия дяволи».

Стр. 233, р. 31: «управници» вм. «управления».

Стр. 235, р. 41: «отзад остаяха» вм. «отзад стоеха».

Стр. 238, р. 24: «се разочаровах в» вм. «се разочаровах от».

Стр. 238, р. 31: «в буквален смисъл» вм. «за буквален смисъл».

Стр. 239, р. 25: «го пристискаха» вм. «го притискаха».

Стр. 240, р. 30: «храбро запретнатия» вм. «храбро запретнатия».

Стр. 243, р. 34: «му дават право» вм. «ми дават право».

Стр. 252, р. 21—22: «българската Калабрия» вм. «българска Калабрия».

Стр. 253, р. 26: «дупки за прозорчета» вм. «дупки на прозорчета».

Стр. 254, р. 7: «диви планини» вм. «дивни планини».

Стр. 254, р. 30: «ръцете ни помръзваха» вм. «ръцете ни помръзнаха».

Стр. 261, р. 5: «Драганица» вм. «Драпанница».

Стр. 269, р. 16: «с колосалния си купен» вм. «от колосалния си купен».

Варианти във *ВЧ*

Стр. 233, р. 40—41: при обиколката си из областта/ при обиколката си областта *

Стр. 261, р. 41—42: да не се заблудим/ да се не заблудим *

Стр. 265, р. 6: висота/ височина *

Стр. 267, р. 23: пояса на скалните/ пояса от скалните * р. 31: краката/ крака *

Стр. 269, р. 19—20: Самоковското поле/ Самоковско поле *

Стр. 227. *Моят приятел, доктор М.* — вж. бел. т. 9, стр. 436.

Стр. 227. *Нещер* (остар. от пер.-тур.) — нож за пускане на кръв; хирургически нож.

Стр. 233. *Когато дойдоха русите...* — Срещу пасажа за градеца, който променял четири пъти името на училището, проф. Боян Пенев в личния си екземпляр от «Видено и чуто» е написал: «Сопот, както ми съобщи сам Вазов.»

Стр. 235. *Мидхат паша* — виж бел. към т. 1, стр. 368.

Стр. 235. *Николай I* (1796—1855) — руски император, установил в страната режим на жестока военно-полицейска диктатура; основата на неговата политика била защита на феодално-крепостническия строй и преследване на всичко революционно и свободомислещо.

Стр. 235. *Мечет* (диал. от ар.-тур.) — малка джамия, в която не се извършва петъчна служба.

Стр. 236. За приведеното тук стихотворение «Мусала» Вазов съобщава на друго място, че го «стенографисал» при завръщането си от Костенец във влака след тръгването от гара Костенец (вж. пътеписа «Костенец», т. 12).

Стр. 258. *Овидий* — вж. бел. към т. 1, стр. 416. Превод на стиховете: «Където се простират покритите със сняг Родопи чак

до сенчестата Стара планина и където свещената Марица бързо влачи своите води.»

Стр. 258. *Гундулич* — Иван Гундулич (1588—1638) — хърватски поет, виден представител на дубровнишката литература.

Стр. 259. *Юрай Крижанич* (1618—1683) — хърватски писател, автор на теологически, граматически, историко-политически и икономически съчинения. Панславист.

Стр. 259. Бележката под линия е неточна. Трябва да бъде: К. Иречек. Княжество България, ч. II, стр. 116—117.

Стр. 259. *Corot* — Камил Коро (1796—1875) — френски живописец, автор на много реалистични пейзажи с национален характер.

Стр. 260. *Франц Йосиф* (1830—1916) — австрийски император и крал на Унгария. Водил агресивна и вероломна политика по отношение на Русия и балканските страни.

Стр. 260. *Empereur d'Autriche* — австрийски император.

Стр. 260. *Riche* — богат.

Стр. 260. *Tricher* — играя нечестно на карти, крада при игра на карти (или: на книги).

Стр. 272. *Любомир Ненадович* (1826—1895) — сръбски поет.

Стр. 279. *В картината на Павловича* — Николай Павлович (1835—1894) — български живописец, автор и на картини с исторически сюжет и патриотичен дух.

Стр. 280. *Café chantant* и *dansant* — кафене, в което пеятс и танцуват.

В личната библиотека на Вазов, намираща се в музея «Иван Вазов», има екземпляр от *«ВЧ»* в който са направени съкращения на пътеписа «Мусала» лично от Вазов. В *С* обаче очеркът лзлиза без никакви промени от *ВЧ*, Явно, Вазов е подготвял ръкописа за проектираното издание на книга с пътеписи.

ИЗВЪН БЪЛГАРИЯ

(Стр. 283)

Тоя пътепис е печатан най-напред в сп. «Денница», г. II, книжка 1, 2, 3, 4, 5 и 6 от януари до юни 1891 г. — без името на автора. На края (кн. 6) е подписана с Х. В началото (кн. 1) под линия е сложена бележка: «Настоящите пътни записки, които ще се продължат и в някои от следующите книжки на «Денница»,

са плод на едно пътешествие по някои страни на възточна Европа (Русия, Австрия и Сърбия), извършено не твърде отдавна от един наш съотечественик. Като ги намираме написани обективно и не лишени от културен интерес за българските читатели, ние им даваме място в «Денница». Р». В края на последната глава на пътеписа (кн. 6) има такава бележка: «Счетохме за възможно да прекъснем тук тие пътни бележки; вместо тях, мислим, да дадем в следующите книжки на «Денница» някои картини от нашето отечество. Р.»

Както е казано и в редакционната бележка, пътеписът е плод на едно пътуване из Русия. Това пътуване авторът е направил по стечението на тежки за него обстоятелства. След временно неуспелия на 9 август 1886 год. преврат против Александър Батенберг, агент на немския империализъм у нас, започва жестоко преследване на русофилите. То продължава и след окончателното детрониране на Батенберг, през време на Стамболовата диктатура. За да се спаси от гонения, Вазов избягва, стои известно време в Цариград и през януари 1887 год. заминава за Русия. Прекарва най-дълго в Одеса, но посещава и други градове (Москва, Петроград, Киев). Емигрантските дни за него са тежки — той изпитва силна мъка за родината. Завърнал се, след пътуванията си, в Одеса, той изпада в особено «угнетено състояние». По това време тъкмо получава писмо от майка си. Тя му съобщава, че Стамболов — някогашният негов другар, а «сега всесилен диктатор», — я уверил, че «Вазов може да се върне и да разчита на неговата защита от мстителността на политическите му противници в Пловдив». Измъченият поет се връща в България. «Заминах — признава той — от Одеса с облекчение през пролетта 1889 год.» (*Шишм,* 79).

След завръщането си от Русия Вазов написва няколко изобличителни разказа, в които разкрива полицейския терор на властта («Тъмен герой» и др.). Въпреки обещанието на Стамболов, полицията го извиква и грубо му заповядва да не смее да пише повече против нея. Заплашен е бил и издателят на «Денница» Касъров.

Особено бдителна е била властта към писанията за Русия, за която не можело да се пише нищо хубаво. Ето защо в началото, когато печата пътеписа си, проникнат от любов към братската страна, Вазов скрива авторството си под буквата Х. В годишното съдържание на списанието обаче при заглавието на пътните записки той си е сложил името. Остава само заглавието прикрито, за да не предизвиква поне външно с него силните на деня.

«За да не шокирам известни настроения — съобщава той, — нарекох статията си «Пътуване извън България» (а не «из Русия») (*Шишм.*, 82). Затова и тонът е сравнително сдържан, дори твърде сдържан. И все пак се долавя, че Вазов се вълнува от онова чувство към Русия, към руския народ, към руската култура, с което са пропити много забележителни страници от останалото му творчество — чувство на възторг и преклонение.

Но ако в тоя пътепис, както навсякъде другаде, се долавя голямата любов на автора към руския народ, в него са особено очевидни и някои от погрешните схващания на Вазов за Русия. От цялото негово творчество е известно, че Вазов обичаше възторжено руския народ като най-мощен представител и челник на славянството. Но той не правеше разлика между руския народ и руския монархизъм, не разбираше истинската същност на официалното славянофилство, реакционността на руския панславизъм. В «Пътувания из Русия» той възвеличава Александър II, възхищава се от делата и писанията на такъв тъмен реакционер като Катков и пр.

За втори път пътеписът е поместен в *С*, т. XVI, 1921. На заглавната страница на тома той е наречен «Пътувания из Русия», а вътре се запазва старото заглавие: «Извън България». Така го оставихме и в настоящото издание.

При препечатването в *С* са допуснати извънредно много грешки, които ние поправяме по *Д*:

Стр. 287, р. 7: «Неговите типове са начертани» вм. «Неговите типове са подчертани».

Стр. 288, р. 24: «По причина» вм. «По причини».

Стр. 288, р. 29: «обхвана цяла Русия» вм. «обхваща цяла Русия».

Стр. 288, р. 33: «това тържествуване» вм. «това съществуване».

Стр. 292, р. 21: «ангелът на смъртта» вм. «ангел на смъртта».

Стр. 292, р. 31: «полско владичество» вм. «пълно владичество».

Стр. 293, р. 8—9: «старото величие и благочестие» вм. «старото и благочестие».

Стр. 293, р. 18: «окови» вм. «основи».

Стр. 293, р. 40: «бедните» вм. «будните».

Стр. 298, р. 26: «епически блъсъци» вм. «епически блясъци».

Стр. 299, р. 33: «рядко създание» вм. «рядко издание».

Стр. 300, р. 26: «да я направи» вм. «да я поправи».

Стр. 301, р. 12: «в тогата» вм. «в позата».

Стр. 303, р. 35: «съвсем оправила» вм. «съвсем отровила».

Стр. 304, р. 16: «на подножие» вм. «на подножието».

Стр. 305, р. 33—34: «като чудатост на геният» вм. «като чудатост».

Стр. 306, р. 5: «взема първенството» вм. «взема първенство».

Стр. 306, р. 24—25; «Москвичът обладава главните характерни черти на русинът» вм. «Москвичът, главните характерни черти на русинът».

Стр. 306, р. 30: «все тия открити» вм. «че тия открити».

Стр. 308, р. 1—2: «после водка» вм. «после вода».

Стр. 308, р. 2—4: «под басът на органа, който скърца като сто немазани кола. Викът, смеховете, димът» вм. «под басът на смеховете, димът».

Стр. 309, р. 37: «надтегна в съветите» вм. «надтегна в съвестите».

Стр. 310, р. 11: «твърде рязко» вм. «твърде рядко».

Стр. 312, р. 23: «необитаема» вм. «необитана».

Стр. 314, р.8: «италиански мрамор» вм. «исполински мрамор».

Стр. 316, р. 4: «е неговият» вм. «е новият».

Стр. 316, р. 29—30: «гигантска и импозантна черна група» вм. «гигантска и черна група».

Стр. 318, р. 13—14: «златни образи» вм. «златни образци».

Стр. 320, р. 28: «пролетуваш» вм. «прелетуваш».

Стр. 321, р. 31: «тия пантерски скачания на полуголите деви» вм. «тия интересни скачания на популярните деви».

Стр. 321, р.40: «бяга на чудесното» вм. «бяга от чудесното».

Стр. 324, р. 25: «а на евреите» вм. «и на евреите».

Стр. 327, р. 35: «до ненужност» вм. «до научност».

Стр. 329, р. 7—8: «рускодържавния и обществен» вм. «рускодържавния обществен».

Стр. 331, р. 15—16: «могъществената нация» вм. «могъществената династия».

Стр. 331, р. 32—33: «за чистото изкуство» вм. «за това изкуство».

Стр. 333, р. 20: стих 4 е пропуснат в *С*. Възстановяваме го по *Д*.

Стр. 338, р. 23—24: «за столичните жителки» вм. «на столичните жители».

Стр. 338, р. 28: «до срещната» вм. «до средната».

Стр. 339, р. 5—7: «защото, когато по дванайсет часът, преди да си легна, дръпна завесата, аз пак виждам» вм. «защото аз пак виждам».

Стр. 340, р. 6: «падаха» вм. «паднаха».

Стр. 340, р. 21: «и петте езика» вм. «петте езика».

Стр. 341, р. 4: «верността» вм. «вероятността».

Стр. 342, р. 39: «зелените ѝ лесове» вм. «заселените ѝ лесове».

Стр. 343, р. 30—31: «Тюркестаг» вм. «Кюртестаг».

Стр. 344, р. 2: «Химет» вм. «Химер».

Стр. 344, р. 7: «с прахът и бурена си» вм. «с прахът на бурена си».

Стр. 345, р. 20: «заприличва» вм. «заприлича».

Стр. 349, р. 5—6: «охолното петербургско общество» вм. «околното петербургско общество» (по смисъл).

Стр. 349, р. 28: «станаха» вм. «останаха».

Варианти в *Д*

Стр. 286, р. 4: от някой/ с някой*

Стр. 287, р. 26: в повече броеве/ на повече броеве *

Стр. 290, р. 9: не се пресиля/ се не пресиля *

Стр. 291, р. 5: Също по външен/ Също и по външний * р. 6: на руски град/ на руски *

Стр. 292, р. 15: разкошно зелени/ разкошни зелени * р. 28: юначни дружини/ юнашки дружини *

Стр. 294, р. 4: намалява мъкарията/ намалява мъкотията *

Стр. 298, р. 10—11: страшно вълнение/ странно вълнение * р. 19: в няколко/ с няколко *

Стр. 301, р. 19: дава гостоприемството/ дава гостоприемство* р. 28: не бил назначаван/ не е бил назначаван *

Стр. 303, р. 30: да се пробуди/ да се разбуди * р. 35: Москва не се е/ Москва не е се *

Стр. 304, р. 30: с нейното съгласие/ с нейно съгласие *

Стр. 306, р. 21: като чуят/ кога чуят *

Стр. 307, р. 6: да си весели/ да си развесели * р. 7: в това той си остава/ в това той остая *

Стр. 311, р. 15: на сина му/ за сина му *

Стр. 312, р. 6: ме унасяше в сън/ ме унасяше на сън * р. 16; вери, широти/ вери, климати, широти * р. 21: и свършва/ и се свърша *

Стр. 313, р. 6: вълнообразна/ хълмообразна *

Стр. 317, р. 29: не се пали/ се не пали *

Стр. 322, р. 1—2: най-много публиката/ най-много публика * р. 21: за поучителност/ по поучителност * р. 36: казачок/ с казачок *

Стр. 325, р. 2: което някога/ което на времето си*

Стр. 329, р. 2: политиката водят/ политиката ръководят * р. 32: от отрицание/ от отрицание на отрицание *

Стр. 332, р. 38: за съчувствие/ на съчувствие *

Стр. 336, р. 1: *в Д към* «Сливница» *под линия има следната забележка:* Сбирка от стихотворения от Ив. Вазов — Пловдив 1886 год. * р. 18: огнищата ни/ огнището ни *

Стр. 338, р. 28—29: жълта висока стена/ висока жълта стена *

Стр. 339, р. 18: *за* «швейцарят» *под линия има следната забележка:* Така наричат в Русия вратарите, които пазят при главните, лицевите порти на зданията * р. 26: като че ли четеше/ като че ми четеше *

Стр. 343, р. 37: със снегове/ в снегове *

Стр. 349, р. 29: когато минувах/ кога го минувах *

Тоя пътепис е изпълнен с извънредно много имена на исторически лица и културни дейци. Ние не слагаме бележки за ония от тях, които са познати на днешния читател, както и за ония, без обяснението на които е ясен смисълът на авторовия текст.

Стр. 287. *Островски, Александър Николаевич* (1823—1886) — знаменит руски драматург, виден представител на критическия реализъм.

Стр. 287. *Отечествени записки* — от 1839 до 1846 г. начело на това списание стои Белински, който е главен негов сътрудник и редактор на критическия отдел. През тоя период то е високо прогресивно — играе водаческа роля, която изгубва след 1846 г. От 1868 г. «Отечествени записки» се издават от Некрасов.

Стр. 287. *Вестник Европы* — месечно списание, започнало да излиза в 1866 г. Политическата му линия е буржоазно-либерална — отстоява капиталистическия път на развитие на Русия и помества статии против марксизма. В литературния му отдел печатат свои произведения Тургенев, Гончаров, а след спирането на «Отечествени записки» и Салтиков-Шчедрин.

Стр. 287. *Северний вестник* (1885—1898) — месечно литературно-научно и политическо списание. В него печатали свои работи сътрудниците на «Отечествени записки» след спирането на това списание. След 1891 г. списанието минава на реакционни позиции и става орган на декадентите.

Стр. 287. *Руский вестник* — литературно и политическо спи-

сание, започнало да излиза от 1856 г. като двуседмично, след 1867 г. става месечно. През 50-те години програмата му била умерено либерална. От 1861 г. става изразител на интересите на реакционното дворянство.

Стр. 287. *Дело* (1866—1888) — месечно научно-литературно списание, излизало в Петербург. Едно от най-прогресивните списания през 70—80-те години. Жестоко преследвано от цензурата. От 1883 г. списанието става умерено либерално и изгубва по-раншното си обществено значение.

Стр. 288. Превод на стиховете: «Така живях аз в Одеса като поет — без дърва през зимата, без файтон през лятото. . .»

Стр. 288. *22 януари* — 1887 г.

Стр. 289. *Надсон, Семьон Яковлевич* (1862—1887) — руски поет. Поезията му притежава демократични и хуманистични черти, изразява — в най-добрата си част — вяра в бъдещето, но в нея има много песимизъм, скръб, съмнение, умора, съединени с индивидуализъм. Вж. и т. 5, стр. 577.

Стр. 290. Превод на стиховете: «В Одеса прашна — казах аз; а могъл бих да кажа: в Одеса кална — и тук наистина не бих излъгал . . .» (от описанието на Одеса в «Пътешествието на Онегин» — предвижданата, но неизлязла осма глава на романа).

Стр. 290. Превод на поговорката: «Който не е бивал в Одеса, той не е виждал прах.»

Стр. 290. *Ходжа бей* — Хаджибей, татарско селище, основано през 80-те години на XV век. След Руско-турската война територията му минава към Русия. През 1795 Хаджибей е преименуван Одеса. Под управлението на херцог А. Е. Ришельо (1805—1814) Одеса става главен град в Новоросийска губерния.

Стр. 292. *Квитка-Основьяненко* (1778—1843) — украински писател комедиограф и белетрист. В произведенията си изобличава рушветчийството и произволите на чиновниците и разпуснатостта на дворяните.

Стр. 293. *Нестор* — староруски писател (XI и началото на XII в.), монах.

Стр. 293. *Игор* (— ум. 945) — велик киевски княз, родоначалник на династията на Рюриковците.

Стр. 293. *Святослав Игоревич* (ум. 972 или 973) — велик киевски княз и голям пълководец.

Стр. 293. *Запорожка сеч* — организация на украинското казачество, основана в средата на XVI в. в долното течение на Днепър. На днепърските острови казаците направили укрепления.

Към края на XVI век Запорожката сеч станала военна организация.

Стр. 294. Превод на поговорката: «Руската кост [т. е. руснът] обича топлината.»

Стр. 294. *Кибитка* (рус.)— кола с покривало.

Стр. 298. Превод на мотото: «Москва! В тоя звук колко много се е сляло за руското сърце» (из «Евгени Онегин», гл. седма, XXXVI).

Стр. 298. *Мамай* (ум. 1380) — представител на монголската военна аристокрация. Най-злият враг на Русия, поддържал нейните противници, нападал я постоянно. Организирал голям поход срещу Москва, който се свършил на 8 септември 1380 г. в Куликовската битка с пълно поражение за него.

Стр. 299. *На Минина и Пожарски — Козма Минин* (ум. 1616), търговец на месо, един от главните организатори и ръководители на борбата на руския народ за освобождението на руската държава от интервентите полски шляхтичи в началото на XVII в. Заедно с него начело на борбата застанал и *Дмитрий Мих. Пожарски* (1578—1642), княз, пълководец и политически деец.

Стр. 300. *Лахъм* (диал. от тур.) — мина, взрив.

Стр. 301. *Борис Годунов* (1551—1605) — болярин, възглавявал правителството на починалия цар Фьодор Иванович. След тайнствената смърт на престолонаследника (за когото у народа се говорело, че е убит от агенти на Годунов) той бил избран за цар и продължил политиката на Иван Грозни. Крепостническите маси били страшно потиснати в негово време и се бунтували.

Стр. 302—303. *Московското благочестие ~ земля държится»* — тук Вазов не отразява истинските възгледи на народа. Още Белински в известното си писмо до Гогол опроверга твърдението за голямата религиозност на руския народ и за любовта му към царя.

Стр. 305. *Крестянски* (рус.) — селски.

Стр. 307. Превод на поговорката: «В руския тумбак и златото ще изгние.»

Стр. 307. *Анагност (гр.)* — млад прислужник в църквата по време на литургия.

Стр. 308. *Василий Тъмни* (1415—1562) — велик московски княз, водил политика против феодалната разпокъсаност.

Стр. 308. *Мономах, Владимир* (1053—1125) — киевски велик княз.

Стр. 308—310. *Москва е люлката на славянофилската партия ~ да се пренесе трона в Кремъл* — някои от неправилните

схващания на Вазов за руския народ и руската култура са под влиянието на славянофилството, чиито лозунги бяха православие и самодържавие, религиозност и монархизъм. *Иван С. Аксаков* (1823—1886) — руски публицист, един от най-видните представители на късното славянофилство и от създателите и организаторите на Московския славянски благотворителен комитет. Макар в някои случаи да е заемал либерално-опозиционни позиции, той изобщо поддържа и развива реакционната панславистка програма на дворянството. *М. Н. Катков* (1818—1877) — руски реакционен публицист, защитник на самодържавието. *«Московские ведомости»* — вестник, основан в 1756 г., от 1859 излизал всекидневно до 1917 . Дълги години с изключение на периода 1779—1789 тоя вестник е изразител на реакционната идеология на царизма и крепостничеството.

Стр. 311. *Полското въстание* — Полското освободително въстание (1830—1831) е било насочено против руския царизъм.

Стр. 311. *Маджарското въстание* (1848—1849) — въстание, в което борбата против феодално-помещическия строй се слива с борбата на целия унгарски народ за независимост — против господството на Хабсбургите. Като не бил в състояние да потуши сам въстанието, австрийският император поискал помощ от руския Николай I, който и потушил въстанието. Във войната срещу Николай I загинал големият поет-революционер Ш. Петьофи.

Стр. 311. *Иван Собески* — Ян Собески (1624—1696) — полски пълководец. Жесток усмирител на селските антифеодални въстания. През ноември 1673 полските войски под негово командуване удържали победа над турците при Хотин. След тая победа, която има голямо значение, Собески бил избран за крал под името Ян III. На 12 септември 1683 при Виена (Вена) турците били окончателно разгромени от антитурската коалиция. Тоя разгром, главна роля в който изиграли полските войски на Собески, спасил Западна Европа от турското нашествие.

Стр. 311. *Кримска война* (1853—1856). — В средата на XIX в. западноевропейските капиталистически страни и на първо място Англия и Франция засилили своята експанзия на Балканския полуостров. В своя стремеж да завладеят повече пазари и колонии те срещнали противодействието на Русия, която искала да укрепи и разшири своите позиции на Балканите. В резултат на това възниква Кримската война — война на съюзените държави Англия, Франция, Турция и Сардиния против Русия. Севастопол бил обсаден от съюзническите войски и в продължение на

349 дни бил защищаван от руската армия. През това време били осъществени шест крупни бомбардировки на града.

Стр. 317. *Гудон, Ж. А.* — виден френски скулптор реалист.

Стр. 318. *Боят при Чешме.* — Във войната против Турция (1768—1774), водена от Екатерина II, при град Чешме в Западна Турция на егейския бряг в 1770 г. турската флота била унищожена от руската.

Стр. 319. *И не зная защо ~ и се молих* — Вазов има пред вид русофобския режим в България по това време.

Стр. 321. *Beau monde* — висш свят (аристократическите буржоазни кръгове).

Стр. 322. Превод на руския текст: «Егор, не гледай като пън — твой ред е.» «Миколай, ти ме обърка, проклетнико. . .»

Стр. 323. Превод на руския текст: «Семките откъде са, бабо?» «От чужбина: от Тамбовска губерния, подкрепете търговията, господарю.»

Стр. 323. Превод на френския текст: «Богат като руски болярин».

Стр. 328. *Терем* (гр.-рус.) — женско отделение в господарска къща.

Стр. 329. *Политическия и социален строй ~ има крайности.* — Привърженик на реализма, Вазов признава положителната роля и значение на революционните демократи в литературното развитие. Под влияние обаче на противниците им, влияние на реакционери като Катков, той смята, че това течение се е изродило в «нихилизъм».

Стр. 331. *Nec plus ultra* (лат.) — до крайния предел.

Стр. 333. Превод на стиховете на Тютчев: «С ум Русия не може да се разбере, с общ аршин не може да се измери: тя е нещо особено: в Русия може само да се вярва.»

Стр. 333. Превод на стиховете на Хомяков: «Високо си свил гнездо ти, северен орел на славяните. Широко криле си разперил, дълбоко в небето си навлязъл. . . И чакат оковани братя — кога ще чуят твоя зов, кога ти криле като обятия ще простреш над тяхната слаба глава. О, спомни си за тях, северен орел! Прати им своя звучен привет — да ги утеши в робската нощ ярката светлина на твоята свобода! Храни ги с храната на духовни сили, храни ги с надеждата за по-хубави дни и студа на единокръвните сърца стопли с жадна любов.»

Стр. 334. Превод на стиховете от «Русия»: «Тебе нашият господ те е призовал за свята бран, тебе той е обикнал, тебе ти е дал съдбоносна сила — да съкрушиш злата воля на сле-

пите, безумни, диви сили. Стани, моя родна страна, за братята си! Бог те зове през вълните на гневния Дунав. . . И се хвърли в огъня на кървавата сеч! Бори се за братята със здрава битка, дръж божия стяг със здрава длан, поразявай с меча — това е божи меч!»

Стр. 336. *Уманов-Каплуновски* (вж. т. 5., стр. 593). Цитираното стихотворение е превод на «Не, не ще се радвам кръвожадно» (т. 3, стр. 30).

Стр. 339. *Кървавите русчушки събития.*—След детронирането на Батенберг до избирането на нов княз в България управлението било в ръцете на австро-англофилско правителство и регентство начело със Стамболов. Преследваните, избягали в Румъния русофили започнали да подготвят въстание. На 18 февруари (един ден по-рано и в Силистра) избухнал бунт против регентството, кърваво потушен от правителството. Девет души били осъдени на смърт. Народът бил на страната на бунтовниците, но не бил подготвен за борба.

Стр. 340. *Парнелистка* — привърженица на Ч. Ст. Парнел (1846—1891), деец на ирландското национално движение, либерал, буржоазен националист.

Стр. 341. Превод на Пушкиновите стихове: «Обичам те, създание на Петър. . . [Обичам] прозрачния здрач, безлунния блясък на твоите замислени нощи, когато в моята стая аз пиша, чета без светило. . . И не пускайки нощната тъмнина върху златните небеса; една заря, без да бърза да смени друга, като дава на нощта половин час. . .»

Стр. 341. *Якор* (рус.) — котва.

Стр. 342. *Борей* — крилат бог на вятъра (старогръцка митология).

Стр. 343. *Харити* — вж. т. 7, стр. 409.

Стр. 345. *Высечь надо* — трябва да ви нашибам.

Стр. 345. *Ксеркс* — цар на Персия през V век пр. н. е. Предприел грандиозен поход против Гърция, в който претърпял страш о поражение. На отиване за Гърция при Дарданелите построил мост от кораби, който бил отнесен от бурята. Ксеркс наказал морето с 300 удара с камшик. . .

Стр. 346. Превод на разговора: — Здрава е, ваше благородие, с платно. — А опасно ли е да се плува по езерото? — Нищо, не бойте се. . . — А ако има буря? — Не мислете такова нещо, ваше благородие. Няма да потънем, гарантирам. — Щом гарантирате, добре. Колко искате за двучасова разходка по езерото? — Няма да се пазаря, срам ме е, ваше високоблагородие. — Не, кажи колко искаш. — Аз. . . на вашата съвест. . . — Не, кажи, може да те измамим. — Няма да измамите един стар човек, ваше високоблагородие. . . Щом сте благородни хора — и сърцето ви е благородно. . .

Стр. 346. *Lasciate ogni speranza* — оставете всяка надежда. «Оставете всяка надежда вие, които влизате» — надпис върху вратата на ада — стих от «Божествената комедия» на Данте.

Стр. 348. *Наплевать* — не искам да зная; плюя на това.

Стр. 349. Двата стиха са от стихотворението на Лермонтов «Сам излязох на поле широко», преведено от Вазов (т. 5, стр. 376).

ПРЕИМЕНУВАНИ, УТОЧНЕНИ И ОСЪВРЕМЕНЕНИ ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА

(Кратка географска справка)

В кратката географска справка към т. XI на събраните съчинения — Иван Вазов са дадени имената на всички селища, които с течение на времето са били преименувани, изменени са някои букви или в тяхното изписване е допусната грешка, както и на ония имена, които са по-малко известни.

Дадена е справка и за имената на обекти, при които е допуснато несъответствие в местонахождението или височината им, както и за излезли от употреба или забравени имена.

Там, където е било необходимо, някои обяснения от кратката географска справка са използувани в бележките.

А й г е д и к — Айгидик, връх в Югозападна Рила, по старите измервания 2633 м (по новите 2618). Издига се на югоизток от Рилския манастир. През 1942 г. преименуван на Голям Мечи връх.

А л а б а к — планински рид в Западни Родопи, простира се между долините на река Яденица и Чепинска река. През 1942 г. преименуван на Божевец, през 1945 г. възстановено старото име Алабак. Най-висок връх Черновец (вж. Арапчал).

А л а д ж а с л а б — водопад, намира се под връх Аладжа слаб. Водите му се оттичат в Илийна река.

А л а д ж а с л а б — връх в Югозападна Рила, висок 2684 м, издига се на североизток от седловината Кадиин гроб.

А м б а р и ц а — връх в Троянска планина (Средна Стара планина), висок 2186 м. През 1942 г. преименуван на Васил Левски, от 1945 г. Левски.

А н г е л о в в р ъ х — връх в Югозападна Рила, по старите измервания 2388 м (по новите 2643). Издига се на изток-североизток от връх Голям Мечи връх.

Арапчал — най-високият връх на Алабак, по старите измервания 1859 м (по новите 1834). През 1942 г. преименуван на Черновец.

Арарат — планина в Източна Турция, с най-висок връх Голям Арарат, 5156 м.

Архипелаг — Принцови острови, намират се на югоизток от Истанбул в Мраморно море, близо до азиатския бряг. Турците ги наричат Къзъладалар.

Ахъчелеби — планинска област, разположена почти в средата на Родопите, по горното течение на река Арда. Обхваща земите между Мурсалица, най-южните разклонения на Преспа, Жълти дял и българо-гръцката граница. През 1942 г. преименувана на Горна Арда.

Бабек (Бабешки колиби, Колибакът) — сборно колибарско село Бабяк, Благоевградски окръг, община съща. Намира се на югоизток от град Якоруда и на юг от Аврамова седловина. Състояло се от около 50 колиби и махали. През 1956 г. част от тях бяха признати за отделни, самостоятелни села.

Балабаница — планински рид в Източна Рила, простира се на североизток от Юндола, между долините на река Марица и нейните десни притоци Крива река и Яденица. През 1942 г. преименувана на Раковица. Най-висок връх Балабаница, по старите измервания 2167 м (по новите 2157).

Банска река (Банкянска река, Банска Бистрица) — така се е наричало в миналото началото на Чепинска река, от изворите ѝ до с. Лъжене (от 1948 г. квартал на Велинград).

Банската долина — отнася се за долината на Банска река и изобщо за долината на Чепинска река в Чепинската котловина.

Баня — село, вж. Чепинска баня.

Баня Костенец (станция Баня Костенец) — Гара Баня Костенец, село в Софийски окръг. През 1950 г. уточнено на Гара Костенец баня. През 1964 г. признато за град Гара Костенец, от 1965 г. Костенец.

Барутина — Барутин, село в Смолянски окръг. Намира се на югоизток от град Доспат, разположено на двата бряга на река Доспат.

Баташки Карлък (Карлък Батак, Карлък) — най-висок връх на Баташка планина. През 1942 г. преименуван на Баташки снежник. Висок 2082 м.

Баташко блато — бивше блато, непроходимо тресавище.

Намирало се е в най-горното течение на река Мътница, на северозапад от град Батак. На негово място е изграден язовир Батак.

Бегликът — Беглика, красива планинска курортна местност. Разположена в горното течение на Девинска река, на югозапад от град Батак.

Белмекен — връх в Източна Рила, по старите измервания висок 2637 м (по новите 2628). Издига се на юг-югозапад от летовище Георги Димитров. През 1950 г. преименуван на Коларов.

Белово (станция Бельово, Бельовската станция) — Гара Бельово, село в Пазарджишки окръг. Намира се на десния бряг на Марица. През 1966 г. уточнено на Гара Белово. През 1969 г. заедно със село Малко Белово образува град Белово.

Беслетско било — Дъбраш, планински рид, простира се успоредно на югозапад от горното течение на река Доспат и географската област Доспат. Най-висок връх Беслет—1938м.

Бистрица — река Благоевградска Бистрица. На времето си се приемала за южна граница на Рила.

Бистрица (Царска Бистрица) — Самоковска Бистрица, води началото си от Мусаленските езера, влива се в Искър над Самоков, като негов десен приток.

Българо-турската граница — в пределите на днешна Рила минавала по вододела между Рилска река и Благоевградска Бистрица, връх Айгидик (Голям Мечи връх), връх Аладжа слаб, седловина Демиркапия, връх Налбант (Ковач), връх Юрушки чал (Овчарец), връх Манчу (Манчо), връх Ортачал, билото на Даутица, връх Каменити чал, връх Равни чал, връх Белмекен (Коларов) и в южна посока достига Аврамова седловина.

Валдай — село в СССР, сега град. Намира се на югоизток от Ленинград, на брега на Валдайското езеро всред Валдайското възвишение.

Валдайски планини — Валдайско възвишение. Издига се на северозапад от Москва. От него води началото си Волга.

Велбужд — Велбъжд. Така се е наричал Кюстендил през средните векове.

Влахина планина — Влахина, гранична планина между България и СФР Югославия, на запад от Благоевград и Симитли. През 1942 г. преименувана на Пастуша, през 1945 г. върнато предишното име Влахина. Най-висок връх Кадица — 1924 м.

Воробиевски гори — Воробьовски гори, Ленински гори. Намират се на десния бряг на Волга. Днес върху тях се издига сградата на Московския университет.

Върло връх — Върли връх, Върли, днес Върла, връх в Северозападна Рила, висок 2595 м. Издига се на северозапад от Рилския манастир.

Гачино — село в РСФСР (СССР), днес град Гатчина. Намира се между Ленинград и Псков.

Голямо Белово — Голямо Бельово, село в Пазарджишки окръг, градска община Белово, през 1966 г. осъвременено на Голямо Белово. Намира се на югозапад от града, на брега на река Яденица.

Голям Скакавец — връх в Средна Рила, по старите измервания висок 2734 м (по новите 2706). Намира се на запад-югозапад от Мусала, отвъд долината на Бели Искър.

Горна Кадиица — връх в Югозападна Рила, по старите измервания висок 2183 м (по новите 2342). Намира се на югозапад от Рилския манастир и на запад от връх голям Мечи връх.

Граничарчал — Грънчар, връх в Източна Рила. Издига се на североизток от връх Налбант (Ковач).

Джендем (Смрадливия чал) — връх в Средна Рила, висок 2713 м. Намира се на запад-югозапад от Смрадливото езеро. През 1942 г. преименувано на Рилец.

Долна Кадиица — връх в Югозападна Рила, по старите измервания висок 2231 м (по новите 2368). Намира се на северозапад от връх Горна Кадиица.

Доспатска планина (Доспатски балкан, доспатски гребен, доспатски гори) — старо име на Западните Родопи.

Доспатските колибаци — повечето влизали в сборното село Бабяк.

Драганица — връх в Средна Рила, по старите измервания висок 2725 м (по новите 2642). Издига се на запад от връх Маришки чал, отвъд долината на Бели Искър.

Дунай — Дунав.

Екатеринослав — град в СССР, разположен на десния бряг на Днепър. През 1926 г. преименуван на Днепропетровск.

Еленин връх — Елени връх, връх в Мальовишкия дял на Северозападна Рила. По старите измервания висок 2662 м (по новите 2654).

Елидере — води началото си от връх Малка Сюткя. Влива се в Марица на запад от Пазарджик. През 1942 г. преименувана на Чепинска река.

Елидере — село в Пазарджишки окръг, община Варвара. През 1934 г. преименувано на Ветрен дол.

Елтепе — най-висок връх на Пирин (2914) и втори в България след Мусала. През 1945 г. преименуван на Вихрен.

Естландия — Естония.

Иматра — водопад във Финландия на река Вуокса.

Кабаиплий (Кабааплий) — село в Софийски окръг, градска община Ихтиман. През 1890 г. преименувано на Стамболово, от 1951 г. Бодрово.

Калинин връх — Калин, връх в Северозападна Рила, по старите измервания висок 2620 м (по новите 2667).

Карааланица — връх и рид в Средна Рила, по старите измервания висок 2716 м (по новите 2706). През 1942 г. преименуван на Черна поляна.

Кичичукур (Кечичукур, Кечичокур) — Кози връх, връх в Източна Рила, висок 2588 м. Издига се на североизток от връх Манчо.

Кокунор — Кукунор, езеро, намира се в средната част на Северен Китай, на северозапад от град Ланджоу.

Коня — град в Средна Турция.

Копните (Купните, Рупите) — Купените, три върха — Голям купен, Среден купен и Малък купен. Издигат се в Мальовишкия дял на Северозападна Рила, на югозапад от връх Голяма Попова капа.

Корова — Корово, село в Пазарджишки окръг, градска община Велинград. През 1966 г. уточнено на Корово, от 1971 — Драгиново. Намира се почти на север от града, на десния бряг на Чепинска река.

Костандово — село в Пазарджишки окръг, община съща. Намира се на изток от Велинград, на брега на река Мътница.

Костенецки водопад — намира се на юг от летовище Георги Димитров, образуван от Стара (Костенецка) река, десен приток на Марица. Висок десетина метра.

Кочериново — село в Кюстендилски окръг, намира се на югозапад от град Рила. През 1974 г. признат за град.

Кочериновска долина — Кочериновско поле, намира се между най-долното течение на Рилска река и средното течение на Струма.

Крапец — село в Пернишки окръг. През 1953 г. изселено поради построяването на язовир Студена.

Крива река — вж. река Маринковица.

Куртово — в миналото село, което се състояло от колибите Бакийци и Куртови, днес курортна местност и лятно пасище. Намира се на север от Аврамова седловина.

Куртовския Доспат — планински дял, издига се на север от Аврамова седловина, между долините на Черна Места и Яденица. Смятал се за най-северозападната част на Доспатската планина (вж.). Най-висок връх Каратепе (1807 м).

Кьоравички чал — Кьоравица, връх в Средна Рила, по старите измервания висок 2591 м (по новите 2612). Издига се на юг от Смрадливото езеро.

Кьосе Муратлиево — Кьосе Муратово, село в Пазарджишки окръг, община съща. Намира се на югозапад от Пазарджик. През 1934 г. преименувано на Братаница.

Лакъта (Лакатът) — Лакат, планински рид и връх в Западни Родопи, намира се в големия завой на Чепинска река, на север от Велинград и село Драгиново.

Малевица — Мальовица, връх в Северозападна Рила, по старите измервания 2731 м (по новите 2729).

Манговльон (Мангьовльон, Мангаловльон) — Манговлен, връх в Западни Родопи. Издига се на югозапад от Велинград.

Манчу — връх в Източна Рила, по старите измервания висок 2707 м (по новите 2771). Издига се на югоизток от Мусала. През 1942 г. преименуван на Манчо.

Маринковица — връх в Средна Рила, по старите измервания висок 2515 м (по новите 2591). Издига се в едноименния рид Маринковица.

Маринковица — планински рид в Средна Рила. Простира се на североизток от горните течения на Рилска река и Маринковица.

Маринковица (Крива река) — река в Средна Рила. Води началото си на югозапад от връх Шишковица, влива се река Тиха Рила, като неин десен приток.

Марицината остров — о. Свобода срещу Пазарджик.

Маричини езера — Маришки езера. В миналото три езера, сега две (поради засипване на едно от тях). Намират се в северните склонове на връх Маришки чал.

Маричините чалове — Маришки чалове. Пет върха на изток от р. Права Марица — Мусличал, Мустачал, Ортачал, Ченгенечал и Янчов чал.

Маричин чал (Марица) — Маришки чал, връх по старите измервания 2767 м (по новите 2765). Намира се на запад от връх Манчо.

Маркуджик — мощен планински дял в Източна Рила. Простира се на север от Мусала, успоредно на Бели Искър. Дели се на Голям и Малък Маркуджик.

Махалата — Махала, село в Софийски окръг, градска община Долна баня. През 1934 г. преименувано на Марица.

Милева скала — Милеви скали, връх в Алабак, по старите измервания 1637 (по новите 1593), на югоизток от град Белово.

Момина клисура — пролом, образуван от Марица между Рила и средногорския дял Еледжик, от Костенец до Белово. (Не трябва да се бърка с пролома Момина клисура по Струма, на юг от Благоевград.)

Монблан — най-високият връх в Европа. В миналото висок 4810 м, но поради срутване през 1936 г. днес достига 4807 м. Подобно срутване е имало и през 1920 г.

Мусала — най-високият връх не само в Рила и България (по старите измервания 2930 м, по новите 2925,40 м), но и в Балканския полуостров, следван от връх Митика (2917) в Олимп и връх Вихрен (2914) в Пирин. Неправилно в миналото по стари измервания се е смятало, че Мусала е трети по височина на Балканския полуостров, след Олимп и Шар (по новите измервания съответно 2917 и 2748 м).

Мусличал — връх в Източна Рила, по старите измервания висок 2633 м (по новите 2554).

Мътница — река в Западните Родопи, извира от Баташка планина, влива се в Чепеларска река, под Велинград.

Налбантчал — Налбант, връх в Източна Рила, по старите измервания висок 2636 м (по новите 2634), почти на североизток от седловината Демиркапия. През 1942 г. преименуван на Ковач.

Невропоп — през 1950 г. преименуван на Гоце Делчев.

Нежин — град в СССР, намира се на североизток от Киев.

Орлица — скала в Северозападна Рила. Издига се над десния бряг на Рилска река, на югозапад от град Рила.

Ортачал — връх в Източна Рила, на изток-югоизток от връх Манчо. По старите измервания 2571 м (по новите 2570).

Острогом — Естергом, град в Унгарската народна република. Намира се на северозапад от Будапеща, на десния бряг на Дунав.

Палмира — древен град в Сирийската арабска република, развалини от който се намират близо до град Тадмор.

Пашино бърдо — най-западната част на Баташката планина.

Персенк — Голям Персенк, връх в мощния родопски дял Чернатица. По старите измервания — 2080 м (по новите 2091).

Плевнята — връх в Източна Рила, на североизток от връх Коларов. По старите измервания 2226 м, по новите — 2227.

Попова шапка (Попова глава) — Голяма Попова капа — връх, по старите измервания висок 2699 м (по новите 2704). Неправилно в пътеписа «Великата рилска пустиня» Вазов пише, че е най-висок от всички рилски върхове, тъй като и по тогавашните карти три върха са били по-високи от него — Голям Скакавец (2734 м), Драганица (2725 м) и Мальовица (2731 м).

Права Марица (Малка Марица, Баш Марица) — река в Източна Рила. Извира от Заврачица и връх Янчов чал. Влива се в Марица като неин десен приток, на запад от връх Мусличал.

Прекоречките чалове — четири върха в Средна Рила, които загражда като подкова от три страни долината на Прека река (ляв приток на Бели Искър) — Голям Скакавец, Драганица, Възелът (Йозала) и Шишковица.

Пролома на Елидере — проломът на Чепинска река, образуван между Алабак и Къркария, от село Драгиново до село Ветрен дол.

Пролома на Стара река — образуван между Къркария и Баташка планина, от Батак до Пещера.

Равничал (Тъпия чал, Тупия чал) — Равни чал, връх в Източна Рила, по старите измервания 2641 м (по новите 2637).

Рибни езера — намират се в Средна Рила. Състоят се от пет езера, най-голямото от които е Смрадливото езеро. От тях води началото си Рилска река.

Рибно езеро — второ по големина след Смрадливото езеро.

Рилска река (Рила река, река Рила) — води началото си от Рибните езера. В началото се нарича Тиха Рила, след това Манастирска река, от Рилския манастир надолу — Рилска река (ляв приток на Струма).

Рупчос — географска област, планинска котловина в Западни Родопи. Обхваща земите по горното течение на Чепеларска река.

Санджак — връх в източната част на Баташката планина. Издига се на югозапад от село Равногор.

Свир — река в северозападната част на СССР. Изтича от Онежко езеро и се влива в Ладожко езеро.

Седемте езера — мусаленски езера, разположени в циркус, заграден от върховете Алеко, Мусала, Димитров и Иречек. От тях води началото си река Самоковска Бистрица.

Сейменски камък — връх в Северозападна Рила, висок 2667 м. Издига се на север от връх Калин.

Семералан — връх в Баташка планина. Намира се на югозапад от Батак. През 1942 г. преименуван на Седлова поляна.

Сиврикая (Сивричал) — Остри чал, връх в Източна Рила, по старите измервания 2643 м (по новите 2641). Издига се на изток от връх Коларов.

Смрадлива река — води началото си от Смрадливото езеро. Ляв приток на река Тиха Рила.

Смрадливо езеро — намира се в Средна Рила. Най-голямото езеро не само от Рибните езера, но и най-голямо високопланинско езеро в България.

Стамболово — село, вж. Кабааплий.

Станимака — през 1934 г. преименуван на Асеновград.

Стара река (Пещерска река) — води началото си от Баташка планина. Влива се в Марица на запад от град Нови Кричим.

Стара река — така се е наричала в миналото Чепинската река от село Лъжене до под село Драгиново (Корова).

Стражата — Стража, планински рид и връх в Западни Родопи. Издигат се на изток от Велинград.

Суха Марица — десен приток на Марица. Води началото си от връх Манчо. (Тая река не трябва да се бърка с река Суха Марица, която води началото си откъм Ситняково и се влива в река Сливница, ляв приток на Марица.)

Сухи чал (Сухия чал, Сучал) — Водния чал. Погрешно наричан в миналото Сухия чал, тъй като су значи вода. Планински рид в Средна Рила.

Сухото езеро — езеро в Северозападна Рила. Намира се на югоизток от връх Голяма Попова капа.

Сютка — Голяма Сютка, връх в родопския дял Сютка. По старите измервания висок 2178 м (по новите 2186), на югозапад от град Ракитово. През 1942 преименуван на Голям Воден, през 1945 г. възстановено предишното име Голяма Сютка.

Твер — град в СССР, разположен на Волга. През 1934 г. преименуван на Калинин.

Узуница — връх в Югозападна Рила, висок 2606 м. Издига се на югозапад от седловината Кадиин гроб.

Урдина река — река в Северозападна Рила. Води началото си от Урдините езера. Влива се в Черни Искър, като негов десен приток.

Флорово — село в Пазарджишки окръг, община съща, на югозапад от Велинград. През 1934 г. преименувано на Цветино.

Фотен — село в Пазарджишки окръг, община съща. Намира се на югозапад от Батак. През 1934 г. преименувано на Фотиново.

Царев връх — в Югозападна Рила, по старите измервания висок 2388 м (по новите 2378). Издига се на югозапад от вливането на Илийна река в Рилска река.

Цепино — вж. Чепино.

Чадъртепе — връх в Източна Рила, по старите измервания — 2493 (вероятно поради печатна грешка в текста е даден 2786 м), по новите — 2495 м. През 1942 г. преименуван на Шатър.

Чаушка чука — Чаушица, връх в Бричебор. Намира се на югоизток от връх Баба.

Чангенечал — връх в Източна Рила, по старите измервания висок 2603 м (по новите 2568), на север-североизток от връх Манчо.

Чепино (Цепино, Чепинска долина) — Чепинска котловина. Намира се между Алабак, Къркария, Баташка планина и Сютка. По старите измервания надморската ѝ височина е 700 м (по новите 750—800).

Чепинска баня (Баня Чепино, Баня село, Баня) — Баня Чепинска, село в Пазарджишки окръг. През 1934 г. преименувано на Чепино. От 1948 година квартал на Велинград.

Черни връх — най-високият връх на Витоша, по старите измервания висок 2300 м (по новите 2290).

Чимборасо — изгаснал вулкан в Еквадор, висок 6272 м.

Шийковица — Шишковица, връх в Средна Рила, по старите измервания 2680 м (по новите 2669). Издига се на североизток от Рибните езера. Погрешно навсякъде в текста се дава като Шийковица вместо Шишковица, както е на всички картни и литературни материали.

Шишманов връх (Цар Шишман) — връх в най-източната част на Лакатишка Рила. Издига се на югозапад от Самоков, почти на запад от сливането на Бели с Черни Искър.

Шлиселбург — крепост, намира се на изток от Ленинград, на югозападния бряг на Ладожко езеро.

Юмрючал, Юмручал — Юмрукчал, най-висок връх на Стара планина. По старите измервания висок 2375 м (по новите 2376). От 1950 г. — връх Ботев.

Юрушки чал — връх в Източна Рила, по старите измервания висок 2774 м (по новите 2768). Издига се на юг от връх Маришки чал. През 1942 г. преименуван на Овчарец.

Ябланица — Абланица, река, извира от най-югозападните склонове на Алабак, над село Света Петка.

Ясна поляна — село в СССР, намира се на юг-югоизток от Москва, близо до град Тула.

Янчов чал — връх в Източна Рила. По старите измервания — 2486 м (по новите — 2481).

Ясъкория — село в Пазарджишки окръг. Намира се на юг от Брацигово. През 1934 преименувано Равногор.

Александър Кюркчиев

СЪДЪРЖАНИЕ

Великата Рилска пустиня 5
В недрата на Родопите 109
Мусала 225
Извън България 283
Бележки 351

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ В 22 ТОМА

ТОМ XI ПЪТЕПИСИ

Редактор Славка Иванова
Художник Евгени Клинчаров
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Цветана Арнаудова
Коректори Елена Куртева
Невена Димитрова

Формат 89/108/32 ; тираж 60 113 екз. ; печатни коли 28; издателски коли 23,52; л. г. VI/33; изд. № 4151; поръчка № 561/1977 г.; дадена за набор на 19. I. 1977 г.; излиза от печат на 30. VIII. 1977 г. Цена 2,11 лв.

Код. 9536172511
5506-3-77

Издателство «Български писател» — София
ДПК «Димитър Благоев» — София

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ В 22 ТОМА

ТОМ XI ПЪТЕПИСИ

Редактор Славка Иванова
Художник Евгени Клинчаров
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Цветана Арнаудова
Коректори Елена Куртева
Невена Димитрова

Формат 89/108/32 ; тираж 60 113 екз. ; печатни коли 28; издателски коли 23,52; л. г. VI/33; изд. № 4151; поръчка № 561/1977 г.; дадена за набор на 19. I. 1977 г.; излиза от печат на 30. VIII. 1977 г. Цена 2,11 лв.

Код. 9536172511
5506-3-77

Издателство «Български писател» — София
ДПК «Димитър Благоев» — София